

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.

2018. október 17–18.

**Szerkesztette
Forgács Tamás, Németh Miklós, Sinkovics Balázs**

**Szegedi Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, 2019**

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei
X.

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.

2018. október 17–18.

**Szerkesztette
Forgács Tamás, Németh Miklós, Sinkovics Balázs**

**Szegedi Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, 2019**

Lektorálták

Bakró-Nagy Marianne, Bíró Bernadett, Büky László, Dér Csilla Ilona,
Fazakas Emese, Forgács Tamás, Gerstner Károly, Gréczi-Zsoldos Enikő,
Haader Lea, Horváth Katalin, Horváth László, Kalcsó Gyula, Korompay Klára,
Lauf Judit, Marótiné Korchmáros Valéria, Maticsák László, M. Nagy Ilona,
Németh Miklós, Sárosi Zsófia, Schirm Anita, Sinkovics Balázs, Sipőcz Katalin,
Szentgyörgyi Rudolf, Szeverényi Sándor, Terbe Erika

© A szerzők, szerkesztők

Technikai szerkesztő

Sinkovics Balázs

ISBN 978-963-306-677-5

ELŐSZÓ

A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvészeti Tanszéke 1998 szeptemberében rendezte meg első ízben A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei című konferenciát. A szegedi nyelvtörténeti konferencia időközben – reméljük, a szakma számára nem észrevétlenül – „nagykorú” lett, „felnőtt”. A 2018. évi tanácskozással kettős jubileumhoz érkeztünk: húsz év telt el az első konferencia megrendezése óta, és tizedszerre tartottuk meg a hazai nyelvtörténet művelőinek szakmai találkozóját. Az első kötet előszavában a szerkesztők, Büky László és Forgács Tamás a következőket írták: „Szeretnénk, ha ez az utóbbi időben a kutatásban kissé talán háttérbe szorult irányzat – természetesen megújulva, a kapcsolódó irányzatok, például a szociolingvisztika, a finnugrisztika, a nyelvtipológia és más diszciplínák új eredményeit termékenyítőleg felhasználva – ismét megerősödne és a »régi fényében csilloghatna«”. Az eddig megjelent kilenc kötet, akárcsak a jelenlegi, a tizedik is arról tanúskodik, hogy a szándék megvalósult. A számos intézményből, határon innen és túlról érkező előadók és szerzők a hagyományos nyelvtörténeti témák mellett „a kapcsolódó irányzatok”, így például a történeti szociolingvisztika vagy a történeti pragmatika területén elért új eredményeket is bemutatták előadásaikban és tanulmányaikban.

A tizedik konferencián 42 előadás hangzott el. Ezek témája egészen szerteágazó volt, a hangtörténeti vagy grammatikai változásoktól a nyelvjárástörténeten és nyelvtudomány-történeten át a diskurzusjelölők használatának változásáig terjedt, s az uráli alapnyelvtől egészen a 21. századig terjedő időszakot átfogta. A szerkesztőkhöz 30 tanulmány érkezett be, végül a lektorálás után 27 tanulmány került be a kötetbe. Ezúton is szeretnénk megköszönni lektorainknak önzetlen segítségüket, valamint hozzáértő és alapos munkájukat.

Két tanulmány, Fejes László és Sipos Mária írása a finnugor nyelvtörténethez kapcsolódik, de az etimológiai tanulmányoknak is vannak rokon nyelvi vonatkozásai (Horváth Katalinnak az *idő*, Sampsa Holopainennek a *fej* szó eredetéről szóló cikkeiben). A helynevek nyelvtörténeti felhasználásának lehetőségeit több tanulmány is érinti. Póczos Rita a népességtörténeti kutatásokkal, Szőke Melinda a hamis oklevelekkel kapcsolatban mutat példát hasznosításukra, Bába Barbara és Katona Csilla pedig a helynevek hangtörténeti változásokban való kiaknázásának lehetőségeivel foglalkozik.

Az ómagyar kódexeket öt tanulmány is tárgyalja. Dömötör Adrienne Mihály bibliájának magyar nyelvű bejegyzéseit, Haader Lea a Döbrentei-kódexet, Korompay Klára az Apor-kódex, M. Nagy Ilona és Bényei Ágnes a Margit-legenda szóhasználatát elemzi, P. Kocsis Réka pedig különféle kódexek széljegyzeteit vizsgálja.

Jó néhány szerző írása foglalkozik a középmagyar korrallal. A történeti nyelvjáráskutatás témakörébe sorolható Berente Anikó, Gréczi-Zsoldos Enikő és Juhász Dezső tanulmánya; Fazakas Emese a jogi, Varga Éva Katalin pedig az orvosi szaknyelv kérdésével foglalkozik. Grammatikai kérdéseket érint Kalcsó Gyula a *-t* jeles múlt idő *-nak* ragos alakjainak vizsgálatával, Zsemlyei Borbála a *-kál* végű igék elemzésével, valamint Varga Mónika, aki a *pedig* szórendjének és funkciójának változását mutatja be. Bácsi Enikő a történeti szociopragmatika szempontjából peregrinuslevelek kérdéseit vizsgálja.

Az újmagyar korral két tanulmány foglalkozik: Horváth László a mennyiségjelzők utáni egyes és többes szám használatát kutatja, C. Vladár Zsuzsa pedig Sajnovics, Gyarmathi és Beregszászi Nagy munkáinak kutatómódszertani alapjait tárgyalja.

Néhány további munka már napjaink szövegein mutatja be a nyelvi változásokat. Dér Csilla Ilona a *hogy* kötőszós függetlenedett mellékmondatokat, Schirm Anita a diszkurzusjelölők használatában bekövetkező változásokat, Forgács Tamás pedig a régebbi frazémák módosulásával létrejött újabb állandósult szókapcsolatok kialakulását, azaz a szekunder frazeologizálódás jelenségét vizsgálja.

Reméljük, tervezett további konferenciáink is legalább ennyire sokszínű, a hagyományos nyelvtörténeti témák és kutatási módszerek mellett az újabb elméleteket is felhasználó előadásokkal és tanulmányokkal járulnak majd hozzá a magyar nyelvtörténeti kutatásokhoz.

Szegeden, 2019 szeptemberében

Forgács Tamás, Németh Miklós, Sinkovics Balázs

AZ *i ~ ü* SZEMBENÁLLÁS TERÜLETI ÉS KRONOLÓGIAI SAJÁTOSSÁGAI A KORAI ÓMAGYAR KORBAN*

BÁBA BARBARA

1. Benkő Loránd Magyar nyelvjárástörténet című munkájában úgy fogalmaz, hogy az ómagyar kori nyelvjárási hangtani különbségek közül az *i ~ ü* szembenállás „a nyelvemlékes adatok alapján a legjobban kitapintható nyelvjárási különbséggé lépett elő” (1957: 73), ennek ellenére területi és kronológiai sajátosságainak pontos, nagy mennyiségű történeti adaton nyugvó leírása sokáig váratott magára. A közelmúltból leginkább Dudás Györgyi ide vonatkozó írásait (2003, 2004) említhetjük meg mint olyan munkákat, amelyek kellő részletességgel szólnak az *i > ü* labializáció eredményeképpen kialakult kettősségről. Minthogy azonban az általa levont következtetések 23 ómagyar kori vármegye helynévi adatainak elemzésére épülnek, egy kibővített korpuszon, a jelenleg rendelkezésünkre álló 38 vármegyéből származó adatokon elvégzett vizsgálat reményeim szerint még inkább hű képet mutathat az ómagyar kori viszonyokról.

Ebből adódóan az itt következő analízis során különös figyelmet szenteltem annak a kérdésnek, hogy vajon az ebben a tekintetben tapasztalható nyelvjárási különbségek pontos területi meghatározása lehetséges-e egyáltalán a lokalizált adatok nagy mennyisége révén. A célom ugyanis az volt, hogy a legkorábbi nyelvjárástörténeti elemzésektől eltérően valóban a történeti adatok vallomását tekintsem elsődleges információforrásnak az itt tárgyalt kérdésben. Egyet kell értenünk ugyanis Tóth Valériával abban, hogy az *i ~ ü* szembenállást (többnyire) kialakító *i > ü* labializáció „egyes nyelvjárásokhoz való kötődését pontosabban a korai ómagyar korra vonatkozó lokalizált adatok teljes körű, igen alapos feldolgozása tudja megállapítani (ahogyan igaz ez minden korai hangváltozásunk területi viszonyaira is)” (2001a: 86).

2. Az *i ~ ü* szembenállás területi-kronológiai sajátosságainak leírásához elsődleges forrásanyagként a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének hang- és helyesírás-történeti adatbázisát használtam, ami az okleveles források helyet jelölő nyelvi adatait tartalmazza hang- és helyesírás-történeti elemzésben az egyes lexémákra koncentrálva. (Az adatbázis által jelenleg feldolgozott területeket lásd az 1. ábrán!) Ezt a névanyagot további adatokkal egészítettem ki a Magyar oklevél-szótár (OkLSz.) bevonásával azokban az esetekben, amikor az a korpusz adataihoz képest további információval szolgált. Igaz ugyan, hogy a Magyar oklevél-szótár adatai lokalizációt nem nyújtanak, s ezáltal a nyelvjárástörténet számára csak korlátozottan használhatók, az egyes hangalakai variánsok közötti változásviszony tisztázásában azonban adott esetben fontos fogódzóként szolgálhatnak (lásd például a *kōris i-ző* változatát mutató adatot: 1055: *keuris*, OkLSz., vö. 1336: *kewres ~ kewrus*, Bereg, KMHsz. 1: 164).

* A tanulmány az MTA Prémium Posztdoktori Kutatóprogram keretében készült (befogadó intézmény: Debreceni Egyetem).

adatok között? 2. Milyen kronológiai jellegzetességeket fedezhetünk fel az egyes kategóriák körében? 3. Leírhatók-e az *i ~ ü* szembenállás területi sajátosságai a lokalizált adatok segítségével?

Mivel az adott szó etimológiájának ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy a hangtani szembenállásokat értékelni tudjuk, ehhez A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát (TESz.), az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen című etimológiai szótárt (EWUng.), a Zaicz Gábor-féle Etimológiai szótárt, a Róna-Tas András és Berta Árpád által szerkesztett West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian című kiadványt (WOT.), valamint az Árpád-kori vármegyék helyneveinek eddig elkészült történeti-etimológiai szótárait használtam fel (Bényei–Pethő 1998; Tóth 2001b; Póczos 2001; Rácz A. 2007).

3. Kialakulását tekintve az *i ~ ü* kettősség meglehetősen heterogén jelenség: jelenlétét az ómagyar korban magyarázhatjuk ugyanis a) a tövégi vokálisok gyengülésével induló, b) a *β* kiesése következtében lezajló, c) a szóvégi labiális magánhangzók hatására bekövetkező labializáció eredményeként, d) az eddigiek mintájára a fonetikai helyzettől függetlenül, analógiás módon (vagyis minta alapján) is bekövetkezhet a változás; e) ez a szembenállás ugyanakkor akár reciprok fejlődésként delabializáció következtében is kialakulhat (Bárczi 1958: 51, 155; E. Abaffy 2003: 324). A hangtani változások mellett szórványosan ugyan, de előfordulhat, hogy e kettősséget morfológiai jellegű módosulás eredményezi: így például a törzsnévből metonimikus névadással keletkezett *Kesző ~ Keszű* településnév (1294: *Kezw*, Bars, KMHsz. 1: 153 ~ 1263/1466/1476: *Kezy*, Bács, KMHsz. 1: 153) *ü*, *ő*-jének képzőként való azonosítása az ilyen szerepben jóval gyakoribb *i*-vel való felcserélését eredményezhette a kései ómagyar korban (Tóth V. 2001b: 207; Rácz A. 2007: 146). Nem hangtani jelenség lévén azonban ez utóbbi kettősséggel e helyütt nem foglalkozom.

3.1. Igaz ugyan, hogy a szóvégi labiális magánhangzók hatására bekövetkező labializáció a vizsgált korszakban nem (s legkorábban is csak a 15. században) jellemző (pl. *idő* > *üdő*, *tidő* > *tüdő*), erre a változásra is fontos azonban tekintettel lennünk, mivel néhány esetben éppen ezzel a ténnyel magyarázhatjuk bizonyos tulajdonnévi vagy közszói elem kizárólagos illabiális magánhangzós előfordulását a korban.

Az olyan szavak esetében például, mint a **pünkösd** 1256>1344: *Pynkud* (Heves, HA. 3: 28), a labiális forma hiányát a korszakban az indokolja, hogy a szóvégi labiális magánhangzók hatására bekövetkező labializáció a korszakra nem jellemző, nem véletlen tehát, hogy az első olyan adatok, amelyekben a *pünkösd* hangsúlyos szótagbeli magánhangzója is labiális, csak a 16. században tűnnek fel (TESz., vö. Bárczi 1958: 155, 1967/2002: 159). Hasonlóképpen magyarázhatjuk az **Ünő** 1339: *Inewthow* (Heves, HA. 3: 30), **Ülbő** 1270/1275: *Ilbw* (Pest, Gy. 4: 562) és **Ülő** 1289>1520 k.: *Ilewew* (Pilis, HA. 4: 79) helynevek kizárólagos illabiális első szótagi magánhangzós előfordulását a korai ómagyar korban.

3.2. Bárczi Géza szerint a delabializációt ugyancsak későbbre, legkorábbi eseteit is csupán a 16. századra tehetjük (1958: 155, 1967/2002: 159). A közszavak körében például a *püspök* lexéma: **püspök** 1341: *Pispiky* (Bihar, KMHsz. 1: 227) ~ 1219/1550: *Pispuki* (Pest, Gy. 4: 553) második magánhangzója kapcsán az etimológia alapján felté-

telezhetjük a labiális jelleg elsődlegességét, ez a vándorszó ugyanis a magyarba feltehetően a németből került át, s a magyar nyelvi elsődleges alak a *piskup* ~ *piskop* lehetett, amelyből hangátvetéssel és hangrendi kiegyenlítődéssel *pispük* ~ *pispök* alakult (EWUng.; TESZ.; Zaicz 2006).

Bár a helynévi példák között előfordul, hogy a labiális forma adathozható korábbról, s azok etimológiája is a labiális forma elsődlegességére utalna, vagyis esetükben akár a delabializáció is feltételezhető, ezek többnyire bizonytalan etimológiája azonban nem támasztja alá kellőképpen a labiális forma elsődlegességét: pl. **Beled** 1360: *Belyd* ~ 1230: *Belud* (Moson, Gy. 4: 144, vö. 1220: *Belud* szn., FNESz.), **Büd** 1326: *Byd* ~ 1315: *Bwd*, Abaúj (KMHsz. 1: 67, vö. 1198: *Bud* szn., ÁSz. 154, Tóth V. 2001b: 33, 35), **Debrecen** 1235/1550: *Debrezun* ~ 1271: *Dubrychyn* (Bihar, Gy. 1: 609, VRH. 56: 152), **Titel** [1125–8]: *Titulensis* ~ +1138/[1210 k.]: *Tithil* (Gy. 1: 240–241, Dudás 2004: 175).

3.3. Az *ü*-zés forrásai között meg kell említenünk a fonetikai helyzettől függetlenül, analógiás módon bekövetkező labializációt is. Ezt a lehetőséget akkor szükséges felvetnünk, ha sem a szóvég felől induló labializációval, sem a következő szótagi labiális magánhangzóval, sem a követő *β* hatásával nem magyarázhatjuk a változást, illetve finn-ugor és török *ü*-re sem vezethető vissza a labiális magánhangzó (Bárczi 1958: 51). Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy az *ü* fonémastátusa mind az alapnyelvben, mind pedig az ősmagyar korban bizonytalan lehetett, egyes nyelvjárásokban az *i* hangkörnyezettől függő variánsaként funkcionálhatott (vö. E. Abaffy 2003: 124; Gerstner 2018: 110). Ekkor is fontos tehát figyelembe vennünk az adott helynév, illetve község etimológiáját.

A puszta személynévből magyar névadással keletkezett **Türe** 1299/1300: *Tyre* ~ 1332–1335: *Thure* (Kolozs, Gy. 3: 377) kapcsán például ehhez a megfelelő személynévi előzmény – amennyiben a településnév valóban személynévi eredetű – jelent fogódzót (lásd blg. *Túpe*, rom. *Tire* szn., 1341: *Thyreteluke*, FNESz.). A további helynévi és közsői példák ügye azonban még nehezebben ítéltető meg, a bizonytalan és ismeretlen eredetű elemek esetében ugyanis nem hozhatunk megnyugtató döntést a labiális vagy az illabiális magánhangzó elsődlegességét illetően. Az alapnyelvi, valószínűleg ugor kori **közép** 1220/1550: *Cuzepnemet* (Abaúj, KMHsz. 1: 167) ~ 1296: *Kyzezbirch* (erdélyi Fehér, HA. 2: 31) szavunk első magánhangzója labiális-illabiális eredetének tisztázása például azért ütközik akadályba, mert a rokon nyelvi megfelelőinek feltételezhető előzménye az ugor **kitzpp3* vagy **küitzpp3* 'közép, középső' lehetett. Mivel az *ülése* szavunk: *ül* töve ismeretlen eredetű, az első szótagi labiális és illabiális magánhangzójának viszonya ugyancsak tisztázatlan (vö. TESZ.): **ülése** 1320/1334>1411: *Beledilese* (Fejér, Gy. 2: 419) ~ 1299: Doman *vlese* (Liptó, Gy. 4: 97). Szintén bizonytalan az etimológiája **Kisdér** település nevének, ezáltal pedig az illabiális forma elsődlegessége is további megerősítést kívánna (FNESz.): **Kisdér** 1314/1323: *Kyzdyr* ~ 1329/XIV.: *Kwzdyr* (Baranya, KMHsz. 1: 158).

3.4. A *β* labializáló hatásaként, annak kiesésével összefüggő labializáció következtében kialakuló *i* ~ *ü* szembenállás igazolására Bárczi ugyan említ néhány adatpárt, azokat viszont bizonytalan olvasatuk miatt ő maga is kétes értékűnek minősíti. Az 1193-as oklevélből adathozható *quiescut*, *Quiestou* formákban például az *i* betű *j*-ként is olvasható, amely olvasatot nemcsak az oklevélben előforduló *ü*-ző formák erősítenek meg (pl. *Cueshyg*) (1958: 50), hanem az is, hogy a *köves* elem csupán ebben az egy oklevélben

fordul elő ilyen alakban az általam vizsgált adatok között is. Adatállományomban a β ($> v$) előtti *i*-zésre emellett szintén ilyen bizonytalan értékű adatokat találunk, azokban ugyanis az *yv*, *iü* betűkapcsolat *ü*-ként és *iv*-ként egyaránt értelmezhető, például **Köved** 1226: *Kyvđ* ~ 1247: *Kued* (Komárom, Gy. 3: 434), **tövis** [1293–94] > 1303/1400: *Tyvis* ~ 1319: *Tuys* (erdélyi Fehér, Gy. 2: 188), **Füves** 1331: *Fyves* (Arad, HA. 1: 35), 1234/1550: *Fives* (Arad, KMHsz. 1: 106), 1268/1347: *Fyuesuth* (Komárom, HA. 3: 61). Ezek az adatok ráadásul elenyésző számban jönnek elő a jóval gyakoribb *ü*-zű formák mellett. Ez a benyomásunk pedig azt a feltételezést támogatja, hogy ez a fajta labializáció zömében hamarabb lezajlott, mint a tövéghangzók labializációjából kiinduló (Bárczi 1958: 50).

3.5. A következőkben az *i ~ ü* szembenállás elemzését az azt zömében létrehozó szóvég felől induló *i > ü* labializáció vizsgálatára szűkítem. Minthogy ez a jelenség a szó vége felől induló folyamat (E. Abaffy 2003: 323),¹ mind területi, mind kronológiai szempontból fontos körülmény lehet, hogy az *i ~ ü* kettősség mely szótagban jelentkezik. Emellett abban is érdemesnek tűnik differenciáltan kezelniünk az adatokat, hogy az említett szembenállás a tö belsejében lévő hangot vagy a toldalékok előtt álló tövéghangzót érinti-e (vö. Losonczy 1915–1920: 195, 373; Bárczi 1958: 48). Ha ezek alapján a kritériumok alapján osztályozzuk az adatokat, az alábbi csoportokat különíthetjük el.

a) A labializáció a toldalék előtt álló tövéghangzót érinti. A típus viszonylag kis számban jelentkezik, ráadásul az ide vonható adatok csak meglehetősen bizonytalanul ítéltetők meg, mivel azok akár $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializációt is mutathatnak, például **bükkös** 1291: *Bykes* (Gömör, HA. 2: 60) ~ 1303: *Bykus* (erdélyi Fehér, Gy. 2: 136), **hegyes** 1255: *Hygyshyg* (Abaúj, HA. 1: 26) ~ 1332: *Higuusholm* (Kolozs, HA. 3: 52), **ikres** 1332/1334: *Ikresholm* (Pest, HA. 4: 71) ~ 1341/1347: *Icrushygfew* (Heves, HA. 3: 26).

b) A labializáció a tö belsejében, hangsúlytalan szótagban jelentkezik. Az illabiális forma elsődlegességére az adatok időrendisége mellett minden esetben az adott helynév vagy község etimológiája alapján következtethetünk. Így például az illabiális forma eredetiségét a megfelelő személynévi etimonok jelzik a következő településnevek kapcsán: **Bekeny** [1193–6]/1216: *Sulgabekin* ~ 1318/1325: *Bekun* (Bács, Gy. 1: 214; vö. 1138/1329: *Beken* szn., FNESz.), **Héder** 1295/1403: *Hedrich* ~ *Heydreh* (Baranya, Gy. 1: 315) ~ 1330/1356: *Hedruhvar* (Győr, Gy. 2: 601; ném. *Hedrich* szn., Bényei–Pethő 1998: 17) és **Vének** [1093]: *Uueinic* ~ 1216 Pp./1225 k.: *Weinuc* (Győr, Gy. 2: 640; vö. 1138/1329: ? *vín* szn., le. *Wen(i)ek* szn., FNESz., Bényei–Pethő 1998: 33).

A szláv eredetű jövevénynevek szláv előzményei szintén fogódzóként szolgálnak az illabiális és labiális formák viszonyának tisztázásában, így például **Beszterce** 1336: *Byztrice* ~ 1330: *Bezturche* (Beszterce, Gy. 1: 558; vö. blg. *Búčmpuđa* hn., szerbhorvát *Bistrica* hn., ukr. *Búčmpuđa* hn., FNESz.), **Csetnek** 1258/1334: *Chythnik* ~ 1258/1336 > 1430: *Chytnuk* (Gömör, Gy. 2: 490; vö. szlk. *Štítnik*, FNESz.) és **Veternyk** 1243/1335/XVII.: *Veternyk* ~ 1258/1334: *Wecurnuk* [f: *Weturnuk*] (Gömör, Gy. 2: 460, 533, 541; vö. szerbhorvát *Vetrník*, szln. *Veternik*, szlk. *Veterník*, FNESz.) esetében.

Ugyancsak a segítségünkre jöhetnek a labiális és illabiális formák kronológiai viszonyainak felfejtésében a következő szavak feltételezhető török előzményei, s az azok

¹ A hangsúlytalan szótagtól a hangsúlyosig haladó labializáció folyamatát jól mutatja a következő adatsor: **gyümölcsény** 1296/1313: *gymilchyn* (Nyitra, HA. 4: 58) > [1264 k.]: *gymulchenbukur* (Nyitra, HA. 4: 58) > +1214: *Gumulsinus* (Nyitra, HA. 4: 58).

alapján kikövetkeztetett átvett alakok: **gyümölcsény** 1271/1272: *gymylchen* (Nyitra, HA. 4: 58) ~ 1255: *gymulchen* (Abaúj, HA. 1: 25; vö. **jemilčen*, WOT.), **iker** 1095: *ikirbucur* (OklSz. 80) ~ +1214: *Ykvrrou* (Nyitra, HA. 4: 59; vö. **ikir*, WOT.), **kőrís** 1055: *keuris tue* (OklSz. 537) ~ 1252: *Keurus* (Baranya, HA. 1: 49; vö. **kevrič*, WOT.) (vö. még TESz.; Tóth V. 2001b: 67).

A bizonytalan vagy ismeretlen eredetű közsavak és tulajdonnevek kapcsán azonban még kevésbé lehetünk bizonyosak az illabiális forma elsődlegességében, például **üreg** 1113: *Erig* (Nyitra, Gy. 4: 482) ~ 1229: *Irug* (Bihar, HA. 1: 80; (vö. TESz.; EWUng.; Zaicz 2006); **Cseric** +1228/1383/1407: *Cherych* ~ 1281/1364: *Cheruch* (Baranya, KMHsz. 1: 75; vö. Dudás 2004: 170), **Rednek** [1240]: *Rednich* potoca (Borsod, KMHsz. 1: 230) ~ [1245]>1372: *Rednuk* (Gömör, HA. 2: 67; vö. Tóth V. 2001b: 124; Dudás 2004: 170), **Vejmür** 1090 k.: *Weimir* ~ 1212/1397/1405: *Veymurfuca* (Bodrog, KMHsz. 1: 297; Dudás 2004: 170).

c) A labializáció a tö belsejében, hangsúlyos szótagban jelentkezik. A megfelelő személynévi előzmények jelentik a (meglehetősen bizonytalan) fogódzót az első szótagban adathozható labiális és illabiális magánhangzók változási irányával kapcsolatban a személynévből formáns nélkül keletkezett **Üllő** 1332: *Illev* ~ 1318: *Vllw* (Pest, Gy. 4: 562) (vö. 1252: *Yllw* szn., FNESz.), valamint a több helyen előforduló **Fügöd** 1317/1317: *Fugud* (erdélyi Fehér, Gy. 2: 159) ~ 1326: *Figud* (Csanád, KMHsz. 1: 105) (vö. 1202–3/1500: *Figud* szn.; Tóth V. 2001b: 57) esetében.

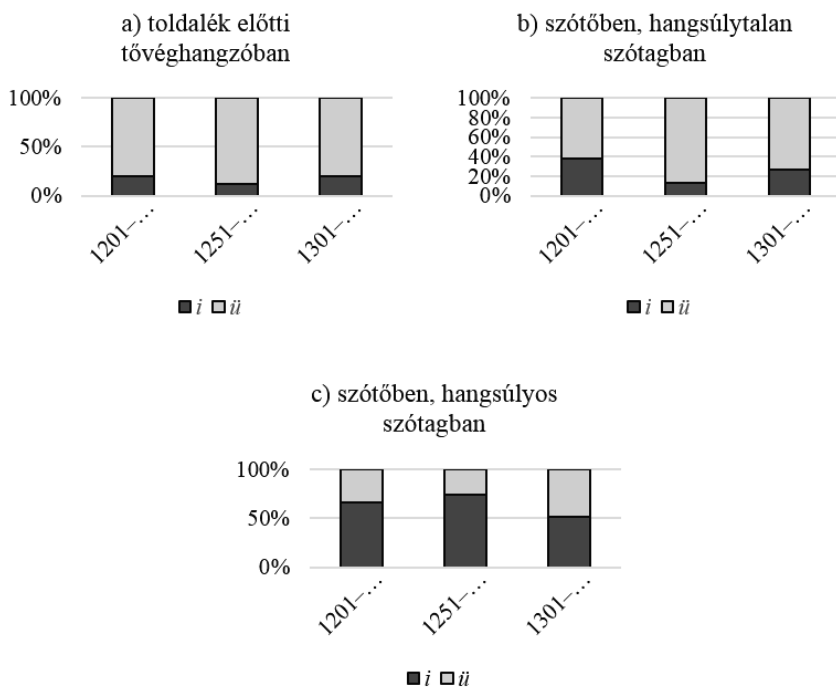
Az *i* ~ *ü* kettősséget mutató közsavaink egy része ősi örökség, ezek kapcsán a rokon nyelvi megfelelők adhatnak útbaigazítást a labiális és illabiális formák egymáshoz való viszonyát illetően, így például a **fűz** +1228/1383/1407: *fiz* (Baranya, KMHsz. 1: 106) ~ 1291: *fuz* (Hont, HA. 3: 35) közszó rokon nyelvi megfelelői alapján az illabiális forma lehet a korábbi (finnugor) alapalakja valószínűleg a **pitz* volt, TESz.).

A török előzmények és az azok alapján kikövetkeztetett, magyarba feltételezhetően átkerült alakok (**kičiy*, **jemilčen*, **jīnjū*, WOT.) ugyancsak az illabiális magánhangzók eredetiségét mutatják az első szótagokban (WOT., Zaicz 2006, Tóth V. 2001b: 67) a **kis** 1274: *Kyserdew* ~ 1295: *Kuskued* (Nyitra, HA. 4: 60), a **gyöngy** származékként a *gyöngyös* +1275/[XIV.]: *Gyngus* ~ 1261/1271: *Gunguspispuky* (Heves, Gy. 3: 95) és a **gyümölcsény** 1252>1360: *gymulchen* ~ 1332: *Gumulchynbukur* (Baranya, HA. 1: 47) szavak esetében.

Az olyan bizonytalan vagy ismeretlen eredetű közsavak esetében azonban, mint például a **bükk** és az **üreg**, legfeljebb a labiális és illabiális formák gyakorisága, illetve az adatok első előfordulása adhat támpontot (Rácz A. 2007: 298, TESz., FNESz., Póczos 2001: 49): **bükk** 1259/1390/1454: *Bochonthon bykfew* (Kraszna, HA. 3: 73) ~ 1228/1305/1361: *Buk* (Komárom, HA. 3: 60), **üreg** 1332–5/PR.: *Irug* ~ *Vrug* (Baranya, KMHsz. 1: 289), 1273/1392/1477: *Irugd* ~ 1329/1371: *Vrgd* (Bihar, Gy. 1: 680).

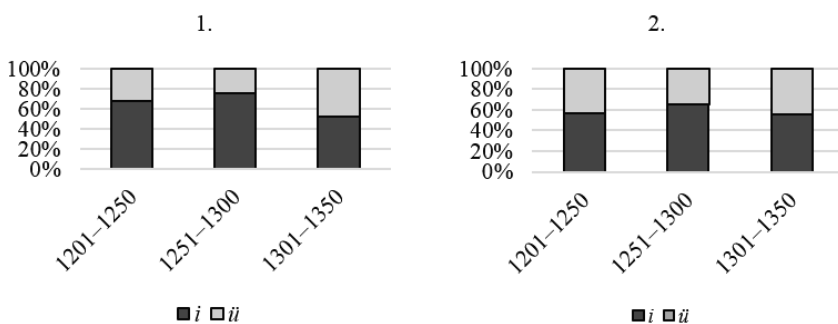
4. Az egyes típusokhoz tartozó adatok kronológiáját tekintve azt látjuk, hogy a labializáció leggyakrabban és leghamarabb a toldalék előtti tövéghangzóban következett be a korai ómagyar korban (vö. Dudás 2003: 126; 2004: 167, 168), s a többelseji, hangsúlyos szótagban előforduló illabiálisok még a 14. században is nagyobb arányban adathozhatóak, mint a labiálisok (lásd a 2. ábrát). Úgy tűnik, hogy ezt az eredményt az sem befolyásolja,

hogyan a nem eredetiben fennmaradt oklevelekből származó adatokat figyelembe vesszük-e vagy sem (lásd ehhez a c) típusba tartozó elemek kronológiáját ábrázoló 3. ábrát).

2. ábra:

Az *i ~ ü* szembenállás kronológiai viszonyai az egyes típusok szerint

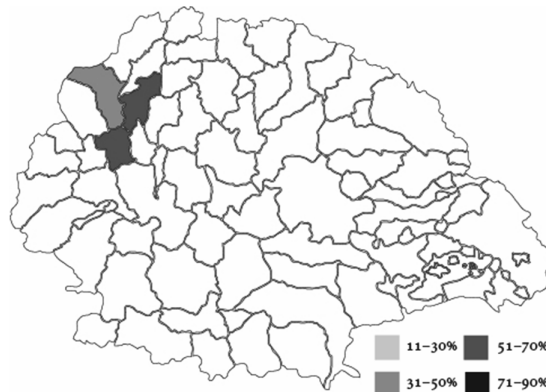
3. ábra:

A szóközben, hangsúlyos szótagban jelentkező *i ~ ü* szembenállás kronológiája 1) az eredeti, másolt, hamis és átvitt oklevelek, valamint 2) az eredetiben fennmaradt oklevelek adatai alapján

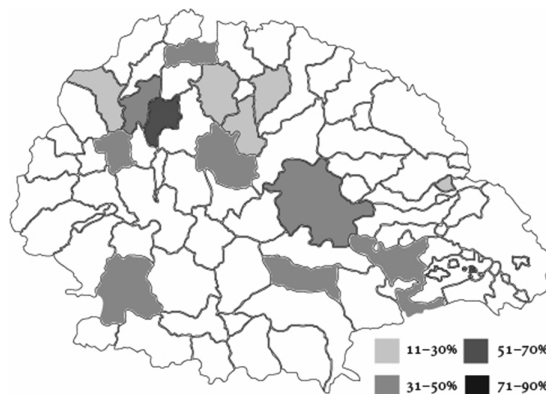
5. Az $i \sim ü$ kettősség nyelvi heterogenitása, vagyis eltérő keletkezési körülményei a területiség szempontjából is figyelmet érdemelnek. Ennek az az oka, hogy mint általában az ilyen, azaz nyelvi nem egységes jelenségek, az $i \sim ü$ szembenállás is bonyolult képet mutathat földrajzi helyzetét illetően is (vö. Benkő 1957: 16). Ezzel az előfeltevéssünkkel összecsengenek azok a vélekedések, amelyeket kutatóink ezeknek a jelenségeknek a területi meghatározottságáról a korábbiakban leszögeztek. Az $i > ü$ labializációról például több helyen is azt a feltételezést olvashatjuk, hogy annak gócpontja a Dráva torkolatának vidéke, esetleg a Maros alsó folyásának a vidéke lehetett, s a folyamat az $i > ë$ nyíltabbá válási tendenciába ütközött területileg (Bárczi 1958: 47, 1967/2002: 155–156; E. Abaffy 2003: 324; vö. Juhász 2018: 319). Bárczi véleménye alapján a hangzóközi $\beta (> v)$ előtti $i \sim ü$ -vé változása pedig területileg nem esik egybe a tövégi vokálisok gyengülésével induló labializációval, s előbbi szélesebb körű jelenségnek tartja, de meglátása szerint „ez sem terjedt ki az egész nyelvterületre” (Bárczi 1958: 50). Kronológiai szempontból ugyancsak nem elhanyagolható az a megjegyzése, mely szerint ez a változás „régibb keletű is, mint a szóvégi sorvadók labializációjából kiinduló fejlemény” (1958: 50). Sajnos azonban ennek a típusnak az ilyen szempontú vizsgálata az adatok bizonytalan értékelési lehetőségei miatt egyelőre nem áll módunkban.

A történeti adatok azzal a megállapítással kapcsolatban sem szolgálnak bizonyító erővel, mely szerint a szembenállást kialakító labializáció gócpontja a Dráva torkolatának vidéke, esetleg a Maros alsó folyásának a vidéke lehetett. Ha ugyanis az adatok százalékos eloszlását térképre vetítjük, a kutatóink által korábban megfogalmazott megállapítást nem tudjuk igazolni.

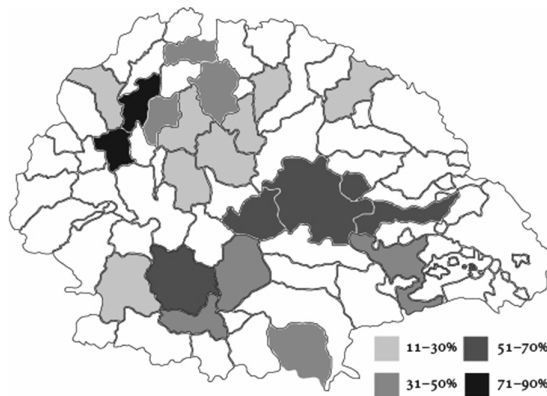
A történeti adatok alapján sokkal inkább azon az úton tudunk tovább haladni, amelyen 23 ómagyar kori vármegye adatainak elemzése révén Dudás Györgyi elindult. Az $i > ü$ labializáció területisége kapcsán az egyes területekről származó legkorábbi adatokat figyelembe véve ő maga úgy látja, hogy a tendencia legkorábban, a 13. század elején a nyelvterület északnyugati részén (Komárom és Bars vármegyékben) jelenik meg, a déli-délkeleti területek (Csanád és Arad vármegyék) szintén inkább labializáló nyelvjárási részlegek. Valamivel későbbre teszi az északi-északkeleti (Abaúj, Gömör és Borsod) vármegyék és a délen fekvő (Baranya és Bodrog) vármegyék labializációját. Az erdélyi Fehér vármegyét szintén erősen labializáló területnek minősíti (2003: 126). Illabialis tendenciát mutató terület véleménye szerint „az ország középső része, Fejér, Esztergom és Békés vármegye, illetve a K-i részen Doboka vármegye” (2003: 126).

4. ábra: Az *ü-zés* százalékos területi eloszlása (1201–1250)

5. ábra: Az *ü-zés* százalékos területi eloszlása (1251–1300)

6. ábra: Az *ü-zés* százalékos területi eloszlása (1301–1350)

Úgy vélem, hogy ezeket az eredményeket az azóta rendelkezésünkre álló további vármegyék vizsgálatának bevonásával még inkább pontosíthatjuk, kivált akkor, ha az oklevelek előfordulásának területi egyenetlenségéből kiindulva az *ü-ző* adatok relatív gyakoriságát, vagyis azt mérjük, hogy az adott vármegyében előforduló *i-ző* és *ü-ző* adatok összességének hány százaléka mutat *ü-zést*. Az általam vizsgált adatok vallomása alapján pedig ugyancsak azt látjuk, hogy a labializáció terjedése a nyelvterület északnyugati részéről indulhatott ki. Dudás Györgyi korábbi megállapításait ezen a téren azzal egészíthetjük ki, hogy az erősen labializáló Komárom és Bars vármegyék mellett Nyitra vármegye is a legkorábban *ü-zést* mutató területek közé sorolható. A későbbiekben valóban labializáló jellegűvé vált a nyelvterület északi-északkeleti részén Abaúj, Gömör és Borsod vármegye, de a labializáció Liptó és Nógrád vármegyében is megjelenik ekkoriban. A nyelvterület keleti és déli területeinek bizonyos részei (például Bodrog, Bács, Csanád, az erdélyi Fehér vármegyék) szintén inkább labiális jellegűek. Érdekes adalék, hogy az erősen illabiális tendenciát mutató Doboka szomszédságában Kolozs vármegye adatainak nagyobbik része *ü-ző* jellegű. Abban ugyancsak egyetérthetünk Dudás Györgyivel, hogy az ország középső részén (leginkább Fejér, Esztergom és Pilis vármegyékben) az adatok erősen illabiális jelleget tükröznek, ugyanakkor Pest és Heves megyében enyhe labializáló hajlam is megmutatkozik (lásd a 4., 5., 6. ábrát).

Az erősen illabiális tendenciát mutató területek meghatározásában esetlegesen azok a közszavak és helynevek is a segítségünkre jöhetnek, amelyeknek a korszakban csakis illabiális változata van. Az ilyen sajátosságot mutató adatokról azonban azt gyaníthatjuk, hogy a labiális változatok hiánya mögött számos egyéb tényező, így például a szó etimológiája alapján az utolsó szótagban feltehető hosszú magánhangzó (pl. *Hetény*, *Edelény*, *Vezekény*, *Nemcsény*, *Berény*)² (Dudás 2004: 176), illetve a korábban már említett, következő szótagi labiális hatására bekövetkező kései labializáció is állhat.

6. Az *i ~ ü* szembenállás körébe vonható adatok közel negyven ómagyar kori vármegyében történő vizsgálata, úgy vélem, több ponton is tanulságokkal szolgált. Nem kétséges persze, hogy a kutatásból kimaradt ómagyar kori vármegyék későbbi feldolgozása teheti csak teljessé az *i ~ ü* kettősségről jelenleg kialakított képet, s a vizsgálat által nyert eredményekhez való óvatos viszonyulást az elemzést gátló sok egyéb tényező (így például az oklevelek fennmaradásának esetlegessége, a nem eredetiben fennmaradt oklevelek adatainak bizonytalan forrásértéke, egy-egy forrás bizonytalan volta, az olvasati nehézségek, illetve az adott helynév vagy közszo etimológiájának bizonytalansága) is indokoltá teszi.

Bár sok esetben a helynevek és közszavak etimológiájának felfejtése révén sem sikerült bizonyosságot szereznünk az *i ~ ü* kettősség kialakulására vonatkozóan, az ilyen szembenállást mutató adatok részletes elemzésével az *i ~ ü* kettősség kialakulását általában befolyásoló tényezőkről további ismereteket szerezhettünk. Egyrésztől megkérdőjelezhetővé vált az a tétel, mely szerint a delabializáció első példái csak a 16. században jelentkeznek, hiszen a helynévi adatok több (bár bizonytalan) ellenpéldát szolgáltatnak erre a jelenségre. Másrésztől a β labializáló hatásaként, annak kiesésével összefüggő labializációt illetően a helynévi adatok tovább erősítették azt a feltételezést, mely szerint ez a változás valószínűleg korábban zajlott le, mint a szóvég felől induló labializáció,

² **Hetény** 1212/[1340–9]: *Hetin ~ Heten* (Kolozs, Gy. 3: 421), **Edelény** 1299/1406: *Edelin* (Borsod, Gy. 1: 772), **Berény** *1276/1641: *Berin* (Fejér, Gy. 2: 349), **Vezekény** 1327: *Wezekyn* (Bars, Gy. 1: 485), **Nemcsény** 1301: *Nemchyn* (Bars, Gy. 1: 463).

hiszen az e tendencia következtében kialakuló kettősségre nem találtunk meggyőző adat-párokat, csupán a változás eredményeképpen létrejövő *ü-ző* alakok jönnek elő nagyobb számban a korai ómagyar kori adatok között.

Az *i ~ ü* szembenállás kronológiai viszonyainak feltárásakor leginkább a szóvég felől induló labializáció sajátosságaira vonatkozóan számolhatunk újabb eredményekkel. Ezen a téren ugyanis konkrét, nagy mennyiségű adat segítségével nyert megerősítést az a szakirodalomban korábban hangoztatott tétel, mely szerint a változás leghamarabb a toldalék előtti tövéghangzóban, majd a hangsúlytalan, s végül a hangsúlyos szótagban következik be (Losonczi 1915–1920: 195, 373; Bárczi 1958: 48; E. Abaffy 2003: 323). A jelenség területi sajátosságait illetően a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint az viszont megkérdőjelezhetővé válik, hogy a labializáció gócpontjaként valóban a Dráva torkolatának vidéke jelölhető meg. A nyelvtörténeti adatok ugyanis sokkal inkább a nyelvterület északnyugati részét jelölik ki – kellő óvatosság mellett – mint a jelenség terjedésének kiindulópontját.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 2003: Hangtörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris, 106–128, 301–351.
- ÁSz. = Fehértői Katalin 2004: *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest: Akadémiai.
- Bárczi Géza 1958: *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bárczi Géza 1967/2002: Hangtörténet. In Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán szerk.: *A magyar nyelv története*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 95–180.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bényei Ágnes – Pethő Gergely 1998: *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névtárház Kiadványai 2. Debrecen.
- Dudás Györgyi 2003: Az ómagyar kori *i > ü* labializációról. *Magyar Nyelvjárások* 41, 117–128.
- Dudás Györgyi 2004: A szóvég felől induló labializáció az ómagyar korban. *Helénevtörténeti Tanulmányok* 1, 167–182.
- EWUng. = Benkő Loránd Hrsg. 1993–1997: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I–II. Budapest: Akadémiai.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest: Akadémiai.
- Gerstner Károly 2018: Hangtörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 103–128.
- Gy. = Györfy György 1963–1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Budapest: Akadémiai.
- HA. 1., 2., 3., 4. = Hoffmann István – Rác Anita – Tóth Valéria, *Helénevtörténeti adatok a korai ómagyar korból* 1. *Abauj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997. 2. *Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999. 3. *Heves–Küküllő vármegye*. 2012. 4. *Liptó–Pilis vármegye*. 2017. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Juhász Dezső 2018: A nyelvjárások történetéből. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 314–349.

- KMHsz. = Hoffmann István szerk. 2005: *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Losonczi Zoltán 1915–1920: Az ö-zés története. *Nyelvtudományi Közlemények* 44, 373–406; 45, 45–116, 195–266.
- Oklsz. = Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Póczos Rita 2001: *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Rácz Anita 2007: *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest: Akadémiai.
- Tóth Valéria 2001a: *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Abaúj és Bars vármegye*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 6. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Tóth Valéria 2001b: *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 4. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Zaicz Gábor 2006: *Etimológiai szótár: magyar szavak és todalékok eredete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- VRH. = K. Fábán Ilona 1997: *A Váradi Regestrum helynevei*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13. Szeged.
- WOT. = Róna-Tas, András – Berta, Árpád 2011: *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

PEREGRINUSLEVELEKBEN SZEREPLŐ KÉRÉSEK NYELVI MEGFORMÁLTSÁGA

BÁCSI ENIKŐ*

1. Bevezetés¹

A 18. században a külföldi egyetemen tanuló peregrinusok mecénásukhoz küldött levelei bővelkedtek kérésekben. Tanulmányomban ezen misszilisekben található kérésekkel és megformálásukkal foglalkozom.

A történeti szociopragmatikai megközelítésű vizsgálatban a *Történeti magánéleti korpusz* (TMK.: <http://tmk.nytud.hu/>) és a *Peregrinuslevelek 1711–1750* című könyv (Hoffmann 1980) alapján mutatom be az előforduló kéréseknek a konkrét tárgyat, a létrehozásukra alkalmazott stratégiákat, továbbá a közöttük lévő összefüggéseket. Mindezekhez a Blum-Kulka, House és Kasper (1989) szerzőhármassal által elkülönített kilenc kategóriát hívom segítségül, amely a kéréseket a legdirektebbtől a legközvetettebbig haladva írja le. A mai magyar nyelv kéréseinek kutatásakor jól használható felosztás (vö. Szili 2002, 2004; Boronkai 2006, 2009) történeti anyagon is eredményesen alkalmazható (vö. Krepsz 2015; Bácsi 2015, 2017, 2018), bár az időbeli távolság miatt több tényezőre is figyelmet kell fordítani.

Jelen alkalommal célom, hogy a peregrinusok kérési sajátosságainak megállapításán túl, kapott eredményeimet mind a mai magyarban használt kérési módokkal, mind pedig a korábbi történeti eredményekkel összehasonlítsam.

2. A peregrináció, a peregrinuslevelek

A peregrináció, a diákok külföldi egyetemjárása a korábbi korszakokban a magyar tanulókra is jellemző volt. Elsősorban tudásszerzés céljából utaztak idegen országokba, hogy az ottani professzoroktól okuljanak. Mivel Magyarországról hiányzott a megfelelő felsőfokú képzés, így a 16–18. században a diákok olyan városokat, országokat választottak úti céljukul, ahol meg tudták szerezni az általuk kiválasztott végzettséget (Rozsonдай 2004). Hazaérkezve a megszerzett tudást és tapasztalatot átadták az otthoniaknak. Segítségükkel ismerkedtek meg a magyarok Európa legfrissebb szellemi áramlataival, valamint a kiemelkedő tudósok gondolataival (Jankovics 1993: 563).

Erről a korról és a peregrinációról pontosabb információt szerezhetünk a külföldön tanuló diákok írásaiából. A jelen alkalommal megvizsgált misszilisek Teleki Sándorhoz íródtak, aki a nagyenyedi kollégium kurátoraként fáradozott a kollégiumért és a színvonalas oktatás megteremtéséért. Diákok segítségével próbált külföldről támogatást

* Eötvös Loránd Tudományegyetem és MTA Nyelvtudományi Intézet

¹ A tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézetben zajló 116217 sz. OTKA-projektum anyagait felhasználva készült. Köszönettel tartozom lektoraimnak hasznos és elgondolkodtató megjegyzéseikért, javaslataikért.

szerezni az enyedi kollégium tűzvész okozta kárainak helyreállítására, valamint munkálkodott a rendszeres német–holland–angol peregrináció újbóli kialakításán. A korban az ő neve biztosítékot jelentett, így nem csoda, hogy a nagy professzorok is szívesen fogadták pártfogoltjait. Kapcsolatai, anyagi támogatásai révén nagy részt vállalt a kor „szakember-utánpótlásának” létrehozásában. A leveleket, amelyeket támogatottjai neki írtak, gondosan megőrizte, többségük újság funkcióját is betöltötte, hiszen friss információkat szolgáltatott a korban történekekről. A különböző híreket a diákok az angol és francia nyelven megjelenő *Novellákból* és szóbeli közlésekből szereztek (Hoffmann 1980; F. Csanak 1983).

3. Elméleti keret, a kérés beszédaktusa

A levelekben található kérések elemzéséhez a beszédaktus-elméletet, valamint Blum-Kulka, House és Kasper felosztását alkalmaztam.

A kérések a beszélőnek azt a szándékát jelenítik meg, hogy a hallgatója megtegyen valamit (Szili 2002: 12). Austin (1990) így beszédaktus-tipológiájában a végrehajtók, Searle (1975) pedig az utasítók csoportjába sorolta őket.

Az 1982-ben elkezdett nemzetközi vállalkozás, a CCSARP (Cross-Cultural Study of Speech-Act Realization Patterns) nyolc nyelvben vizsgálta a kérés beszédaktusát. Ebben a projektben a kérések szerkezetét három egységre osztották, s ez alapján elemezték őket. Az első rész a megszólító avagy figyelemfelkeltő kifejezés, a második a fő cselekmény, vagyis a tulajdonképpeni kérés, a harmadik pedig a kötőelemek vagy támogató lépések egysége, amelynek funkciója a kérés indoklása és alátámasztása (Blum-Kulka–House–Kasper 1989; Szili 2002: 17). A legtöbb kutató a fő cselekményen végez vizsgálatokat, a jelen tanulmányban én is így fogok eljárni.

A Blum-Kulka, House és Kasper szerzőhármas is a fő cselekményt tanulmányozta, s a legdirektebbtől a legközvetettebbig haladva a kéréseknek kilenc megjelenítési módját különítette el, amelyek a következők (Blum-Kulka–House–Kasper 1989: 278–280; Szili 2002: 17–18):

A legközvetlenebb típus a származtatott mód (1), amelyben a kérés illokúciós erejét a felszólító mód, valamint annak funkcionális megfelelői, a főnévi igenév és az elliptikus mondat szerkezetek jelenítik meg. Például:²

- (1) holnap egy heti, hogy Kd elment, azért írjon immár Kd (Nád. p. 93, 1554).

Ezt követi az explicit performatívum (2) kategóriája, amely esetben a beszélő szándéka explicit módon, a *kér* performatív igével valósul meg. Példa erre:

- (2) kerlek zerethe leaniom hogý megh emlekezzel az | en adoossagomrvl ha en nekem holtom tertenik (ÓmLev. 59., 1526).

² A hivatkozás a kötet *Történeti magánéleti korpusz*ban alkalmazott rövidítése, a levél száma/oldalszáma és az év alapján történik (a TMK.-n kívüli adatok feloldását l. Hivatkozások). A (6), (7a), (7c) és (7d) példákban mai magyar nyelvi adatok szerepelnek, mert eddigi kutatásaim során nem találtam történeti adatokat a jelenségekre.

Beágyazott performatívum (3) során a kérés szándékát jelölő ige (*kér*) módosult alakban, modális igével vagy egyéb segédigeszerű elemekkel szerepel. Példaként:

- (3) Az Istenért, Szívem, az Méltóságos Fejedelmet kén kérni, lenne job rendelés Szakmárrul. (Bark. 28., 1704).

Származtatott lokúciónál (4) az illokúciós szándék a lokúció jelentéséből állapítható meg. Példa erre a csoportra:

- (4) Bár szerzene vagy három heverő katonát soldosnak, mert nem kaphatni. (Bark. 63., 1705).

Akaratnyilvánításkor (5) a beszélőnek az a szándéka fejeződik ki, hogy a propozícióban bennfoglalt esemény megtörténjen:

- (5) hanem bizony igen akarnám, engemet itt Kassán várna meg, mert ennyi sok gaz ember között nem jó most budosnod, az hajduk feltámadását naponként hozzák. (Nyáry Lev. 38, 1606).

A leginkább hallgatóorientált típus a javaslattevő forma (6), melyre példa:

- (6) Mi lenne, ha kitakarítanánk? (Szili 2002: 18).

Az előkészítő stratégiába (7) négy konvencionális alak tartozik, olyan, amellyel a hallgató képessége ellenőrizhető (7a), tesztelhető hajlandósága (7b), valamint a megvalósítás lehetősége iránt is érdeklődhet a kérő (7c), továbbá az engedélykérés (7d) is ide sorolható (ez az kategória az eredeti csoportosításból hiányzik, Szili Katalinnál már megjelenik). Például:

- (7a) El tudna vinni? (Szili 2002: 18)

- (7b) adna Kd egy embert, ki az nagy idegenbe lenne valami segítséggel az számvételkor (Nád. p. 99, 1557)

- (7c) Lehetséges lenne, hogy... (Szili 2002: 18)

- (7d) megengedi, hogy... (Szili 2002: 27).

Erős célzás (8) esetén nem állapítható meg az illokúciós erő közvetlenül a lokúcióból, de a lokúció azért magába foglalja a szándékolt aktus lényeges elemeit. Példa rá:

- (8) Szakmári Uram valóba vágya egy szőrövre. (Bark. 5., 1698).

Gyenge célzáskor (9) ellenben a lokúció nem tartalmazza a lényegi elemeket a végrehajtandó aktusról. Például:

- (9) és tennen kezeddél ne siess még írnyi nekem, mert árt az bokomnak (Nád. p. 8–9, 1553).

4. Korábbi kutatások a kérés beszédaktusáról

A Blum-Kulka, House és Kasper szerzőhármass csoportosítását felhasználva több, a mai magyar nyelvre kiterjedő vizsgálat született (vö. Szili 2002, 2004; Boronkai 2006, 2009). Szili Katalin kutatásaiban a származtatott mód (1), az előkészítő stratégia (7), továbbá a beágyazott performatívum (3) domináns voltát mutatta ki. 10% alatt fordultak elő az explicit performatívum (2) és az erős célzás (8) kategóriájához kapcsolható kérések. Megfigyelhető volt, hogy a beszélő és a hallgató közötti távolság növekedésével a direktség háttérbe szorult, emellett a kérés súlya és a beszélő jogai is viselkedésmódosító szerepet tölthettek be (Szili 2002).

Történeti kutatások is jelentek meg, amelyek ugyanezt a kilenc kategóriát alkalmazva sorolták be a kéréseket. Ez az osztályozás eredményesen működött a vizsgált anyagoknál, de több tényezőre figyelmet kellett fordítani használatukkor. Egyrészt a történeti szövegek szerkesztésmódja különbözött a maitól, másrészt a középmagyar korban az írásjelek alkalmazása is eltért a ma megszokottól, harmadrészt pedig egyes szavak is a maitól különböző jelentésben szerepeltek a szövegekben (vö. Bácsi 2018).

A Blum-Kulka, House és Kasper szerzőhármass felosztását figyelembe véve csoportosította Krepsz Valéria 16–18. századi levelekben a főnemesek és a közrendűek kéréseit. Megállapította, hogy elsősorban direkt stratégiák jelentkeztek a kérések megformálásánál, ugyanis az explicit performatívum (2), valamint a származtatott mód (1) dominált ezekben a misszilisekben (Krepsz 2015: 170).

Több munkámban én is foglalkoztam a kérés beszédaktusával. Középmagyar kori házastársi leveleket vizsgáltam, amelyekben – Krepsz Valéria eredményeihez hasonlóan – eltérés mutatkozott a mai magyar kérési módok megjelenítéséhez képest. Elsődlegesen a legdirektebb stratégiákkal, származtatott móddal (1), illetve explicit performatívummal (2) formálták meg kéréseiket a felek, de meghatározó volt még a származtatott lokúció (4), továbbá az akaratnyilvánítás (5) szerepeltetése is. A férfiak és a nők kérései között különbség jelentkezett, a férfiak ugyanis a legdirektebb típussal, a származtatott móddal (1) alkották meg a kéréseiket, ha feleségüktől kérni akartak valamit, s csak akkor éltek a kevésbé közvetlen stratégiákkal, ha valamit nagyon szerettek volna. A nők ellenben nagy arányban hozták létre kéréseiket a származtatott mód (1) mellett az explicit performatívummal (2) is, s általában akkor használták a legközvetlenebb típust (1), ha úgy érezték, hogy kérésük „jogos” (Bácsi 2015, 2017, 2018).

A kérések megalkotásánál megjelent direktség nemcsak a magyar történeti szövegeket jellemezte, hanem az angol történeti írásokat is. 17–18. századi bírósági tárgyalások és színdarabok kéréseinél is a legközvetlenebb típus, a származtatott mód (1) dominanciáját állapította meg Culpeper és Archer, szemben a mostanában gyakori, indirekt, előkészítő stratégiával (7) (Culpeper–Archer 2008: 76–80). Ugyanígy a direkt típus (1)

nagyarányú jelenlétét mutatta ki Kohnen is a korábbi angol kultúrában (Kohnen 2008: 39–40).

5. Vizsgált anyag, módszer és hipotézisek

Jelen tanulmányhoz 90 peregrinuslevelet dolgoztam fel, amelyet hét peregrinus, név szerint Ajtai András, Déési Zsigmond, Enyedi István, Felfalusi Mihály, Kibédi András, Pápai Páriz Ferenc és Remethei János írt Teleki Sándornak. A misszilisek elemzéséhez elsősorban a TMK.-t (Dömötör–Gugán–Novák–Varga 2017), másodsorban pedig a *Peregrinuslevelek 1711–1750* című könyvet használtam fel (Hoffmann 1980). Ebből a 90 írásból 79-ben szerepelt kérés, ez a misszilisek 87,78%-át tette ki. Összesen 179 kérést elemeztem, amelyeknek a fő cselekményét vizsgáltam, és ezeket soroltam be a Blum-Kulka, House és Kasper által megalkotott csoportokba.

A korábbi kutatások eredményeiből kiindulva a direkt stratégiák meghatározó voltára számítottam, hiszen a történeti anyagok kapcsán ezt tapasztaltam. Így a származtatott mód (1) és az explicit performatívum (2) dominanciájában bíztam, de nagyobb arányban jelenlévőnek véltem az explicit performatívum (2) szereplését, hiszen a patronált-patronus viszony kifejeződésére a kérések megformálásánál is számítottam. Mivel a leveleket író peregrinusok mind általában valamilyen segítséget vártak egy olyan személytől, akinek a jóindulatától függött sok esetben a helyzetük, így a kevésbé közvetlen stratégiák (2) magasabb számbeli alkalmazását feltételeztem. Meghatározó eredményeket vártam emellett a származtatott lokúció (4) és az akaratnyilvánítás (5) stratégiájának szerepeltetésénél; továbbá úgy véltem, hogy a kérés súlyának és fontosságának is befolyásoló szerepe lesz a kérések megalkotásakor, azaz amikor valamit nagyon szeretne a kérő fél, nagyon fontos neki, hogy amit kér, az megtörténjen, ilyen alkalmakkor a kevésbé direkt stratégiákat részesíti majd előnyben.

6. Eredmények

6.1. A kérések tárgya alapján

A kérések kigyűjtése után megvizsgáltam, mire vonatkoztak az eltérő kérések a misszilisekben, így tárgyak alapján kilenc kategóriát alkottam meg: közbenjárás kérése; cselekedet, intézkedés kérése; támogatás kérése; pénz kérése; levélírás kérése; adósság rendezésének kérése; tárgy kérése; üzenetátadás kérése és bizalom kérése.

Az 1. ábra is jól szemlélteti, hogy a peregrinusok legnagyobb arányban, kéréseik 26,26%-ában, 47 alkalommal, arra kérték mecénásukat, Teleki Sándort, hogy járjon közben az érdekükben valamely befolyásos úrnál vagy valamely rokonánál; győzze meg őket, támogassák a külföldön lévő diákokat pénzzel, vagy aki már ígért segítséget, de még nem küldött anyagi támogatást, azt emlékeztesse adott szavára:

- (10) nevezetesen kerem alázatosan a M. Vrat alkalmatossága adatvan meltoztassek az Ur Bethlen Adam Vrammal az iránt az meg igert beneficium irant beszelleni (Peregr1. 79., 1717).

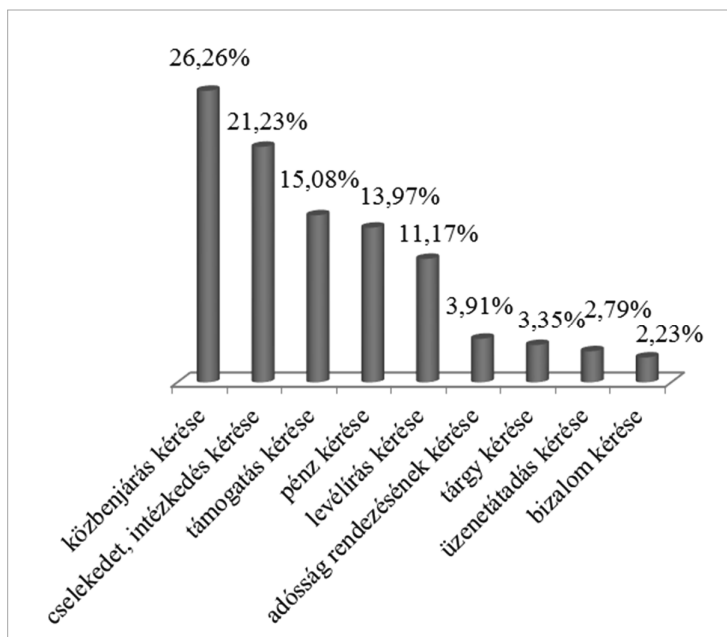
Nagy számban kérték továbbá valamely cselekedet, intézkedés megtételére patronusukat. Mivel a peregrinusok külföldön tanultak, nem tartózkodtak otthon, így nem

tudtak minden olyan teendőt elintézni ők maguk, amit szerettek volna, illetve sokszor egyszerűbb volt csak egy embernek írniuk, jelen esetben Teleki Sándornak, akit megkértek utána, hogy cselekedjen a nevükben. Kéréseik 21,23%-át (38 db) adta ez a típus. Példa erre:

- (11) Kérem nagy alázatossan az Urat, ne légyen tereh az Urnak, T. Püspök Uramnak szollo egy Dissertatiot el küldeni oblata occasione. (Peregr1. 51., 1715).

A harmadik domináns csoport a támogatás kérése volt, hiszen a diákok kéréseik 15,08%-ában, 27 esetben szerették volna, hogy ne felejtse el támogatni őket, ne vegye le róluk segítő kezeit a férfi, amely támogatás itt mind erkölcsi, lelki, anyagi és kapcsolatok révén történő segítséget jelentett. Például:

- (12) és kérem igen alázatossan s' bizodalmasson a' Mlgs Vrat hozzám meg mutatot Vri gratiajat ne vonnya meg, sőt támogasson s' consolállyan ilyen szomorusagim között (Peregr1. 36., 1715).

1. ábra: A kérések megoszlása a kérés tárgy alapján

Szintén fontos volt a peregrinusok számára, hogy elegendő pénzzel rendelkezzenek, így ha nagyon szűkösen éltek peregrinációjuk során, mecénásuk felé fordultak hozzájárulásért. Kéréseik 13,97%-ában, 25 alkalommal kérték Teleki Sándort, hogy küldjön nekik pénzt. Példaként:

- (13) méltóztassék Náményi Urammal együtt ha több nem lehet, bár csak annyi pénst fel küldeni Bécsben Enyedi Samuel Uram kezében, a mennyivel haza mehessek, avagy addig itt subsistálhassok, a mig több jó kezemben (Peregr1. 66., 1719).

Kéréseiknek 11,17%-ában (20 db) intéztek patrónusuk felé olyan kérést, amellyel levélírára sürgették a férfit. Lényeges volt számukra, hogy az úr írjon nekik, hiszen ezzel is jelezte Teleki Sándor, támogatása nem csökken irányukban, valamint levelek segítségével tájékozódtak az otthoni körülményekről a peregrinusok, ezért is volt elengedhetetlen fontosságú, hogy patrónusuk hírt adjon magáról. A következő esetben is levélírára buzdítás olvasható:

- (14) kerem alazatosan a Mltgos Urat meltoztassek sok rendbeli leveleimre ha tsak rövidedennis válaszolni. (Peregr1. 79., 1717).

Kéréseiknek kevesebb mint 10%-át tették ki az adósság rendezését kérő kérések, ugyanis 3,91%-ban (7 esetben) kérték Telekit, hogy hátramaradt adósságukat intézze el, fizesse ki helyettük elmaradt költségüket. Példa erre a típusra:

- (15) azért várnám erőssen hátra maradt kölcségemnek transpositioját (Peregr1. 10., 1712).

3,35%-a (6 db) a kéréseiknek valamilyen tárgy kérésére irányult, amelyet, ha elküldött Teleki Sándor, pártfogoltjai vagy megtartottak maguknak, vagy professzoraiknak adták tovább. Például:

- (16) ha az Ur basa dohanyt küldene érette, itt kedves volna (Peregr1. 16., 1713).

Csupán a kérések 2,79%-ában, azaz 5 alkalommal kérték valamely üzenet átadására a férfit. Mivel nem tartózkodtak otthon a diákok, ez is nagy segítség volt nekik. Jelen esetben apjának küldött üzenetet az egyik külföldön tanuló peregrinus:

- (17) Most hogy többet irjak nem lehet, ezt a kevesetis méltóztassék az Ur Apám Urammal communicálni (Peregr1. 22., 1714).

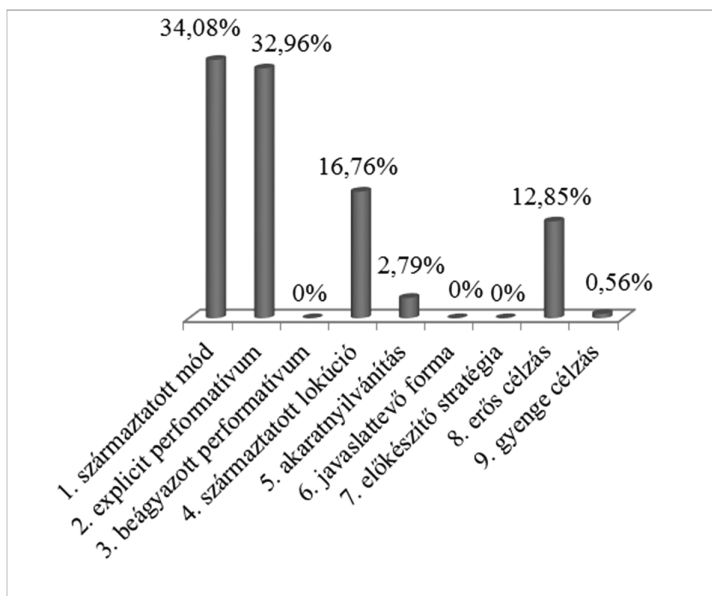
Előfordult, hogy a diákok Teleki Sándort arra biztatták, bízson bennük, bízson az ítéletükben, higgye el, hogy jót akarnak neki és jót ajánlanak neki. Kéréseik 2,23%-ában (4 db) is erről írtak. Például:

- (18) az Ur penig ne gondollya, mint ha nékem Bandi Urammal valami czimborám, azagy correspondentiam volna s azert commendalom (Peregr1. 24., 1714).

Mikor a peregrinusok kéréseit összehasonlítottam egymással, érdekes volt megfigyelni, hogy mindegyik diák írásában szerepeltek Teleki Sándor közbenjárását kérő kérések, továbbá az összes tanuló levelében buzdította valamely cselekedet, intézkedés megtételére a férfit, amelyet ők nem tudtak távollétük miatt elvégezni, valamint egyiküknél sem maradt el a támogatás kérése. Meglepő volt ellenben számomra, hogy a konkrét pénzt kérő mondatok csupán öt peregrinusnál jelentkeztek (habár nem szabad elfelejteni, hogy mind a közbenjárást kérő kérések, mind az adósság kifizetésére ösztönzők, valamint a támogatást kérők egy része is az anyagi segítségnyújtás kéréséhez köthetők). A levélírás kérése négy tanulónál jelentkezett, a további kategóriák viszont már csak egy-két diák missziliséiben voltak fellelhetők.

6.2. A kérések megjelenítési módjai alapján

A kéréseket besoroltam a Blum-Kulka, House és Kasper szerzőhármassal létrehozott kilenc kategóriába, amelyek eloszlását a 2. ábra is bemutatja. A kilenc típusból csupán hat képviseltette magát a levelekben.

2. ábra: A kérések megoszlása a kérési szándék megjelenítési módjai alapján

Legnagyobb arányban, a kérések több mint 60%-ában a direkt kategóriák szerepeltek megalkotásuknál, amely eredmény nem meglepő a korábbi kutatások ismeretében. Elsősorban a legközvetlenebb forma, a származtatott mód (1) dominált a misszilisekben, ugyanis a peregrinusok kéréseik 34,08%-át (61 db) ezzel a típussal hozták létre. Példa erre:

- (19) ezen leveleimet pedig a kiknek szollnak, meg küldeni méltóztassék (Peregr1. 42., 1716).

Érdemes megjegyezni, hogy sokszor használták a tanulók ilyen jellegű kéréseiknél a *méltóztassék* alakot (persze nem csupán ennél a típusnál jelentkezett ez a szó), amelyet ma a viszonylag gyakran alkalmazott *tessék* kifejezéssel helyettesítenénk.

Habár a legtöbbször előforduló kategóriaként a *kér* igével létrehozott, vagyis az explicit performatívummal (2) kifejezett kérésekre számítottam a patronált-patrónus viszony érzékeltetéseként, ez csak a második megjelenítési módját jelentette a kéréseknek, bár csupán pár százalékkal maradt el a leggyakoribb típustól. 32,96%-ban, 59 esetben formálták meg így Teleki Sándorhoz intézett kéréseiket a külföldön tanuló diákok. Például:

- (20) Kérem a Meltóságos Urat az Istenért alázatosan Edes Attyám Uramnak az Ur igaz szolgájának bódogtalan árva özvedgyét a miben szükség protegálja, s igyekezzék nekemis életemen s prómotióman (Peregr1. 57., 1715).

Meghatározó volt még a származtatott lokúció (4) jelenléte is a kérések megalkotásakor, hiszen 16,76%-ban, összesen 30 esetben így hozták létre kéréseiket a peregrinuszok. A nagyszámú adatnak a jelentkezése egyezett a hipotéziseimben leírtakkal. Példaként:

- (21) csak Bécsig transponálhatná az Ur (Peregr1. 13., 1713).

Jelentős hányadát tette ki a diákok kéréseinek az erős célzás (8) csoportja is, ugyanis ez a közvetett kategória szerepelt a kérések 12,85%-ának (23 db) megformálására. Példa erre az indirekt kérési módra:

- (22) esztendővel czéloomtol ámbár hátrább estemis, (de) nem sajnállom, csak a kölcséggel érjem ezutánis, melynek öszve szerzése és szaporitasa irant bizom magamat az Ur szokott és meg ígirt gratiajában (Peregr1. 21., 1714).

Csupán 5 kérést lehetett az akaratnyilvánítás (5) csoportjába elhelyezni, amely eredmény nem kiemelkedő, pedig nagymértékű jelenlétét vártam a levelekben. A kérések 2,79%-ánál fordult elő ez a stratégia. Példa erre:

- (23) ha patenter küldhetné az Ur a levelet igen akarnám. had tudhatnam magamat continentiajához conformalni (Peregr1. 75., 1717).

A legkevésbé direkt típusra, a gyenge célzásra (9) is szerepelt egy példa az egyik külföldön tanuló levelében. A kérések 0,56%-a lett ilyen módon létrehozva:

- (24) Papai Uramnakis 100 Magyar forintal maradtam adossá, melly hanem ha a Mltgos Ur meltoztatik valami utat mutatni nem tudom mikeppen fizetődik meg, melyről is előbbeni levelemben irván az Urnak bővségesen várom az Urnak válaszázt alázatosan (Peregr1. 89., 1721).

A mai magyarban nagyon gyakori előkészítő stratégia (7) és beágyazott performatívum (3) egyáltalán nem jelent meg a diákok missziliseiben, amely eredmény teljesen érthető, hiszen a korábbi történeti anyagok sem vagy csak kis számban tartalmaztak ilyen kéréseket. A javaslattevő formára (6) sem fordult elő példa a peregrinusok írásaiban, ami nem volt váratlan, ugyanis a mai magyarban is alacsony százalékban jelentkezett ez a stratégia, a korábbi történeti anyagoknál pedig egyáltalán nem szerepelt. Ennek a hallgatóorientált típusnak a hiánya a középmagyar kori leveleknél talán azzal magyarázható, hogy az ilyen kéréseknél maga a kérő fél is általában „bevonódik” a kérés teljesítésébe (vö. (6) példa), de erre a vizsgált esetekben a kérő fél és a címzett egymástól való fizikai távolsága miatt csak nehezen lehetett volna mód.

Mikor összevetettem a tanulók kéréseit egymással, kiderült, hogy mindegyik külföldön okuló alkalmazta kérései megformálására a legközvetlenebb formákat, a származtatott módot (1), illetve az explicit performatívumot (2). Szerepelt továbbá mindegyikük kérései létrehozásánál az erős célzás (8) kategóriája. Kiemelkedő volt még a származtatott lokúció (4) csoportja is, ugyanis négy peregrinus ezzel a móddal alkotta meg kéréseit. A maradék két típus csupán néhány tanulónál jelentkezett, akaratnyilvánítás (5) három személynél, míg gyenge célzás (7) egy diák kéréseinél fordult elő.

6.3. A kérések tárgya és a kérések megjelenítési módja

Megvizsgáltam, mutatkozik-e összefüggés a peregrinusok kéréseinek tárgya és megjelenítési módja között. Bár egy kategóriát (pénz kérése) kivéve mindegyik tárgyú kérésüket több mint 50%-ban a legdirektebb kérési módokkal (1, 2) formálták meg a diákok, de a kéréseik közvetlenségének arányából is lehetett következtetéseket levonni.

Észrevehető volt, hogy a legdirektebb kérési formákat, a származtatott módot (1) és az explicit performatívumot (2) azokban az esetekben alkalmazták nagy számban a tanulók, mikor úgy vélték, hogy kérésük „jogos”. Ha Teleki Sándort arra kérték, hogy bízson bennük, bízson az ítéletükben, kizárólag ezekkel a típusokkal hozták létre kéréseiket. Emellett ha valamilyen cselekedetre, intézkedésre szólították fel mecénásukat, valamint ha valamilyen üzenet átadására akarták megkérni a főurat, továbbá ha tárgyat kértek tőle, általában nagyon direkten fogalmaztak, hiszen úgy gondolták, nem szükséges „udvariaskodniuk”, ugyanis otthonuktól való távollétük miatt lehetőségük sem adódott elvégezni a kért cselekvéseket, megszerezni bizonyos tárgyakat. Nem várt eredmény volt ellenben, hogy olyan alkalmakkor is nagy arányban a közvetlen kérési stratégiákat használták, amikor arra kérték patrónusukat, támogassa őket, illetve ha arra buzdították, járjon közben az érdekükben valamely befolyásos úrnál/uraknál. Lehetséges, hogy úgy érezték, megérdemlik a segítséget, hiszen nemcsak tudásszerzés céljából voltak hazájuktól távol a diákok, hanem sok esetben ők gyűjtöttek támogatásokat és kapcsolatokat az otthoni tudós réteg számára, valamint ők szolgáltatták a híreket is az otthoniaknak (vö.

2. fejezet), így peregrinációjuknak segítése elengedhetetlen volt. Mindezeknek pontos magyarázatára, okainak feltárására további kutatás szükséges.

A közvetettebb formákat legtöbbször olyan esetekben vették igénybe a tanulók, ha kérésük „súlyosabb” vagy számukra fontosabb volt, nagyon szerették volna, hogy megvalósuljon. Adósságuk rendezésénél, valamint levélírás kérésénél egyre több ilyen kategóriával (származtatott lokúció (4), akaratnyilvánítás (5) stb.) találkozhat az olvasó, hiszen hátramaradt költségeiket muszáj volt valakinek rendbe tennie, illetve kommunikálniuk is kellett a patronáltaknak patrónusukkal és fordítva, ugyanis elsősorban így jutott hírekhez mindkét fél.

Az egyik leginkább indirekt stratégiával, az erős célzással (8) általában akkor éltek a peregrinusok, ha konkrét pénzkéréssel fordultak mecénásukhoz. Pénz kérése feltétlenül a legnagyobb súlyú kérésnek számított, ezért is használták a célzoztatás eszközét.

7. Összegzés

Tanulmányomban 7 peregrinusnak 90 levelében szereplő kéréseik vizsgálatára vállalkoztam. Elemeztem a kérések tárgyát, ismertettem a megjelenítési módjukat, valamint a tárgyuk és megjelenítési módjuk közötti összefüggéseket is bemutattam.

A tanulók legnagyobb arányban arra buzdították patrónusukat, járjon közben az érdekükben valamely befolyásos úrnál, s így szerezzen nekik anyagi támogatást, amelyből külföldi tartózkodásukat finanszírozni tudták. Nagy számban szólították fel valamely cselekedet, intézkedés megtételére mecénásukat, amely kapcsolatban állt azzal, hogy mivel otthonuktól távol laktak, bizonyos cselekedeteket ők maguk nem tudtak egyedül elvégezni, kellett egy személy, akivel a kapcsolatot tartották, aki segített nekik. Többször kérték Teleki Sándort, hogy ne hagyja abba támogatásukat, illetve konkrét pénzkéréssel is fordultak hozzá, hiszen sok esetben szűkösen éltek az idegen országban a diákok. Fontos volt, hogy a főúr leveleket is írjon pártfogoltjainak, hiszen ily módon a peregrinusok hírekhez juthattak az otthoni körülményekről, továbbá ez egyfajta biztosítékot jelentett a tanulóknak, hogy patrónusuk támogatására továbbra is számíthatnak. Nem volt meglepő tehát, hogy meghatározó volt a levélírást sürgető kérések jelenléte is a misszilikében. A további kérések már jóval kisebb arányban jelentkeztek az írásokban. Olykor hátramaradt adósságaiknak a rendezését sürgették a peregrinusok, de előfordultak kis számban tárgyat kérő kérések is. Akadt példa üzenetátadás kérésére is, amely a külföldi diákok sajátos helyzetéből fakadt, hiszen távol voltak ismerőseiktől, akikkel kommunikálni szerettek volna, így ez egy jó módja lehetett a kapcsolatok fenntartásának és az intézkedésnek. Leveleikben párszor arra kérték Telekit, bízson bennük és ítéletükben.

A kérések megjelenítési módjainak bemutatásakor a Blum-Kulka, House és Kasper szerzőhármas csoportjaiba soroltam be a fő cselekményeket. Bizonyos esetekben a várt eredményeket kaptam, de a korábbi hipotéziseimhez képest különbségekkel is találkoztam. A kéréseiket a peregrinusok legtöbbször valóban a legdirektebb formákkal (1, 2) hozták létre, ami hasonlóságot mutatott a korábbi történeti kutatások eredményeivel. Habár a közvetlen módok közül az explicit performatívum (2) dominanciájára számítottam, a diákok misszilizseiben a legközvetlenebb forma, a származtatott mód (1) jelentkezett legnagyobb számban. Ez ellentmondott annak az elgondolásomnak, hogy a

patronált-patrónus viszony ilyen formában is megfigyelhető lesz az írásokban. (Ezen jelenséget magyarázhatja, hogy többször úgy vélték, megérdemlik a segítséget.) Kiemelkedő volt a levelekben a származtatott lokúcióval (4) megalkotott kérések aránya, ami egyezett a korábbi feltételezésemmel. Érdekesség volt, hogy az egyik leginkább indirekt kérési mód, az erős célzás (8) is meghatározó szerepet töltött be a diákok mecénásukhoz intézett kéréseinél. A két legdirektebb stratégia (1, 2), valamint az erős célzás (8) mind egyik tanuló kéréseinél előfordult. Bár úgy véltem, az akaratnyilvánítás (5) nagy számban szerepel majd az írásokban, csupán elenyésző mértékben képviseltette magát a kérések megformálásánál. A mai magyarban gyakran használt előkészítő stratégia (7), illetve beágyazott performatívum (3) egyáltalán nem mutatkozott a peregrinusok kéréseinél, ami megegyezett az eddigi történeti eredményekkel. A javaslattevő forma (6) sem jelent meg a vizsgált levelekben, ami szintén párhuzamot mutatott a korábbi történeti kutatások eredményeivel. A direkt formáknak az alkalmazása, a távolság hiánya a korban valószínűleg semleges, sőt akár pozitív jelentőséggel is bírhatott.

Fontos megjegyezni, hogy a külföldön élő diákok kéréseinek tárgya és megjelenítési módja között jelentkezett összefüggés. A legközvetlenebb, direkt stratégiákkal akkor formálták meg kéréseiket a levélírók, ha „jogosnak” érezték azokat, például cselekedet, intézkedés, üzenetátadás stb. kérése kapcsán. A közvetettebb alakokat pedig akkor használták, ha kérésük nagyobb súlyú volt, valamint megvalósulása számukra nagyon fontos volt. Indirekt módokat alkalmaztak például konkrét pénz kérése esetén.

A jelen kutatás célja a peregrinusok különböző kéréseinek, kérési módjainak bemutatása volt, de mindenképpen lényegesnek tartom a későbbiekben további peregrinuslevelek elemzését is, hogy összehasonlíthassam, mi jellemzi az ott szereplőket, valamint hogy válaszokat kaphassak a kérdéses jelenségek okaira.

HIVATKOZÁSOK

- Austin, John L. 1962: *How to Do Things with Words*. Cambridge: Harvard University.
Magyarul: Austin, John L. 1990: *Tetten ért szavak*. Budapest: Akadémiai.
- Bácsi Enikő 2015: A kérési szándék megjelenítési módjainak vizsgálata egy 16. század második felében folytatott házastársi levelezésben. In P. Kocsis Réka – Szentgyörgyi Rudolf szerk.: *Anyanyelvünk évszázadai* 1. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 75–89.
- Bácsi Enikő 2017: Variációk a kérésre 17–18. századi levelekben. Előadás. Elhangzott: 2017. október 5-én az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájának konferenciáján, a *13. Félúton Konferencián*. Budapest.
- Bácsi Enikő 2018: 16–18. századi levelekben szereplő kérések módszertani megközelíthetőségei, problémái. Előadás. Elhangzott: 2018. május 5-én a *ReBaKucs Konferencián: A dialógus formái a magyar régiségben (1450–1750)*. Kolozsvár.
- Blum-Kulka, Shoshana – House, Juliane – Kasper, Gabriele eds. 1989: *Cross-cultural pragmatics: requests and apologies*. Norwood: Ablex.
- Boronkai Dóra 2006: A „genderlektusokról” egy szociolingvisztikai diskurzuselemzés tükrében. *Szociológiai Szemle* 4, 64–87.

- Boronkai Dóra 2009: *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Budapest: Ad Librum.
- Culpeper, Jonathan – Archer, Dawn 2008: Requests and directness in Early Modern English trial proceedings and play texts, 1640–1760. In Jucker, Andreas H. – Taavitsainen, Irma eds.: *Speech Acts in the History of English*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 45–84.
- F. Csanak Dóra 1983: Peregrinuslevelek (1711–1750). *Irodalomtörténet* 2, 515–519.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 85–110.
- Hoffmann Gizella szerk. 1980: *Peregrinuslevelek 1711–1750*. Szeged: JATE.
- Jankovics József 1993: A magyar peregrinusok Európa-képe. In Békési Imre – Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit szerk.: *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II*. Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft, 556–565.
- Kohnen, Thomas 2008: Directives in Old English: Beyond politeness? In Jucker, Andreas H. – Taavitsainen, Irma eds.: *Speech Acts in the History of English*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 27–44.
- Krepsz Valéria 2015: A kérés beszédaktusa középmagyar kori főnemesek és közrendűek levelezésében. *Magyar Nyelv* 111, 162–173.
- Nyáry Lev. = Benda Kálmán szerk. 1975: *Nyáry Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607*. Kisvárdai Városi Tanács.
- Rozsonдай Marianne 2004: *Iff. Pápai Páriz Ferenc európai peregrinációjának emlékkönyve 1711–1726*. Budapest: MTA Könyvtára. Elérhető: <http://ppf.mtak.hu/hu/bekosz.htm> (Letöltve: 2019. 01. 20.)
- Searle, John R. 1975: A taxonomy of illocutionary acts. In Gunderson, Keith ed.: *Language, Mind and Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota, 344–370.
- Szili Katalin 2002: A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 126, 12–30.
- Szili Katalin 2004: *Tetté vált szavak*. Budapest: Tinta.
- TMK. = Történeti magánéleti korpusz: <http://tmk.nytud.hu/>

ÉSZAK-MAGYARORSZÁGI ÉS NYUGAT-DUNÁNTÚLI BOSZORKÁNYPEREK BESZÉLT NYELVI ADATAI

BERENTE ANIKÓ

Bevezetés

Doktori kutatásom fő témája a szegedi boszorkányperek (1726–1744) variációelméleti keretben történő történeti szociolingvisztikai és nyelvjárástörténeti vizsgálata, emellett azonban mindenképpen szükségesnek tartom egy megfelelő kontrollforrás elemzését is. Mivel a szegedi iratok között vannak olyanok, amelyek egy vélhetően nyugat-dunántúli, esetleg közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régióból származó jegyzőhöz társíthatók (Berente 2017a), valamint tudjuk, hogy az egyik főjegyző palóc területről érkezett Szegedre (Ruszoly 1995: 10), ezért úgy vélem, érdemes olyan boszorkányperes forrásokat keresnem, amelyek az ország nyugati és északi régióihoz köthetők. Mivel a Schram Ferenc-féle boszorkányper-kiadás „amennyire lehetséges volt, a teljes betűhívésre töreked[ett]” (Schram 1970: 11), így erre a kiadványra esett a választásom.¹ Ez a kötet megyék szerinti felosztásban közli az iratokat, így négy megye dokumentumait vizsgáltam meg alaposabban: Borsod, Heves, Sopron és Zala. Mindegyik megyéből 5-5 átiratot néztem át, amelyeket igyekeztem úgy kijelölni, hogy minél hosszabbak legyenek, így minél több nyelvi adat álljon a rendelkezésemre. A kiválasztott átiratok a következők voltak: Borsod megyéből az 57., 58., 60., 61., 63. számú irat, összesen 75 oldal; Heves megyéből a 151., 155., 156., 158., 159. számú irat, összesen 26 oldal; Sopron megyéből a 272., 277., 282., 290., 296. számú irat, összesen 88 oldal; Zala megyéből a 411., 415., 418., 420., 440. számú irat, összesen 35 oldal.

A vizsgálandó jelenségek

A szegedi boszorkányper-iratokban az egyetemes és táji változókat szeretném vizsgálni. Az egyetemes változókról elmondható, hogy rendelkeznek olyan nemstandard változatokkal, amelyek az egész magyar nyelvterületen előfordulnak, míg a táji változók nemstandard változatai csak bizonyos nyelvjárási régiókban bukkannak fel (vö. Bodó 2014: 273). Természetesen azok az adatok is figyelmet érdemelnek, melyek egyéb beszélt nyelvi kutatási szempontból érdekesek lehetnek. Hasonlóképpen kívánok eljárni a kontrollforrásom esetében is. Előadásom célja az, hogy felmérjem: alkalmas-e a Schram-féle boszorkányper-kiadás arra, hogy az abban fellelhető nyelvi, nyelvjárási jelenségeket összehasonlítsam a szegedi boszorkányperes iratokkal. Elemzésem kezdeti szakaszában

¹ Jelenleg Varga Mónika (MTA Nyelvtudományi Intézet) foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy mennyire tekinthetők megbízhatóknak a boszorkányperek nyomtatásban megjelent átiratai. Eddigi vizsgálata alapján úgy tűnik, „Schram szövegközlése összességében megbízhatóbbnak, így nyelvészeti vizsgálatokra alkalmasabbnak mutatkozik több más forráskiadásénál”. Szíves közléséért ezúton is köszönettel tartozom.

járva, jelen tanulmány csak egy elővizsgálat eredményeit mutatja be, azt, hogy a tallózó gyűjtési módszerrel milyen nyelvjárási jegyeket, beszélt nyelvi jelenségeket lehet kimutatni a kiválasztott iratokban, s esetleg azt is, hogy ezek mennyiben felelnek meg az adott nyelvjárási régió jellegzetességeinek.

Úgy vélem, ezen a ponton arra is érdemes azonban kitérni, hogy bizonyos jelenségek kevésbé vizsgálhatók a boszorkányperes iratokban annak ellenére is, hogy a beszélt nyelvhez közel álló forrásokról van szó. A következő, a palóc területeken általánosan jellemző jelenségek írott forrásomban nem igazán jelennek meg, vagy legalábbis nehezen fedezhetők fel a jelölés hiányosságai miatt: a köznyelvi *a* helyén jelentkező *ā*, az *á* helyett jellemző *ā*, az enyhe záródó diftongusok (*ō^u*, *ō^ü*, *ēⁱ*). Utóbbihoz hasonlóan a nyugat-dunántúli régióból a nyitódó kettőshangzós ejtés (*u^o*, *ü^ö*, *i^e*) vizsgálható kevésbé. A palóc nyelvjárási területen továbbá gyakran előfordul a *szekér* – *szekeret* típusú névszótövekben az *e*-s megfelelés (*szeke*) is, a nyugat-dunántúli régióban pedig az *ú*, *ű*, *í* fonémák rövidülése, de az ékezetek esetlegessége miatt ez is a kevésbé vizsgálható jelenségek közé tartozik. Az *e* zártabbban ejthető változata szintén nehezebben érhető tetten az átiratokban, hiszen úgy tűnik, ezt sem jelölték az *e*-től vagy *é*-től különböző grafémával.² Ugyanakkor az olyan adatok, mint az *emlikezik é*, *tánczolté* stb. (Borsod), *örleszé*, *hozzá kezdetté*? stb. (Heves), *engém*, *égy* stb. (Sopron), *éngem*, *ártotté* stb. (Zala) arra engednek következtetni, hogy a beszélt nyelvben jellemző *ē* mégis felfedezhető írott forrásomban.³

Borsod és Heves megye

Legelőször a Borsod és Heves megyei adatokat szeretném bemutatni. Mivel mindkét közigazgatási egység a palóc nyelvjárási régióhoz tartozik, így az itt feltárt adatokat együtt kívánom ismertetni. Borsod megye esetén a keleti, míg Heves megye kapcsán a déli palóc nyelvjárási tömb jegyei tekinthetők jellemzőnek.

A vizsgálandó jegyek kiválasztásában Juhász (2003) volt segítségemre, ám egyelőre leginkább még csak a magánhangzókat és mássalhangzókat érintő jelenségekre voltam kíváncsi. A magánhangzókat illetően a következőkre fókuszáltam a palóc iratok elemzésekor: a köznyelvi *ú*, *ű* helyén jelentkező *ó*, *ő*, asszociatív hatást mutató *ö*-zés, illabiális változatok (pl. *seper*, *míhely* stb.). Az *í*-zés és az *ő*-zés szórványosnak tekinthető

² Természetesen itt felmerül a kérdés, hogy az eredeti iratokban esetleg van-e bármiféle jelölés az *e* környezetében, ami esetleg az átírás során elsikkadhatott. A szegedi iratokban a zárt *ē* jelölésre az egyik lehetséges mód: *e'*, ami egyértelműen elkülönül az *é*-től. Ezzel azonban az a probléma, hogy olyan helyeken is előfordul ez a jelölési mód, ahol legiobb tudomásom szerint a beszédben nem fordul elő zárt *ē*. Lehetséges, hogy az *e'* csupán olyan jelölési sajátosság, aminek nincs is különösebb jelentősége? Ez a kérdés további vizsgálatot igényel.

³ Érdemes lenne alaposabban is megvizsgálni, hogy a zárt *ē* a kérdőszócskán, az *egy* és *engem* szavakon kívül előfordul-e *é*-vel jelölve máshol is. Erre egyelőre nem találtam példát kiválasztott irataimban. Szemezgetve a fentebbi sorból, a *hozzá kezdett é* esetében a múlt idő jele előtti kötőhangzó is realizálódhat zártabbban a beszédben, a jelölésben azonban ez egyáltalán nem mutatkozott meg. A jelölés hiánya azonban nem jelenti azt, hogy a tanúkihallgatáskor nem ejtették zártan a hangot – éppen ebben áll a vizsgáldás nehézsége.

a palóc területeken, ám úgy tűnt az iratok adatai alapján, hogy ezeknek is érdemes figyelmet szentelni. A mássalhangzókat érintő jelenségek közül az *ly*-ezés, *rj* helyett jelentkező *my*, a *t*, *d*, *n*, *l* hangok *i*, *ü*, *ű* előtt megvalósuló palatalizált változata volt közép-pontban. Az alaktani jelenségek közül a *-val*, *-vel* rag nem hasonulását és a főnévi igenév *-nyi* és *-nya* formáját választottam ki.

A köznyelvi *ú*, *ű* helyén szereplő *ó*, *ő* a következő példákban mutatható ki.

gjanóságokis, *gyanoság*, *gyanosága*, *gyanoságok*, *nevő*, *szerőn* stb. (Borsod)
gyanoja, *gyanoságara*, *gyanosággha*, *gyanoságok*, *minémő*, *nevő*, *semminémő* stb. (Heves)

Megjegyzendő azonban, hogy a szegedi periratokban is megjelennek e szavak nyíltabb változatban (vö. Berente 2017a), így talán ez inkább lexikailag kötött váltakozás, mely több nyelvjárási területen is jellemző lehet. E megállapítás megerősítéséhez azonban további adatokra lenne szükség.⁴ További érdekesség, hogy ugyanakkor olyan borsodi adatok is feltűntek, mint a *furu*, *puska csüjének*, *turutol*, melyek szintén több nyelvjárási területen megjelenhetnek.

Asszociatív *ő*-zés csak egy példában volt látható: *őköt* (Borsod), illetve szerepelt egy *l* előtti labiális magánhangzó is: *le térdepölt* (Heves), de a hangsúlyos és hangsúlytalan *ő*-zés is előbukkant néhány adat erejéig. Érdekesség, hogy a déli tömbben a *söpör* ~ *seper* alakok közül nem ritka a labiális változat, míg a keleti tömbben inkább az illabiális a használatos (Juhász 2003: 285). Az alábbi *fel* ~ *föl* adatok ezt a különbséget jól mutatják.

fel költ, *fel költ volna*, *fel költötte volna*, *fel tött*, *jelentötek*, *le tött*, *lött*, *löttek legjen*, *meg kölletik is adni*, *mi lött legjen*, *nyomorult lött*, *szögeszték*, *szömöldökeis* stb. (Borsod)

fel is költ, *fel költötte*, *föll költt*, *föllott*, *föllöttéb*, *föülü*, *köl néki lenni*, *kölletett jönni*, *leg föllyeb*, *lött*, *nem köllött*, *pörlekedésire*, *pörlekedő*, *pörlési*, *pörölve*, *zsöllérül lakván* stb. (Heves)

Ugyanakkor a *söpör* ~ *seper* típusú, sztenderdben is váltakozó párok illabiális alakjain kívül egyéb megoldások is megjelentek. Ezek a palóc régióban ma is jellemzőnek mondhatók.

csecs szopó, *csecseit*, *csecsej*, *csecsibül*, *csecsiis*, *csecsit*, *füesztötték*, *gyengéjét*, *kutya születte oroszsa*, *nőtt nevedett*, *ördög születte*, *pokhalokat sepret*, *rajtad tölttem ki*, *ream küldette*, *sepergetvén*, *seperje ki*, *seprőt*, *setetben*, *tejfelt*, *téjfelt*, *veres hagmjja*, *veres kutyája*, *veres szőrü* stb. (Borsod)

ajtó megé, *csecsit*, *fel lábbadozott*, *fel nem válalta*, *fel...le szallott*, *fell épült*, *kert megghi* 'kert mögötti', *megett* 'mögött', *perlekedő*, *perlést*, *perlő társa*, *teprenkedtek*, *veres*, *veresse* 'vörössé' stb. (Heves)

⁴ Ahogy egyik névtelen lektorom felhívta rá a figyelmem, ezt érdemes lesz a Történeti magánéleti korpusz anyagán ellenőrizni. Ezúttal is köszönöm a tanácsot.

Az *ü, ű* helyén jelentkező illabiális alakok viszont jóval ritkábbak voltak, bár Kálmán (1975: 81) szerint nagyon sok illabiális *i* jellemző a palóc nyelvjárástípusra:

idvezülendő, mivel't 'művelt', reá izenés (Borsod)
izent (Heves)

Ugyanakkor az *i* helyén jelentkező *ü*-re is találtam példákat: *üdüsbik, üdütiül fogva* (Borsod), *egj kevés üdő, füzetni, üdeig, üdeje, üdő alat, üdő múlva* (Heves). Ezeknek a szavaknak a labiális alakjai azonban a soproni és zalai iratokban is feltűntek: *füzetést, üdeigh* stb. (Sopron), *megh füzetett, üdejében* stb. (Zala). Felmerül tehát, hogy e jelenség kapcsán is lexikailag kötött váltakozásról beszélhetünk.

A zárt *í*-zés a nyugati tömböt leszámítva, nem tekinthető markáns jelenségnek a palóc területeken (Juhász 2003: 282–286). Az alábbi példák is azt igazolják, hogy a jelenség a déli és keleti tömbben is csak szórványosan fordult elő. Az is látszik azonban, hogy a borsodiakban több, a hevesi iratokban kevesebb példa volt érintett.

aczilla, emlikezik é, harmadivi, iczaka, iczaka vólt, iczakanak, ides Annyának, igireti iránt, igirt, igirvén, ki kisirte vólta, kik 'kék', kisirtetekben, máskint, nem igirte oda, nem itilt, segillyen, vittük vigben (Borsod)
betegh levin, egiségének, egiséges, igirté, itilettel, lepint, tennik (Heves)

Ezzel ellentétben a hevesi iratok között találtam egy *é*-ző példát is: *kévánta*, sőt, olyan adatok is feltűntek, ahol az *i/f ~ é* váltakozás nyíltabb változata érvényesült: *alég 'alig', gyanakodék, gyötrodék,⁵ ménden, rovéd nap* (Borsod, egy iraton, a 63-ason belül), *szerént* (Heves).

A palóc területeken jellemző *ly*-ezés sok példában előfordult, az *l + j* helyén is megjelent. Gréczi-Zsoldos (2007: 79) a 17. századi Nógrád vármegyei iratokat vizsgálva megállapítja, hogy forrásában a hangjelölés egyértelműen elkülöníti egymástól a palatális és apalatális alakokat, így biztosan állítható, hogy a *lly*-es lejegyzés palatális ejtést is jelentett. További érdekesség az is, hogy a déli tömbben a fonémagyakorítás a 20. század fordulójakor már a *j*-zés felé billent el, míg a keleti tömbben a *ly* fonémát nem ismerik, a *j*-zés még a köznyelvi használatot is meghaladja (Juhász 2003: 285–286). Úgy tűnik tehát, a 18. században lejegyzett iratok még egy egységesebb *ly* fonémahasználattal sejtetnek az egész palóc területen. A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány példa:

⁵ A *gyanakodék* és *gyötrodék* alakok nem tekinthetők múlt idejű alakoknak a kontextust is figyelembe véve: „[...] a midőn nagy nyavalyában léven, hogy mind emai napig nem egyébre gyanakodék,” illetve „az után mingyárt a lábaira meg nyomorodott emai napig is úgy gyötrodék.” Egy másik esetben azonban vélhetően elbeszélő múltrol van szó: „[...] azért vallottal te én reám hogj meg kinzotalak aszt fogattad hogj [...] meg gyógyjod. Kire felelt Santa Dorko Ti nem engedetek meg gyógyítani.”

átallyán, csalyhos, dellyesti praedikatio, el vesző fellyben levő, felyhőt, fellyül 'felül', Gyöngyösi Gergely, heljre tévén, helységnek, ilyen tinum, illetén, nyavalyába jutván, körtvelyestül, melly fajdalmi, mellyek 'mellek', mellyemben 'mellemben', mellyet 'mellet', mellyét 'mellét', mihellyt, nyavallyája, olly, ollyan, ollyat, ollyatén, pályinkával, szelyel ment, személlyek, szemelleyeket, személlyekhez, szollyityak, tavalj, tavolyba, távollyrúl, tehen ollyát stb. (Borsod)

állyunk bé, beszéllye elől, fellyeb megirt, honallya ala, kaszályon, kely fel, kellyek fel, kellyenek fel, kertek allyán, kinállya, korbacsollya, meg gyógyullyak, meg koholya a lelkemet, meg nyallya, megjes allyán, ne beszelly, ne ellyen, ne fellyen, ne szólylatok, orvosollya, talállya, talallyak, tellyességgel, vallya, vallya meg stb. (Borsod)

afelyül irt, átallyában, el tevelyedvén, felyül, helységben, helységh, ilyen amolyan, illetén, megh irt személlyhez, mellye csontyát, mellyei, mellyet 'mellet', mellyit, mihelyest, olly, ollyan, ollyaténok, szemelleyek, szóbeli személy volt, valamelly, zöld petreselyem, zsemlye stb. (Heves)

allyon, beszéllye el, beszéllye meg, fellyeb, kelly fell, ne búsiályatok, ne fély, ne félyen rajta, segéllyen, szolly, utollyára, utólyára stb. (Heves)

Az *ly*-ezés mellett azonban néhány itt nem jellemző *l*-ező példa is felbukkant: *beszelletek* 'beszéljetelek', *mihelt*, *ne nyull hozzá*, *nyargallak* 'nyargaljak', *nyavallja* (Borsod), *mihelest*, *nyaválás* (Heves). Erre többféle magyarázat is lehetséges: a tanú, vádlott más vidékről származhatott, a lejegyzésben is előfordulhattak következetlenségek, esetleg csak olyan szavak érintettek a jelenségben, melyek *l*-es alakban is éltek a palóc területen. Végső soron maga a lejegyző is lehetett más anyanyelvjárású, bár ezt az adatok száma okán kevésbé tartom valószínűnek.

A *t*, *d*, *n* és *l* mássalhangzók *i* előtti palatalizációja csak egy példában mutatható ki: *debreczeni* (Borsod), ami azért is érdekes, mert mai ismereteink szerint a keleti tömbben nem jellemző, míg a déli tömbben erős tendenciaként tűnik fel ez a fajta palatalizálódás (Juhász 2003: 285–286).⁶ Érdemes azonban arra is utalni, hogy más környezetben többször is látható az *n* palatalizálódása:

el nem szenyvedem, nem szenyvedvén, Szent Istvány, Szent Ivány, szenyvedhetetlen, vice ispány (Borsod)

Istvány (Heves)

Ugyanakkor az is kitűnik, hogy sokkal több depalatális forma érvényesül az iratokban. Grécsi-Zsoldos (2007: 80) szerint a jelölés esetleges következetlenségei miatt a *n + i* kapcsolatot *nyi*-ként és *ni*-ként is olvashatjuk (ld. alább a *főzetnit és lépésnit*). Lehetséges, hogy a *-ni* palatális ejtésű lehetett, csak a lejegyzésben ez nem nyilvánult meg – ez azonban bizonyossággal nem jelenthető ki. A depalatális *n*-es adatok az alábbiakban láthatók.

⁶ Ahogy egyik névtelen lektorom felhívta rá a figyelmem, az is kérdés természetesen, hogy egyáltalán hány eset lehetséges: ezt a későbbiekben érdemes lenne újabb elemzés alá vetni.

bizon, bizonságokbul, edgynehanszor, főzetnit, hant volna, hánta volna, hitván gyermek, kenszeritet, kénszeritetett, kénszeritette, kenszeritettik, kenszeritven, két lépésnit, ki hantak, ki is hánt, leankaja, leánkajanak, magánossan, reménkedvén, sinlődése, tovább sinlett, turos lepent, tyukmon stb. (Borsod)

aszont, fenegetőczni, fenegetőcző, fenegetődzött, fenegette megh, fenegetteé, hántak, kénszeritetteis, kénszeritették, ki nem hánta, Leánka, leánkájának, leánkájt, leánkát, leánt, megh fenegette, öreg ashon, puttonosa lévén, sinlődött, sinlődén, szemére hánni stb. (Heves)

A fentebbi példák kapcsán azonban érdemes megemlíteni azt is, hogy az $n \sim ny$, $ny \sim n$ váltakozás más nyelvjárási területeken is megjelenik. Kálmán (1975: 46) szerint az n palatalizációja magánhangzó előtt a nyugati és keleti nyelvterületeken egyaránt gyakori, illetve egyes keleti nyelvjárásokban az n -es és ny -es paradigmák kiegyenlítődnek (az alapalakban és a t előtt n hangzik, míg a magánhangzók között és a magánhangzó előtt ny). Hasonló adatok a szegedi iratokban is megtalálhatók (vö. Németh 2004; Berente 2017a, 2017b), de most lássuk a soproni és zalai iratok néhány adatát:

dohánt, fénre, legént stb. (Sopron)

bizon, fenegette, keresztén (Zala)

Mártony, menyvén, ispány stb. (Sopron)

kenyte, nem szánya volna, szinyben stb. (Zala).

A depalatális d az előbbiekkal ellentétben jóval kevesebb adatban bukkant fel.

edszersmind, hadnank, köz mesden, markában vadnak, meg vadnak tiltva, oda vadnak, vadtok (Borsod)

edszer sem, meg hadta, vadtok (Heves)

A főnévi igenév formáira térve, a keleti tömbben inkább a $-ni$ jellemző, azonban egy példát itt is találunk a $-nya$ alakra. Továbbá feltűnt a *tudniaillik* is, amelyet olvashattunk *tudnyaillik*-nek és *tudniaillik*-nek is. Mivel sehol nem találtam arra példát, hogy az i betű⁷ az y -t jelölje volna, feltételezhetjük, hogy ebben az esetben a második olvasat a helyes. A hevesi iratokban az ott jellemző $-nyi$ formák mellett a $-nya$ is megjelent.

innya valót kért (Borsod)

beszéllenyi, enyi adván, enyi kért, el hinya, innya, innya belőle, kellene ell hinnya (Heves)

A már említett $-ni$ alakot a következő adatok szemléltetik:

el kel pusztulni, esztvatat kerni, fekünnj mennj, ismérem lennj, kellet ki hajtani, kinzani, másuva vinnj, meg kölletik is adni, mennyenek aratnj, mennyenek kender

⁷ Az viszont gyakran előfordult a borsodi iratokban, hogy j -vel jelölték az i hangértéket.

nyőni, nem tudták [...] marasztanj, sem tutták fel kötni, széna kérni ment, tettzeni, tudakozudnj (Borsod)

be akarta kötni, bé kötni, bé kötni, be nem hadgya kötni, beszélleni, fürösztteni, kellett feküdni, kellett menni, kenni kötni, kellett jönni, megh kell halni, nyargalózni volt, onnat el menni, tanált el menni, vásárlani, világot akart gyújtani (Heves)

A *-val, -vel* rag nem hasonulása szintén jellemző jegy a palóc területeken (Gréczi-Zsoldos 2007; Kálmán 1975). A vizsgált iratokban azonban csak kevés példában látható, ami talán nem meglepő, hiszen a déli palócban egymás mellett él mind a hasonult, mind a hasonulatlan formája. Az alábbi adatok viszont azt mutatják, hogy többször fordul elő a hasonult forma mindkét területen.

legennyvel (Borsod)

eskütt társommal, fáradt lábokkal, hitekkelis, rivalkodással, pénzél, sombikokkal, szederinnel stb. (Borsod)

zirval, regvel, feleségemvel (Heves)

diümmögéssel, kéregetéssel, petreselyemmel, vérrel stb. (Heves)

Sopron és Zala megye

A nyugat-dunántúli nyelvjárási régióba tartozó Sopron és Zala megye is szolgáltatott számomra iratokat, amelyekben a következő jelenségekre fókuszáltam: illeszkedéses *ö*-zés, illabiális magánhangzó előfordulása a köznyelvi labiális helyén, erős *í*-zés, erős *l*-ezés, *á* utáni *o*-zás, a főnévi igenév *-nyi* és *-nya* formája, explozív *gy*-zés és *ty*-zés. Az illeszkedéses *ö*-zés viszonylag sokszor bukkant fel. Ahogy látható, nemcsak főnevek, névmások, hanem igék, igekötők és igenevek is érintettek voltak, azaz nem lexikai, hanem fonetikai kötöttségű jelenségről van szó.

belöllő, belölő, döglölvő, előttő, előttő, előttőis, felölő, fürösző megh, fürösztöttő, fülő, hozzá küldöttő, kötöttő hozzá, küldöttő, meg öltő, megh köszöntő, öszvő verik, öszvő huzván, öszvő vonyattak, tölő, tövő, tiülő, túlő (Sopron)

el löltő, el viüttő, előttő, eskütyő, kötöttő, kötöztő, kuldottő, le törtő, lölkő, megh öltő, nem küldöttő volna, öcső, öszvő akadó, öszvő kapván, öszvő szolakodásakkor, öszvő szollakodtak, öszvő szollalkozván, öszvő törésével, öszvő vesztén, öszvő voltak csomosolva, szültő ell, tölő, törjön öszvő, utánna küldöttő, vissza söpörtő (Zala)

A *seper ~ söpör* sztenderdben ma is váltakozó alakok közül gyakran jelentek meg a labiális formák, ami a nyugat-dunántúli régió egyik jellegzetessége. A hangsúlyos és hangsúlytalan pozícióban megjelenő *ö*-zés szintén többször előfordult példáim között mind a soproni, mind a zalai iratokat tekintve. Ez az enyhe fokú hangsúlyos és hangsúlytalan *ö*-zés egyébként az egész régióra jellemző (Juhász 2003: 267).

föl dült, föl eresztette, föl fordult, föl menetel, föl nem válolta, föl s alá, föl tévin, föl virradva, föllül, fölséghe, fölült irtt, fölyebb irtt, fön áll, fönt irtt, fönt irtt, pör, pörlekedett, söprü, tsöndes, vettem föl, föl költ, föl nem költ, nap föl költő, el köllött veszni,

félben köllött hadni, köllöt, nömös, pörölte, szöröncsétlen, edgyöt, félmeszöl, Gergölné, keczölj, meszöben, meszöl borra stb. (Sopron)
föl dagadot, föl édet, föl fujták volna, föl gázollak, föl kelvén, föl tenészését, föl tenészvén, föll szedvén, föllül halladob, föllyeb irtt, föllyül, fönt irt, gyönge, gyöngebb, börzönködö, halált köllöt szenvedni, pörölt, pöröltek, szökrönt, böcsüllésen, el lölvén, hideg lölésben, hideggel lölette, köl néki, köllet volna véle, költ, köserves, le kölletett vágni, lölette a hideggel, miát kölletik, pöcséteess, pöcsétiunk, pörüléssel, pörült, Szökrényjárto, tött, keresztölés, szentölt tömjén stb. (Zala)

Ezzel szemben a köznyelvi labiális helyén előforduló illabiális csak ritkán fordult elő:

föreszteni kesztik, ködmennyét, töbszeri, veres (Sopron)
földhez, hozzá küldette, kötezése, szántó földén, vissza kellett jönem (Zala)

Az erős *í*-zés tekinthető a soproni iratokban a legmarkánsabb jelenségnek, úgy tűnik ugyanis a tallózó gyűjtési módszer alapján, hogy a legtöbb példa ehhez a jelenséghez kapcsolódik. A zalai iratokban ez a jelenség kevésbé jelenik meg. A mai nyelvi állapot alapján ez annyira nem is meglepő, hiszen a területen dél felé haladva az *í*-zés hatóereje gyengül, sőt Zalában az *í*-zés meg is szűnik, a köznyelvi *í*-k helyén is inkább *é*-nek megfelelő diftongus áll (Juhász 2003: 267). Úgy tűnik tehát az adatok alapján, hogy az *í*-zés a 18. században még megvolt Zalában is, bár kérdéses, hogy mennyire értékelhetjük erős jelenségnek.

almilkottak, bé migyen, be vittik, beszilgetist, beteghsigiben, csiplő, discsirtessik, egissiges, egisz, egyetis irtett, el menvin, el nem vetettitek, ellene vitteni, elmijébenis, elveszise, felesigitül, filelemre, firjinek, hasonlokippen, hulladik, iczakának, ilő, ippen, irtvén, kemin, kisett, kössigh 'község', közikbe, maradik, megh tibolodott, nigy, nimellyek, nimeth, pinteken, pinziert, rigenten, rövidsigemet, sörtvillyel, szegin, szemilekkel, tinfergett, titemént, törtint, vendigh, videlmezvén, vighben vitelire, vilnyi stb. (Sopron)
beszillette, egynihány, emészetinek, emisztete, emlikezetitül, helysighben, ides leányátul, itiltetik, meczise, mestersigel, Pintek Jánosnét, segidsigivel, szegin (Zala)

Itt érdemes azt is megemlíteni, hogy az iratok szolgáltatnak *é*-ző adatokat is. A 16. századi deákok egy része egyes *é*-ző formákat az erős *í*-zés kompenzálása céljából használhatott, más nyíltabb alakok azonban az írnoki norma részét is képezhették. Így tehát nem feltétlenül kell ezekre az adatokra minden esetben nyelvjárási jelenséggként tekintünk (vö. Papp 1961: 216). Ugyanez a probléma az *-ít* képző nyíltabb formája kapcsán is felmerül, vagyis kérdés, hogy az *-ét* mennyire értékelhető területi kötöttségű változatként vagy a deákok, jegyzők lejegyzési gyakorlatának hű elemeként. Utóbbit támasztja alá az a tény, hogy nemcsak a soproni és zalai, hanem a borsodi és hevesi iratok is tartalmaznak ilyen adatokat: *sem mozdéthatták* (Borsod), *ki kerekétették* (Heves). Utóbbiak alacsony előfordulási száma azonban nem lehet meggyőző, a kérdés tisztázásához több

nyelvjárási területről származó irat bevonására, részletesebb elemzésre van szükség. Az eddig vizsgált szegedi iratokban több *é-ző* adat is előfordult, bár ott a jegyző minden valószínűség szerint éppen dunántúli származású (vö. Berente 2017a, 2017b).

égéretekkal, égértetett, égirtek, héja 'híja', hér, állétván, el ámétani, emlétet, emlétett, gyanéttya, gyógyécsatok megh, gyógyétó, gyógyétotta, gyógyettó asszont, indétatván, kénszerétvén, kinszerétvén, megh károsétott, nem áléttya, segéttenyi, szabadétotta ell, tanétotta é stb. (Sopron)⁸

bé késértette, heján, kénos, megh kénzotta, sénlödött, állétotta, bizonyécsa megh, el burétott légyen, ell nyomoréttván, ell takaréttotta, emlétett, erősetet, fordétása, gyógyécsa meg, gyógyéttására, könyebétcse, könyebetette, közeléteset érzette, közeléteni, megh másétván, megh szoléttya, megh szollétván, nyomorettya, orvosétotta, segéte, tágécsam megh, terétvén, visza térétette stb. (Zala)

Az *á* utáni *o*-zás esetében elmondható, hogy a soproni anyagban többször előfordult, mint a zalai iratokban – ez azonban nem meglepő, ha figyelembe vesszük az elemzett oldalak számát is.

ágнок, ágoshoz, ágot, arató társojnak, árcsonak, árthotnak, ártolma, el járotván, el várnálok, eljárották, ell szárodott, fiávol, házос társul, jártotta, káro, koponyákot, láboin, lovának, marhákat, mind azon áltol, nálod, pipa szárot, ráböközi, szobábon, szolgálotban, tisztátolan, utánnom, vártotva stb. (Sopron)

bácsátona megh [!], fájdolom, gyógyitáso, hajdinájo, hátodrul, láboiis, láboikban marhájo, Mihálnok, mind azon áltol, nálo, ne jádczonék, reájo, szárodnyi, utánno stb. (Zala)

Az illeszkedéses *ö-zés*hez hasonlóan az erős *l-ezés* is sok példában előkerült. Itt a palóc adatokkal szemben az *l + j* helyén többnyire az *ll* jellemző, ezt bizonyítják adataim is.⁹

*fertál buzát, folamodot, folt, helett, helin, illen, kálhához, mellet 'melyet', Mihálnak, némel, nyavala, ollant, sörtvéles fonállyal,*¹⁰ *személleket* (Sopron)

⁸ Ahogy látható, az *égirtek* és *kinszerétvén* példáiban *í-zés* is szerepel.

⁹ A *megh halla* (Sopron) és *valla* (Zala) igék esetén nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy *l-ezésről* vagy *elbeszélő múlt*ról van-e szó: „[...] azomban ki fordult az Fatens felesige az konyhárul Szekér Katát otben hadta, azt látván az Fatensnek fiacskája, hogy Szekér Kata az konyhában ülnö, mondotta az annyanak, talán Szekér Kata szállást kir kglmedtiül, [...] jollehet az Annya torkolta az fiát ne szollyon, mert megh halla Szeker Kata, az mint meghis hallotta, [...]” (Schram II. 1970: 88), illetve: „Ezen Fatens Hütö le tétele után valla [...]” (Schram II. 1970: 610). A második esetben a jelen idejű alak mellett szólhat az, hogy az egyik tanúvallomás bevezetőjében a *mond* ige jelen idejű alakja szerepel: „[...] hüti után mondgya,” (Schram 1970: 610).

¹⁰ A kifejezés első szavában az *l-ezés*re, a másodikban az *ly-ezés*re láthatunk egyúttal példát.

csinállon, disponalla, föllebb, gondollaé, kazallábul, ne szóllon, öllön megh, utollára (Sopron)

helibül 'helyéből', helységbéliek, Kesztheli, Mihályné, mihelest, nyavala törésben, ollatinnoknak, osztállában, qvartélozó, szemelre, személt, vallamellikünknek, válu alatt (Zala)

csinállon, megh hallon (Zala)

Érdekesség azonban, hogy ezzel szemben az *ly*-ezés is megjelent. A *felőly, helyábul, ne fély, ne félyenek* adatok esetén a még kialakulatlan helyesírási norma miatti következetlenség is felmerülhet magyarázatként, de az is elképzelhető, hogy az adatok mögött más anyanyelvjárási beszélő állt. E. Abaffy (1965: 157) 16. századi Sopron megyei adatai szerint azonban a magánhangzó előtt és abszolút szóvégen is gyakran előfordult az *l* palatalizációja. E. Abaffy (1965: 190) továbbá felhívja arra is a figyelmet, hogy egyes adatok akár hiperurbanisztikus jelleggel is megjelenhettek, melyek éppen az erős *l*-ezést kompenzálhatták. Ezek alapján tehát az alábbi adatok beleillenek a nyugat-dunántúli nyelvi képbe.

a holy, beszéllyenj, csinalymányal, ely romlását, ely vesztetik, elyis ment, felőly, hallyot, hallyotta, holy, közellyeb, megh halyván, mively (Sopron)
helyábul, mively, mivelly, ne fély, ne félyenek (Zala)

A főnévi igenév *-nyi* és *-nya* formája, mely a palóc területeken is jellemző, sok példában bukkant fel:

adnyi, ártanyi, bánnyi, be tennyi, beszelenyi, döglennyj, el vetnyi, ennyi kért, eöletnyi, fejnyi, fizetnyi, fördenyi, imádkoznyi, járnai, jobbolnyi, keresnyi, lennyi, meg rontanyi, megh ismérynj, mennyi 'menni', niznyi, orvosolnyi, pártollnyi, piron-gattnyi, segittenyi, tanittanyi, tólnyi, tudnyi, ülnyi, vennyi, vesznai, vinnyi, innya stb. (Sopron)

adnyi, arra menyai, beszéllyeni, cselekednyi, ednyi akartak, élnyi, ennyik vitt, főinyi, hadnyi, hajtanyi, járnai, jönnyi, keresnyi, kérnyi, lennyi, megh foghja bánnyi, megh foghna ugatnyi, megh is kellett halnyi, megh mondanyi, megh vennyi, szántanyi, szollanyi, tanulnyi, tapasztalnyi, tudnyi illik, vernyi, vetnyi, adott innya, fogh rénya stb. (Zala)

Természetesen a főnévi igenév *-ni* formája is érvényesült a dokumentumokban, igaz, nem olyan nagy számban fordult elő, mint a palatális változatok.

beszéllyeni, el ámétani, el köllött veszni, el vontattni, ellene vitteni, feddődni, félben köllött hadni, földni, föresztteni kesztik, fujtani, halgatni, megh fujtani, pirittani stb. (Sopron)

beszéllyeni, czelekedni, halált köllött szenvedni, hirleltetni, járattni, kelletik megh halni, kéredzet lakni, kezték füstölni, ki nyülni, kotyolni járnai, köl néki megh halni, kölletik megh halni, közelléteni, le kölletett vágni, nyülni stb. (Zala)

Az explozív gy-zés a soproni iratokban többször fordult elő, mint a zalaiakban: *sirgyában, szirgyában* 'sírjában', *várgy, borgyaja, borgyukat, borgyujában, várgya, várgy, bugyorgyában*, de az explozív ty-zésre egyetlen példa sem akadt (igaz, jelen elemzés keretein belül azt nem vizsgáltam, hány helyen fordulhatott volna elő). Ezzel szemben a zalai iratokban a gy-zésre és ty-zésre is láthatunk adatokat: *várgy, vergye ki, borgyához, ablaktyán, szoptya, tyuktyaik*. Az explozív gy-zés és ty-zés hasonlóan az eddig vizsgált szegedi boszorkányperes iratokhoz (vö. Berente 2017a, 2017b), viszonylag kevés alkalommal került elő.

Egyéb beszélt nyelvi jelenségek

Általánosságban elmondható, hogy vannak olyan jelenségek, amelyek mind a négy megyéhez köthető iratokban előfordulnak, sőt azt is mondhatjuk róluk, hogy az egész magyar nyelvterületen jellemzőek. Ilyen például az ablativusi irányú határozóragok zártabb megvalósulása: *talbul, edenyből, testemről, udvararul, apjatul, lélektül* stb. (Borsod), *fáratságából, üvegből, magáról, közelről, leányától, ijedéstül* stb. (Heves), *romlásából, földből, konyháról, mezzőről, hordótúl, embertül* stb. (Sopron), *okbul, téteményből, lábairul, kezeiről, attul, férjetül* stb. (Zala); a mássalhangzó megkettőződése intervokális helyzetben: *belölle, kaszállásnak, kuttya* stb. (Borsod), *korcsmárossa, leánnya, mellyet* (Heves), *alázatossan, fordittanom, utánna* stb. (Sopron), *szollogatván, mezzőn, vajját* stb. (Zala); a T/3. birtokos személyjel nyíltabb realizációja: *kocsijok, közöttök* stb. (Borsod), *el válások, köztök esett* stb. (Heves), *előttök, házoknál* stb. (Sopron), *betegh ágyokban, fájdalmok* stb. (Zala); az *e* birtokos személyjel *i*-vel való változásának példái: *enyim, öltözetiben* stb. (Borsod), *fűlire, testit* stb. (Heves), *kenderit, virivel* stb. (Sopron), *lisztivel, vejire* stb. (Zala).

Noha az *ma* is általánosan megfigyelhető jelenség, hogy a *-ba, -be* az inessivusi funkcióban is megjelenik, ez a boszorkányperek lejegyzett irataiban kevésbé jelenik meg, hiszen a jegyzők szinte mindenütt a nazálissal ellátott ragot jegyezték le a szavak végén (Németh 2004; Berente 2015). Ennek ellenére néhány példa azért felfedezhető az általam vizsgált iratokban is: *viszen [...] hajnalba* (Borsod), *valamit találna tolyássokba* (Heves), *bűnös lettem volna azon dolgokba* (Sopron). Mindez természetesen azt is jelenti, hogy az illativusi funkcióban megjelenő *-ban, -ben* nem a beszélt nyelvre vezethető vissza: *eszedben jutt, kecségben esett* stb. (Borsod), *pítvarban be lépet, szájában tévén* stb. (Heves), *karóban vonyással, kertyében ment* stb. (Sopron), *fájdalmakban esett, nem vette eszben* stb. (Zala).

A boszorkányperek a beszédben megvalósuló összeolvadásokat, hasonulásokat is rögzítik: *eskütt, hatta volna, mászszor* stb. (Borsod), *aracz, gongya, hitták volna* stb. (Heves), *eczer, férre húzták, szencségekkel* stb. (Sopron), *azomban, kérdészte, szülhec* stb. (Zala).

Mindenképpen érdemes arra is kitérni, hogy melyek azok a jegyek az írott forrásokban, amelyek nem feltétlen a beszélt nyelvre vezethetők vissza, hanem inkább az írás sajátosságai. Ilyen lehet például a mássalhangzók kettőződése: *kétt vagy három, pittvarában* stb. (Borsod), *ell ment, ki gyógyult* stb. (Heves), *el vontattni, botott vévén* stb. (Sopron), *járattni, személlyről* stb. (Zala); a mássalhangzók rövidülése: *betü alatt, főkép*

stb. (Borsod), *boszus*, *rontot* stb. (Heves), *adig*, *nem adhatot* stb. (Sopron), *aláb*, *anak* stb. (Zala); az *l* betoldása: *nevezze elől*, *miulta* stb. (Borsod), *azolta*, *két holnapnál* stb. (Heves), *elől hozott*, *valami ulta* stb. (Sopron), *ki nyülni kenderét*, *ne hozzák elől* stb. (Zala).

További vizsgálódást igényel az is, hogy valóban az *l* kiesést követő pótlónyúlást jelölik-e a következő hosszú magánhangzók, hiszen a jelölések nagyon esetlegesek lehetnek iratonként és jegyzőnként is: *hóld világ vólt*, *meg indulván* stb. (Borsod), *haszontalanúl*, *nyólcz* stb. (Heves), *fenegedte vólna*, *megh fordúlt* stb. (Sopron).

Összegzés

Mit láthatunk e rendkívül sokszínű, szerteágazó kép alapján? A boszorkányperek mint a beszélt nyelvhez közel álló források egyértelműen alkalmasak arra, hogy a különböző nyelvjárási régiók, nyelvjárási csoportok jellegzetességeit tetten érjük bennük. A borsodi és hevesi iratokban leginkább az *ly*-ezés és az illabiális magánhangzót tartalmazó szavak voltak többségben, ugyanakkor érdekes, hogy a szórványosnak tekintett *í*-zés és *ő*-zés is nagyobb teret kapott a lejegyzésekben. Ahogy korábban már többször utaltam rá, ennek lehet az is a magyarázata, hogy akár a perekben megszólaltatott tanú, vádlott, akár magának az iratnak a lejegyzője is más vidékről érkezhetett, így előfordulhat, hogy olyan nyelvjárási jelenségek bukkannak fel, amelyek ismereteink szerint az adott területen nem vagy kevésbé jellemzőek. Utóbbi tisztázásához természetesen a tallózó gyűjtési módszernél jóval alaposabb vizsgálat szükséges. A zalai és soproni iratokban leginkább az illeszkedéses *ő*-ző, erős *í*-ző és *l*-ező adatok tűntek ki. Ami viszont közös pontként mind a négy megye irataiban megjelent az előzetesen kiválasztott nyelvjárási jegyek közül, az a főnévi igenév *-nyi* és *-nya* formája, igaz, a nyugat-dunántúli régióban sokkal erőteljesebb jelenséggé vált az adatok alapján. Az egyéb beszélt nyelvi jelenségek kapcsán talált adatok és felvetődött problémák szintén lehetőséget biztosítanak egy alaposabb elemzésre. Mindent egybevetve tehát úgy tűnik, hogy ezek az iratok alkalmasak lehetnek további történeti szociolingvisztikai, történeti dialektológiai vizsgálatokra is, és kontrollforrásként is megállják a helyüket.

HIVATKOZÁSOK

- Berente Anikó 2015: A szegedi boszorkányperek néhány határozóragjáról. In P. Kocsis Réka – Szentgyörgyi Rudolf szerk.: *Anyanyelvünk évszázadai 1.: Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2014. június 20-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiból készült tanulmánykötet*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék, 31–36.
- Berente Anikó 2017a: Nyelvjárási jelenségek vizsgálata a szegedi boszorkányperek egyik írnokának irataiban. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 7–22.

- Berente Anikó 2017b: A szegedi boszorkányperek négy írnokának nyelvi adatai. In Ludányi Zsófia szerk.: *Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből 2017: XI. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 4–16.
- Bodó Csanád 2014: Nyelvi ideológiák a magyar nyelvi változók kutatásában. *Magyar Nyelv* 110, 266–284.
- E. Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Budapest: Akadémiai.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2007: *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár.
- Juhász Dezső 2003: A magyar nyelvjárások területi egységei. In Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris, 262–316.
- Kálmán Béla 1975: *Nyelvjárásaink*. Harmadik kiadás. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv és sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*. Budapest: Akadémiai.
- Papp László 1961: *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. Budapest: Akadémiai.
- Ruszoly József 1995: Tisztújítások Szegeden a 18. század első felében. Reizner János közleménye (1890). *Acta Juridica et Politica, Tomus XLVI. Fasciculus 4*, 3–33.
- Schram Ferenc 1970: *Magyarországi boszorkányperek I–II. 1529–1768*. Budapest: Akadémiai.

SZINTAXISBÓL A PRAGMATIKÁBA?

HOGY KÖTŐSZÓS FÜGGETLENEDETT MELLÉKMONDATOK KIALAKULÁSA (INSZUBORDINÁCIÓ) A MAGYARBAN¹

DÉR CSILLA ILONA

1. Bevezetés

Az inszubordináció („insubordination”) jelensége alárendelt mellékmondatok függetlenné válását jelenti, amelynek során főmondatná alakulnak, miközben formai megjelenésükben – így kötőszavuk (pl. *ha, hogy, hogyha*) megmaradása révén – őrzik alárendelt jellegüket (Evans 2007: 367). E kettős vonása miatt sokan hibrid jelenségnek tartják (Schröder 2016). Néhány példával megvilágítva a jelenséget:²

- (1) **Hogy** mi az a diakritika? A diakritika az egyetemes kriticismus egy nagyon specifikus, ám annál színesebb ága. (MNSz2, személyes alkorpusz)
- (2) **Ha** most leszállna. (Brdar-Szabó 2009: 328)
- (3) Kíváncsi vagyok hányan tudják megbecsülni a csatlakozás hatását az életükre, pl. bezár a cég?, felfut?, kimehetek dolgozni?, jöhet a család is?.. A cégek/kiscégek kapnak tájékoztatást?.... Vagy miért nem érdekes mindez ma ott-hon? Senki nem hisz a csatlakozásban? **Hogy** évszázados mércével is jelentős lépés? **Hogy** lehet racionálisan tárgyalni? **Hogy** ezt esetleg érdemes elmondani a _népnek? Esetleg bevonni az "idiótát"? (MNSz2, személyes alkorpusz)

Kialakulásuk során ezek a mellékmondatok modális-pragmatikai szerepekkel gazdagodnak, így a még főmondatall álló változataikhoz képest például erőteljesebb retorikusság – (1)-es példa – vagy nagyobb fokú udvariasság jellemezheti őket – (2)-es példa –, de érzelmi többletjelentéssel is gazdagodhatnak, kifejezhetnek felháborodást, iróniát, szarkazmust, dühöt, lelkesedést stb., l. a (3)-as példát. Emellett egyes változataik, így az általunk is vizsgált *hogy*-os önállósult mellékmondatok, explicit módon szolgálhatnak a metapragmatikai tudatosság jelzésére idéző és más mondáspredikátumokat tartalmazva (részletesebben l. a 3. fejezetben). Látható tehát, hogy az inszubordináció során egy alapvetően mondatnani jelenség válik pragmatikaibbá, ill. pragmatikaivá. Egyes szerzők a függetlenedett mellékmondatok eme közös funkcionális sajátosságát **interperszonális jelentésnek** nevezik (Van Linden és Van de Velde 2014).

¹ A kutatást az NKFI – K 128810 számú nyertes pályázata („Beszédegységek fonetikai jellemzőinek összefüggései”, MTA Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztály) támogatta.

² A korpuszadatokat minden esetben betűhíven közöljük.

Kialakulásukat tekintve a jelenleg uralkodó elképzelés szerint³ (Evans 2007) a függetlenedett mellékmondatok korábban valódi főmondatokhoz járultak, amelyek idővel elmaradhattak, majd a főmondati ellipsis úgy konvencionalizálódott, hogy az elliptált anyag értelme korlátozottá vált (pl. már csak pozitív értelmű kifejezéseket tartalmazhatott, ilyenek a német *wenn* kötőszós önállósodott alakulatok, amelyeknek pozitív értékelést kell kifejezniük, pl. vágyakozást: *Wenn ich deine Statur hätte* 'Ha nekem is olyan alakom lenne, mint neked'). A függetlenedett mellékmondatok kialakulásának egyes fázisai a következők (Evans 2009: 4–6; Evans & Watanabe 2016: 3): A fázis: alárendelt konstrukció; B fázis: a főmondat ellipszise; C fázis: konvencionalizálódott ellipsis; D fázis: formálisan alárendelt mondat konvencionalizálódott főmondati használata, a teljes konstrukció konvencionalizálódása („konstrukcionalizálódása”): saját jelentéssel bír, elliptált rész már nem illeszthető be.

Lényeges, hogy bár Evans és Watanabe (2016) a C fázistól kezdve tartja inszubordinálnak a mellékmondatokat, a saját meghatározásunk ettől némileg eltérő: azokat a mellékmondatokat is már függetlennek tekintjük, amelyek esetében a főmondat fizikailag kimaradt, tehát semmilyen módon nem jelenik meg a szövegkörnyezetben (ez a B fázisnak felel meg), de egyértelműen rekonstruálható. Azért döntöttünk így, mert célszerűbbnek véljük a függetlenné válás kritériumának az önálló mellékmondati megjelenést magát tartani, a szemantikai-pragmatikai változások ugyanis az általunk vizsgált típusoknál sajátosak, és nem is mindig ragadhatóak meg egyértelműen (bővebben l. a 3. fejezetben, vö. Schröder 2016: 254).

Elméletileg igen vitatott jelenségről van szó a függetlenedett mellékmondatok esetében, főként amiatt, mert grammatikai szempontból ellentmondásos a viselkedésük: kialakulásuk degrammatikalizációs változásnak tűnik, egyes kutatások pedig megkérdőjelezzik azt az előbb említett elképzelést is, hogy ezeknek a formáknak biztosan volt-e korábban saját főmondatuk (részletesebben l. Schröder 2014, vö. Mithun 2008, bővebben a 4. fejezetben).

Jelen tanulmány fő célkitűzése annak tisztázása, hogy a mai magyar nyelvhasználatban milyen *hogy* kötőszós önállósult mellékmondatok jelentkeznek, és esetükben megfigyelhető-e a fent vázolt konstrukcionalizálódási folyamat. További kérdés annak tisztázása, hogy ez a változási séma a különböző típusú függetlenedett mondatok mindegyike esetében áll-e, vagy más fejlődési utak is elképzelhetők.

Akárcsak más vizsgált nyelvekre, a magyarra is többféle *hogy* kötőszós függetlenedett mellékmondati használat jellemző, ám e tanulmány keretei között csak azoknak a típusoknak az elemzéseire szorítkozunk, amelyek az általunk felhasznált korpuszokban adatolhatóak. További jellemző típusokat a 4. részben említünk majd. Mivel tudtunkkal ez az első részletes korpuszelemzés a magyar *hogy* kötőszós függetlenedett mondatokat

³ Schröder Evans elképzelését generatív megközelítésnek mondja, elhatárolva azoktól a funkcionális magyarázatoktól, amelyek szerint az inszubordinált alakulatok a beszélt nyelvben alakultak ki, és már eleve nem mindig voltak szintaktikailag teljesek és dependensek, ugyanakkor képesek voltak önmagukban illokúciós aktust visszaadni (Schröder 2016: 252–253). Ennek az elképzelésnek azonban empirikus anyagon még nem történt meg a vizsgálata, tanulmányunk az első ilyen magyar nyelvre vonatkozó kísérletet kívánja bemutatni.

illetően,⁴ próbavizsgálatról (pilot study) van szó, amelyet a későbbiekben további részletes vizsgálatokkal tervezünk kiegészíteni.

A tanulmány felépítése a következő: a 2. fejezetben a kiválasztott korpuszokat mutatjuk be röviden, és az adatgyűjtés és -elemzés módozatait. A 3. fejezetben ismertetjük a vizsgálati eredményeket (al)korpuszonként. A 4. fejezetben már a magyar anyagon végzett empirikus elemzés fényében vizsgáljuk meg, hogy a függetlenedett mellékmondatok kialakulása milyen sajátosságokat mutat, és milyen alternatív megközelítések képzelhetők még el az ellipszishipotézisen kívül. Az 5. részben összegezzük a vizsgálat tanulságait és kijelöljük a további kutatási irányt.

2. Anyag és módszer

Korpuszelemzésünkhöz két fő szempont mentén válogattunk: egyrészt változatos és kellően nagy méretű adatbázisokat kívántunk használni, másrészt mivel a nemzetközi szakirodalomban szereplő példák alapján úgy tűnt, hogy a függetlenedett mellékmondatok a spontán(abb) és informális(abb) nyelvhasználatra jellemzőek, mindenképpen olyan forrást akartunk beemlíteni, amely ezeket a nyelvváltozatokat reprezentálja. A mai magyar nyelvhasználatra vonatkozóan a Magyar nemzeti szövegtár (MNSz2, v.2.0.5) írott beszélt nyelvet reprezentáló személyes-közösségi és személyes-fórum alkorpuszát használtuk (a két alkorpusz mérete együttesen 301 millió szövegszó, l. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/stat.html>).

A történeti vizsgálatot a Magyar történeti szövegtár (MTSzt., 1772–2010) 30 millió szövegszavas anyagán végeztük. Igyekeztünk minél pontosabban meghatározni a *hogy* kötőszós függetlenedett mellékmondatok megjelenési időszakát, de mivel ezt a több mint 410 ezer *hogy*-találat között nem volt módunk egyértelműen kijelölni, az MNSz2 vizsgálatából leszűrt típusok alapján végeztünk célzott(abb) kereséseket (részletesen l. a 4. fejezetben).

Számos ok miatt a *hogy* kötőszós függetlenedett mellékmondatok adatbázisokból történő kinyerése igen nehéz. A magyar nyelv rendkívül gazdag *hogy* kötőszós és *hogy(an)* kérdőszós mellékmondatokban, amelyeket a keresőszavas lekérdezések után az adatbázisok mind kilistáznak. Mivel ezek az adatbázisok nincsenek a számunkra releváns szintaktikai és pragmatikai szempontok mentén annotálva, nem lehet pusztán a főmondat nélkül álló *hogy* kötőszós mondatokra rákeresni, ezért minden esetben egyenként ellenőriztük a kapott találatokat és manuálisan gyűjtöttük ki a valóban önállósult vagy ahhoz közeli eseteket. Az MNSz2 esetében az említett két alkorpuszból vett 100–100 találatos véletlen mintákat elemeztünk, amelyek meglátásunk szerint jól tükrözik, hogy milyen arányban lehetnek jelen a vizsgált műfajokban *hogy*-os függetlenedett mellékmondatok.

⁴ Az indulatszókhoz (*ó, jaj*) kapcsolódó, ugyancsak függetlennek mondható mellékmondatok jelenségével jelen dolgozatban behatóan nem foglalkozunk, de elképzelhetőnek tartjuk, hogy ezek is forrásai lehettek későbbi, indulatszót már nem tartalmazó inszubordinált változatoknak (a korai ómagyarban már kapcsolódtak *mely, ha* kötőszós mellékmondatokhoz, l. Gallasy 1992: 850). A hagyományos történeti mondattani megközelítés azt tartja, hogy esetükben szervesen egymáshoz kapcsolódó mondatokról (mondatszó + mellékmondat) van szó (i. m. 849).

3. Eredmények

Az MNSz2 személyes alkorpuszának közösségi médiát (a továbbiakban: SZK), illetve a vitafórumokat (a továbbiakban: SZV) reprezentáló alkorpuszában a 100–100 találatos véletlen mintában egyaránt 30–30 *hogy*-os függetlenedett mellékmondat fordult elő,⁵ tehát mindkét esetben csaknem egyharmaduk volt ilyen. Ezeket kigyűjtésük után hasonlóságaik alapján típusokba rendeztük, a továbbiakban alkorpuszonként ismertetjük őket.

SZK alkorpusz:

1) Mondásigét tartalmazó elliptált főmondatral kiegészíthető változatok: több altípusa van attól függően, hogy milyen beszédaktushoz (illokúcióhoz) tudjuk kapcsolni az adott esetet, jellemzően a mellékmondat jelentéséből, modalitásából kikövetkeztetve.

1A. Kérdés altípus: ezt azok a függetlenedett mellékmondatok alkotják, amelyekben a *hogy* kötőszót kérdőszavas (*miért, mi, ki, miből*) kiegészítendő vagy pedig eldöntendő kérdés követi:

- (4) *Tegyük fel, eltöröd a lábad ujját. Valljuk be, kevesen szoktátok megköszönni ezt az élményt, pedig ha már tudatosabbak vagytok, akár meg is tehetnétek. Amikor már egészen tudatos vagy, ilyen "kellemetlen" élmények ritkán, vagy egyáltalán nem érnek. **Hogy miért nem?** Mert már nincs szükséged ilyesfajta megtapasztalásra.* (MNSz2, SZK, doc#2680)

A *Hogy miért?* még négyszer szerepel önállóan a találatok között, így ez a leggyakoribb kérdőszó az önállósodott kérdések esetében:

- (5) *A Yankees nyert, aminek azért örülök nagyon, mert Yankees fan vagyok. Már az első hónapban tudtam, hogy nekik szurkolok, nem pedig a New York Mets -nak. **Hogy miért?** Nagyon egyszerű: A Yankees fiúk csinosabbak :)* (MNSz2, SZK, doc#2948)

Elmaradt kérdőszót tartalmazó változatból csak egyetlen akadt:

- (6) *Nagyon készülök már a visszatérésre, játékosmegfigyelőként jártam ifimeccsre és bizony ott bujkált bennem a kisördög U19-es meccsen, hogy el kellene már végeznem köztük egy kirúgást meg kijönni egy beadásra. **Hogy külföld vagy Magyarország?** Szeretnék légióskodni 9 év tapasztalat után, de már nem úgy vágyom külföldre, mint húszévesen (...)* (MNSz2, SZK, doc#2836)

⁵ Minden olyan találatot töröltünk, ahol nem volt elégséges a szöveggörnyezet annak eldöntésére, hogy van-e a szövegelőzményben a mellékmondatához kapcsolható főmondat, vagy pedig a szövegről ellenőrzés után kiderült, hogy valójában szépirodalmi részletekből áll.

Ennél a típusnál a **feltételezhető** elliptált főmondat kérdésre utaló mondásigét tartalmaz (vagy ennek főnévi megfelelőjét), például: *(azt) kérdezhetjük; az a kérdés; feltételező a kérdés; felmerül a kérdés* stb.

1B. Egyéb, kommunikációra utaló/mondásigét (mond, válaszol, ír, jelent stb.) tartalmazó főmondatral kiegészíthető mellékmondat altípus:

Jellemzően *azért* (ritkábban *az*, *azt*) utalószós, az 1A típushoz hasonlóan metapragmatikai természetű főmondatral (*azért/azt mondom/mondva/írom/írva* stb.) kiegészíthető mellékmondatok tartoznak ide, amelyek **maguk is mind metapragmatikai jelentést** hordoznak:

- (7) *Húsz romantikus kategóriába sorolt, kisebb lélegzetvételű regényem került kiadásra, de mindegyik közös jellemzője a hiteles alap. **Hogy konkrétabban is megvilágítsam:** utazáskor, vagy ismerőseimmel, barátaimmal folytatott beszélgetések során talán önkéntelenül is megtörtént sztorik felé terelem a beszélgetés fonalát.* (MNSz2, SZK, #2670)

Ide helyeztük az idézéshez köthető eseteket is. A (8)-as mondatban a függetlenedett mellékmondatban a megnyilatkozó gúnyosan „idézi” a kritizált bliccelő utast (a főmondat lehetne pl. az *idézem* vagy a *mint írja*), aki még magát sajnáltatja. Ez a példa jól tükrözi a *hogy*-os önállósult mondatokhoz gyakran társuló érzelmi nyomatékot is:

- (8) *2013-09-26 Bánhidi Dávid Ez igaz, a szabályzat nem tér ki az engedetlen utasra. Nyilván itt a kiskapu, mindenki tehetetlen. Én sem azt mondom, h "baszszuk szét mindenki fejét, aki nem vesz jegyet", de az egész történetet megírni, mint egy panaszlevél. **Hogy ő szegény ártatlan bliccelő a gonosz 3 fejű ellenőrrel szemben.** Meg azért aki követi ezt a blogot, meg úgy az IQ-ja megüt egy kritikus értéket, az sejtí, h az itt megjelent story-k 90%-a fel van fújva! Nem kicsit!!!* (MNSz2, SZV, doc#2803)

1C. „Mondásigét tartalmazó kérdő mondat a szövegelőzményben” altípus:

A B típushoz nagyban hasonló altípus, amelynek esetében a függetlenedett mellékmondat egy, a szövegelőzményben korábban explicite megjelenő kérdésre választ adó főmondat mellékmondataként szerepel. A főmondat tehát elliptálva van, tartalmát teljes egészében az előzménykérdés adja, nem konvencionalizálódott. Ezek a kimaradt főmondatok is mind metapragmatikai: mondásra, idézésre stb. vonatkozó kifejezéseket tartalmaznának:

- (9) *2013-09-15 Csaba Pál Komolyan mondom, hogy most már qrvára elgurult a gyógyszer... **Hogy naponta ezerszer szakad ez a sz @ r net a 21. században, az azért már túlzás. EErre itt mi az okoska válasza? Hogy hívjam fel az ügyfélszolgálatot...*** (MNSz2, SZK, doc#2891) – kimaradt főmondat: *az a válasza – kimaradt főmondat: az a(z okoska) válasza (erre)*
- (10) *2013-09-23 Etelka Varga Ha Éva evett először a tudás fájának gyümölcséből, vajon miért osztotta meg a tudást Ádámmal? 2013-09-23 Hidvégi László **Hogy***

legyen kire kenni a balhét. (MNSz2, SZK, doc#2788) – kimaradt főmondat: *azért osztotta meg a tudást*

- (11) *És nem öregedünk már ki ebből az áldoksis műfajból? Oké, egyszer-kétszer még belefér, de már herótot kapok attól, hogy vigyorogva bámulnak a kamerába, és feltesznek "még egyszer" egy kérdést. Mit is kérdezett, kedves interjúszta? Hogy már egy kicsit sok ez nekünk? Nehéz kérdés. Azt mondanám, igen.* (MNSz2, SZK, doc#2684) – kimaradt főmondat: *azt kérdezte*

2) Teljes inszubordináció átment típus, ahol már – bármilyen modalitásúak legyenek is – nem tudunk a mellékmondatához egyértelmű(en) főmondatot kapcsolni:

- (12) *Elnézegetem a rántotthús-matricákat a honi kocsikon, és eltűnődöm: az olaszok vajon miért nem raknak a verdájukra Római Birodalom-térképes matricát? VF 2013-09-15 Emese Muráncsik **Hogy Ez Milyen IGAZ : D** (MNSz2, SZK, doc#2753)*
- (13) *2013-11-23 András Brigitta **Hogy én idegyógyászhoz???** Hát nem vagyok én idegbeteg!!!!* (MNSz2, SZK, doc#2891)⁶

Bár az előbbi mondatok esetében is felmerülhet, hogy egy általános metapragmatikai közlést tartalmazó főmondatot kapcsoljunk hozzájuk – a (12)-es esetében például az *azt mondom/gondolom, azt kell mondjam* stb., a (13)-as esetében az *azt javaslom/tanácsolják* –, de ha ezt feltételezzük, voltaképpen oda jutunk, ahová Austin is beszédaktus-elméletében, ti. hogy minden konstatív mondat mögé tehető egy rejtett performatív hipermondat (*Mondom/állítom, hogy X*, vö. Pléh 1990: 18–19), így minden függetlenedett mondat „mögé” behelyezhető egy illokúcióra/modalitásra utaló predikátumot tartalmazó főmondat. Ez pedig aligha lenne termékeny, mert ezzel azt is állítanánk, hogy a függetlenedett mellékmondatok főmondatai nem tűntek el igazából, mindig visszapótolhatók, s így nem létezik a D fejlődési fázis.

Az az eddigiek alapján biztosnak látszik, hogy szoros összefüggés van az önállósult mellékmondatok és a kommunikációval, esősorban mondással (kérdéssel stb.) kapcsolatos jelentést hordozó főmondatok között; aligha véletlen, hogy éppen ezeknek a főmondatoknak mellékmondatai vesznek fel idővel pragmatikai funkciókat, és aztán analógiásan hatva más – például nem mondásigés – *hogy*-os mellékmondatok esetében is inszubordinációhoz vezethetnek.

SZK alkorpusz:

1) Mondásigét tartalmazó elliptált főmondattal kiegészíthető változatok:

1A. Kérdés altípus:

Szinte kizárólag kiegészítendő kérdést reprezentáló példákat találunk ebben az alműfajban is, például:

⁶ Ennél a példánál az MNSz2-ből kinyerhető közvetlen szöveggörnyezet (egy horoszkóprészlet, ami jelentésében nem kapcsolódott a példabeli részlethez) nem igazított el, hogy mire válaszol a hozzászóló, így csak feltételezni tudjuk, hogy előzetesen arra vonatkozó tanácsot kapott, hogy menjen idegyógyászhoz, és erre reagál.

- (14) *Planney Mr Spock 05/06/99 14:04:47 Kedves Mindenki, USA-ban van egy ilyen kísérlet több évtizede, úgy hívják hogy WELFARE. **Hogy mit csinálnak?** A legtöbbje ul a TV előtt, egész nap eszik, 120 vagy több kilora elhízik, es panasz-kodik hogy ez nem eleg.* (MNSz2, SZV, doc#998)

Eldöntendő kérdésből egyetlen előfordulást adatoltunk:

- (15) *Gofry 08/23/99 14:12:17 Legalább jók a tapasztalataid? Te is észrevetted, hogy három párbeszéd folyik itt párhuzamosan egymás mellett? Laci 08/23/99 14:17:47 **Hogy jók-e a tapasztalataim?** Hát hinnéd, hogy ő a legtürelemesebb fogtömés-csiszoló fogorvos, akivel eddig találkoztam?* (MNSz2, SZV, doc#1009)

1B. Egyéb, kommunikációra utaló/mondásigét (mond, válaszol, ír, jelent stb.) tartalmazó főmondatallal kiegészíthető mellékmondat altípus:

- (16) *Szellemi termék csak akkor válhat létezővé, ha a természet törvényei lehetővé teszik." Rendben, de jól ismerjük mi a természetet? Természetesen nem tudok olyan dolgokat írni, mik csak Isten létével lehet bizonyítani, viszont sok olyan dolog van mire a tud. nem tud válaszolni (vagy tévesen válaszolt). **Hogy ne vesszünk el a részletekben,** itt van pl. az élet. Most hagyjuk a keletkezését, elmúlását, csak magát a funkciót vegyük.* (MNSz2, SZV, doc#986) – kitehető főmondat: *azért írom/mondom*

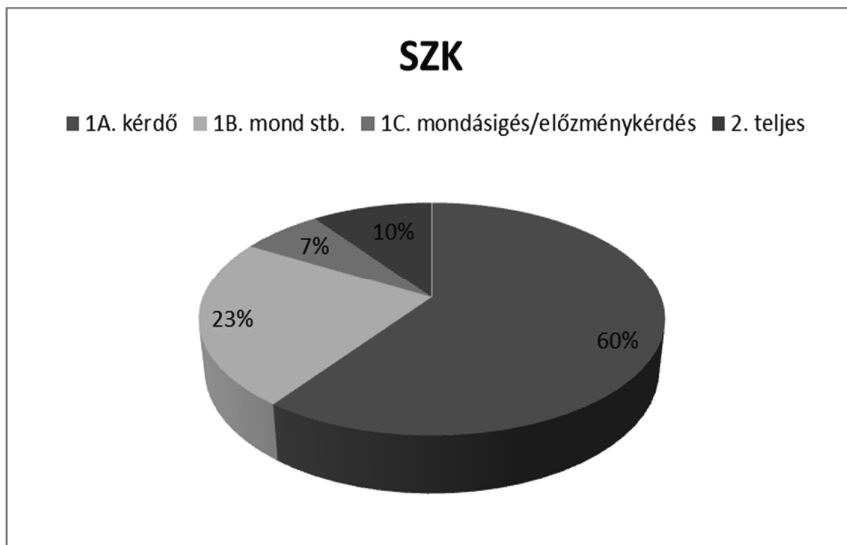
1C. „Mondásigét tartalmazó kérdő mondat a szövegelőzményben” altípus:

- (17) *Velem legalabbis nem szokott úgy lenni, hogy bemegyek egy szorakozohelyre, s ramutatok a legszokebb, legzoldszemubb, leghelyesebb, legkarcsubb lanyra, aki rogvest a nyakamba veti magat. :) Vagy megint felreertek valamit? **Egy no az mit jelent? Hogy barhogy kinez, barhogy viselkedik, csak no legyen,** vagy azert melleleg igazan jól essen ranezni?* (MNSz2, SZV, doc#988) – kimaradt főmondat: *azt jelenti*

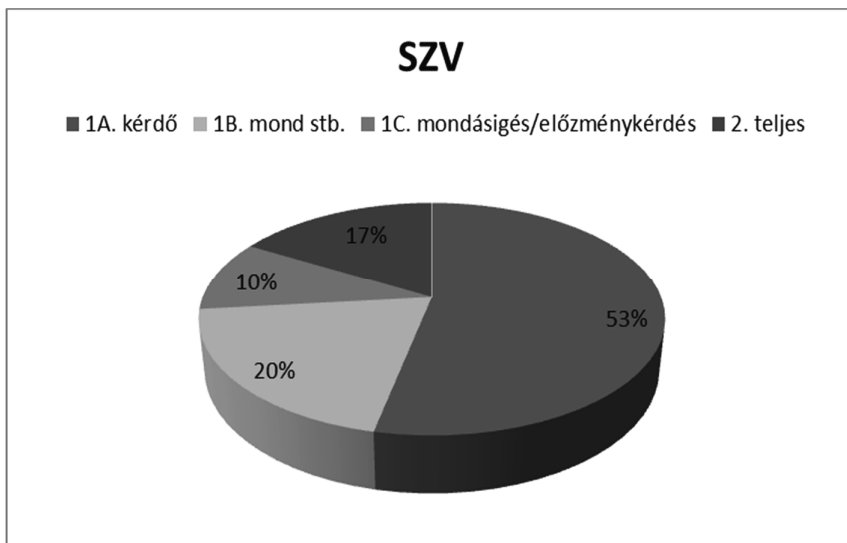
2) Teljes inszubordináció átment típus

- (18) *Prof sófelhasználó 06/30/99 08:56:44 És egy jó erős Lady Grey teát mellé .. Jaj , hadd dicsekedjem: hétvégén megyünk Angliba (ahogy a fiam mondja) , és mindenféle finomságot végig fogok kóstolni! Várjatok meg a teástalival, és hozok valami jót.....!! Prof 06/30/99 21:29:50 Ooooooooooh. **Hogy egyeseknek mindig csak a jó jut...** :- S Jó utat!* (MNSz2, SZV, doc#998)
- (19) *nori 07/23/99 08:10:59 Hálistennek , ma sem kell locsolni ! disp_ 07/23/99 08:17:11 **Hogy ma mennyire el fogok ázni** :)* (MNSz2, SZV, doc#1005)

Az alábbiakban a két alműfajban található függetlenedett típusok gyakorisági megoszlását mutatjuk be (l. 1. és 2. ábra).

1. ábra: Az (al)típusok százalékos megoszlása az MNSz2 személyes-közösségi (SZK) alkorpuszának 100-as véletlen mintájában

2. ábra: Az (al)típusok százalékos megoszlása az MNSz2 személyes-vitaforum (SZV) alkorpuszának 100-as véletlen mintájában

Mint a fenti két ábra mutatja, az egyes kategóriák megoszlásai hasonlóak a két személyes alkorpuszban, vagyis mindkettőben messze a kérdő függetlenedett mellékmondatok a leggyakoribbak, legalább az esetek felét ezek teszik ki. Ezeket követik a kommunikációs/mondásigét tartalmazó előfordulások (az összes találat egynegyedegyötöde), egy kicsivel ritkábbak a teljes inszubordinációt mutató mellékmondatok, és az előzménykérdést tartalmazó változatok zárják a sort. A kérdések gyakorisága meglátásunk szerint összefügghet az elemzett műfajjal: mivel az önállósult kérdések rendszerint emfatikusabbak, retorikusabbak nem függetlenedett megfelelőikhez képest, erőteljesebb hatás is érhető el velük a közösségi műfajok, különösen a vitafórumok kedvelt érvelő részeiben. Előbb említett tulajdonságaik miatt az ilyen kérdések alkalmasabbak az ironizálásra, gúnyolódásra, s ezek e műfajok sajátjai is az anonimitás,⁷ az erőteljesebb énmegjelenítés és a közösségi médiában felvett aktuális szerepek révén.

A Magyar történeti szövegtár (1772–2010) anyagán végzett keresés 410 590 *hogy*-találatot jelzett (ebben a 'hogyan' jelentésű előfordulások is benne vannak). A célunk annak az időszaknak a megkeresése volt, amikortól már biztosan vannak pozitív adatok függetlenedett mellékmondatos használatokra. A hatalmas mennyiségű anyagban ezért célzott kereséseket végeztünk a *hogy* + *mi**/*ki** konstrukciókra, mivel a kérdő függetlenedett mellékmondattípus (1A) bizonyult a leggyakoribbnak az MNSz2-ben és erre könnyebben is lehet kereséseket végezni (ezeket természetesen tovább kellett szűrni, hiszen az előbbi konstrukcióknak csak egy kis hányada függetlenedett). Bessenyei György *A természet világa* című munkájában már szerepel ilyen példa:

- (20) *Hogy mi itt az Ember? kitsoda mint Polgár, / És hol van felhányva közöttök a határ?* (MTSZ, Bessenyei, 1800–1801, 1. könyv, 1. kötet, 197. sor, a félkövéren túli kiemelések sajátok, a többi kiemelés az eredetiben)

Az 1800-as évszázadot megelőző néhány év *hogy*-találatait áttekintve azt látjuk, hogy nemcsak az előbbi, 1A típus, hanem az 1B is már létezik:

- (21) *Hafznos próbáimból írhatom ezt, mái napiglan is minden efsztendőben az írtásra fenn-tartom; sokaknak tsudálkozására ezen napon fzámosabb írtásokat végeztem örökös hafzonnal. Példámat mások is követték nem kevesebb előmenetellel. **Hogy az említett napot meg-nevezzem:** Abdon és Senefz Mátyrok' napja, melly esik Sz. Jakab Havának 30-dik napján.* (MTSzt., Magyar Hírmondó, 1796)

Mivel a fő célunk az, hogy az MNSz2-ben talált függetlenedett típusok **előzményeire** példákat találjunk, azt feltételezve, hogy az elliptált főmondatok a kialakulásuk korábbi fázisában még jelen voltak a mellékmondataik előtt vagy után, olyan kereséseket is végeztünk, amelyek a később kimaradt főmondat **jellegzetes predikátumait** tartalmazták (a *mond*, *kérdez* stb. igék egyes alakjai). A kapott találatok áttekintése során fo-

⁷ A vitafórumokon nem saját személyazonossággal, hanem választott nicknévvel vesznek részt a hozzászólók; használatuk így nem jár akkora kockázattal a használójára nézve, mint a szemtől szembeni interakciókban használatos műfajokban lenne.

kozottan figyeltük a **(plusz) emfázissal, retorikussággal** jellemezhető eseteket. Azt feltételeztük, hogy ezekben az esetekben az egyébként is **tartalomkifejtő** mellékmondat (Haader 1995: 507 és kk.) válik tartalmilag még hangsúlyosabbá (szemben a *hogy*-os mellékmondatok főmondatainak tipikusan mondható grammatikalizációjával, vö. Haader 2008, ill. az ilyen mellékmondatok viszonylagos önállóságához l. i. m. 78, ill. Hadrovics 1969: 193–194).

Lehetséges, hogy esetükben az inszubordináció úgy jött létre, hogy a mellékmondat – kiemelt szerepe miatt – megelőzte a főmondatot. Ezért olyan kereséseket is végeztünk, amelyekben a főmondati predikátum (pl. a *kérdez*, *mond* valamely alakja) nem megelőzi, hanem követi a *hogy* előfordulásait. Az is logikusnak tűnt, hogy ezek a függetlenedett használatok nem „igazi” idézéseket tartalmaznak, hanem sokszor érvelésekhez kapcsolódó retorikai kérdéseket, gondolat kísérleteket vezetnek fel, amelyeket a megnyilatkozó saját magának és a befogadó(k)nak egyaránt címez. Emiatt a ható képzőt és/vagy feltételes módjelet tartalmazó *kérdez*- és *mond*-variációkat is megvizsgáltuk, keresve, hogy mely esetekben marad(hat) el a főmondat, illetve az idéző mondat.⁸

A *Kérdés*, *hogy* konstrukcióra az MTSzt.-ben mindössze egy találat van, a 18. század végéről:

- (22) *Van-é fzíved kételkedem, ha van; Kérdés hogy Kié Nem a 'másé, nem-is enyém, fem magadé Senkié, Senkié fem, mert vagy fzeles mindenben tétovázó Ajánlásod ámbár feles, Hóld járársal változó* (MTSzt., Ravazdy András, Pásztori Játék, 1788)

Az az a *kérdés*, *hogy* típusra ugyan számos előfordulás akad, de a mutató névmási utalószó megléte miatt ez a változat mindig hangsúlyos, jellemzően egyéb nyelvi elemekkel is társul (*is*, *csak*, egyéb mondásra utaló kifejezések), így kevésbé valószínű ennek a főmondatnak törlése.

- (23) *Felvetődik az a kérdés is, hogy mi tartaná egybe ezeket a részecskéket.* (MTSzt., Simonyi Károly, A fizika kultúrtörténete, 1978)
 (24) *Ennem, vagy innom kellene valamit. Csak az a kérdés, hogy mit?* (MTSzt., Kosztolányi Dezső, Évike Tündérországban, 1936)

A pusztá (semmilyen más nyelvi elemet nem tartalmazó) az a *kérdés* főmondat + *hogy* kötőszós mellékmondat nagyon ritka (mindössze 2 találat volt rá):

- (25) *Az a kérdés, hogy nem változnék-e meg nyomban minőségileg az ellenzék egész helyzete (...)* (MTSzt., Gadó György, Átutazó ellen, 1986)

Egy további variáció, amikor a mellékmondat elől áll (a pusztá az a *kérdés* változatra nem volt ilyen találat):

⁸ A következő formákra végeztünk kereséseket: *kérdés*(em, ed stb.) + *hogy*; *Hogy/hogy* + *kérdezvén*, illetve *Hogy/hogy* + *kérdez* minden szám-személyben jelen és múlt időben, E/1. és T/1.-ben a ható képzős és/vagy feltételes módú formákkal való változatokra is.

- (26) (**Hogy** mivel, illetve kivel kínálta meg, **az más kérdés.**) (MTSzt., Bálint György, Búcsú az értelemről, 1936)

Az első olyan eset, amikor a mellékmondat (az idézett rész) *hogy* kötőszóval indul, és megelőzi a *kérdezem* predikátumos főmondatot, a 19. század legvégéről való:

- (27) – *Mi a kend neve? – Förgeteg János. – Melyik Förgeteg János? – Hát a külső Förgeteg János. – De melyik külső Förgeteg János? – Hát a Halbör. – No jól van. Hát a kend kora? János előbbre hajlik. – Hogy mondja? – **Hogy hány éves kend, azt kérdezem.** – mondja az urféle a pulpitusos asztal mögül.* (MTSzt., Tömörkény István, Vallatás, 1898)

1887-ből ugyanakkor már van olyan adat, amelyben a *hogy*-os mellékmondat jobban elszakadt a főmondatától, mert különálló szövegmondatként jelenik meg. Az alábbi példa az előző példabeli szituációhoz is nagyban hasonlít, mert itt is egy visszakérdezés utáni feleletben jelenik meg, használata egyértelműen emfatikus (a megnyilatkozó fel van háborodva):

- (28) *Mindent, mindent megteszek, csak hallgass el egy kicsikét, drága feleségem. – Mindent megteszesz, – óh, te mindig ezt mondog, de mindig csak mondog. – Istenem? hát mit kell csinálni? – Mit kell csinálni? – **Hogy mit kell csinálni? – És még azt kérdezi! Oh, hogy mit kell csinálni?** – De kedves feleségem, én bizony isten nem tudom, – szepegi a papa.* (Porzsolt Kálmán, Fürdőre kell menni! 1887)

Számos más visszakérdezéses példa is van, ezekben már sokszor nem jelenik meg a kérdésre utaló főmondati rész (vagy azért, mert dialógusról van szó, és az idéző mondat „helyettesíti” a főmondatot):

- (29) – *Mi bajod? - kérdezte tőle. - **Hogy mi bajom?** -* szólt Ákos és vállat vont. – ***Hogy mi az én bajom?** - Igen, mi bajod?* (Kosztolányi Dezső: Pacsirta, 1923)

Feltehető tehát, hogy az 1A típus jellemzően olyan helyzetekben alakult ki, amelyekben sokszor már nem is arról volt szó, hogy a befogadó elsöre nem hallotta a kérdést, hanem csodálkozott, felháborodott stb. annak tartalmán, és ezt az attitűdöt akarta a mellékmondatos visszakérdezéssel érzékeltetni.

Az 1B típus esetében a mondásigés főmondatokkal való megjelenések között ke-restük azokat, amelyek esetében a főmondat már el is maradhatna:⁹

⁹ A következő formákra végeztünk kereséseket: *Hogy/hogy + mondván*, illetve *Hogy/hogy + mond/ír* minden szám-személyben jelen és múlt időben, E/1. és T/1.-ben a ható képzős és/vagy feltételes módú formákkal való változatokra is.

- (30) **Hogy ismét hasonlaltal éljek, azt mondom:** valamely művészet és mesterség annál magasabb fokon áll, minél finomabb anyaggal s minél több munka által előkészített félgyártmánnyal dolgozik (...) (MTSzt., Prohászka Ottokár, A hatalmas világnézet, 1903)
- (31) **Hogy csak a vagitusig menjünk vissza, mondjuk azt:** nem volt ő a nemzetközi hangversenygyakorlat normál a-hangja, másodpercenként 453-as dupla rezgésszámmal, legfeljebb a tyúkmellű (g.) (MTSzt., Tandori Dezső, Murphy, 1972)

Nem kerülheti el a figyelmünket azonban, hogy az előbbi esetek, amelyekben még ott van a mondásigés főmondat, rendkívül ritkák (az összes releváns mondásige alakváltozatait áttekintve). Emiatt igencsak bizonytalannak mondhatjuk a fent vázolt elliptikus magyarázatot: korántsem biztos, hogy (ezek) a függetlenedett mondatok valóban úgy fejlődtek ki, hogy meghatározó mintáik esetében egy ténylegesen jelen lévő főmondat idővel elmaradt. Az ellipszishipotézis vitathatatlan előnye, hogy szemantikailag plauzibilis, hiszen a főmondat funkcióját tekintve tautologikus volt (vagy azzá vált) a mellékmondatai mellett, hiszen azok vagy maguk is explicite metapragmatikai tartalmat hordoztak (1B típus), vagy modalitásukból az egyértelműen felfejthető volt (1A). Az is érthető, hogy a mellékmondatban kifejezett tartalmat lényeges szempontból árnyaló (pl. az episztemikus modalitást megadó) főmondatok (*azt gondolom; úgy vélem stb.*) nem tűntek el mellékmondataik mellől.

Végezetül az MTSzt. teljes korpuszából is lekértünk egy 100-as véletlen mintát a *hogy + miért* konstrukcióra, mivel ez volt az MNSz2 vizsgált anyagában a leggyakoribb 1A típusú társulás, és megnéztük, hány bizonyul önállósodottnak. Összesen 6 előfordulás volt ilyen, ebből hozunk most három esetet. A (32)-es példa amiatt is érdekes, mert a *hogy*-os független mellékmondatra felelő válaszból is hiányzik a főmondat, de kitehető (*azért + a megfelelő predikátum*), a (33)-asból pedig a kötőszó (*mert, mivel*) is hiányzik:

- (32) *Igen, jól hallottad: saj-ná-lom! Hogy miért? Mert az tette rabbá, amit az élete értelmének hisz - a dilettantizmusa.* (MTSzt., Urbán Ernő, Istenítélet? 1956)
- (33) **Hogy miért bíztam inkább Kádárban? Kádár munkás.** Szememben ez döntő tényező. (MTSzt., Marosán György, Fel kellett állnom, 1973)

A következő példa azért fontos, mert a függetlenedett mellékmondat után új mondatban egy metapragmatikai utalás következik, de az már semmiképpen nem lehet az előbbi mellékmondat főmondata.

- (34) *Elsőnek fedezni föl egy még fölfedezetlen evidenciát. Hogy miért éppen Balzac fedezte föl? A kérdést így is megfogalmazhatjuk: miért kellett Balzacnak fölfedeznie?* (MTSzt., Rónay György, Balzac birodalmában, 1968)

4. A *howy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok kialakulásáról még egyszer

Az MTSzt. anyagán folytatott elemzések alapján nem jelenthető ki biztosan, hogy az MNSz2 személyes alkorpuszában talált *howy* kötőszós függetlenedett mellékmondat-típusok mindegyike esetében biztosan a főmondat ellipszise vezetett a konstrukció kialakulásához, annak ellenére sem, hogy van szerző, aki történeti korpuszelemzésében az inszubordináció azonosító jegyének tartja a főmondati ellipszist (pl. Schröder 2016).¹⁰ Ez a változásmód az 1A típus esetében látszik a legvalószínűbbnek, mert ennek esetében találtunk különféle, kérdésre utaló mondáspredikátumos főmondatot, ami elmaradhatott. A szakirodalomban az ellipszishipotézis mellett az utóbbi években néhány más elképzelés is felmerült az inszubordináció kapcsán, ezek közül most két egymással összefüggőt – mindkettő funkcionális kognitív nyelvészeti alapokon áll – említenénk röviden. Traugott (2017) az egyöntetűség elve (uniformitarian principle) és a degrammatikalizáció¹¹ kapcsán tárgyalta az inszubordinációt, angol *because*, *if*, *as if* kötőszós példák történeti vizsgálatán keresztül. Meglátása szerint ezek a függetlenedett típusok olyan blokkok („chunks”), amelyeket a beszédpartnerek online interakciókban használnak.

Ez a megközelítés nem áll távol az ún. kooptációs elgondolástól, amely az utóbbi években egyre nagyobb teret nyert (Heine–Kaltenböck–Kuteva–Long 2017; Kaltenböck–Heine–Kuteva 2011, vö. Dér 2018). A kooptáció kognitív művelet: egy olyan csomagolási stratégia, amelynek során egy, a mondatgrammatikából (sentence grammar, SG) vett nyelvi egység (szintén a „chunk” terminust használják), amely változó – szónyi, frázisnyi, tagmondatnyi stb. – hosszúságú lehet, az ún. tetikus grammatikába (TG) kerül. Eközben szemantikai-pragmatikai hatóköre megváltozik: az a mondatról a diskurzusszituációra kerül át. A tetikusok összefoglaló elnevezés az olyan, a diskurzus egyéb részeitől eltérő mértékben szintaktikai, szemantikai és prozódiai függetlenséget mutató nyelvi egységekre, amelyek diskurzusfunkciókat szolgálnak, metatextuális és metakommunikatív szerepűek (Kaltenböck–Heine–Kuteva 2011: 865). Ilyenek az angolban az appozíciók, az indulatszók, az idéző mondatok, a kommentáló mondatok, a kiszólások, a társas fordulatok vagy a diskurzusjelölők.

Az inszubordináció kooptációs megközelítésének (kooptációhipotézis, l. Heine–Kaltenböck–Kuteva 2016) lényege az, hogy ez is egy változata a kooptációnak, csak itt függő, alárendelt mellékmondatok (bármelyik fajtájuk) definiálódnak tetikusként újra. Ennek az elméletnek a nagy előnye az, hogy összeegyeztethető (i. m. 47–50) Evans elméletének funkcionális részével (mely szerint az inszubordináció során a kötelelemek diskurzuskapcsolásra lesznek újból felhasználva, l. „redployment”, Evans 2007). Az feltűnő, mint erre Heinék maguk is felhívják a figyelmet, hogy míg a többi tetikusnak

¹⁰ „A kulcskérdés annak eldöntésében, hogy egy találat az inszubordináció esete-e, az volt, hogy szintaktikailag rekonstruálható-e lehetséges mátrixmondat. Ez a módszertani döntés természetesen nem problémamentes, mivel nem világos, hogy egyáltalán volt-e ott mátrixmondat. Mégis, ezen a ponton ez a megszorítás szükségesnek tűnik abból a célból, hogy az eredményeket világosan lehessen osztályozni.” (Schröder 2016: 254, a saját fordításom)

¹¹ Terjedelmi okok miatt jelen tanulmányban nem foglalkozunk az inszubordinációnak a grammatikalizációval és degrammatikalizációval való összevetésével, ehhez a témához l. Schröder 2016; Van Linden–Van de Velde 2014; Heine–Kaltenböck–Kuteva 2016, valamint a fent hivatkozott Traugott-írást.

van lehorgonyzó megnyilatkozása, amihez kapcsolódnak, addig a függetlenedett mellékmondatok egyedül állnak, gazdaegység nélkül. Ez azonban szerintük nem kizáró ok a tetikusok közül, mert az utóbbiak között is vannak olyanok, amelyek megjelenhetnek a gazdaegységük nélkül (pl. imperatívumok, vokatívumok, üdvözlésformák), illetve úgy is megközelíthetők, hogy ezek a függetlenedett mondatok a diskurzusszituációban vannak lehorgonyozva.

Mivel a függetlenedett tetikusoknak sokféle változatuk, így forrásuk lehet, Heinéék a saját tetikustipológiájukba illesztik őket, megkülönböztetve spontán (kompozicionális, szabadon létrehozható, pl. *Unless you sit somewhere else* 'Hacsak nem ülsz máshová'), konstrukciós (gyakran együttálló, konstrukcionalizálódott egységek, pl. *That I should live to see such ingratitude!* 'Hogy ilyen hálátlanságot kell látnom!') és formulaszerű (invariáns, nem kompozicionális tömbök, pl. *If you know what I mean* 'Ha érted, mire gondolok') függetlenedett mellékmondatokat.

Az előbbi tipológia mellett a függetlenedett mellékmondatoknak funkcionális szempontú, a **beszédkustípusok (illokúció) és az interperszonális jelentés** szerinti csoportosítása is lehetséges. Evans (2007: 387 és kk.) a következő típusokat sorolja fel: a) közvetettség („indirection”) és interperszonális kontroll, b) kérések, c) udvariasság, d) fenyegetések, e) figyelmeztetések, f) evidenciális jelentések, g) episztemikus jelentések. Heine és munkatársai szerint a)–e) funkciók a **beszélő–hallgató interakcióval** kapcsolatosak (az interperszonális viszonyokra vonatkoznak, a hallgató manipulációját tartalmazzák), az f)–g) esetek pedig a **beszélői attitűdökkel** (érzések, hiedelmek, vágyak, emfatikus-érzelmi állítások, szituációhoz kapcsolódó elköteleződés) kapcsolatosak. Emellett a függetlenedett mondatoknak **szövegszervező** funkcióik is lehetnek: információs egységek csomagolására szolgálnak a mondaton belüli, alacsonyabb szintről egy magasabb, diskurzustervezési szintre helyezve azokat, ezt nevezik metatextuális, meta-kommunikatív, instrukcionális vagy procedurális hatásnak (Heine–Kaltenböck–Kuteva 2016: 50–51).

Az előbbi tipológiát alapul véve felsoroljuk azokat az eseteket, amelyeket ugyan mostani korpuszelemzéseink során (még) nem adatoltunk, ugyanakkor léteznek a magyar nyelvben is *hogy* kötőszós függetlenedett formában (a hozott példák kiegészítő korpuszgyűjtésből származnak, forrásaikat azok terjedelme miatt itt lábjegyzetben adjuk meg):

- (Ál)dicséret: **Hogy te milyen kedves vagy!**¹² **Hogy nekem milyen jó dolgom van!**¹³

¹² <https://alexandra.hu/konyv/csiporka-biborka-es-az-erdo-szelleme>

¹³ https://books.google.hu/books?id=hbUpDwAAQBAJ&pg=PT66&lpg=PT66&dq=%22Hogy+nekem+milyen+j%C3%B3+dolgom+van%22&source=bl&ots=xRUAcIf81Y&sig=JrOhcAg3VbGqjJCKy_D38mAW5M&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwjV7J_jyeDfAhWF2SwKHTYICQMq6AEwAXoECAQAQ#v=onepage&q=%22Hogy%20nekem%20milyen%20j%C3%B3%20dolgom%20van%22&f=false

- Szitkozódás/átkozódás/kívánság: **Hogy szakadna rá az ég!**¹⁴ – a lehetséges elliptált főmondat: *azt kívánom; az az átkom*
- Felháborodás/negatív értékelés/kritika: **Hogy ez mekkora egy seggfej!**¹⁵ **Hogy ez milyen egy rohadt, nehéz, dögletes, pusztulat helyzet.**¹⁶

5. Összefoglalás

Mint láthattuk, az inszubordinált mellékmondatok vizsgálata számos kihívást tartogat a nyelvtörténeti korpuszelemzéseket végzők számára, elsősorban amiatt, hogy nehéz megtalálni azokat az előfordulásait, amelyekben már biztosan önállóan fordulnak elő, és főmondatuk – amennyiben egyáltalán volt olyan – nem szerepel előzmény-szövegmondatként. Ha találunk is ilyen eseteket, kérdéses, hogy milyen főmondataik voltak eredetileg, mivel számos változatuk lehetséges egyetlen feltételezett típuson belül is (akár illokúciós, akár metapragmatikai szempontú osztályozást használunk). Ha nem találunk ilyen lehetséges főmondati használatokat, még mindig több magyarázat adódik: vajon azért nincsenek ilyenek vagy van kevés belőlük, mert nem ezek szolgáltak a későbbi függetlenedett mondatok forrásául, és más változásokkal kell számolnunk (pl. kooptációs vagy más nyelvek mintáit másoló kialakulással), vagy azért, mert az ilyen függetlenedett mellékmondatok az informálisabb interakciókra jellemzők, és ezekhez egyelőre kevésbé találunk megfelelő történeti korpuszokat? A további kutatásoknak ezekre a kérdésekre is válaszokat kell találniuk, és mindezek mellett arra is, hogy milyen új, általunk még nem eléggé ismert módjai lehetnek az új nyelvi formák és funkciók megjelenésének.

HIVATKOZÁSOK

- Brdar-Szabó, Rita 2009: Metonymy in indirect directives: Stand-alone conditionals in English, German, Hungarian, and Croatian. In Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda – Barcelona, Antonio eds.: *Metonymy and metaphor in grammar*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 323–336.
- Dér Csilla Ilona 2018: Mit és hogyan tanítsunk a spontán beszélt nyelvről? In Balázs Géza – Lengyel Klára szerk.: *Grammatika és oktatás – időszzerű kérdések. Struktúra, funkció, szemiotika, hálózat*. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tan-szék – Inter (IKU) – Magyar Szemiotikai Társaság, 297–305.

¹⁴ <https://books.google.hu/books?id=w-KvDQAAQBAJ&pg=PT23&lpg=PT23&dq=%22Hogy+szakadna+r%C3%A1+az+%C3%A9g%22&source=bl&ots=zQT8Qo7AHV&sig=pPA9FcEWtggs-bftDKX6TJA6Ep4&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwiGmtKBYuDfAhXMFcWKHWH7DP8Q6AEwA3oECACQAQ#v=onepage&q=%22Hogy%20szakadna%20r%C3%A1%20az%20%C3%A9g%22&f=false>

¹⁵ <https://books.google.hu/books?id=DL92DwAAQBAJ&pg=PT598&lpg=PT598&dq=%22Hogy+ez+mekkora+egy%22&source=bl&ots=R96healNJm&sig=OZ18KtkbQz3rYp1aZt0ejrfm6Tw&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwiZzqjNyuDfAhUD1iwKHb7iDzsQ6AEwBXoECAkQAQ#v=onepage&q=%22Hogy%20ez%20mekkora%20egy%22&f=false>

¹⁶ <https://www.palferi.hu/hanganyagok/2016-2017/2016-09-27/>

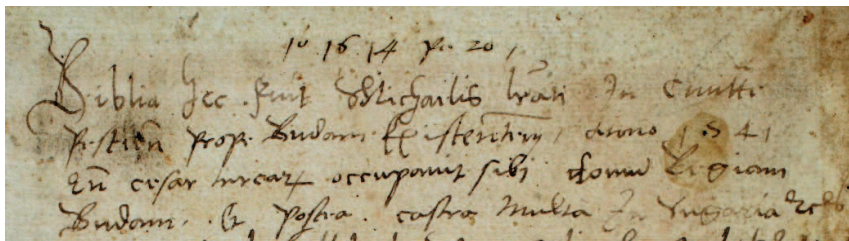
- Evans, Nicholas 2007: Insubordination and its uses. In Nikolaeva, Irina ed.: *Finiteness. Theoretical and empirical foundations*. Oxford: Oxford University Press, 366–431.
- Evans, Nicholas 2009: *Insubordination and the grammaticalization of interactive presupposition*. Handout. Methodologies in determining morphosyntactic change, organised by Ritsuko Kikusawa Museum of Ethnography, Osaka, March 2009.
http://www.r.minpaku.ac.jp/ritsuko/english/symposium/pdf/symposium_0903/Evans_handout.pdf
- Evans, Nicholas – Watanabe, Honoré 2016: The dynamics of insubordination. In Evans, Nicholas – Watanabe, Honoré eds.: *Insubordination*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1–37.
- Gallasy Magdolna 1992: Az indulatszók. In Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Morfematika*. Budapest: Akadémiai, 839–852.
- Haader Lea 1995: Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Budapest: Akadémiai, 506–665.
- Haader Lea 2008: Az alárendelő mondatok változási irányairól. In Haader Lea – Horváth László szerk.: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Budapest: Tinta, 77–87.
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest: Akadémiai.
- Heine, Bernd – Kaltenböck, Günther – Kuteva, Tania 2016: On insubordination and cooptation. In Evans, Nicholas – Watanabe, Honoré eds.: *Insubordination*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 39–64.
- Heine, Bernd – Kaltenböck, Günther – Kuteva, Tania – Long, Haiping 2017: Cooptation as a discourse strategy. *Linguistics* 55/4, 783–812.
- Kaltenböck, Gunther – Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2011: On thetical grammar. *Studies in Language* 35/4, 852–897.
- Mithun, Marianne 2008: The extension of dependency beyond the sentence. *Language* 84/1, 69–119.
- MNSz2 = Magyar nemzeti szövegtár 2. v.2.0.5, http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/bonito/run.cgi/first_form
- MTSzt. = Magyar történeti szövegtár, http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form
- Pléh Csaba 1990: A szaván fogott szó. In Austin, John. L.: *Tetten ért szavak*. Budapest: Akadémiai, 7–25.
- Schröder, Daniela 2016: *That it should have come to this!* The challenging phenomenon of insubordination. In Pratas, Fernanda – Pereira, Sandra – Pinto, Clara eds.: *Coordination and subordination. Form and meaning – Selected papers from CSI Lisbon 2014*. Cambridge Scholars Publishing, 245–268.
- Traugott, Elizabeth Closs 2017: Insubordination in the light of the Uniformitarian Principle. *English Language and Linguistics* 21/2, 289–310.
- Van Linden, An – Van de Velde, Freek 2014: (Semi)autonomous subordination in Dutch: Structures and semantic-pragmatic values. *Journal of Pragmatics* 60, 226–250.

MIRE JÓK AZ ÜRES LAPOK? MIHÁLY BIBLIÁJÁNAK MAGYAR NYELVŰ BEJEGYZÉSEI

DÖMÖTÖR ADRIENNE*

Bevezetés

„Ez a Biblia Mihály deáké volt, aki 1541-ben a Buda közelében lévő Pest városában tartózkodott, amikor a török császár elfoglalta a királyi várat Budán, majd sok további várat is Magyarországon” – írja latinul kötete hátsó táblájára egy könyvhasználó. A beírás harmadik szavának olvasata nem problémátlan; megítélése akár a bejegyző személyét is érintheti.¹ Az azonban bizonyos: a sorokat beíró kéz tevékenységéhez magyar nyelvű bejegyzések is köthetők. A nyelvemlékcsoporthoz az egyszerűség kedvéért és a hagyományoknak is megfelelően Mihály bejegyzéseinek nevezem.

1. kép: tulajdonos-bejegyzés a kötet hátsó tábláján²

* MTA Nyelvtudományi Intézet

¹ A harmadik szót mind Döbrentei Gábor (1840: 2:39), mind Radó Polikárp (1966: 113) *fuit*-nak írja át, de a sorokat a múlt idejű igealak ellenére is Mihály possessori bejegyzésének tartja. Amennyiben valóban *fuit* áll a szövegben, a szóhasználat némi találgatásra ad okot. A bejegyzés így ugyanis származhat magától a tulajdonostól (aki a könyvet 1541-ben szerezte meg, de a sorokat később írta be, és a megfogalmazása – a múlt idővel – kicsit szokatlanra sikerült). De az sem zárható ki, hogy egy későbbi possessor a Mihály névvel a kötet előző tulajdonosát jelölte meg (míg a saját nevét nem tartotta fontosnak megörökíteni). – Felvethető továbbá, hogy a kérdéses szó esetleg *szunt*-nak olvasható, hibás írásmód és nyelvtani (egyeztetésbeli) archaizálás szintén nem problémátlan eredményeként, jelen idejű possessori bejegyzésként azonban tartalmilag megfelelően. (A scriptor latinban való jártasságát tekintve ugyanakkor ez az utóbbi lehetőség látszik kevésbé valószínűnek.) – Köszönöm Szentgyörgyi Rudolfnak, Madas Editnek és Körmendy Kingának, hogy segítettek végiggondolni az olvasati lehetőségeket. – A bejegyzés fölött látható fél sor eredete ismeretlen.

² A tanulmány képillusztrációi az OSZK Kézirattárának MNy. 81. sz. tételéről készültek. A nyomtatásban korábban publikálatlan hasonmásokat az őrzőhely engedélyével közlöm. (Egyet egy előző munkámhoz is mellékeltem: Dömötör 2018: 276.) A hat nyelvemlékből három az OSZK digitális

A könyv az olasz és francia nyelvterületen működő Sanctus (Xanthus) Pagninus domonkos szerzetes latin nyelvű, héberből készült bibliafordítását tartalmazza, amely 1527-ben jelent meg Lyonban. A példányt az teszi különösen fontosá, hogy több magyar nyelvű beírás is található benne a kötetstáblákon és az eredetileg üres könyvlapokon. A bejegyzések különböző műfajú szövegeket tartalmaznak, és a 16. század közepe táján (1541 után) készülhettek többféle írástípusban.

A szövegemlékeket először Döbrentei Gábor adta ki kis példányszámban 1840-ben a Régi magyar nyelvemlékek 2. kötetének 2. részében. A kötetnek a nyomdából először kijött példányaiban öt olyan szöveg szerepelt (39–52), amely – ahogy Döbrentei írta – Mihály deák Bibliájából való. Az ezeket követően megjelent példányokban azonban az említett öt szöveg már nem szerepel, a helyükre más iratok kerültek anélkül, hogy a címlapon vagy bárhol máshol nyoma volna annak, hogy nem betű szerinti utánnyomás történt (vagyis hogy a kötetnek kétféle változata került forgalomba). Különös, hogy a kétféle változatnak egyforma a tartalomjegyzéke: az első változat nem a saját tartalmának megfelelő tételeket hozza, hanem már azokat, amelyekre kicserélték őket a második változatban. Arra lehet tehát következtetni, hogy a megjelenésre szánt, de visszavont szövegek csupán technikai okokból maradtak benne az elsőként kinyomtatott példányokban, a tartalomjegyzéket azonban már ezekben is sikerült a véglegesített formának megfelelően elkészíteni. A szerkesztői anomália pozitív hozadéka, hogy a második változatba pótlólag betett szövegek között vannak olyanok (két ráolvasás: 44–46), amelyek ugyancsak a Mihály-bibliából származnak. Így végül is a bibliapéldánynak mind a hét (a 19. században még meglévő) vendégszövege napvilágot látott.

Szinte kerek száz évvel később Radó Polikárp foglalkozott a nyelvemlékegyüttes-sel, 1947-ben készült tanulmánya azonban közel két évtized múlva jelent csak meg (Radó 1966: 113–118).³ Ő így magyarázza Döbrentei eljárását: „Még mielőtt végleg elkészült volna a kiadás, valaki figyelmeztethette Döbrenteit, hogy ez mind már megjelent szöveg. Sylvester János bibliafordításából szóról szóra kivett részek ezek [...]. Döbrentei félt a felsüléstől; így a [...] kiadatlan nyelvemléknek vélt szövegeit kiemeltette, és egészen más, sebtében összeszedett szövegeket vett bele”. Radó felsorakoztatja a kétféle Döbrentei-kiadásból a Mihály-biblia összes magyar nyelvű szövegemlékét, és a második változatból származó szövegeket – a ráolvasásokat – tartalmi megjegyzések kíséretében újra is közli (i.m. 115–118).

A magyar nyelvű beírásokat rejtő Bibliát az 1830-as években a gyöngyösi ferencesek könyvtára őrizte (Döbrentei i. m. [második változat] 45). Radó az 1940-es években a szegedi ferencesek könyvtárában talált rá, de az 1960-as években már bizonytalan helyen lévőként regisztrálta (i. m. 117). Ebben az időben feltehetően attól lehetett tartani,

felületén is látható: http://nyelvemlekek.oszk.hu/sites/nyelvemlekek.oszk.hu/files/mny81_b.pdf (a letöltés ideje: 2019. január 15.); ugyanitt előkészületben van a nyelvemlékcsoport betűhű átirásainak közzététele.

³ A Magyar Könyvszemle ugyanis a háború idején és az azt követő években nem jelent meg (ennek ellenére folyamatosan megszerkesztették a számait).

hogyan a szegedi rendház könyvtárának államosításakor – más, kiemelkedően fontos szegedi nyelvemlékegyütteshez hasonlóan – végleg eltűnt.⁴ A kötet azonban szerencsére fennmaradt, bár nem hiánytalanul (részletesen l. lentebb). A könyvet ma a Magyar Nyelvemlékek gyűjteményében az OSZK Kézirattára őrzi MNy. 81. jelzettel.

A Mihály-biblia szövegelemélei

A szöveges beírások első csoportját a Sylvester-szövegek képezik. Ezek – a fentebbiekben bemutatottaknak megfelelően – az RMNy. 2/2. kötetének első variánsában jelentek meg betűhűségre törekvő nyomtatott változatban.

Sylvester János Újtestamentum-fordításában – amely 1541-ben Sárvár-Újszigeten látott napvilágot mint az első magyarul kiadott Újszövetség, egyben az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyv – a bibliai szövegek különböző járulékos tartalmakkal egészülnek ki. Az egyes evangéliumok előtt az evangélisták életrajza, a nem evangéliumi szövegrészek előtt bevezetések, a kötet végén nyelvi-fordítói-kultúrtörténeti magyarázatok állnak. Ezeken kívül öt (disztichonokban írt) vers is szerepel a kötetben: közülük a legnevezetesebb a bevezető ajánlás. Kevésbé feltűnő helyen olvasható az a négy összefoglalás, amely Máté, Lukács és János evangéliumai, valamint az Apostolok cselekedetei elé kíváncsozna, mégis a kötet vége felé, az imént említett magyarázatok előtt kapott helyet. (Márk-summázat nem készült.)

Ezekből a kiegészítő fejezetekből írtak be néhányat a Mihály-biblia üresen maradt leveleire, laprészeire: a magyarázatok egy híján mindegyikét, valamint egyet a verses summázatok közül. Összesen tehát öt tételről van szó, de közülük van, ami részben vagy egészben mára már eltűnt (a sorrend az ismert beírási helyek rendjét követi): **A)** *Az nehéz ígeknek magársagarol, mellek az vj testamentomban. vadnak a b c zerent: B)* *Az Szent Mathe irasa Szerent valo: euangeliomnak Summāia resz szerint: C)* *Az ollan ighekrol valo tanvlsag, Mellet [!] nem tulajdon igekben [!] vetetnek D)* *Az betegsegekrol mellekrul az ewangeliomban emlekezet vag[on] E)* *Az penzoknak nemirol mellekel az reghiek eltenek.*

A szövegek beírási helyéről, illetve a szöveg(rész)ek mai státusáról – megvan-e vagy elveszett – az alábbi táblázat kínál áttekintést:⁵

	Szöveg	Beírás helye	Státus
A)	Az nehéz ígeknek magárságáról ...	első kötéstábla bel-seje	csak ez az egy lapnyi részlet maradt fenn; közel 5 lapnyi folytatása a címlap elé kötött üres levelekről: RMNy. i.h. 44–49
B)	Az Szent Máté írása szerént ...	I.305 lap utáni üres levél első és hátsó lapja	fennmaradt

⁴ Mint a Guillerin-kódex vagy Pécsi Ferenc kódexe. (Leírásuk: Radó 1947, ill. uő 1966: 119–124.)

⁵ A címek itt és a későbbiekben is olvasati átírásban szerepelnek.

C)	Az olyan ígéről való tanulság ...	a mostani utolsó levél hátsó lapja	csak ez az egy lapnyi részlet maradt fenn; 1 lapnyi folytatása a kötet végéről: RMNy. i.h. 42–43 ⁶
D)	Az betegségekről ...	hátsó kötéstábla belseje	fönnmaradt
E)	Az pénzőknek nemiről ...	ismeretlen	nem maradt fenn; szövege a kötet végéről: RMNy. i.h. 50–52 ⁷

1. táblázat: A Sylvester-szövegek áttekintése

A szövegek másik csoportja egészen más témakört képvisel: két ráolvasást tartalmaz. Ezek – a fentebbiekben bemutatottaknak megfelelően – az RMNy. 2/2. kötetének második variánsában jelentek meg betűhűsége törekvő nyomtatott változatban (i. h.), majd részben saját átírásában Radó Polikárp is közzétette őket (i. h.). Legutóbb Ilyefalvi Emese közölte újra a szövegeket („Gyöngyösi ráolvasások” elnevezéssel) olvasati változatban és Döbrentei átírásában is (Ilyefalvi 2014: 46–47, 62–63). A szövegek a kincskeresés sikerességéért szólnak, vegyítve a varázslás és az imádságok elemeit. A kincskereső varázsvessző megszentelése és a nyilak megigézése keresztény elemek közé ágyazódik, a szövegek elmondásához kapcsolódó tennivalók pedig számos Miatyánk elmondására is kiterjednek. A latin felvezetések a ráolvasások magasabb presztízséről árulkodnak, ahogyan eleve az is, hogy a Bibliával behatóan foglalkozó (véltetőleg egyházi) személy bemásolta őket a kötetébe.

Egymással szorosan összekapcsolódó tételekről van szó (a magyar nyelvű szövegkezdeteket az eredeti szerint megadva): **A)** *En keroztolek teghedet...*; **B)** *nylak en ti nektek parancjolak...* Az első, terjedelmesebb szöveg a beírás első lapján megszakad, az utolsó sorban latin nyelvű precíz utalás szerepel a folytatásáról (a fóliószám és a bibliai szövegrész megadásával). Az elutalás helyén megtalálható az első ráolvasás hátramaradó része és folyamatosan utána írva a második, rövidebb szöveg is.

⁶ Döbrentei nem ad közelebbi információt a beírás helyéről; az ő idejében még meglévő folytatás vélhetőleg a könyv végére kötött üres levelek egyikén állt. Az általa közölt teljes szöveg egyébként Sylvester eredetijének csak a bő felét teszi ki. Úgy látszik, a 16. századi scriptor ennek a tételnek a másolását valamely okból nem fejezte be. A Döbrentei-átírat a szöveg utolsó soraként tartalmaz ugyan egy bibliai locusmegadást, ez a Sylvester által nem említett locus azonban itt nem a folytatás helyére utal, hanem a folyó szöveg részét képezi (a scriptor egyébként emlékezetből írhatta oda, mert az adat nem pontos).

⁷ Döbrentei nem ad közelebbi információt a beírás helyéről; az ő idejében még meglévő szöveg vélhetőleg a könyv végére kötött üres levelek egyikén állt. Ma a kötet végén négy kivágott lap széle jelzi a hiányt; a kivágásnak tehát a táblázatbeli **C)** tétel második fele és az **E)** tétel is áldozatul esett.

A táblázat a fentebbi rendszerét követi:

	Szöveg	Beírás helye	Státus
A)	Én kerösztollek tégödet ...	I.19 levél hátlapja + I.303 levél hátlapja	fönnmaradt
B)	Nyilak, én tinektek paran- csolok ...	I.303 levél hátlapja	fönnmaradt ⁸

2. táblázat: A ráolvasás-szövegek áttekintése

A kötetben azonban nemcsak az eddig felsorolt magyar nyelvű, önálló témájú szöveges beírások találhatók. Kézbe véve a példányt rögtön feltűnik, hogy – amint az a korban olyan gyakori –, a könyv szövegéhez számos latin nyelvű széljegyzet is kapcsolódik.

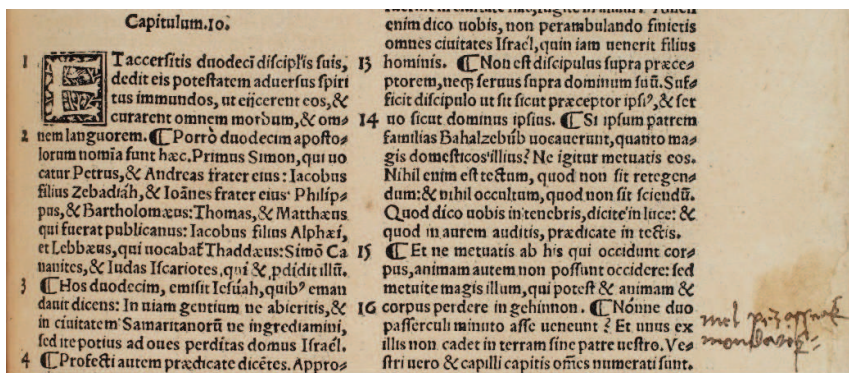
A Mihály-biblia széljegyzeteiről

A kötet ilyen természetű bejegyzéseivel a kutatás korábban egyáltalán nem foglalkozott. Latin nyelvű beírások elég nagy számban találhatók a kötetben (részletezésük azonban nem képezi dolgozatom tárgyát). Megjelenésük nem egyenletes: bizonyos textusoknál megszorodnak (például a Szent Pál-levelek elejénél), míg más részekre nem jellemzők – mutatva, hogy a könyvhasználó mely szövegekkel foglalkozott behatódiban. Olykor csak egyszerűen kivetíti a lapszélre a szövegből egy-egy szót, máskor másféle jegyzeteket ír. (A latin bejegyzések kézhez kötése ezidáig még nem történt meg.)

Annak is van jele, hogy a scriptor a latin szövegben előforduló valamelyik szót párbeszédhelyzetbe állítja a – minden bizonnyal előtte fekvő – magyar fordítással. Ennek (eddig) egyetlen nyomát találtam.⁹ A Máté-evangélium 10,29 sora mellé, a „Nonne duo passerculi minuto asse ueneunt? Et unus ex illis non cadet in terram sine patre uestro.” szöveg közvetlen közelébe ezt írja: *mel pez assnak mondatik* :. (2. kép).

⁸ Radó a szövegegyüttes első részét eltűntnek állította (i. m. 117), pedig csak nem vette észre, hogy a ráolvasások – a rendelkezésre álló üres helyek függvényében – két részben, egymástól közel 300 levélnyi távolságban vannak beírva. Ilyefalvi tévedése még nagyobb, amennyiben az egészet eltűntként regisztrálja (i. m. 62).

⁹ A későbbiekben mindenképpen ellenőrizni szeretném, valóban nem rejtőzik-e a kötetben más hasonló beírás is. Állományvédelmi okokból erre a könyv digitalizálása után nyílik majd lehetőség.

2. kép: Magyar nyelvű széljegyzet (II.5a)

A mai fordítások az 'aprópénz' jelentést a *fillér* szóval adják vissza, például a két legújabb kiadás így: „Nem úgy van, hogy két verebet adnak egy fillérért, de egy sem esik le közülük a földre Atyátok tudta nélkül?” (Biblia 2014: 1039) ~ „Ugye, a verébnek párja egy fillér? Mégsem esik le a földre egy sem közülük Atyátok tudta nélkül? (Újszövetség 2017: 86). A középmagyar kori fordítások párhuzamos helyein is általában a *fillér* szó szerepel: Heltai Gáspárnál *egy fillérke*, Károlyi Gáspárnál *kis fillér*, Félegyházi Tamásnál és Káldi Györgynél *egy fillér*. Az ómagyar kori szövegek és a legkorábbi középmagyar fordítások változatosabb képet mutatnak: a Jordánszky-kódexben és a Münchener kódexben *egy fél pénz*, Pesthi Gábornál *egy kispénz*, Sylvester Jánosnál pedig *egy kisdéd pénz*. Az utóbbi szerző azonban – mint erasmista precíziségre törekvő magyarításában megannyiszor – az eredeti terminust is beemeli a fordításba: *Nemde két verebeczket egg kúsdéd pinzeñ adnakiel / mell' pinz assnak mondatik?* (Sylvester 1541: I.15b).

Mel pez assnak mondatik kézírással a Pesti-biblia lapszélén és *mell' pinz assnak mondatik* a Sylvester-fordítás részeként: a szövegegyezés önmagáért beszél. A latin nyelvű Biblia olvasója a Sylvester-kiadást is forgatta, és – ahogy fentebb láttuk – bizonyos részleteket átemelt belőle. Jelen esetben csak ezt az egyetlen tagmondatot tartotta hasznosnak rögzíteni. Hangállapotbeli (nyelvjárási) és helyesírási eltéréssel, vagyis megjelenítését illetően szabadon, saját nyelvhasználatára és írásszokása szerint kezelve az eredetit.

Hány kéz írása?

Az újonnan felfedezett széljegyzet kapcsán – ahogyan a szövegemlékekkel kapcsolatban már korábban is – felmerült a kérdés: vajon ugyanaz a személy jegyzetelt a könyvbe, akitől a tulajdonos-bejegyzés is származik? És hány magyarul író kéz munkája érhető tetten a kötetben?

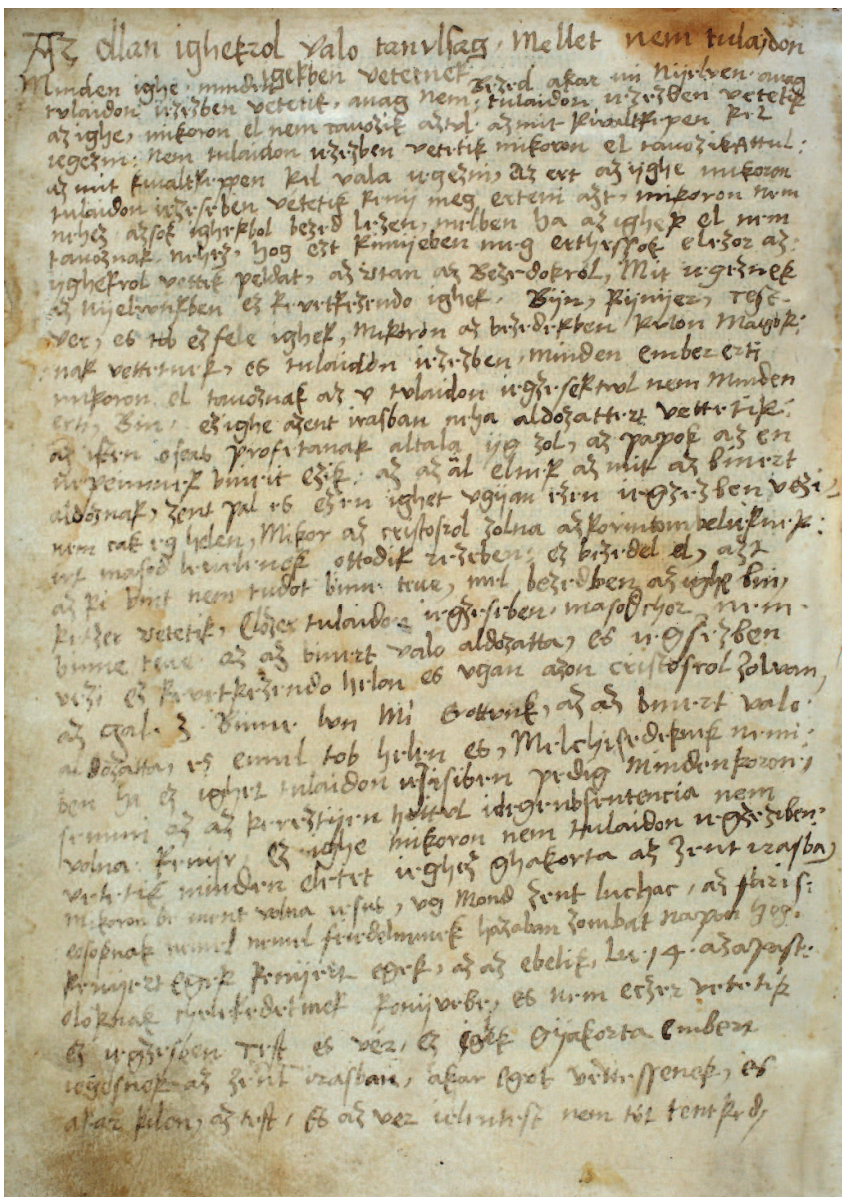
A szakirodalom változatos válaszokat adott a kérdésekre. Döbrentei áttekintéséből a következő vélemény hüvelyezhető ki. A tulajdonosi bejegyzés kezétől a Máté-összefoglaló származik, a többi beírást egy másik kéz tette. Indokot nem közöl, pusztán a bejegyzések elhelyezésére utal (itt egyébként pontatlanul: i. m. 39). Radó négy magyarul író scriptort tart számon, és elkülöníti ezektől a latin nyelvű tulajdonos-bejegyzés kezét.

Szerinte az első magyarul dolgozó scriptor a két nyelvészeti-fordítási fejtegetést írta be („Az nehéz igéknek magyarságáról...” és „Az olyan igékről való tanulság...”). A második kéz munkájának a Máté-összefoglalót, a harmadikénak a ráolvasásokat, a negyedikének pedig „Az betegségekről...” való jegyzetet tartja (i. m. 113, 118). A két korábbi kutató megállapításait azonban sem paleográfiai, sem nyelvhasználati érvekkel nem lehet megtámogatni.

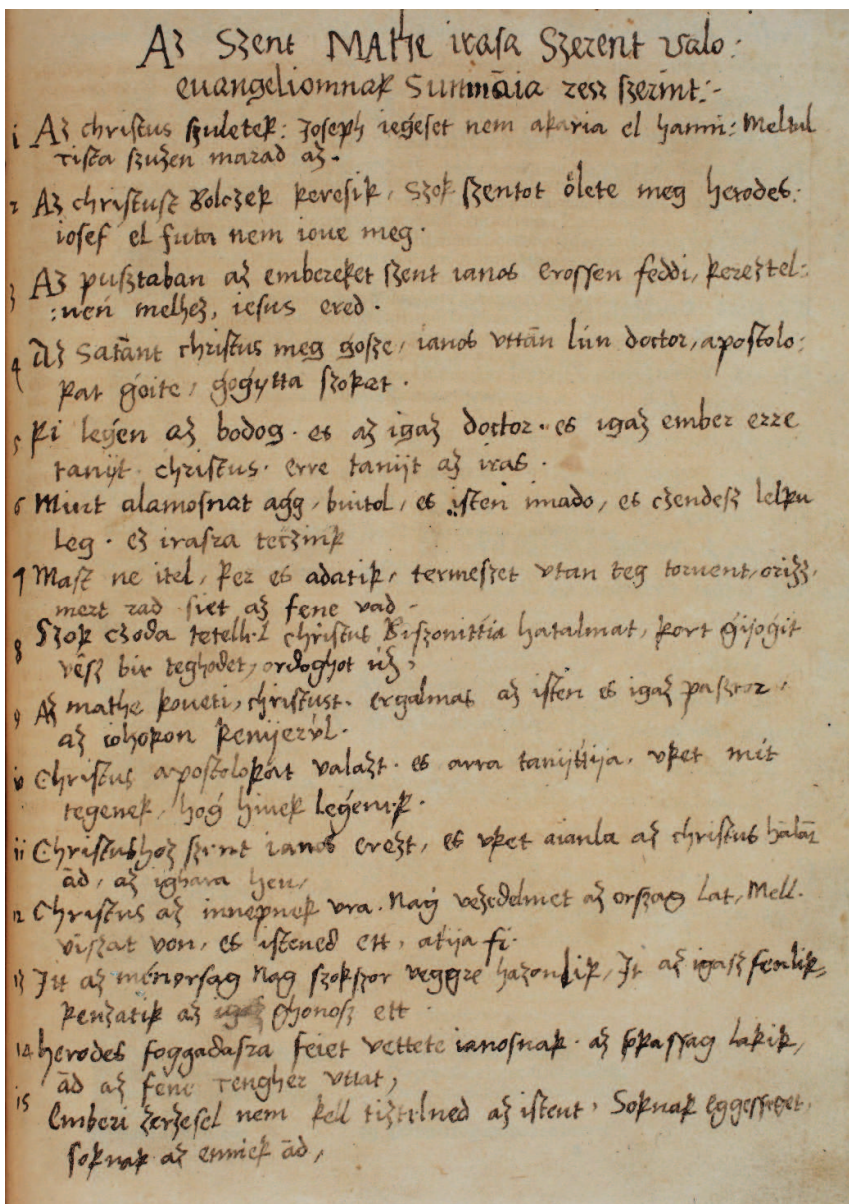
Mielőtt rátérnénk a részletekre, álljon itt a szövegek hasonmása.

~~Lat. 1008~~ ~~RP~~
 Az nehéz igéknek magyarságáról, mellet az vi
 testamentumban. Vadnak a b c derent.
 Minden kedven az igéknek igaz ízezet id meg kel ezteni.
 az igékkel vagon minden béréd, mint emek elöte meg
 mondani; azért ha valaki az igéknek igaz ízezet id meg
 ezteni, az bérédet sem etti meg; Sokan sok igékkel meg
 ezteni, de nem mint az igéknek igaz ízezet id meg
 ezteni, az közege id igéknek közele alig el, egel igaz ízezetben,
 mint az közele ezteni, de közele igékben közele; azért
 ezt emek, nemel igéknek ez közele Magyarságra helyen
 vagon, nemelnek innen, mi csak az ottan igékkel emek az
 melnek helyen minden magyarságra, az adal.
 Alamosna ez igék az gong kotul in elemosini, Magyarsal est
 Alamosna, ergalmassag, alamosnat adek, az az ergalmassalban ledekem,
 Alfa az gongognek, hujon meg batnok vagon, az elso betu ig
 nevesik alfa, es ig irak α, az vtolot ig nevesik omega es
 ig irak ω, amek okiert az ki elso mlam dolgban, al fonnak
 mondatik, az omega neveseti allat vtolso ezeti, az isemnek
 fia elsonak es vtolsonak monga magyarsal, mform ig fial, az
 isteni tatafrol valokionnek vtolso ezeten, en vagok az α es az ω,
 Almosna, Sidoul, Magyarsal derentek az vntent, amen Sidoul,
 magyarsal legen vg diapol fiat, Augal, gongul, magyarsal fonnak,
 poz nev mindenekek, fik az isten derentit vntent, az Bol.
 Bal Sidoul, Magyarsal vntent, fonnak, emek in ez fonnak,
 Lizen erol emekiert. Ez y reziben, Bar, vntent Sidoul, Magn, vntent
 Bariona Sidoul, magyarsal galamnak fia Bartimere, emek fia
 Barptolment, ptolment fia, Belial Sidoul, Magyarsal gonosz, az
 vntentek az ordog hog minden gondnak atja legon, innen az
 gonosz emberok Belial fiainak, az Sidoul fonnak mnt Mongol,
 hog ez derent vagon ez igék, hog az ordog nem kaga fel emeknek
 emekier Beelzebub Sidoul, Magyarsal legemnek batnok, emek
 vntent hog in ez fonnak, mint ha ez mondanak fonnak,
 Bethlehem Sidoul, Magyarsal emekier hata, Bethesda Sid, ez vntent
 vntentek fonnak melnek ez az vntent niai vntent nos vntent
 vntent Magyarsal az fonnak vntent hata Betul, az papapont
 az Bolptul vntent az vntent, fonnak es fonnak vntent vntent,
 Magi, vagon fi ez fonnak es fonnak monga fonnak, Mahghim mnt.

3. kép: „Az nehéz igéknek magyarságáról...” (első kötéstábla)

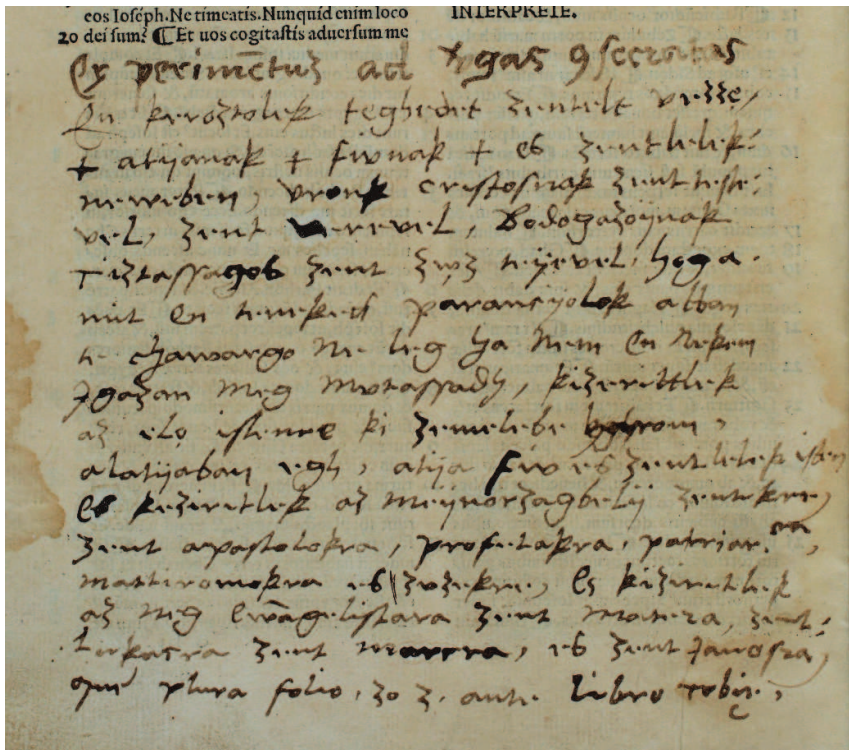
4. kép: „Az olyan ígérről való tanulság...” (utolsó levél b)

6a. kép: A Máté-summázat (I.305 utáni üres levél a)

16 Crisťus az istennek fia, meg hálá fel kéle, menibe fel mene:
 hidd, meg tén mar hamaz omat ede.
 17 Valtorip et simo chrisťensnap, meg monga halalat, hog is
 földre h-gin masnap, adot fizet u.
 18 Et az alázatossok mennyekebe mennek, az isten el tiri sok
 bündet. tieren az ember az ezt.
 19 az lassasagot zerse mindennek az isten, et toruent ada,
 meg szentele. meynbe hnia,
 20 Az solot embert, chrisťus josszara hasonla, meg hal, fel
 tamad, vashnap az et somet ad.
 21 Szent varasban meggyen nagy alázatossan az u-sub, aros
 nyet fed, et meg az az fige fa,
 22 Dragla m-nekzoben lapnak, csaszarnak adot agg, fel tamad
 isten, vegre szivesed azert.
 23 Jaj nyet, gonoszul kiz masra tanjttotok itt, most totte:
 :h-nyet vattok, galpottok, et hasvottok.
 24 Sok uibol erkep, hog az isten földre ionende. varuan az
 chrisťus nyet, viggason azert.
 25 Az zizek et az vot variak, igo mond az vrisťenbodepok
 el ionetip. v-s-h-nyet el gyonostok.
 26 husiti martazat esip, fogsagot u-sub sz-nyet. az artatlan,
 pinzatis et veretip,
 27 fu kaponara viny meg ollip, h-lpet el aianla, sokyoda
 len, jof el men. et el h-giere.
 28 fel tamad, soknak utemip, minnirben meggyen fel.
 et az apostalokat nyet borteata mure: vegli. szentymat.

6b. kép: A Máté-summázat folytatása (I.305 utáni üres levél b)

7a. kép: A két ráolvasás (I.19b)

Paleográfiai láttelet

A 3–7. képek tehát megismertetnek a kötet összes fennmaradt magyar nyelvű vendégszövegével.

Valószínűleg már első ránézésre is szembetűnik, hogy a 3. és 4. képen bemutatott szöveg ugyanazon scriptortól származik (amint ezt Radó is megjegyezte). Egybevágnak a betűformák, az írás duktusa és a szöveg írásképe is. Az írástípus a magyar nyelvű kódexek legtöbbszörére is jellemző bastarda.

Ha nem is ennyire feltűnően, de a betűformák egyenkénti vizsgálata alapján meg lehetőséggel ugyanezen kéz munkájának tekinthető az 5. képen bemutatott szöveg is, az előzőeknél kurzívabb jellegű bastarda írásával. (Különösen figyelemre méltók például a scriptor jellegzetes *g*, *h*, *k* betűi.) A kurzív jelleg fővariánsnak mutatható olyan betűformát, amely más szövegekben mellékvariánsként szerepel (a jelenség jól szemléltethető a *d* betűvel), de idegen kézre valló betűk nem jelennek meg.

Ezen a ponton érdemes szemügyre venni a bevezetésben bemutatott latin nyelvű tulajdonos-bejegyzést is (1. kép). Amint az 5. kép tetején a latin beírás utolsó sora mutatja, a két bejegyzés szorosan egymás alatt helyezkedik el. Megjelenítésük tekintetében – már csak a sorok hosszát, távolságát illetően is – elsősorban inkább a különbségeik tűnnek fel. Ha azonban összehasonlítjuk a betűformákat, meggyőző egyezésekre bukkanunk (pl. *g*, *h*, *B* stb.). A kurzív írással készült latin nyelvű sorokat és a kurzívba hajló bastardával írott magyar nyelvű sorokat minden bizonnyal ugyanaz a kéz írta, nyilván más időpontban és másféle lendülettel. A tulajdonos-bejegyzés spontán módon, míg „Az betegségekről...” másolatként készült szöveg, amelyek véletlenszerűen, pusztán a beírható üres helyek függvényében kerültek egymás társaságába.

A fentebbiekben bemutatott széljegyzet betűformái (2. kép) is ugyanerre a scriptorra vallhatnak – már amennyire ez négy szó alapján megállapítható –, azt is megengedve, hogy ez a bejegyzés a szövegmélektől eltérő időpontban készülhetett, valamint hogy a vaskos kötet margójára, szokatlan kéztartással írni szintén befolyásolja az írásképet.

Az eddig vizsgált bejegyzések háttérében tehát egyetlen személy valószínűsíthető: Mihály a kötet tulajdonosa. A 6a-b. és 7a-b. képpel illusztrált szövegek származtatása további figyelmes mérlegelést igényel.

A 6a-b. képen bemutatott szöveg a distichonokban írt Máté-összefoglalás. Az írás összképe feltűnően különbözik az eddig végigtekintett bejegyzésektől: a bastarda kevésbé kimunkált, egyenetlenebb, a sorkezdő nagybetűk legtöbbször eltérő rajzolatot mutat, a kisbetűk esetében a szokásosnál gyakrabban variálódik a betűk formája. Ha viszont egyenként összevetjük a scriptor általános betűformáit a fentebb tárgyalt szövegekben látottakkal, olyan fokú egyezést találunk (példaként említhetők a már korábban is sorolt betűk: a *g*, *h*, *k* stb.), amely felülírja az összkép sugallta eltérést, és ezt a bejegyzést is a tulajdonos munkájának mutatja. Bár a nagybetűk formája valóban variábilis, éles szembenállás még ezek esetében sem mutatható ki. Talán némileg meglepő, hogy a prózai beírásokhoz képest éppen a verszet visel hanyagabb külsőt, kapott kevésbé dekoratív sorkezdő nagybetűket. Felesleges lenne azonban efféle kérdéseket feszegetni a bejegyzések keletkezésével kapcsolatban, nemcsak amiatt, mert külső szempontot képviselnek, hanem azért is, mert a beírások létrejöttének körülményeiről nincsenek bizonyosságaink

– ideértve az időbeli vonatkozásokat is. Gyanítható esetleg, hogy a vers máskor kerülhetett a kötetbe, mint az eddig látott szövegek. Azokat a scriptor szövegértelmezési segédanyagként tarthatta hasznosnak bemásolni. A Máté-summázat viszont jó eséllyel öletszerűen kiválasztott irodalmi anyag. Mivel a kötetben a Máté-evangélium előtt éppen adódott elég üres hely, a scriptor valamikor úgy döntött: elhelyezi ide a szöveget.

A 7a-b. képen bemutatott szöveg az egyvégtében bemásolt két ráolvasás. (A magyar nyelvű bejegyzések közül csak ez a két szöveg független a Sylvester-bibliától.) A cím(szerű megnevezés)ek latinul állnak, a második ráolvasás elején a kétsoros utasítás pedig kétnyelvű: latinul indul, és magyarul fejeződik be. Az írás az eddigieknél rendezetlenebb képet mutat, a tollhegy rossz állapotúnak látszik. Az írástípus – az 5. képpel illusztrált szöveghez hasonlóan – a kurzívhoz közelít (az ott megemlített betű, a *d* itt is azt a formát mutatja fővariánsnak). Bár ezen jellemzők együttese egyedi külső megjelenést kölcsönöz a szövegnek a kötetbeli bejegyzések sorában, a betűformák meggyőző egyezést mutatnak a többi beírásával. Az eltérő összkép ezúttal is arra vallhat, hogy a ráolvasásokat – lévén tematikusan és így a beírás céljait tekintve is a többitől gyökeresen eltérő szövegek – a scriptor máskor írhatta be a kötetbe. (Valószínűleg később, amit az is jelezhet, hogy a kötetben kínálkozó üres helyek már csak az eddigieknél kedvezőtlenebb megoldást tettek lehetővé.)

A vizsgálat tehát – az egyes betűformáknak és változataiknak helykímélésből itt nem közölt részletező összevetése alapján is – a kötet magyar nyelvű bejegyzéseit ugyanazon kéz munkájának mutatta, akitől a latin nyelvű tulajdonos-bejegyzés is származik, vagyis ez utóbbi beírás szokásos értelmezése szerint mindegyik esetben Pesti Mihály a bejegyző.¹⁰

A szövegek hangjelölése

Írások azonos vagy különböző kezűségének vizsgálatakor a hangjelölési (továbbá a helyesírási és írásjelhasználati) eljárás módok is fontos információkkal szolgálhatnak. Jelen esetben elsősorban arra kell rákérdezni: mutatkoznak-e az azonos kezűségnek elene mondó jelenségek? Ha a Sylvester-szövegek az eredetjüknek pontos másolatai volnának, csak a ráolvasásszövegeket lehetne itt megvizsgálni ebből a szempontból. Mivel azonban az előbbi szövegcsoporthoz távol állnak attól, hogy a Sylvester-szövegek pontos leképezését adják, mind a hat eredetiben fennmaradt szövegemlék(részlet) vizsgálendő.

Az egyes szövegek hangjelöléséről, helyesírási és központoszási megoldásairól készített táblázatok – amelyek közlésétől ezúttal szintén el kell tekintenem – meggyőzően hasonlóan mutatják egymáshoz a bejegyzéseket. Általánosan jellemző, hogy a szövegek önmagukon belül nagyszámú hangjelölési következtetlenséget, nagyfokú variabilitást mutatnak. Az egyes tételek között – már csak emiatt is – családi hasonlósági rendszer, és nem pontos egybevághóság mutatkozik.

Meghatározó jellegzetesség, hogy a mellékjeles, a jelkombinációs, illetve a kiegészítő jelek nélküli írásmód elemei az összes szövegegységben keverednek. Ugyanakkor az, hogy az egyes munkákban az adott betű melyik írásváltozata(i) van(nak) jelen, és

¹⁰ Köszönöm Haader Leának, hogy segített áttekinteni és megválaszolni a munka ezen része közben fennmaradt kérdéseimet.

milyen arányban (továbbá melyek hiányoznak), eltérhet egymástól. Ha végigtekintjük az egyes bejegyzések jelhasználatát, egyezések és eltérések szövevényes rendszerét láthatjuk. Szemléltetésül álljon itt néhány példa!

A számok (a 3-asról a 7-esig) a fentebbi képek sorszámát jelölik (a 7-es egyszerre képviseli mindkét ráolvasást). A jobb áttekinthetőség érdekében fő- és mellékvariánsokat, gyakoriságokat nem jelzek, továbbá nem teszek különbséget az y pont nélkül vagy két ponttal írt változatai között.

– Példák mássalhangzókra:

/ny/ hang jelei:	n (3,6), ń (3,6), ny (3,4,5,6,7), ñi (6) yn (3,6,7)
/gy/ hang jelei:	g (3,4,5,7), ǵ (3,6), gy (3,4,5,6), ǵy (6)
/ty/ hang jelei:	ty (3,4,7), ťy , ťi (6)
/cs/ hang jelei:	c (4,7), č (3), cz (6), ch (4,7), cy (5,6,7)

– Példák magánhangzókra:

/ö/, /ő/ hang jelei:	o (3,4,5,6,7), ó (3), ő (6), ö (7), ρ (7)
/ü/, /ű/ hang jelei:	v (3,4,5,6,7) ý (4,6), w (4,5,7), u (5,6), ú (3,5,6), ű (3,6)

A felhozott adatokból a jelölés sokféleségén kívül az is látszik: ritkaságszámba megy, hogy egyik vagy másik megoldás kizárólag csak valamelyik szövegben jelenik meg. (És ha igen, ez pusztán amiatt is előfordulhat, hogy rövid szöveg(részlet)ekről van szó.) Egyedülálló megoldásokat mutat olykor a 6-os és 7-es tétel, azaz a Máté-summázat és a ráolvasások (fentebb láthattuk: külső megjelenésük is több mindenben különbözik a többi szövegtől). Az eltérő jelölések azonban szinte mindig a más szövegekben megjelenő formák melletti variánsként tűnnek csak fel. A ráolvasásokban látható eltérések bizonyára a lemásolt alapszöveg megoldásainak beszüremkedéséről árulkodnak.

A sriptor feltűnően sokat küzd az /s/ és az /sz/ hang jelölésével. A fővariáns minden szövegben jelen van, de a mellékváltozatok egyikének-másikának felsorakoztatásában is az összes szöveg érintett. Az /s/ nemcsak s-sel íródik (3,4,5,6,7), hanem olykor z-vel (3,4,6) vagy sz-szel (6). Az /sz/ pedig nemcsak z-vel (3,4,5,6,7) íródik, hanem olykor sz-szel (3,6), s-sel (5,7), kivételesen zs-vel (5) vagy az archaikus sc-vel (6), ez utóbbit a sriptor egy interlineárisan eléje beszúrt z-vel próbálta módosítani. A felsorolásból kitűnik, hogy itt is akad egy-egy írásjegy, amely csak bizonyos helyen fordul elő: az 5-ös és 6-os tételben, azaz „Az betegségekről...”-ben és ismét a Máté-summázatban.

Közös pont a szövegek között a néma h-k nem ritka szerepeltetése, illetve a Sylvester-szövegcsoporthoz a rendszeresen jelöletlenül hagyott hosszú mássalhangzó. Ez utóbbi különösen akkor feltűnő, ha a beírásokat az eredetijükkel vetjük egybe; bizonyos esetekben ugyanakkor az eltérésekben a helyesírásin túl kiejtésbeli különbség is tükröződhet.

A központosági jelek a hangjelölésekhez hasonlóan szintén családi alapú hasonlóságot mutatnak. A vessző, a (felemelt) pont és a kettőspont kevésbé következetes használata jellemzi a szövegeket. A három jelölésből legalább kettő mindenhol felbukkan

(„Az betegségekről...” itt is kivételnek látszik, valószínűleg csak vesszőket tartalmaz, ami pontnak tűnik, vélhetőleg nem szándékos jegy). Elválasztójel a másoló számára a hat szöveg közül ötben mutatkozott szükségesnek; mindenhol a kettőspontot (~ kettős vonalkát) használja, amit olykor a jelző és jelzett szava közötti sortöréskor is kitesz (az első ráolvasásban). Az elválasztójel sor eleji megismétlése vagylagos.

A tapasztalatok tehát abban összegezhetők: a szövegek hangjelölése, helyesírása és írásjelhasználata nem tartalmaz olyan jelenségeket, amelyek alkalmasak lennének megcáfolni a feltevést, hogy az összes bejegyzés ugyanattól a scriptortól származik. Az eltérések – az itt be nem mutatott hangjelölések esetében is – nem feszítik szét a családi hasonlóság kereteit. A Sylvester-szövegcsoport tagjainál továbbá az is megfigyelhető, hogy az egyik szövegnél a scriptor valamivel hűségesebben próbálja követni az eredeti szerző megoldásait (leginkább a 3. ilyen), míg a másik(ak)nál – többféle oka is lehet ennek – jobban elrugaszkodik azokétól. Az ingadozó jelölésmódok elsősorban ebből a kettősségből eredhetnek: a nyomtatott alapszöveg eljárásai és a másoló saját megoldásai keverednek egymással – magánhasználatra szánt szövegekről lévén szó – a sztenderdizálás bármifajta igénye nélkül. (Nem zárható ki továbbá közbülső másolat meglepte sem, l. lentebb.)

A szövegek nyelvéllapota

Következzen egy olyan részlet (a 4. kép első sorai), amelyben egyrészt a hangjelölési-helyesírási és központoszási eltérések, valamint a betű- és írásjelváltozatok, másrészt a nyelvhasználati különbségek is aláhúzással ki vannak emelve. A közlés elve a teljes grafémahűség (ahogyan a fejezet további példái is):

Az eredeti Sylvester

Az oll'an ighikrűl valo tanuľag /
mell'ek nem tulaydon ieğzilben vītetnek.

Mindeñ ighē / minden beñid
akarmi ñelueñ / auag tulaydon ieğzilben
vītetik / auag nem. Tulaydon ieğzilben
vītetik az ighē mikoroñ el nem t̃auozik
attul / az mit kiualtkippeñ kell iegegni.
Nem tulaydon ieğzilben vitetik mikoroñ
el t̃auozik attul / az mit kiualtkippeñ kell
vala iegegni.

A bejegyzés

A3 ollan ighēkröl valo tanuľlag ˘
mell̃et nem tulajdon iēkben vetetnek ˘
Minden ighē ˘ minden Bezed akar
mi Ñyelven ˘ auag tyłajdon ieze3ben
vetetik ˘ auag nem ˘ tulajdon ieze3ben
vetetik a3 ighē ˘ mikoron el nem t̃auo3ik
a3tyl ˘ a3 mit kiualtkēpen kel̃ iege3ni ˘
Nem tulajdon ieze3ben vetetik mikoron
el t̃auo3ik Attul ˘ az mit kiualtkēppen kel̃
vala iege3ni ˘

Az eltérések itt érzékelhető sűrűsége átlagosnak mondható. A részlet a legfontosabb nyelvi különbségek némelyikére is rámutat, az összevetést azonban természetesen mind a négy fennmaradt Sylvester-szöveg egészén elvégeztem. Az eddigiek alapján nem meglepő, hogy a vizsgálat a bejegyzések nyelvéllapotát hasonlóan mutatta. Ezúttal csak néhány tipikus jelenségre van mód rámutatni a hangalak és a morfofonetika területéről, előrebocsátva, hogy a következetlenségek, a keveredés itt éppúgy jellemző, mint aho-

gyan azt a fentebbiekben a hangjelölés kapcsán láthattuk. (Erre az idézett részlet is szolgál példával: Sylvester *attul*-ját a bejegyző először a hasonulás nélküli *a3tvl* alakban adja vissza, másodsor viszont megtartja az eredeti formát.)

A legmeghatározóbb eltérés hangalaki: a bejegyző kimozdítja Sylvester (zárt) *í*-ző nyelvjárásából a szövegeket. A fentebb kiemelt részletben is látható az *ighikrűl* → *ighekrol*; *ieğziŋben* → *ieze3ben*; *beŋtd* → *Bez3ed* módosulás; ez az az eltérés, amely a legkövetkezetesebben végigvonul az összes szövegen. Az *í*-zés idegen a más nyelvterületről származó olvasóknak (Sylvester mégoly nagy hatású munkájának sem sikerült szélesebb körben elfogadottá tennie). Természetes, hogy a scriptor, amikor „használatba veszi” Sylvester szövegeit, spontán módon utat enged saját nyelvhasználati eljárásainak, ennek során pedig a legnagyobb számban az *í*-ző formákat írja felül. Éppen ez az átfogó átalakítás az, aminek következtében ránézésre nem tűnik szembe, hogy a szövegek Sylvestertől valók. (Így kerülhetett el a tény Döbrentei figyelmét is, ahogy arról a fentebbiekben szó volt.)¹¹

A hangrendszer további eltéréseket is mutat, számos példával (és ellenpéldákkal) a különböző szövegekben. (Itt és a továbbiakban a számok ugyancsak a fentebb képek által illusztrált szövegeket jelölik, a 3-astól a 7-esig.)

A toldalékokban sokszor a nyíltabb formákat juttatja érvényre: *betegsighekűl* → *Betegsegekekrol* (5); *Mağarfāğarūl* → *mağarfagarol* (3); *apostolokot* → *apotoŋolokat* (6) stb. Olykor labiálisabb formákat használ, különösen (de nem csak) a szuffixumokban: *ieğziŋek* → *iezeŋek* (3); *veheted* → *vehetod* (3); *tighedet* → *teghodet* (6); *Ierufalemhez* → *Jerufalemh3z* (3); *irettünk* → *erottvnk* (4) stb. Máskor az illabiális változatokat részesíti előnyben, részben a kódexirodalomban is ekként gyakori tőszók esetében, részben egyébkor: *bűnirt* → *binert* (4); *βűzek* → *3izek* (6); *űdnepnek* → *innepnek* (6); *kőű* → *keny* (4); *kőűtkezendő* → *kevetkezend3* (4) stb.

A scriptor nyelvéllapota morfofonetikai eltéréseket is mutat a Sylvester-nyomtatványokhoz képest. Többször jelzi a mássalhangzó-hasonulás különféle eseteinek érvényre jutását, pl. *βerziful* → *zerzeŋel* (6); *egguel* → *eŋel* (3); *Elhağni* → *el hanni* (6); l. még a fentebb már idézett *innepnek*, illetve *ieze3ben* [jezzésben] szóalakot is. Az ingadozásokra, amelyek a (legalább) kétféle nyelvéllapot összetorlódása miatt állnak elő, jó példát szolgáltat az utóbbi szó: az egy lapnyi fennmaradt szövegrészben éppen tucatszor fordul elő; eleinte rendre hasonult formában, majd néhányszor eredeti alakjában, végül pedig váltakozva – nyilván a másoló figyelmének élénkségével-lankadásával is összefüggésben. A mutató névmások ragozott alakjaiban viszont éppen Sylvester hajlamos olykor hasonulást jelölni, míg a scriptor olykor – a hasonulás nélküli alakra módosít, illetve máshogy hasonít, pl. *attul* → *a3tvl* (4); *ewel* → *e3zel* (5). A scriptor számára a *-bAn/-bA* ragok funkcionális elkülönítésének – mint ez a magánéleti nyelvhasználatra

¹¹ Egy másik esetben Radó Polikárp, aki Döbrenteit elég szarkasztikusan kritizálta (l. fentebb), ugyanebbe a hibába esett (Radó 1941: 122): ő sem ismerte fel bizonyos Sylvester-sorok eredetét, amelyekből a másoló szintén kiiktatta a jellegzetes *í*-zést (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I. 178. jelzetű kódex előtáblájának bejegyzése). A szövegek összetartozását Lauf Judit (MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport, Fragmenta Codicum Műhely) ismerte fel. (Szóbeli közlés; az adat az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár katalógusában lesz olvasható.)

jellemző – nem mutatkozik fontossága; előfordul, hogy inessivusi szerepben *-bA*-ra, illativusi szerepben a hiperkorrekt *-bAn*-ra módosít.

Morfoszintaktikai eltérések vizsgálatára a szövegek hossza kevésbé ad lehetőséget. Bár van jelenség – ilyen lehet a többes számú formák előnyben részesítése –, amely valamennyire így is megmutatkozik, a csekély számú és különböző tendenciákhoz sorolható adatok alapján azonban nem tehetők kellően megalapozott állítások.

Összegzés: egy könyv használatba vétele

A könyvtulajdonos 1541-ben Pesten possessorori bejegyzést tesz a 14 évvel korábban Lyonban megjelent Biblia egyik példányába. Egyházi hivatásából és/vagy tudományos érdeklődéséből fakadóan fontosnak tartja, hogy megismerkedjen a modern, humanista latinságú (Radó 1966: 113) fordítással. Hamarosan azután kézbe veszi a magyar nyelvű fordítást is, Sylvester János frissen megjelent munkáját. A magyar kiadás talán (egyelőre) nem része a házi könyvtárának, ezért érezheti fontosnak, hogy bizonyos fejezeteket átmásoljon a példányból, amelyhez időlegesen hozzájuthatott. Saját használatra dolgozik: nem törekszik az eredeti szövegek nyelvileg és ortográfiailag pontosan hű leképezésére. Éppen ellenkezőleg: a másoláskor a maga nyelv- és íráshasználatát érvényesíti. A következőztlenségektől hemzsező és másolási hibákat is szép számmal tartalmazó szövegek azt a kérdést is felvetik: a másolatok vajon közvetlenül a nyomtatott példány alapján készültek-e, vagy esetleg léteztek-e a Sylvester-biblia kiegészítő fejezeteinek – mint értékes filológiai ismeretforrásoknak – kéziratban terjedő kópiái, és Mihály deák egy ilyenből dolgozhatott?

A fentebbiekben bemutatott vizsgálatok alapján – a korábbi szakirodalmi véleményekkel ellentétben – megállapítható, hogy a kötet valamennyi nyelvemléke ugyanattól a kéztől származik, aki a possessorori bejegyzést is tette. Ez a megállapítás a két ráolvasásra is igaz. Talán meglepőnek hat, hogy a varázslással foglalkozó szövegeknek is akkora hitele és fontossága volt a bibliahasználó számára, hogy kötetébe másolta őket – az eljárás azonban egyáltalán nem szokatlan a korban. (Magyarozatát egy másik dolgozatomban próbáltam adni, l. Dömötör 2019.)

A most felfedezett magyar nyelvű széljegyzet pedig talán arra utalhat, hogy a későbbiekben a tulajdonosnak is a birtokába juthatott a Sylvester-biblia – ha már korábban is nem volt az övé –, és ekkortól lehetősége nyílt a filológiai aprómunkára is.

Ahogy a fentebbiekben láthattuk, a possessorori bejegyzés értelmezésétől kezdve a szövegek keletkezéstörténetén át a felhasználásukig sok homályos pontja van ennek a közel ötszáz éves történetnek. Kérdések merülnek fel és feltételezések születnek – biztos fogódzót azonban kizárólag maguk a nyelvemlékek, illetve a bennük tanulmányozható jelenségek kínálnak.

HIVATKOZÁSOK

Dömötör Adrienne 2018: Van itt egy kis szabad hely? Vallási kötődésű nyelvemlékek (nem csak) a margón. In Boros István – Takács László szerk.: *Litteris vincimur*. Budapest: Szent István Társulat, 89–110, 273–278.

- Dömötör Adrienne 2019: Mit bír el a papír? Világi (vendég)nyelvmlékek a kései ómagyar korban. In Haader Lea – Juhász Dezső – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf – Terbe Erika – Vladár Zsuzsanna szerk.: *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III.* [Megjelenés előtt.]
- Döbrentei Gábor 1840: *Régi magyar nyelvemlékek* 2. Buda. 2. rész, 39–52 (első változat); 44–46 (második változat).
- Ilyefalvi Emese 2014: *Ráolvasások. Gyűjtemény a történeti forrásokból (1488–1850).* Budapest: Balassi.
- Biblia 2014: *Biblia.* Fordította: Magyar Bibliatársulat Szöveggondozó Bizottsága. Budapest: Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója.
- Újszövetség 2017: *Újszövetség.* Fordította: Simon Tamás László. Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság.
- Radó Polikárp 1966: Két értékes szegedi emlék: Pesti Mihály bibliája és Pécsi Ferenc kódexe. *Magyar Könyvszemle* 82, 113–125.
- Radó Polikárp 1947: A Guilerin-kódex. *Irodalomtörténet* 36, 1–8.
- Radó Polikárp 1941: Esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratai. In *A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola évkönyve az 1940/41-i tanévre.* Pannonhalma. 86–142.
- Sylvester János 1541: *Újtestamentum magyar nyelven.* Sárvár-Újsziget. Hasonmás kiadása: Kossuth – MTA KIK, 2017.

AZ ALAKULÓBAN LEVŐ MAGYAR JOGI SZAKNYELV AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG IDEJÉN FAZAKAS EMESE

1. Történelmi háttér és a 17. századi törvénygyűjtemények

Dolgozatomban a 17. századi joggyakorlás, jogalkotás nyelvét vizsgálom, egy születőben levő szaknyelv csíráit, vagyis nem a szoros értelemben vett közéleti nyelvhasználatról, hanem egy ehhez kapcsolódó terület, a joggyakorlás, jogalkotás nyelvről, egy születőben levő szaknyelvről szeretnék értekezni. Habár B. Gergely Piroska a szélesebb körű közéleti nyelvhasználatról beszél, arra hívja fel (több alkalommal) a figyelmet, hogy az általa leírtak szorosan kapcsolódnak a jogi nyelvhasználatához is. „Az Erdélyi Fejedelemség közéleti nyelvhasználatáról többet kellene tudnunk. Elsősorban azért, mert nyelvünk ekkor és itt vált első ízben államnyelvvé, amelyet már nemcsak a közélet alsóbb szintjein, a helybeli közigazgatásban, hanem a legmagasabb szinteken: az országos ügyek intézésében illetékes szervek és személyek: az erdélyi országgyűlések, az itteni végzéseken alapuló törvénykezés, a fejedelmi tanács és a kancellária, nem utolsósorban pedig a diplomácia is hivatalos nyelvként használt. Az Erdélyi Fejedelemség tehát fennállásának több mint másfél évszázada alatt nemcsak a viszonylagosan önálló magyar államiság fenntartója volt, hanem a magyar nyelv történetében is kiemelkedő szerep jutott neki a XVI–XVII. században. Egyrészt a közéleti, hivatali magyar nyelvhasználat leg-hathatósabb alakítója volt e korban, másrészt pedig az államnyelvi használat nyelvi presztízst növelő hatása azokkal a szellemi mozgalmakkal (...) társulva, amelyek szintén az anyanyelvi műveltséget emelték és terjesztették, hosszú időre megalapozta e régió nyelvi tekintélyét” (2001: 163).

Erdély jogi élete már a 16. század elején kezd elkülönülni a magyarországitól, de először az 1540. augusztus 29-én Segesváron megtartott országgyűlésen hoznak olyan határozatot, amely csak az erdélyi országrészre vonatkozik, és ekkor veszi kezdetét Erdély önálló államisága is (Beke 1927: 3). Ugyan az addigi magyar törvények hatályban maradnak, de ettől a dátumtól kezdve saját országrészükre vonatkozó artikulusok, végzések megalkotására, a korábbiak módosítására törekednek az országgyűléseken részt vevő képviselők. „Erdély sajátos függetlensége érdekes befolyással volt a jogalkotásra is. A keleti magyar államban sajátos jogrendszer érlelődött, mely kétségtelenül beépítette a magyar tradicionális jog, a szokásjog és a korai törvényhozás fenntartott szabályait saját szerkezetébe (...) Az erdélyi rendi gyűlés megerősödése kedvezett a saját transzilyan [!] jogalkotásnak, a politikai függetlenedés a saját akaratképzés izmosodásának. A fejedelmi hatalom ereje a jogalkotást elmozdította a koncepciózus, kompiláció felé tartó, már-már kodifikációba hajló törvényhozás irányába. Az erdélyi állam magyar

és protestáns jellege kedvezett a magyar nyelvű szakterminológia, a magyar jogszabály-jogi nyelv kialakulásának”¹ (Mezey 2005: 12).

A rendi országgyűléseken hozták a határozatokat, és volt olyan év is, amelyben nemcsak az előzőleg meghatározott két diétát, hanem többet is megtartottak, ezeken rengeteg határozatot, végzést fogalmaztak meg, de ezek publikálása el-elakadt, illetve később a dokumentumok elkallódtak. Bethlen Gábor 1619-ben kodifikáltatta a törvénykezési adatokat, és a jogszabályokat a májusi diéta el is fogadta. Később I. Rákóczi György 1640 körül kezdeményezte az addigi teljes jogi anyag, határozat összegyűjtését,² és ekkor határozták el, hogy egy olyan törvénygyűjteményt állítanak össze, amely nemcsak magába foglalja az összes akkor létező articulust, hanem azt törvényerőre is emelik. A fejedelem halála miatt erre már csak II. Rákóczi György idejében kerülhetett sor, így az első ilyen gyűjtemény 1652-ben készült el, és 1653-ban iktatták törvénybe a gyulafehérvári országgyűlésen. Az *Approbata Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum* (Erdélyországnak és Magyarország hozzácsatolt részeinek megerősített végzeményei³ – a továbbiakban AC) címen Váradon⁴ megjelentetett mű Erdélynek 1541-től 1653-ig hozott törvényeit foglalja magában, és öt részre oszlik: az elsőben az egyházi jog, a másodikban a fejedelmet, az államhatalmat és az államkincstárt illető dolgok, a harmadikban az ország lakosaira néző fontosabb dolgok (a rendi jogok), a negyedikben a törvényszéki ügyek (perjog) és a legutolsóban a közediktumok sora

¹ „Erdélyben a törvényhozás nyelve a vajdaság korában a latin volt, de már a fejedelmi korban áttértek a rendek a magyarra. Az első magyar nyelvű törvénycikket az 1556. május 8-án tartott szászsebesi országgyűlésen hozták. Minthogy azonban Izabella királyné nem tudott elég jól magyarul, az országgyűlés egy időre (1565-ig) ismét visszatért a latin nyelvhez (...) A törvényhozás nyelve nem érintette a századok folyamán kialakult nyelvhasználatot az önkormányzati területeken. A szászság, mint 1437 óta a magyar és székely mellett Erdély harmadik hűbéri nemzete, latin nyelven alkotta meg nemzeti statútumát (1583), de belső ügyintézésében a német nyelvet használta” (Mikó 1971: 1547).

² Kodifikálási kísérletek korábban is születtek, pl. 1486-ban Mátyás király *Decretum Maius* címen kiadott, 78 articulust tartalmazó törvénygyűjteménye is ezt a célt szolgálta (Bak 2013). Azonban ez latinul íródott, és természetesen egész Magyarországra érvényes volt. Később II. Ulászló rendelkezik a szokásjog összegyűjtéséről, így születik meg Werbőczy István *Tripartituma* (1517) szintén latin nyelven, amelynek első kivonatos magyar fordítását Weres Balázs készíti el 1565-ben, majd a törvénykönyv teljes fordítását 1571-ben Heltai Gáspár adja ki. A *Tripartitumot*, bár nem hirdették ki és nem került rá királyi pecsét, a bíróságok tekintetbe vették, és a később önálló államként fennálló Erdélyi Fejedelemségben is szokásjogként alkalmazták. Azonban keveset tudunk arról, hogy a Weres Balázs fordításának nyelve mennyire hatott az Erdélyben alakulóban levő magyar jogi szaknyelvre. Ennek megvizsgálása egy másik tanulmány tárgyát képezi.

³ A fordítás Mezey Barnától származik, akárcsak a következőkben említett törvénygyűjtemény magyar címe (Mezey 2005: 13).

⁴ A gyűjtemény kiadója Szenci Kertész Ábrahám, aki 1640-ben már a nagyváradi református egyház által felállított és Bethlen István támogatásával üzemeltetett nyomda vezetője volt. 1660-ban, amikor Nagyvárad török kézre kerül, a nyomdát átköltöztetik Kolozsvárra, majd 1662-ben Nagyszebenbe. 1648-ban II. Rákóczi György nemességét adományoz Szenci Kertész Ábrahámnak a nyomtatás terén szerzett érdemeiért (MÉL).

(közigazgatási jog) található (Mezey 2005: 13). 1668-ban I. Apafi Mihály fejedelem bizottságot nevezett ki az AC kiegészítésére, és az elkészült, *Compilatae Constitutiones Regni Transsylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum* (Erdélyországnak és Magyarország hozzacsatolt részeinek összegyűjtött végzeményei – a továbbiakban CC) címet viselő gyűjteményt az 1669-ben tartott gyulafehérvári országgyűlés fogadta el, és ugyanazon évben ki is nyomtatták Kolozsváron.⁵ Tartalmazza az 1654 és 1659 között hozott újabb határozatokat, illetve a régi határozatok kiegészítéseit. „A Compiláták az Approbaták időbeli folytatása volt. Erdély jogi kultúrájának egyik legbecsesebb hozzádéli a magyar jogtudomány és jogi praxis számára a magyar nyelvű jogalkotás. Az Approbatæ Constitutiones és a Compilatae Constitutiones a hivatalos magyar jogi nyelv első komoly emlékei. A dekretális jogalkotás területén a magyar nyelvű jogszabályok kibocsátására ezek az erdélyi gyűjtemények az első példák” (Mezey 2005: 12–13).

Bár a törvénykezés nyelve már jóval korábban a magyar volt,⁶ e két törvénykönyvben jelennek meg először nyomtatásban az Erdélyben is érvényben levő határozatok, végzések, így nagy jelentőséggel bírnak a magyar jogi szaknyelv kialakulásának folyamatára nézve.

2. A szaknyelv kérdése

A szaknyelvet, illetve a szakmai nyelvhasználatot többen és több szempont szerint próbálták megközelíteni és meghatározni (l. csak Pusztai 1988; Grétsy 1988; Szabó 2001; Fóris 2007, 2010, 2013). Bár az egyes szerzők nézőpontja nem minden esetben egyezik, abban mindenki egyetért, hogy a szakmai nyelvhasználat megkülönböztetője elsősorban a szakszavak készlete. Ezek a szakszavak általában az idegen nyelvi anyag magyarosításával, szóalkotással jöttek és jönnek létre, illetve a nyelvben már meglévő (akár tájnyelvi, nyelvjárási) szavak, kifejezések szabványosítása által (vö. Fóris 2010). Fontos megjegyezni, hogy azokban a századokban, amikor még nem beszélhetünk létező köznyelvről, a szakmai nyelvhasználatot természetesen nem lehet szembeállítani a köznyelvvél. Így az egyedüli viszonyítási alap a másfajta szövegek vizsgálata lehet csak. Ezért ahhoz, hogy a 17. századi erdélyi jogi szakkifejezésekről, szaknyelvi használatról beszélhessünk, elsősorban azt kell megvizsgálnunk, hogy milyen a jogi szövegek, esetünkben a két törvénygyűjtemény nyelve, másodsorban pedig, hogy ezek a jelenségek jelen vannak-e más típusú szövegekben, például magánlevelezésben, emlékiratokban, szépirodalmi művekben stb.

Bár „Ma már tudjuk, hogy a szaknyelvekben is van (lehet) szinonímia (...), poliszmia, homonímia, hogy a terminusok nem függetlenek a kontextustól, nem feltétlenül rövidek” (Fóris 2015: 28), a 19. századot megelőző korszakok szakszókincsének

⁵ A munkát végző nyomdász, Veresegyházi Szentey Mihály 1669. szeptember 27-én szerződött Apafi fejedelemmel, akinek ettől kezdve haláláig udvari könyvnyomatója volt Gyulafehérváron (MÉL).

⁶ Az egyes articulusok mellett, széljegyzetben jelzik, mikortól van érvényben az adott cikkely, illetve azt is, hogy mikor erősítették meg vagy módosították azt. Pl. az AC-ben a 2. rész 12. cikk (*Pars 2da Titvlvs dvoidecimvs*) alatt szereplő *Harminczadok allapottyarol* írott első articulus mellett a következőt találjuk: Ex Art. An. 1572 1649 1592 1636 1651 (AC 53). (A zárójelben a törvénykönyvet jelző rövidítés utáni szám az eredeti kiadásnak a lapszáma.)

vizsgálata során el kell tekintenünk azoktól az elvárásoktól, amelyek a 18. század végén és a 19. század elején alakultak ki a szaknyelvekkel kapcsolatban, és amelyek most is meghatározzák a szaknyelvi kodifikációt. De bármely századra alkalmazható az a szociolingvisztikai szemlélet, mely szerint a „szaknyelvekkel foglalkozó nyelvészek célja és feladata (...), hogy kimutassák, melyek azok a nyelvi jellemzők, amelyek a szaknyelveket (vagyis az egyes foglalkozásokat űző emberek nyelvhasználatát) elkülönítik a köznyelvtől (vagyis a »normál mindennapi« nyelvhasználattól). Ezért szükséges a) a szókincsbeli különbségek kimutatása, b) a szövegek szintaktikai jellegzetességeinek vizsgálata, c) a szövegszintű, főként statisztikailag kimutatható jellemzők analízise” (Fóris 2010: 432).

A továbbiakban elsősorban a szókincsbeli különbségeket és hasonlóságokat, valamint a 17. századra is jellemző latin–magyar szakmai kétnyelvűséget vizsgálom, illetve a morfológiai, szintaktikai jellemzőkre csak annyiban térek ki, amennyiben ez a vizsgált kifejezéseket érinti. (Ezekre l. Kovács 1964; B. Kovács 1995, 2002.)

3. A 17. századi törvénygyűjtemények nyelvhasználata

A vizsgált törvénygyűjteményekben olvasható szövegek szakkifejezéseinek forrása elsősorban a latin hivatali nyelv, a mindennapi és az országgyűléseken, törvénykezési fórumokon, tanácsuléseken, bíróságokon használt magyar nyelvváltozat. Attól függetlenül, hogy a jogi szaknyelvre ekkor a latin–magyar vagy magyar–latin kétnyelvűség jellemző leginkább, a határozatok, végzések szövegei túlnyomórészt magyarul íródnak.⁷ A legtöbb esetben csupán szavak, állandósult jogi kifejezések kerülnek be latinul az *articulusok*, *edictumok* szövegeibe, de találunk mondatokat, mondatrészleteket is, sőt akár oldalakon keresztül latin nyelvű bejegyzések olvashatók. Így a továbbiakban a magyar–latin kétnyelvűséghez kapcsolódó jelenségeket mutatom be.

3.1. Latin és magyar szövegrészek

Egészében latin szöveg mindkét törvénykönyvben található. Az AC-ben a bevezetés (*Præfatio*) 4 oldalon keresztül, a Törcsváráról szóló rész (a 162. oldal aljától a 168. oldal feléig), a 177–178. oldalon egy 1619-ben hozott határozat szövege, a *Limitatio* (a 211. és a 213. oldal között), a záradék (*Conclusio* a 251. és 252. oldalon) íródik latinul; illetve a CC-ben már csak a bevezetés a 3. oldalon és a záradék (*Conclusio*) a 100. oldalon.

Az AC-ben idézett korábbi határozat latin szövegét egy magyar nyelvű mondat vezeti be.

⁷ Ekkor nemcsak a diétán hozott határozatokat jegyzik le többnyire magyarul, hanem az oklevélírásban is változás következik be. „A XVII. század derekán következik be jelentős fordulat, amikor a fogott bírók (arbiterek) mind nagyobb szerephez jutnak azzal a kikötéssel, hogy a jogügyletet hivatalos helyen is meg kell erősíteni. Ezeket az »ideiglenes jellegű iratokat« azonban latinul nem vagy nem jól beszélő személyek írják le, vagy már nem tekintik olyan hivatalosnak a szöveget, mintha a káptalan vagy a konvent nótáriusa írta volna, mindenesetre az okiratokba egyre több magyar szövegrészlet kerül, vagy esetleg a szöveg érdemi részét magyarul írják” (Papp 1964).

- (1) „Előben-is azok mellyek legyenek, az 1619 Eftzendőbéli *Articulus* ekképpen *declarallya: Causæ quinque Cafuum, actuum Potentiariorum Majorum [et]*⁸ *Minorum, Deliberati item Homicidii, Dotum, rerum Paraphernalium, Quartaliciorum, Tutelarum, Bonorum impignoraticiorum, Vinculorum obligaminum, Depofitum [et] Diffamationum, Falforum Delatorum, Repetitionis Literarum, [et] Literalium Inſtrumentorum, qualitercunq[ue] apud manus alienas exiſtentium, nec non Jobbagionum, Servorumq[ue] fugitivorum, aliorumq[ue] in Articulis Regni ſuperinde editis, ſpecificè denotatorum*” (AC 177–178).

Mindkét törvénykönyv azonban tartalmaz olyan articulusokat, amelyek teljesen magyar nyelvűek.⁹

- (2) „A’ Székelyfégen lévő Egyházi rendek, kik magok fzemélyekre nézendő külfő joľzágokat és örökségeket birnak, azokrol, a’ faluval értsenek edgyet, a’ kőzőnséges fzedés, vévés, és egyéb fzükséges kőz dolgokbol, de egyébiránt valamig Papi hivatalban vadnak, ha fzintén megyéjek nintsen-is, egyéb tereh vifeléllel ne bántaffanak” (AC 10–11);

⁸ A szögletes zárójelben levő morfé mák a külön jellel jelzett rövidítések feloldását szolgálják (a továbbiakban is).

Mindkét törvénygyűjteményben következetesen dölten szedik az idegennek érzett szavakat, ezeket én is megőriztem az idézett szövegekben. Érdekessége ennek a szedésnek, hogy a toldalékolt szavak esetében csak azt a részt szedik dölten, amelyet a latin tőhöz tartozónak éreznek, a toldalék álló betűs. Ez egyfajta nyelvi tudatosságot jelez, bár ha a CC dölt betűs részeit megvizsgáljuk, ezek nem olyan következetesek, mint a korábbi AC szövegében találhatók. Ehhez talán hozzájárulhatott az is, hogy sietnie kellett a nyomdásznak a kiadással, ahogy ennek hangot is ad a könyv végén, a hibajegyzék alatt. („Typographus ad Lectorem /.../ Mivel azért az Originál fok fogyatkozáffal, és fok abbrevialáffal volt le-irva, mely miatt a’ nyomtatásban-is fok fogyatkozáfok eftenek, tagadhatatlan mind azonáltal hogy az fzedésben-is eftenek fogyatkozáfok, mivel ahoz értő Corrector mellettem nem lévén, magamnak kellett, mind corrigálását, s’ mind egyéb munkáját, mind penig Indexe csinálását a’ nyomtatás fzerint vighez vinnem. /.../ fietnem-is kellett a’ munkával hogy a’ Terminufra el-végezheffem, Urunk ő Nāga parancsolattya fzerint, éjjel nappal munkálkodván, mivel rövid volt az idő hozzá.”) Érdemes lenne a továbbiakban megnézni mindkét munkában, hogy mikor milyen betűtípust használ a nyomdász, és mennyire következetesen használja egyik vagy másik eljárást. Hiszen pl. nemcsak a latinul, hanem a magyarul kiírt pénzösszegeket is dölten szedik: *sub poena du centorum florenorum* (AC 141), *őt f z á z forint poenát exequállyanak* (AC 126). Ugyancsak dölt rendszerint a *schola, collegium*, a *vladica/vladika* ’görögkeleti püspök’, (az AC-ban nem, de a CC-ben következetesen) a *Porta* stb. Vannak latin eredetű, latin helyesírással írt szavak, amelyeket sohasem vagy nagyon ritkán szednek dölttel: pl. *circálás, ecclésia, taxa, valor* ’pénzbeli érték’, *vice* stb.

⁹ Az articulusok, edictumok teljes szövege vagy egy-egy bekezdése magyar nyelvű az AC-ban a 10–11., 21–22., 23., 33–34., 52., 54., 68., 77., 95., 96., 149., 170., 218., 220., 223., 233., 236., 240., 243. és 248., a CC-ben a 9., 12., 18., 21., 29., 40., 55., 56. és 90. oldalakon.

- (3) „A’ Mint egyéb cséplésekben és nyomtattatásban, úgy a’ Dézmáknak cséplésében és nyomtattatásában, az hol ekkéig fzőkás volt, a’ fzegénységnek, a’ cséplő rélfz igazán ki-adattafsék, úgy-mint rend fzerint tizedik mérés; Ha mikor penig Iften oly derekas fűk termésével a’ gabonának látogatya az Hazát, olyankor az akkori időhöz alkalmaztatsék, mindazonáltal a’ mi ebéd vékának hivattatik, a’ Dézmát cséplőknek, ki nem adatik” (AC 52);
- (4) „Tanácsi tífztviselői, kiket az Orfzág ő Nagyságával együtt érdemefnek ítél, Tífzteknek, állapottokban, a’ kik meg-akarnak maradni, ő Nāga meg-tartya, nem akarokat nem kénfzeriti, és femmi időben a’ hafznos haza Fiait más idegenekért hátra nem veti, azoknak tanácsokkal és szolgálatyokkal él, kinek kinek alfő és felő Rendek az ő állapattya fzerént valo becsületeket meg-adgya, és azokat becsstelenséggel illetni fenkinek-is alatta valoi közzű meg nem engedi, fem maga becsstelenséggel nem illeti” (CC 21);
- (5) „Ha melly Pofták vagy peniglen Poftálkodók, fokadalmokban, vagy egyéb kereskedéfre menő embereknek lovokat vagy egyéb marhájokat fzekerek elől erővel el-vonnák, vagy ki-fogni akarnák, véllek birván fogják-meg, és vigyék a’ közeleb lévő Tífzteknek kezekben érdemek fzerint valo büntetéfre” (CC 29).

Természetesen tiszta magyar nyelvű szövegrészek sokkal ritkábban fordulnak elő, mint olyanok, amelyekben latin etimológiájú szavak is találhatók, az azonban jól látszik, hogy többször törekednek magyarul fogalmazni, a hivatali nyelvben már használatos magyar kifejezéseket használni. Mindezt annak ellenére teszik, hogy ezekben az articulusokban, edictumokban is élhettek volna a megfogalmazók latin jogi kifejezésekkel. Pl. a (2)-ben megjelenő *egyházi rendek, örökség*, a (4)-ben szereplő *rendek, becsstelenséggel illet*, vagy az (5)-ben megjelenő *büntetés* helyett más esetben inkább latin szó, kifejezés áll (*status, successio, hereditas, potentiáriuskodik, infammál, poena*). Ez a következtetlen kétnyelvűség azonban végig jelen van a korabeli írásbeliségben.¹⁰

¹⁰ A magánlevelezésekben, törvénykezési jegyzőkönyvekben és más, korábban íródott vagy korabeli szövegekben is találkozunk latin szavakkal, kifejezésekkel, sőt, latin mondat-törödékekkel is. L. pl. a SzT-ba beszerkesztett szövegekből a következőket: 1569: Vid deak dolga Zok ferencel, Az wy Itylet, az ados leüelnek massat keuania, massat ne(m) attak. Vyd deak kez hwtiuel fel ueny hogy meg atta, az hwtnek penig helie nynchien, mert az elso p(ro)cessusba, nem forgatta az hwtoth [Kv; TJK III/1. 255]; 1640: az Al peresek az Uyab Iitletlet producaltak volna, az Vyab Iitletlet mellet azt proponallak, hagi az Praedecessorának akkori Juramentuma ... annihilaltatott volna [Mv; DLev. 5]; 1666: Kegyelmedet szeretettel kérem, emlékezvén urunknak, íratasson az Kolos, Dobokai és Belső-Szolnoki vármegyei fő és vicze tiszteknek egy patens mandatumat, hogy szegény Ebeni István közelebb való jószágiban succedált atyjafiait igazságos igyekben törvénytelen háborgatók ellen oltalmazták, opprimálni ne hagyják communi justitia dictante et constitutiones regni suadente [TML III, 619 Béli Pál Teleki Mihályhoz]. Ám olyan szöveg is akad, ahol mind a latin, mind a magyar kifejezés megjelenik, mint ahogy a következő kolozsvári tanácskozási jegyzőkönyvrészletben a *cikkely* és az *articulus*: 1577: Megh Ertettek eo kegmek egez warossul az p(ro)curatorok dolgarol minemykeppe(n) vegezet volna Byro vram Tanachjawal mely czykkelleket Irwa adot eo kegmek fel, Eo kemek azért varassul Iowallyak ez

A törvényszövegekben találhatunk olyan szövegrészeket is, ahol hosszabb latin mondattörödékek vagy akár teljes mondatok szerepelnek anélkül, hogy az egész articulushoz tisztán egyik vagy másik nyelven lenne írva.

- (6) „azok-is a' fzerint *citáltatván*, mind két rendbéliék, *comperta rei veritate, legitimosq[ue] juris proceffu in talibus obfervari folito, in notam perpetua infidelitatis incurrályanak, ideft, amifionem omnium bonorum ipfos solos præcisè concernentium, caput tanem redemptibiliter*” (AC 3);
- (7) „hogy *perfonalis* az Actor, *in perfona* luat poena, *non in bonis*, és a' poena *decernáltassék, pro qualitate delicti*” (AC 132);
- (8) „azokat *comperta rei veritate eo facto statim in ducentorum florenorum hungaricalium onus incurralt* fzemélyeknek *pronunciáltunk*, és *vigore præfentis articuli* a' Tifztek *exclusis omnibus juridicis remediis de-facto exequallyák-is*” (CC 3);
- (9) „hanem ha *legitimus* Fejedelmektől *legitime citati [et] judicialiter fecundum juris proceffum condemnati [et] aggravati fuerint, merit in hoc Cafu [et] legitime emanalt fententianak* vígorával mind az Fejedelmek s' mind más rendbéliék *legitime procedaltathatnak*” (CC 67).

E betoldások érdekessége, hogy latinul ragozott igéket alig találunk (pl. (7) *luat* és (9) *fuerint*), hiszen úgy fogalmazták meg mondanivalójukat, hogy az igék magyar ragokkal szerepeljenek: l. (6) *incurrályanak*, (7) *decernáltassák*, (8) *exequallyák*, (9) *procedaltathatnak*. A latin mondatokat, mondattörödékeket magyar kötőszavakkal kötik össze (*hogy, mert, ha, és* stb.). Magyar névelőt tesznek a latin főnevek elé (pl. (7) az Actor; a' poena).

Azt, hogy az egyes szavakat, kifejezéseket miként építik be a magyar szövegekbe, a továbbiakban ismertetem.

3.2. Latin (szak)szavak és kifejezések

A latin eredetű szakszavak és kifejezések, bár latinosan fordulnak elő a szövegekben, amit írásmódjuk is tükröz, magyar toldalékokkal épülnek be a mondatokba. Ez természetes, hiszen a magyar mondat szerkezet megkívánja a mondatbeli funkciót jelző toldalékok jelenlétét.

- (10) „Ilyen helyes és követéfre méltó cselekedeti volt eleitől fogva ez hazának, hogy a' közönfleges jorol akarván *concludálni* Országos gyűlésekben” (AC 1);
- (11) „Az Uj *Kalendarium* ez Országban-is bé-vétetet, azért mivel hogy más fzmzféd közéleb valo Kereftzyén Országokban-is *acceptáltatot*” (AC 85);
- (12) „a' Tifztekől hit fzerint valo *Testimonialist* vévén; mind fzemélyek helyet, s' mind jofzágokrol elégséges foldofokat, jo alkalmas embereket, és jo hadi *apparatussal* valokat állaffanak” (AC 94);

articulusokat [Kv; TanJk V/3. 147a]. Illetve magyarázatként szövi be az író a latin jogi kifejezést leírásába: 1662: A személyválogatás itt az, mikor az ítélettelben a fennálló ügy kívül, mellyet *causa e meritum* nak hívnak a törvényben [SKr 691].

- (13) „Hufzt vára minden *pertinentiá*ival, és minden jövedelmével, s' a' Só aknával edgyűt, *ötven ezer aranyban infscribaltatot*” (AC 148);
- (14) „femmi *violentiakat*, avagy törvénytelenégeket” (CC 8);
- (15) „az Orfzágnak közönséges és egyenlő akarattal való végezéfit, *Articulusit* (...) maga-is meg-tartya” (CC 9).

A névszók használata során természetesen csak akkor találkozunk magyar toldalékokkal, amikor azt a mondat szerkezete megkívánja, hiszen a latin főnevek, melléknevek végződése beleillik a magyar névszói rendszerbe.

- (16) „minden Nemzetségeket, Rendeket, és *Státufokat Religio*jokban Fejedelemségre valo *libera electio*jokban, *fuffragiumok* és *voxok*nak *pronuntiatio*jokban, füzabadságokban, törvényekben és *approbata confuetudo*jokban meg-tartok” (AC 19).
- (17) „az Orfzág *Statutum*i” (AC 53);
- (18) „kinek kinek bizonyos Ura és *residentiája* lévén, ha mi *exceffust* cselekednének” (AC 114);
- (19) „a' mely Tifztek hivatallyokban füzántfüzándékkal vagy *negligen*fek lennének (...) akar mely *Status*bol és nemzetsegből valok legyenek” (AC 115);
- (20) „*Potentiak*rol irt *brevis Articuluft tollallyuk*” (CC 49);
- (21) „meg-irt Teleki Mihály Atyánkfia maga *fucceffori* és *legatariuft Donatio*joknak tenorok fzerént birhassák” (CC 73).

Mivel azonban a mellékneveknek is van egy olyan morfológiai jegye a magyarban, amely alapján elsősorban ehhez a szófaji osztályhoz tartozónak érezzük a szót, ezekben a szövegekben, bár ritkán, de találkozhatunk -s melléknévképzővel ellátott latin főnevekkel is.

- (22) „valakik vagy *infscriptios* vagy zálagos jofzágot birnak” (CC 90–91).

Ugyancsak itt kell megjegyezni, hogy a latinban a jelzős szerkezet szokott sorrendje különbözik a magyarétól, azaz a jelző követi a jelzett szót. A törvénykönyvekben azonban legtöbbször a magyar szórendnek megfelelően állnak ezek a szintagmák.

- (23) „Ha pedig az *Inhibitio*val a' *pars periclitans* az *Executiona* nem érkezhethék ... a' *periclitans pars* az *Inhibitio*val oda érkezvén” (CC 90–91).

A (23) példában jól látszik az is, hogy a szöveg kezdetén a latin nyelvnek megfelelő szórendet használja a megfogalmazó, míg az *articulus* vége felé áttér a latin szavakból álló, de már magyaros szórendet követő kifejezés használatára. Hasonló, magyar nyelvre jellemző szórendet követő kifejezések a következők¹¹: *definitiva sententia*

¹¹ A következőkben felsorolt szókapcsolatok olyan gyakran jelennek meg a törvénytövegekben, hogy az oldalszám szerinti hivatkozás nagyon hosszúra nyújtaná a szöveget,

'végső, végleges ítélet', *ecclesiastica persona* 'egyházi személy', *recepta religio* 'bevett vallás', *competens forum* 'illetékes hatóság', *verus haeres* 'igazi örökös', *legitimus possessor* 'törvényes birtokos' stb.

Az igék, akár önállóan, akár egy kifejezés részeként jelennek meg, honosító képzőt kapnak, mivel a magyarban az ige az egyetlen olyan szófaj, amelynek eléggé rendszeres morfológiai jegyei vannak. „Ennek következtében jövevényigéink a korai ómagyar kortól kezdve igen rendszeresen az idegen nyelvi törmefémához járuló magyar képzővégződéssel kerültek nyelvünkbe” (Benkő 1988: 202). Az igék esetében a törvényszövegekben végig az *-l* szolgál magyarázó képzőként.

- (24) „a' meg-bántodot fél *certificálly* a' *Potentiariust*” (AC 79);
- (25) „örökségéhez valo *juffa*-is más idegenre *transferált*atik” (AC 220);
- (26) „vonnyák és *subportállyák* az Ország *Statufival* a' terhet” (CC 41);
- (27) „Ab Anno 1657. az melly *Fifcalis* jölzágok az *Fifcuf*tol másfoknak *conferált*tattak, azokrol *producallyák* az *Poffefforok Donatiojakat*” (CC 88).

Ezekhez a honosító képzővel ellátott igékhez más igeképzők is járulnak (ahogy a (25), (27) esetében is láthatjuk), illetve nemcsak továbbképzett igékkel, hanem alkalomadtán főnevekkel, igenevekkel is találkozunk.

- (28) „ne *legalhaffon*: és az olyan adás, *legalás*, tellyefséggel erőtlen légyen” (AC 13);
- (29) „hogy *legitimè succedált* haeres lévén” (AC 202);
- (30) „a' kőfztők *refideál*ando egyéb *Natiobéliek*” (AC 161);
- (31) „A' Székelyfégen a' Latrok *profequaltatásában* bé-vőtt ufufok” (CC 40);
- (32) „Vármegyéken az *Caufanf*oknak *caufáj*okbol *emergalandó poenákból*” (CC 80);
- (33) „*inquirálván* az *haeres* azzon Vármegyének vagy Széknek Tifzteit” (CC 90).

A latin tövű igék egy része igekötőt is kaphat, és a magyar mondat szerkesztésnek megfelelően ez az igekötő természetesen ugyanúgy viselkedik, mintha magyar igehez kapcsolódna.

- (34) „meg-*sententiáztat*ot gonofztévőknek” (AC 126); „tudni-illik, hogy ha azt a' *condemnatust legitimè citálták*, és az Orfzágnak *Confitutioja* fzerint, *in generalibus Regni Comitibus, jufto juris ordine, exeffufását legitimè comprobálván*, ugy *sententiázták* légyen meg” (AC 207).

illetve szinte lehetetlenség is lenne minden oldalt felsorolni, ezért ezt ebben az esetben is, és a szöveg következő részeiben is, ahol felsorolás van, mellőzöm.

Nem kevés azoknak a szókapcsolatoknak, szintagmáknak a száma, amelyekben vegyesen jelennek meg magyar és latin szavak, és amelyek együttesen szakkifejezéseként kezelhetők. Pl. „szabados vox”; „rendelt *terminus*”; „igaz *Hærefek*”¹²; „réfz *portio*”; „hiteles *testimonium*”; „hiteles *testimonialis*”; „*potentiat* téfzen”¹³; „*poena* alat”; „*protectio*ja alá vesz”; „bé-vött *ufufok*”; „*finaliter* törvény”; „*executiót* ellene nem tehetnek (...) tehellenek *executiót* rajta” (CC 78); „*Fifcalis* jófzág”; „*isntantiát* tesz” stb. Illetve igés szerkezetek, ahol a latin tövön megjelenik a magyar honosító képző: *poena exequáltatik*, *executiót peragál*, *executiót impediál*, *legitime eligáltatik*, *legitime procedáltathat*, *de facto exequál*, *capitum convincáltatik*, *juramentumot deponál* stb.

A gyakran használt latin terminusok közül pedig megemlíthetjük még a következőket: *dispositio* 'rendelkezés', *assistentia* 'támogatás', *legatarius* '(végre)rendeleti' örökös, *patronus* 'jogi képviselő, pártfogó', *vicarius* 'helyettes, képviselő', *articulus* 'végzés, cikkely', *constitutio* 'intézkedés, rendelet', *fassio* 'vallomás', *bonum* 'javak', *salvus passus* 'menedéklevél', *per abusum* 'visszaélés által', *privata persona* 'magánszemély', *sub poena articularum* 'a cikkelyben megnevezett büntetés értelmében', *plenaria satisfactio* 'teljes elégtétel', *toties quoties* 'mindannyiszor valahányszor', *ab antiquo* 'az ősi időktől', *pro testimonio* 'vallomásképpen', *in genere* 'általában', *pro qualitate delicti* 'a bűncselekmény minőségének megfelelően', *in vigore praesentis articulis* 'a jelen végzés/cikkely hatályában', *comperta rei veritate* 'a megtudott/ismert igazság érdekében', *in perpetuum* 'mindörökké', *libera electio* 'szabad választás', *in flagranti loco delicti* 'a helyszínen tetten érve', *ulterioribus remediis denegatis* 'az utólagos jogorvoslat megtagadása'. Ezek nagy része az előbb vázolt módokon illeszkedik a magyar szövegekbe.

A határozói értékű kifejezések azonban latin formájukban épülnek be a mondatokba, hiszen ezek esetében nincs szükség sem honosító képzőre, sem más toldalékra.

- (35) „Ha kik penig afféle dologért *convincaltat*ot embereknek párt tartoi találkoznának tudva, *rei veritate comperta* ezen mod és *proceffus* szerint *convincaltat*ván hafonlo *poenaban* *incurrally*anak, *interim* a' *convictufok* *perfeverál*ván azon vétekbén, *binaria gratia* életeknek-is ne adafsék” (AC 85);
- (36) „ha kik az el-múlt időkbén *Fifcalis* jofzágokat *impetralt*anak s' nem csak ugy iratták *Donatio*okat, hogy *depositá integrè infscriptionali fumma*, hanem némellyek *vitá durante*, némellyek még maradékokra-is *in edemptibiliter*” (CC 88).

A kétnyelvű példákából és a felsorolt jelenségekből láthattuk, hogy a szövegszervező elvek, a szövegkohéziót biztosító kötőszavak, utalószavak, toldalékok a magyar nyelv szabályszerűségeit követik, és ezeknek megfelelően, illetve ezek segítségével építik be a latin szavakat, szintagmákat, esetleg mondatföredékeket a szövegekbe.

¹² De beszélnek „*legitimus Hærefek*”-ről (AC 100) és „*verus hæref*”-ről is (AC 195, 202), ahol mindkét szó latin, csupán a szórend magyar.

¹³ Ám van „*potentiát patrál*”, „*potentia patráltatik*” is (AC 185–187).

3.3. Kettős, magyar és latin szóhasználat a törvénytövegekben

A továbbiakban egy pár olyan, gyakran használt szót mutatok be, amely latinul és magyarul is jelen van a törvénygyűjteményekben.

Természetesen a leggyakrabban használt szavak a *per* és a *processus*, *causa*, illetve a *per* szócsaládja: *perel*, *peres* (fél), *alperes*, *felperes*, valamint az ezeknek megfelelő latin: *causans* 'peres', *actor* 'felperes', *in causam attractus* 'alperes'. Az egyedüli magyar szó, aminek nincs latin megfelelője, az a *perel* ige, bár ritkán a *lite prosequál* 'eljárást folytat, perel' kifejezéssel találkozhatunk.

- (37) „ha a' Záfzlo alat akarná meg-perleni-is” (AC 95); „Kikkel ha fzemélyekben valo dologért perelne valaki” (AC 141); de azért ő mással perel, avagy nem perel-is, az ollyan *Inhibitio*val ne élhesse” (AC 178–9)
- (38) „azok a' kik processusban vadnak máig, szabad légyen *lite prosequálni*” (AC 153)

A *per* és a *processus*, *causa* általában nem ugyanabban az articulusban jelenik meg, egymástól távoli tövegekben találkozunk e két szóval.

- (39) „ennek penig kerefetiben femmi tovább valo *proceffus*, fem törvénybéli remediumok nem engettetnek” (AC 100), „azok között jobbágyokká tenni femmi uton ne engedgyenek, *sub poena Articulorum, exceptis illis*, kik immár e' mái napig *proceffus*ban volnának; mert azok a' kik *proceffus*ban vadnak máig, szabad légyen *lite prosequálni*” (AC 153), „a' mely *caufak* a' Táblán *decidáltatnak* (...) a' derekas *Caufak* inkábbára Táblán (...) a' *caufában triumphans*” (AC 206); „Ezen *proceffus* alá *comprehendaltatlanak* ab Anno 1657. törtint gyilkoságok” (CC 54);
- (40) „Ha mely Nemes ember Praedikátori rendel akar pert indítani (...) a' Praedikátori rendek-is *Seculare Forumon* perelvén” (AC 235); „senki periben magát ne elegyítse (...) afféle perben függő jofzágoknak” (CC 8); „mikor előttők vagy véllek perelnek. Ha peniglen a' peresek a' pert apellálni akarják” (CC 46); „ha ki pert akar indítani ő kegyelmek ellen” (CC 50); „perrel kerefni meg” (CC 68).

De találunk pár olyan helyet is, ahol ezek egymás mellett vannak jelen a tövegekben, nemcsak ugyanazon az oldalon, hanem ugyanarra a dologra vonatkozóan. Mivel a *processus* poliszém szó, és akár jogi nyelvi környezetben is megjelenhet a (nem jogi) 'eljárás, folyamat' vagy az 'eredmény' jelentése, néha a *törvénybeli processus* (vö. (40)) kifejezést is használják a tövegekre megfogalmazói.¹⁴

¹⁴ A *törvénybeli processus*, illetve a *törvénynek processusa* korábról is datálható: 1588: megh ertekezwen eő kgmek varosul mind a' theorwenbely processusnak forgasarul [Kv; TanJk I/1. 90]; 1597: teoleok teoruennek processusa nelkeolis ky foglaltassa eő felge [KvLt Diversa 21/73 Jósika István kancellár lev. Tholdi István lippai helyettes várkapitányhoz].

- (41) „ki ellen Törvénybéli *proceffus*t indítani nem mér (...) Ha valakik Jofzágokat a’ *Potentiarius*tol Törvénnyel kerefvén, és perben lévén véle” (AC 176); „ílmét *reinchoálhaffa* perit; ha ki pedig vagy *deponálni* akarná régi fen lehető *proceffus*át (...) A’ Régi pereknek máfra valo szálításában (...) ha valaki valami régi pert máfra akar szálítatni (...) és miben állot volt meg a’ *caufa* (...) ha ki *caufúját* ujítani akarja” (AC 186)

Emellett a (törvénybéli) ügy hasonló jelentésben jelen van a 17. századi szóhasználatban,¹⁵ azonban a vizsgált törvényszövegekben nem lelhető fel.

A törvényszövegekben – a fenti kifejezésekhez hasonlóan – a *peres*, *peres fél*, *perelő ember*, *kereső fél*, *causans* ’peres’, *adversa pars* ’peres fél’, *actor* ’felperes’, *actoria pars* ’felperes’, *alperes*, *in causam attractus* ’alperes’ kifejezések jórészt vegyesen találhatók meg az egyes articulusokban, azonban fellelhető olyan határozat is, amelyben vagy csak a latin, vagy csak a magyar megfelelő olvasható.

- (42) „mind az *Actor*, s’ mind az *In Causam attractus* (AC 40), „az *In Causam attractus*ók (...) az *Actorok*” (AC 99), „az *In causam attractus* ha a’ Széken *convincaltatek*” (AC 131), „ha penig a’ három Széknek duralálsa alatt az *Actoria pars* elő nem vétetné, az *In Causam attractus instantia*jára vétésék elő” (AC 173)
- (43) „a’ kereső felek” (AC 100), „melynek két részze *Fifcusé*, s’ az harmada a’ peresfé legyen” (AC 162); „Ha ki peresét *ratione prænatorum Casuum* a’ Táblán akarja kerefvén (...) a peresfe ellen nem fzol, avagy *Procuratora* által nem felel, peresét fáraftani akarván, de azért ő mállal perel, avagy nem perel-is, az olyan *Inhibitio*val ne élheffen; ha valamiképpen *Inhibitiot* venne, és peresfe ellen élni akarna véle, patvaron maradgyon” (AC 178–179); „a’ peresfnek (...) a’ perelő ember” (AC 208); „Ha peniglen a’ peresek a’ pert apellálni akarják” (CC 46); „*prosequallya* Peresét” (CC 50)
- (44) „ha pedig a’ Perest, vagy a’ Törvénytévőt fenyegetnék (...) az alatt az *In Causam attractus* itilvén azt (...) *in hoc Casu* az *Actor* a’ Jofzággal edgyut a’ kár-tételt-is keresheffe” (AC 176); „A’ Mely peres (...) meg-jelentsék az *In causam attractus*nak (...) Székeken-is a’ *proceffus*, a’ Táblai *proceffus*okhoz *accomodáltat*ék ott-is ha kívánnák a’ *Causan*ók” (AC 180); „elfében vévén a’ peres félnek valamelyike (...) ha valamely fél ezeknek *celebrálás*ától el akarja az *adversa part*ot tiltani” (AC 184); „fenki fe *Actor* fe *In causam attractus* *abfolution*dlét ne válthasson (...) fenki annak utána *utro citroq[ue]* peresét ne fzolithaffa” (AC 185); „a’ perlekedésekben lett birságokból, az pereseknek mennyi részek legyen (...) még az *homagiumnak poenajátis*, mel’ csak a’ perest illetné, mely mint a’ peres csak hijábá fárad; Végeztetett azért, hogy minden

¹⁵ Pl. 1604: Kwsmeódj nehay Bako Janos fia ki annor(um) 13. Peter, es Bako Mihaly fia, ki otalomúl azon Kwsmeódi Kelenfi Caspart, magoknak, zemelieknek, marhajoknak es iozagoknak vgi hogi minden i g y e k e t p e r i k e t forgathassa minth zinte eo maganak [UszT 16/53]; 1610: eo senkiuel ne(m) peőreől, mert t e o r u e n y b e l i i g y i senkiuel nints [UszT 20/223].

Székeken Várofikon és Vármegyéken az *Caufan*oknak *caufáj*okból *emergalandó poenák*ból *rata portio*jok az *Decretum* tartáfa fzerint kinek kinek ki-adattáfsék” (CC 80)

A felsorolt szinonimák közül a leggyakrabban az *actor*, *in causam attractus*, illetve a *causans*, *peres* tűnik elő. Szóhasználatbeli megoszlást vehetünk észre: amennyiben csak a pereskedő felekről határoznak, a magyar *peres* vagy a latin *causans* szót használják; amikor pedig alperesről vagy felperesről van szó, akkor csak a latin kifejezéssel élnek. Egyetlen esetben nevezik meg *alperes*nek az *in causam attractus*-t az AC-ben, míg a CC-ben a magyar megfelelők közül csak az általánosabb jelentésű *peres* található meg.

- (45) „ollyankor (...) az Alperes, *per Procuratorem* folzhallón (...) az *In caufam attractus* nem *compareál*na *in prima infantia*, s’ ez okon *per non venit sententia* adattatnék ellene, az ollyan *Caufans* ellen *Prohibitio*val, *Inhibitio*val, avagy *Novum Judicium*mal (...) *in mortuo homagio* convíncáltáfsék az *Actoria pars* (...) a’ *per non venit sententia* után *Inhibitio*t adgyanak az *In caufam attractus*nak, ugy hogy a’ ki *per non venit Sententián* maradot, a’ *Sententia exequalástol* el-títhallá az *Actort Inhibitio*val (...) Ha azért az *Actornak* a’ ki a’ *Sententiát* vitte (AC 179)

Bár az erdélyi írásbeliségben is már legalább egy évszázada használják a *felperes* és *alperes* szavakat,¹⁶ több mint valószínű, hogy sokkal pontosabbnak, talán szakszerűbbnek gondolták a latin megnevezést használni ott, ahol ennek egyértelműnek kellett lennie.

Figyelemre méltó a *náció*, *nemzet* szavak használata is. Mind az AC-ben, mind a CC-ben a latin megfelelő, illetve annak tovább toldalékolt, *náció(k)beli*, *nációjabeli* változata jelenik meg leggyakrabban.

- (46) „A’ Mint hogy az Oláh *Nationak*” (AC 137); „Azon Székely *Natiobéliek*” (AC 149); „ujjobban *communi omnium voto* *concludált*tot; hogy akarmely *Natiobéli*, *Statu*ókbeli *Regnicoláknak* f zabados házak és örökségeknek vétele, adáfa, vevéfe, *concombialáfa* (...) a’ kőfztők *refideál*ando egyéb *Natiobéliek* (...) de a’ töb *Natiokbéli Statu*ók” (AC 161); „végeztet, hogy a’ Fejedelmek a’ *Terminu*fokat mindenik *Nationak* az ő f zokott idejekben ki-fzolgáltáfsák” (AC 174); „a’ Három *Natioknak* (...) mind a’ három *Natio*” (CC 8–9); „tizenkét f záuakat mindenik *Natiobol* az Orfzág válafztván” (CC 9); „Sáfz *Nation* lévő Becsületes első rendbéli Atyánk fiaira” (CC 33); „a’ Székely Rend az ő *Natio*jával, egyéb *Natio* pedig a’ maga *Natiojabeliekkel*” (CC 41); „a’ Székely *Natio*” (CC 42); „a’ három *Nationak* három f zokott pecsétek alatt” (CC 50); „fe Magyar, fe Száz, fe Székely *Nation* lévők” (CC 67)

¹⁶ L. 1568: q maga ... Jgy alkut volt meg az a l y p (e r) e s s e l e q t u e s g e r g e l e l [Kv; TJk 178]; 1569/1577: My az két fel feleletit Ertwen, Itileok hogy az f e l p e r e s e k Bizonsaginak kel bekeln y az eo feleletek zerint [Dés/Mv; SLt XV. 24].

A *nemzet* főnévvel, illetve a *nemzetül* határozóval is viszonylag gyakran találkozhatunk.

- (47) „egyéb rendbéli Papokat vagy Barátokat, Magyar nemzetből állókat, avagy ha más nemzetből állók lennének-is” (AC 3); „minket Országul, három Nemzetül” (AC 20); „az *Unio* fzerint valakit *communibus suffragiis* az három Nemzet válaft” (AC 21); „Tanácsokat maga mellé mind az három Nemzetből válaftfon” (AC 22); „fenkit idegen nemzetet (...) idegen nemzetből álló *præfidium*” (AC 23); „a’ mi fzegény hazánk minden felől külömb külömb Nemzetekkel vétetet környül” (AC 36); „mind az három Nemzet (...) Urunk mellet tartozzék *infurgálni* mind az három Nemzet” (AC 37); „noha idegen Nemzetből az Országban fzármazot” (AC 140); „keresztény Nemzetünköl” (CC 6); „Idegen Nemzetből álló hadakat-is” (CC 9); „egy fzóval interdicatit a’ fza bad vásárlás az idegen Nemzeteknek” (CC 33); „a’ töb nemzeteköl álló kőfségnek delfectulára vagyon” (AC 76); „Tetfzett azért nekünk egézf Országul, három Nemzetül” (CC 34), „idegen Nemzet által” (CC 70)

Kevés helyen találkozunk azzal a megoldással, hogy egyetlen articuluson belül a latin és a magyar szó is jelen legyen.

- (48) „Oláh *Natio* (...) Oláh nemzet” (AC 14–15); „Mint hogy mind a’ Magyar *Natio*, s’ mind penig a’ Száfz Uraink s’ Atyáncfiai magok *Natio*jokból fzoctanak magoknak fo Tifzteket, Ifpánokat válafttani; a’ Székelység-is (...) magok nemzetéből állókat” (AC 33)

A *nemzet* mellett a ’nemzet’, ’rendi nemzet’ vagy ’nép’ jelentésű *nemzetség* továbbképzett főnév is fellelhető, bár csupán csak három törvénycikkben.¹⁷ Illetve az ugyancsak ’nemzet’ jelentésű *nem* főnévre is van adatunk az AC-ben.¹⁸

¹⁷ Ebben a jelentésben a 17. század elejéről van feljegyzésünk Erdélyből. L. 1614: Ebben az 1610 esztendőben ekkor Havaselföldét rettenetesen megdúlata-kóboroltatá^a, kiért az török is felette megharagudék rea, és mind az török nemzet, és az kívül is minden egyéb körül való keresztyén *n e m z e t s é g* úgy megutálá, mint olyan az egész világon való *n e m z e t s é g e k n e k* békeességének felbontóját és megháborítóját [BTN² – “Báthori Gábor]. A *nemzetség* ’nemzet, náció’ jelentésével azonban jóval korábról van adatunk a BécsiK.-ből (TESz.).

¹⁸ A *nem* ’nemzet’ jelentésben, nem jogi jellegű szövegben csak pár évvel korábról adatholható Erdélyből, és a SzT. is csak két 17. századi adatot közöl: 1657: mind Bethlen Gábor, s mind Rákóczi György fejedelmek idejében igen szomjúhozzák vala az magyar nemzetnek szabadságát és magyar *n e m b ő l* állatandó királyságot [KemÖn. 100]; 1664: Ez a magyar *n e m* majd olyanná kezd lenni, kit az atyáink sem remélhettek, csak az Isten reményünk [TML III, 100 Székely András Teleki Mihályhoz]. Egyetlen más szótárban sem találkozunk ennek a szónak hasonló használatával.

- (47) „három Nemzetből álván az Orfzág (...) Ha valamellyik *Nemzetnek* f zabadságában (...) bántodáfa lenne, *requirálván* felőle a' két Nemzetséget (...) a' panafolkodo Nemzetségnek meg-bántodáfa felől (...) az három Nemzetség (...) Nemzetfégűnk, f zabadságunk mellet, főt csak egy *priváta perfona* méltó igafsága mellet-is, mind a' három Nemzetség, és minden Statufok egyenlő értelemmel és akarattal, minden uton és modon egymáfnak *patrocínállyunk*” (AC 66–67); „A' Czigányoknak hogy kőzőnfégefen az Erdély Orfzági birodalomban egy kiváltképpen valo vajdájok légyen (...) mely nem csak annak a' nyomorult *nemzetségnek*, rajta valo fok huzásával vonásával, el-vifelhettelen terhére volt” (AC 139); „Nem kicsiny fogyatkozását láttyuk lenni az hazának, hogy idegen nemzettségek minden határit, hegyeit, vőlgyeit, havafit f zabadoflān járják” (CC 33)
- (48) „Oroszok, olahok, montyánokrol, s' egyéb nemből álló lézzegő emberek felől” (AC 232)

Tehát a *nemzet* és a *natio* mellett hasonló jelentésben nemcsak a *nemzetség*, hanem a *nem* szóval is élnek, bár ez utóbbinak – úgy tűnik – alkalmi jelentése a 'nemzet'.

A *religió* és *vallás* szavak esetében nem számolhatunk egy jóval korábbi magyar megfelelővel, hiszen 'hit' jelentésben a *vallás* csak a 16. század második felében jelenik meg (TESz.). Az AC-ben, akárcsak a CC-ben mind a magyar, mind a latin szó megtalálható, legtöbbször ugyanazon articuluson vagy bekezdésen belül:

- (49) „ki-ki magok *religioján* lévő fő *Magifratufok*nak, és *Patronufok*nak egyenlő tetfzélékbol (...) azok a' Sz. írāfnak ferpenyőjében igazságofon meg-fontolván mindē *privatus respectufok* kívül, vallāfokon lévő külső fő, és utána lévő *Magifratufokkal* (...) ekképpen *in externis ritibus directioneq[ue] Ecclesiastica* lehessen a' *reformatio* avagy *variatio* (femmiben meg nem illetvén a' hitnek és vallāfnak *fundamentum*iban, s' *articulufiban* valo dolgokat)” (AC 2); „Edgyik *religion* lévő Pap-is, más *religion* lévő fzemélyenek, fem *copulálni*, fem *divortiólni*, fem Ecclesiāi *reconciliationora admittálni* ne méréfzellye; ha fztintén oly időben vallāfāt változtatni akarnā-is (...) az után ha akarja *religioját* változtatni f zabadságában léfzen” (AC 11); „fem Vallāfok nem a' *recepta religio*k kőzzűl valo” (AC 14); „a' négy *recepta Religio*knak (...) magam *Religioját* *promoveálni* nem akarom (...) fenki fzemélye ellen, hitiért, vallásáért, gyűlölséget, ellenkezéft nem vífelek” (AC 65); „A' Mint hogy az Olah *Nation*ak vallāfa-is nem a' négy *recepta Religio*k kőzzűl valo” (AC 136); „fenki alatta lévő kőfséget (...) erőfzak, avagy akar minémű büntetéfnek-is fenyítékje alát maga *religiojára* ne kénfzeritse, fe penig a' földes Úr, más *religion* lévén, a' Falunak vagy Várofnak templomāt el ne foglallya, más *religion* lévő Papokat reájok ne vigyen, fe *imponállyon*, maga vallāfān lévő Papokkal femminémű alkalmazofságokban valo Egyházi fzolgalatokat ne *celebraltal*lōn (...) A' Négy *recepta religion* lévők kőzzűl a' fellyűl meg nevezett *reformata Evangelica, Lutherana, vagy Augustana, Unitaria, vagy Antitrinitaria religion* lévőknek tulajdon Pűspőkők magok vallāfān lévők legyenek (CC 5)

Azonban van olyan szövegrész is, ahol vagy csak a magyar, vagy csak latin megfelelő jelenik meg.

- (50) „A’ Mely Oláh pap igaz ok nélkül *divortia*lna valakit, avagy más valláson valokat *copula*lna” (AC 15); „a’ *major pars* tartson vallásán valo Papot, ha hol penig *exercitium*ja valamely helyē valamellyik valláfnak nem volna-is, beteg gyonytatására, és *in casu necefsitatis* gyermekek kerefttelésére szabad légyen bémenni a’ magok vallásán valo Papoknak” (AC 66); „Valláfok dolgából valo opiniojoknak” (AC 139)
- (51) „Hogy az mostan válaftot Kegyelmes Fejedelmünk a’ minémű *Religio*ban meg-kerefttetett, és ez ideig édes Attyától neveltetett, azon *Religio*jában mind holtig álhatatofon megmaradgyon: hogy a’ közönséges veszedelemre és haboruságra, *Religio*jának-is változtatáfa okot ne adgyon” (AC 34); „Religiokra kezendő dolgokrol” (AC 237); „Az mely *Religion* lévőeknek Templomok kezekből az más *Religion* lévőktől hatalmaful ki-foglaltattak magok *authorita*sokbol” (CC 1); „Kolofvár várofában az *Orthodoxa Euangelica religion* lévő Papoknak bé-vitetétek *etiam publico statuto* végeztetett, mely mostan-is *confirm*altatik, és azon *reformat*a *Euangelica religion* lévőeknek *inter cetera* Kolofvárat az O Várban lévő pufzta templom *confer*áltatik in anno 1612 (...) a’ Dési Öreg pufzta templomnak-is meg-épitéfe, azon *religion* lévőeknek bíráfára engettetett (...) A’ Külömböző *religion* lévő helyekben, a’ hol csak egy volt a’ templom (...) a’ mellyik *religion* lévők töb számuakon találtnak lenni” (CC 4); „az négy *Recepta Religiok*ban (...) edgyik *Religion* lévő *Ecclesiak*ra-is” (CC 6); „az *Orthodoxa* és *Unitaria Religion* lévők” (CC 47)

Amint a példákbl is kitetszik, a 17. századra teret nyer a magyar szó ’religió’ jelentésben annak ellenére, hogy a *vallás* jogi szövegekben mint ’tanúvallomás’ is jelen van,¹⁹ és csak később válik szét a *vallás* és *vallomás* alakváltozat.

Mindkét törvénykönyvben szerepel a *relicta* ’özvegy’ értelemben.²⁰ A *relicta* elsősorban ’hátramaradt, hátrahagyott’-at jelent, és tulajdonképpen a peres jegyzőkönyvekben gyakran szereplő *vidua* az özvegy latin megfelelője. A vizsgált törvénygyűjteményekben azonban csak a *relicta vidua* jelzős szerkezetből rövidült, főnévként használt *relicta* szóval vagy annak valamilyen jelzős változatával találkozhatunk:

- (52) „Relictakrol (...) *Dotalista Relicták*” (AC 100), „a’ *Tutrix Relicták*, kiknek gyermekek *legitimus Successorok* a jofzágban” (AC 101), „ha a’ *Relicták*nak nevek *inferál*va nincsen, része-is az olyan jofzágokban nem külömben, hanem csak *Dotalitio [et] non successorio jure* lehet (...) ha penig a’ levelekben *inferált*

¹⁹ A SzT.-ba beszerkesztett legkorábbi nyelvmlék, amelyben a ’tanúvallomás’ jelentésű *vallás* megjelenik, 1544-ből való.

²⁰ Az erdélyi régiségben a szó első, magyar nyelvi környezetben való megjelenése 1582-ből származik (Sara Erdeos Janos *Relicta*ia vallia [Kv; Tjk IV/1. 93]).

Harefek és Successorok nincsenek (...) nem *Fiscuſta*, hanem a' *Relictára devolváltatik*" (AC 102);

- (53) „meg-esküdjék erős hittel a' *Relicta*, hogy az levelekben nem *occultált*, sem egy fém más úton el nem vett, fém enyített. Ennek előtt meg-holt Nemefleknek *Relictai*-is, mind peng az kiknek leveleit ebbe az *Disturbiumban*, vagy akar mikor az előt-is hatalmaful el-vettek volna" (CC 68); „kinek-is levelei, néhai Mikes Mihály *Relictaja* kezénél lévén, nem akarja kezéből azon Atyánkfiának ki-adni (...) tartozzék a' *Relicta fide mediante* mindenféle Mikes Mihály leveleit *producálni* Itélő Melter Atyánkfiái elejekben" (CC 69); „Néhai Méltóságos Kemény János Fejedelem ő Nāga *Relictaja*" (CC 79)

Míg a CC-ben csak a latin terminussal találkozunk, addig az AC-ben ennek magyar megfelelőjét is olvashatjuk: *özvegy, özvegyasszony*.

- (54) „Egyház helyi Özvegy Nemes Afzfzonyok" (AC 93); „a' meg-holt Jobbágnak ingo javaiban, az Özvegy Afzfzonyok csak harmadofok lévén, két része a' Földes Urájé" (AC 104); „Az Özvegy Afzfzonyok kik kún laknak felényivel tartozzanak, a' ben lako Özvegy Afzfzonyok-is peng értékek fzerint jo lovakot tartsanak" (AC 144); „Özvegyeknek valo *prorogata* pedig a' *Decretum* és végezések fzerint helyben maradgyon" (AC 188); „Ide értetnek pedig mind az özvegy Jobbágy Afzfzonyok, és azoknak akarmi idejekori gyermeki és minden javai" (AC 192)

Az ismeretlen eredetű *özvegy* szavunk 1302-ben tűnik fel az oklevelekben először (vö. TESz.), az Erdélyben írt szövegekben a 16. század közepétől kezdve adathatjuk az *özvegy(asszony)*, *özvegyesség* főneveket, az *özvegyel* 'özvegyességben/özvegyként él' igét.²¹ A következő században több képzett szó bukkan fel, pl. *özvegyi* (1617), *özvegylés* 'özvegyi állapot' (1662), *özvegy-szer* 'özvegyi (kötelező) munkatétel' (1652), illetve az *özvegyember* (1652). A törvénykönyvekben csupán az *özvegyasszony* és a hölgyekre értendő *özvegy* szó található meg, hiszen a 17. században elsősorban a nők helyzetéről, vagyonáról, öröklési jogáról, tutorság alá helyezéséről hoztak határozatokat.

4. Összegzés és kitekintés

Tanulmányomban olyan jellegzetességeket próbáltam bemutatni, amelyek az alakulóban levő jogi terminológiával vannak összefüggésben, azt, ahogyan a túlnyomórészt latin szakkifejezések, mondatörödékek beilleszkednek a magyar szövegekbe. Fontos kiemelni, hogy akkor is a magyar mondat sajátosságai alapján alkotják

²¹ 1560: zezerman vagion haz XXIII Jtem seller e o z v e g y a z z o n y hazachkaia kiknek sem fewldek sem kertek ninnen II [Szeszárna SzD; Makkai, SzDPuszt. 51]; 1570: Angalit Emryh gasner E o z w e g i e [Kv; TJK III/2. 155]; 1572: Catalin Bwday Zabo Janosne, Nem twgia semy gazdagsagat hane(m) hogy Elegh Zegennywl el germekestwl varrasawal, twgia hagi gereznaiat poharat es leanyanak kis Eowet E o z w e g s e g e b e atta ely vgy elt [Kv; TJK III/3. 42a]; 1584: Anna Lakatos Antalne Tuggya azt hogy mihelt Andras vrnak feyet veowek ottan ky rekeztek Marta Azzont az vra hazabol es mind az Nenniewel E o z w e g l e sok Ideigh [Kv; TJK IV/1. 341].

meg a korabeli határozathozók szövegeiket, amikor latin mondattörödékeket, szintagmákat illesztenek a mondatokba. Elmondhatjuk azt is, hogy magyar szavakként kezelik a latin tövű igéket, illetve magyar szórendet alkalmaznak a jelzős szerkezetek esetében, ami szintén arra utal, hogy ezeket akár már bevett jövevényszavakként kezelik.

Ugyanakkor egyfajta szinonimitás is kimutatható a szóhasználatban, legtöbbször a latin szó és annak magyar megfelelője vagy megfelelői felbukkanásával. Mindezt megtehetik, hiszen a szövegkörnyezetből világosan kiviláglik, hogy az adott szót vagy kifejezést mely értelemben használják.

A továbbiakban jó lenne összevetni ezeket a törvénykönyveket a magyar nyelvterületen máshol keletkezett gyűjteményekkel. Szintén fontos lenne az itt tárgyalt két törvénygyűjteményben a leggyakrabban előforduló ugyanolyan jelentésű magyar és latin szavak feltérképezése és vizsgálata (pl. *possessor*; *birtokos*; *proprietas*, *birtok*, *jószág*; *bonum*, *java*; *eligál*, *választ*; *vallomás*, *vallás*; *hit*, *iuramentum*; *bírság*, *poena*; *maradék*, *successor*; *örökös*, *haeres*, *legatarius*; *státus*, *rend*; *ítélet*, *sententia*; *végzés*, *határozat*, *articulus* stb.), illetve ezek összevetése a korabeli szóhasználattal.

HIVATKOZÁSOK

- Bak M. János 2013: *Tradition and Renewal in the Decretum Maius of King Mathias* (renaissance.elte.hu/wp-content/uploads/2013/09/Janos-M.-Bak-Tradition-and-Renewal-in-the-Decretum-Maius-of-King-Mathias.pdf)
- Bartal Antal 1901: *A magyarországi latinság szótára. Glossarium mediae et infimae latinitas regni Hungariae*. Budapest: Franklin.
- Beke Ida 1927: *Erdély társadalma és művelődése az Approbata Constitutiókban*. Szeged: Koroknay Nyomda.
- Benkő Loránd 1988: *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Fóris Ágota 2007: A terminusok és a terminológiai rendszer. In Heltai Pál szerk.: *Nyelvi modernizáció. Szaknyelv, fordítás, terminológia. A XVI. MANYE Kongresszus előadásai 3*. Pécs – Gödöllő: MANYE – Szent István Egyetem, 15–26.
- Fóris Ágota 2010: A szaknyelvkutatás modelljei és módszerei: szociolingvisztikai megközelítés. *Magyar Nyelv* 106, 424–438.
- Fóris Ágota 2013: A szaknyelvek szociolingvisztikai és terminológiai megközelítése. In Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. (Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia – Szeged, 2012. augusztus 30. – szeptember 1. – előadásaiból)*. Budapest: Gondolat, 163–173.
- Fóris Ágota 2015: A terminológia szerepe a többnyelvű Európában. In Benő Atila – Fazakas Emese – Zsemlyei Borbála szerk.: *Többnyelvűség és kommunikáció Kelet-Közép-Európában. (A XIV. MANYE Kongresszus – Kolozsvár, 2014. április 24–26. – előadásai)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 23–30.
- B. Gergely Piroska 2001: Az Erdélyi Fejedelemség diplomáciai nyelvéről. In Maticsák Sándor – Zaicz Gábor – Tuomo Lahdelma szerk.: *Folia Uralica Debreceniensia 9. Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére*. Debrecen–Jyväskylä: Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, 163–181.

- Grétsy László 1988: A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban. In Kiss Jenő – Szűts László szerk.: *A magyar nyelv rétegződése*. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadásai I. Budapest: Akadémiai, 85–107.
- Kovács Ferenc 1964: *A magyar jogi terminológia kialakulása*. Budapest: Akadémiai.
- B. Kovács Mária 1995: *A magyar jogi szaknyelv a XVIII–XIX. század fordulóján*. Miskolc: Miskolci Bölcsész Egyesület Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- B. Kovács Mária 2002: A középmagyar kori jogi szaknyelv és terminológia főbb jellemzői. In Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debrecen–Jyväskylä, 225–231.
- MÉL = Kenyeres Ágnes főszerk.: *Magyar életrajzi lexikon*. Budapest: Akadémiai. 1967–1994. (www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D)
- Mezey Barna 2005: Előszó. In Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest: Gondolat, 9–14.
- Mikó Imre 1971: Nyelvhasználat és jogtörténet az erdélyi fejedelemség korától 1868-ig. *Korunk* 10, 1547–1555.
- Papp László 1964: *Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században*. Budapest: Akadémiai.
- Pusztai István 1988: A szaknyelvi kutatások kérdései. In Kiss Jenő – Szűts László szerk.: *A magyar nyelv rétegződése*. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadásai I. Budapest: Akadémiai, 120–129.
- Szabó István Mihály 2001: A magyar szaknyelvi-kommunikációs kultúra az ezredfordulón. *Magyar Tudomány* 2001/6 (<http://www.matud.iif.hu/01jun/szabo.html>)
- Szép Beáta 2009: Adalékok a magyar jogi szaknyelv kialakulásának történetéhez. *Magyar Nyelvőr* 133, 310–322.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár / Dicționar istoric al lexicului maghiar din Transilvania / Historisches Wörterbuch des siebenbürgisch-ungarischen Wortschatzes* 1–14. Főszerk. [1–7.] Szabó T. Attila, [8–11.] Vámszer Márta, [12.] Kósa Ferenc, [13–14.] Fazakas Emese. [1–4.] Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, [5–8.] Budapest: Akadémiai Kiadó [9–14.] Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1975–2014.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest: Akadémiai.

MENNYIRE ÚJ A NGANASZAN PALATOVÉLÁRIS HARMÓNIA?

FEJES LÁSZLÓ

A nganaszban kétféle magánhangzó-harmóniát különböztetünk meg: palatoveláris harmóniát, illetve az úgynevezett I/U harmóniát. A palatoveláris harmónia meg lehetőségen korlátozott, kizárólag a felső nyelvéllásúak váltják ki, és csakis a felső nyelvéllásúak vesznek részt benne (azaz alternálnak). Az I/U harmónia a korábbi szakirodalom szerint teljesen lexikalizálódott, a tő magánhangzóiból nem jósolható meg, hogy melyik toldalékalternáns kapcsolódik hozzá (Хелимский 1993, 125–126; Helimski 1998, 492–493; Várnai 2002, 56), de a legújabb kutatások szerint lényegében kereksségi harmónia (Fejes 2018a, 2018b), és áthatja a nganaszan morfofonológiát.

A szakirodalom az I/U harmóniát az uráli palatoveláris harmónia folytatójának tartja, mely csupán az utóbbi évszázadokban, részben már az oroszral való érintkezés kezdete (azaz a 17. század) után végbement nganaszan magánhangzó-változásoknak köszönhetően alakult át (Helimski 1998, 492; Várnai 2002, 56).¹ A következőkben a nganaszannak a magánhangzó-eltolódást közvetlenül megelőző állapotát nevezem ónganaszannak, a 20. század utolsó harmadában és a 21. század legelején leírt nyelvéllapotot pedig (mai) nganaszannak.

A palatoveláris harmóniát az I/U harmóniánál újabb jelenségnek kell tartanunk (hiszen sem az uráli, sem valamely köztes alapnyelvre nem vezethető vissza). Kialakulásának idejéről a szakirodalom nem szól. Ha azonban úgy vélik, hogy az eredeti szabályos palatoveláris harmónia a magánhangzó-változások miatt bomlott fel,² akkor azt is

¹ A nganaszan magánhangzó-harmónia történeti előzményeit vizsgálja Várnai–Wagner-Nagy (2003). A cikk fő kérdése, hogy a protoszamojédben milyen magánhangzó-struktúrájú töveket milyen hangrendű toldalék követhetett. Kiindulópontjuk az, hogy eredetileg az U osztályú tövek veláris, az I osztályúak palatális toldalékot vettek fel, azaz a harmónia alakulásától függetlenül a tövek megőrizték eredeti tőosztályukat. A cikk azonban a magánhangzó-változásokkal, illetve a tő mai magánhangzó és a mai harmóniaosztály közötti kapcsolattal egyáltalán nem foglalkozik, így eredményei a jelen cikkre nézve nem relevánsak.

² Az I/U harmónia szabályosságainak közelmúltbeli felfedezéséig (Fejes 2018a) úgy gondolták, hogy – legalábbis sok esetben (Helimski 1998, 492) vagy gyakran (Várnai 2002, 56) – a tő magánhangzóiból nem lehet megjósolni, hogy a tő mely harmóniaosztályra jellemző toldalékokat vesz fel. Arra vonatkozólag, hogy mely esetben lenne a harmóniaosztály megjósolható, a korábbi szakirodalomban semmilyen utalást nem találtam. Ezzel szemben a tő lexikális tulajdonságának mondták, hogy mely harmóniaosztályba tartozik (uo.). Ugyanakkor a szabályosság felfedezése után is azt kell mondanunk, hogy az eredetileg – feltételezhetően – szabályos palatoveláris harmónia átalakulása kvázi-labiális harmóniává jelentős számú rendhagyó, megjósolhatatlan harmóniaosztályú tövet eredményezett, így továbbra is úgy kell tartanunk, hogy a magánhangzók változásai a szabályosságot ha nem is számolták fel teljesen, de jelentős mértékben csökkentették.

feltételezniük kell, hogy a szabályos palatoveláris harmónia a magánhangzó-eltolódás végbemenetele után alakult ki.

A nganaszan magánhangzó-harmónia leírásai a többeli harmóniáról egyáltalán nem szólnak (Helimski 1998), illetve meglétét egyenesen tagadják (Várnai 2002, 56). Vizsgálataim során azonban arra jutottam, hogy a nganaszan tövekben mind az I/U, mind a palatoveláris harmónia erős tendenciaként érvényesül. Ennek kapcsán felmerült a kérdés, hogy elképzelhető-e a palatoveláris harmónia korábbra, a magánhangzó-eltolódást megelőző időkre való visszavezetése. Ennek (bár nem elégséges, de) szükséges előfeltétele, hogy a palatoveláris harmóniában ma alternáló párok olyan magánhangzókra legyenek visszavezethetők, melyek korábban is alternáló párok lehettek. A vizsgálat elképzelhetőnek mutatta, hogy a mai palatoveláris harmónia egy korábbi nyelvállás szerinti harmóniára vezethető vissza.

Az alábbiakban az 1. pontban a nganaszan magánhangzó-harmóniának azt az állapotát mutatom be, melyet a 20. század második felében gyűjtött adatok alapján találunk. Bár cikkem elsősorban a palatoveláris harmóniáról szól, ebben a részben főként az I/U harmóniáról lesz szó, részben mivel ennek szabályosságainak leírása még nehezen hozzáférhető, részben mivel ennek működésétől elválaszthatatlan a palatoveláris harmónia működése, részben pedig mivel ennek történetére is támaszkodom későbbi érvelésemben. A 2. pontban a történeti tényeket vizsgálom meg, és rámutatok arra, hogy nem elképzelhetetlen, hogy a nganaszan palatoveláris harmónia története a magánhangzó-eltolódás előtti időkre vezethető vissza.³

1. A nganaszan magánhangzó-harmóniák a szinkroniában

Az 1.1. pontban a nganaszan magánhangzó-rendszert és a toldalékokban megjelenő, harmóniák szerinti magánhangzó-változásokat mutatom be. Az 1.2. pontban az I/U harmónia szabályaira vonatkozó fő eredményeket ismertetem. Az 1.3. pontban a tövön belüli palatoveláris harmónia meglétére hívom fel a figyelmet.

1.1 A nganaszan magánhangzó-rendszer és a harmóniák szerinti alternációk

A nganaszanban négy felső, három középső és egy alsó nyelvállású magánhangzó van, a rendszert pedig két nyíló diftongus egészíti ki (Helimski 1998, 483 és Várnai 2002, 33 nyomán):

³ A kutatást *A magánhangzó-harmónia mintázatainak kísérleti és elméleti vizsgálata* (NKFI 119863) projekt tette lehetővé. Köszönettel tartozom Novák Attilának a nganaszan morfológiai elemző adataiért és az értelmezésükhöz nyújtott segítségért; Várnai Zsuzsának és Wagner-Nagy Beátának a nganaszannal kapcsolatos konzultációkért; Rebrus Péternek, Törkenczy Miklósnak és Szigetvári Péternek az elemzéssel kapcsolatos észrevételeikért; Wenszky Nórának a cikkek megformálásához nyújtott segítségéért; Soros Györgynek pedig az ELTE Elméleti Nyelvészeti Tanszékének megalapításához nyújtott segítségéért.

	Elülső		Hátsó	
	kerekítetlen	kerekített	kerekítetlen	kerekített
felső	<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>ɪ</i> ⁴	<i>u</i>
középső	<i>e</i>		<i>ə</i>	<i>o</i>
alsó			<i>a</i>	
diftongus	<i>i</i> <i>a</i>			<i>u</i> <i>a</i>

A toldalékokban a harmónia alapján a következő váltakozásokat figyelhetjük meg (Várnai 2002, 57 alapján, kiegészítve az *u*-s alternációkkal):

Váltakozástípus	Előző szótagi <i>i, ü?</i>	<i>h</i> után?	I tő után	U tő után
1.	–	+/-	<i>ɪ</i>	<i>u</i>
	(+)	+/-	<i>i</i>	<i>ü</i>
2.	–	–	<i>ɪ</i>	<i>a</i>
	+	–	<i>i</i>	<i>a</i>
	–	+	<i>ɪ</i>	<i>u</i> <i>a</i>
	+	+	<i>i</i>	<i>u</i> <i>a</i>
3.	+/-	–	<i>i</i> <i>a</i>	<i>a</i>
	+/-	+	<i>i</i> <i>a</i>	<i>u</i> <i>a</i>

A magánhangzó előtt álló *h* csak akkor játszik szerepet, ha egyébként *a* állna ott: ilyenkor helyette *u**a* diftongus jelenik meg. Az előző szótagi magánhangzó csak akkor számít, ha az és az érintett toldalék-magánhangzó is felső nyelvvállású; vannak azonban olyan, az 1. váltakozástípusba tartozó toldalékok, melyekben mindig, az előző szótag magánhangzójától függetlenül is palatális magánhangzó jelenik meg (Helimski 1998, 490; Várnai 2002, 59).

A váltakozó magánhangzók az 1. típusban ajakkerekítés, a 2. típusban nyílásfok, a 3. típusban a képzés helye és az (az *u**a* : *i**a* esetében) ajakkerekítés, illetve (az *a* : *i**a* esetében) a nyílásfok szerint egyaránt különbözik egymástól. A fenti magánhangzók mindegyike (a diftongusokat nem számítva) előfordul olyan toldalékban is, amelyekben nincs magánhangzó-alternáció (Várnai 2002, 58–59; l. még Fejes 2018b, 41–42).

A magánhangzó-rendszerből tehát a felső és az alsó nyelvvállású magánhangzók, illetve a diftongusok vesznek részt a magánhangzó-harmónia szerinti alternációkban. A középső nyelvvállású magánhangzók különböző okokból maradnak ki belőle: az *e* és az *o* nem is fordul elő toldalékokban (ill. egyáltalán nem első szótagban, vö. Helimski 1998, 485; Várnai 2002, 33), tehát nincs is lehetőségük részt venni benne; az *ə* viszont nagyon is gyakori, ennek ellenére semmivel sem váltakozik. A magánhangzórendszerben jelölve

⁴ Az *ɪ*-t a különböző kiadványokban az *i* különböző mellékjeles változataival (*j*, *ï*, *î*) szokás jelölni. Én – török mintára – a minden mellékjeltől megfosztott *i*-vel (*ɪ*) jelölöm. Ennek a megoldásnak előnye, hogy az U melletti másik tőtípus jelölésére az egyszerűen gépelhető I-t használhatjuk.

tehát a következő magánhangzók jelennek meg az I (szimpla aláhúzás), illetve az U osztályú (dupla aláhúzás) tövek után:

	Elülső		Hátsó	
	kerekítetlen	kerekített	kerekítetlen	kerekített
felső	<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>ɪ</i>	<i>u</i>
középső	<i>e</i>		<i>ə</i>	<i>o</i>
alsó			<i>ɑ</i>	
diftongus	<i>iɑ</i>			<i>uɑ</i>

1.2. Szabályosságok a nganaszan I/U harmóniában

A nganaszan morfológiai elemző⁵ tótára alapján Fejes (2018a) megvizsgálta, hogyan függ össze a tövek harmóniaosztálya a tövekben található magánhangzókkal. A forrásban 3284 olyan toldalékolható fő szerepelt, melynek harmóniaosztálya jelölve volt. Az anyagban az egy szótagú, illetve a több szótagú, de csak ugyanolyan magánhangzókat tartalmazó tövek – legalábbis erős tendenciát mutatva – a magánhangzóktól függően a tövek egyik vagy másik harmóniaosztályához tartoznak. Ráadásul, ahogy azt egy magánhangzó-harmóniánál elvárhatjuk, az I osztályú tövek utáni toldalékokban megjelenő magánhangzót tartalmazó tövek tipikusan I osztályúak, míg az U osztályú tövek után megjelenő magánhangzót tartalmazó tövek U osztályúak. Ezeken kívül a nem első szótagban elő nem forduló *e*-t tartalmazó tövek I, *o*-t tartalmazó tövek tipikusan U osztályúak.⁶ Az *ə*-(ke)t tartalmazó tövek harmóniaosztálya viszont teljességgel megjósolhatatlan, vagyis az ilyenek következetesen kimaradnak a harmóniából, akárcsak az *ə*-(ke)t tartalmazó toldalékok. A magánhangzók tehát így sorolódnak be a harmóniaosztályokba:

	Elülső		Hátsó	
	kerekítetlen	kerekített	kerekítetlen	kerekített
felső	<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>ɪ</i>	<i>u</i>
középső	<i>e</i>		<i>ə</i>	<i>o</i>
alsó			<i>ɑ</i>	
diftongus	<i>iɑ</i>			<i>uɑ</i>

Látható tehát, hogy a kerekített magánhangzók kivétel nélkül U osztályúak, míg a kerekítetlenek többségükben I osztályúak – kivétel az U osztályú *a* és a harmóniából kimaradó *ə*. Mivel az alsó nyelvválású magánhangzók esetében a kerekítettségi szembenállás eleve kevésbé jellemző, akár olyan fonológiai elemzés is lehetséges, mely szerint

⁵ Az elemző a <http://www.morphologic.hu/urali/> címen érhető el, szerzői Novák Attila számítógépes nyelvész, illetve Wagner-Nagy Beáta, Várnai Zsuzsa és Szeverényi Sándor szamojedológusok. A tótár elsősorban Костеркина et al. 2001-re épül.

⁶ Az *o* besorolása sokkal kevésbé egyértelmű, mint az *e*-é. A részleteket l. Fejes 2018a, 126–127; 2018b, 47–48.

az *a* fonetikailag ugyan illabiális, de fonológiailag labiális, és ebben az esetben a nganaszan I/U harmóniát labiális (kerekségi) harmóniának is nevezhetjük.

Természetesen ehhez az is szükséges, hogy a tövek magánhangzói és harmóniaosztályai akkor is összefüggést mutassanak, amikor a töben különböző magánhangzók állnak. Az alábbiakban hat tőtípust különböztet meg:

- I: kizárólag *i*, *e*, *ɪ* vagy *ⁱa* van benne, és nincs *ə*;
- Ix: kizárólag *i*, *e*, *ɪ*, vagy *ⁱa* van benne, de *e*(zek) mellett *ə* is;
- U: *u*, *o*, *ü*, *a* vagy *^aa* van benne, és nincs *ə*;
- Ux: kizárólag *u*, *o*, *ü*, *a* vagy *^aa* van benne, de *e*(zek) mellett *ə* is ;
- IU: *u*, *o*, *ü*, *a*, *^aa* valamelyike és *i*, *e*, *ɪ*, *ⁱa* valamelyike is van benne, de nincs *ə*;
- IUx: *u*, *o*, *ü*, *a*, *^aa* valamelyike és *i*, *e*, *ɪ*, *ⁱa* valamelyike is van benne, de *ə* is.

A hat tőtípusra elvégzett statisztikai vizsgálat a következőket mutatja:

	I tövek	U tövek
I	230 (95%)	12 (5%)
Ix	417 (85%)	81 (16%)
U	24 (4%)	562 (96%)
Ux	94 (10%)	895 (90%)
IU	252 (48%)	276 (52%)
IUx	228 (52%)	213 (48%)

Látható, hogy ha egy töben csak I osztályú vagy csak U osztályú magánhangzó van, akkor meglehetősen nagy biztonsággal megjósolható, hogy a *tő* az I, illetve az U osztályba fog tartozni: nagyjából minden huszadik esetben fogunk tévedni. Ha *ə* is van a töben, nagyobb az esély a tévedésre, de még mindig csak minden tizedik-hetedik esetben fogunk tévedni. Ha viszont a töben I és U osztályú magánhangzó is van, akkor a *tő* harmóniaosztálya – kizárólag a töben levő magánhangzókat figyelembe véve – megjósolhatatlan.

A fenti adatokból az is kiolvasható, hogy a tövek 70%-a (2315) mégis az I, Ix, U, vagy Ux típusba tartozik, azaz harmonikus (magánhangzók ugyanabba a harmóniaosztályba tartoznak, esetleg semleges magánhangzóval kiegészülve), míg csak 30%-uk diszharmonikus. A fenti számarányt alig torzíttja, ha a harmonikus tövek közül kivesszük a 67 egy szótagú, harmonikus magánhangzót tartalmazó tövet, mely nem is lehet más, mint harmonikus; a diszharmonikus tövek számát viszont számos friss jövevényszó emelheti.

A harmóniában további szabályosságok is megfigyelhetők, például két szótagú, I és U osztályú magánhangzót egyaránt tartalmazó szavaknál a *tő* harmóniaosztálya gyakrabban egyezik meg az utolsó, mint az első szótagi magánhangzó harmóniaosztályával (a részleteket l. Fejes 2018a, 128; 2018b, 53–54). A hamburgi nganaszan korpusz anyagával (Brykina 2016) való összevetés visszaigazolta a fent megállapított magánhangzó-harmóniaosztályok meglétét (a részleteket l. Fejes 2018a, 130–138).

1.3. Palatoveláris harmónia a tövön belül

A két szótagú töveket vizsgálva, az I/U harmónia további szabályosságait keresve tűnt fel, hogy a palatoveláris harmónia a csak felső nyelvéllású magánhangzót tartalmazó két szótagú tövek esetében is érvényesül.⁷ Az alábbi tövek tartalmaznak azonos felső nyelvéllású magánhangzókat:

- két *i*: *biit* ‘tíz’, *biŋi* ‘vő; sógor’, *biđit* ‘nyílvessző, lövedék, lőszer, patron’, *d’imi* ‘ragasztó; gyanta’, *d’imi-* ‘ragaszt’, *d’indi*^N ‘dicsőség’, *d’indi-* ‘hallgat, hallgatózik, meghall’, *d’iŋi* ‘csomó’, *d’iŋi-* ‘megköt’, *d’iŋir-* ‘megköt, csomóra köt’, *hid’i*^c ‘nevetés’, *hid’is-* ‘nevet, mosolyog’, *hiim-* ‘beesteledik’, *hil’is-* ‘fél’, *hil’ti* ‘böngöly’, *hiri-* ‘főz’, *hiŋi* ‘vitás’, *hiŋi-* ‘vitatkozik’, *hiŋi* ‘éj’, *iri* ‘nagyapa’, *iŋi* ‘nagybácsi’, *kiŋi* ‘köldök’, *kindi-* ‘füstölög’, *kirbi-* ‘borotválkozik, haját vág’, *kirbir* ‘tamga’, *kiti-* ‘felébreszt’, *mibt* ‘dolog, tárgy’, *niis-* ‘vmi jelent vmit’, *niŋhi* ‘leengedés, lebecsátás’, *niimi* ‘mell; tej’, *niimti-* ‘nevez vkit vminek’, *niirmi* ‘hangok zaja’, *niiti-* ‘felakaszt’, *siŋsi-* ‘kihűl’, *siiti* ‘kettő’, *t’i-* ‘elrejt, eldug, bedug’, *t’i-* ‘bejön, bemegy’, *t’iim-* ‘megromlik, megrohad’, *t’imi* ‘fog’, *t’imiŋ-* ‘siet, igyekszik’, *t’ini-* ‘megrakja a tüzet, befűt’, *t’irbis-* ‘könyököl, támaszkodik’;
- két *i*: *bini* ‘kötél’, *bunis-* ‘rént betanít a fogathoz’, *bini-* ‘rént betanít a fogathoz’, *bunim-* ‘inni akar’, *biŋi-* ‘iszik’, *hiŋi* ‘fészek’, *hum-* ‘megijed’, *luhi* ‘sas’, *luhi* ‘fűzfa’, *mundis-* ‘hord, visz’, *munt* ‘teher’, *nur-* ‘lánykérőbe megy’, *sili* ‘ki, kicsoda’;
- két *u*: *hursu* ‘halliszt’, *hutu* ‘átmenet, átmenés’, *huur-* ‘keres’, *kuhu* ‘szörme, bunda, bőr’, *kuŋku-* ‘észrevesz, megismer’, *kuntu-* ‘elalszik’, *kuđum-* ‘megfázik, náthás lesz’, *kumun-* ‘mond (csak kérdésben használatos)’, *kuru* ‘rénbika’, *kuur* ‘hordó’, *luju-* ‘eltörik, eltör, felszed’, *luu* ‘kabát, bunda, ruha’, *mujmu* ‘reménység’, *mujmun-* ‘remél’, *muŋku* ‘fa’, *munu-* ‘mond’, *muŋku-* ‘elvándorol az erdő felé, az erdőbe’, *muu-* ‘öriz’, *muun-* ‘öriz’, *nubku-* ‘fut (állat)’, *nubku-* ‘fut (állat)’, *nutu-* ‘elcserél’, *nuum* ‘csúcs’, *ŋuhu* ‘kesztyű’, *ŋuhu* ‘ruha-ujj’, *sultu-* ‘odaköt’, *sunsu* ‘siker, szerencse’, *suŋsu* ‘domb, bucka’, *tubu-* ‘rág, megrág (pl. dohányt)’, *tunus-* ‘hajt, terel’, *turku* ‘tó’, *tubu-* ‘rág, kiszop’, *tunu-* ‘hajt, terel (bef.)’;
- két *ü*: *biüü-* ‘elmegy’, *d’üŋü-* ‘összekuszál’, *d’üümün-* ‘esik a hó, havazik’, *d’üünür-* ‘rénre vadászik (csoportosan)’, *d’üüü* ‘kéz’, *d’üüü-* ‘melegít, melegedik’, *hiündü-* ‘bízik vkiben, hisz’, *hiüü-* ‘elrejtőzik, bemászik’, *hiüü* ‘a tű foka’, *hiüü* ‘szárított fű a tűz meggyújtásához’, *hiüü-* ‘szaglik’, *küüü-* ‘összegabalyodik, összekuszál’, *l’üümü* ‘futás’, *l’üümüŋ-* ‘fut, rohan, vágat’, *l’üügü-* ‘megrág’, *mündüs-* ‘megrág’, *müntü-* ‘teli van’, *müüü-* ‘meggömbölyít, meggömbölyül’, *nüüü* ‘folyami menyhal (Lota lota)’, *ŋüüü* ‘cipőtalp’, *ŋüüü-* ‘feléleszt, életre kelt’, *ŋüüü* ‘csend’, *ŋüüü* ‘hó, tél’, *ŋüüü-* ‘befejeződik, abbamarad’, *ŋüüü-* ‘mászik’, *ŋüüü-* ‘kimerít’, *tüüü-* ‘elér vmit, odaér, elér vmeddig, elég, felfog, felkészül’, *tüüü* ‘takaró, hálósák’.

⁷ Joggal vehető fel a kérdés, hogy mi van a kettőnél több szótagú tövek esetében, ezek azonban csak ritkán monomorfemikusak, és azok is leginkább akkor, ha jövevényszavak. Bár a nganaszanban vannak egy szótagú szavak, és az itt vizsgált két szótagúak között lehet olyan, mely – akár történetileg, akár szinkron szinten is nyilvánvalóan – polimorfemikus, a vizsgált esetek többsége minden bizonnyal monomorfemikus.

A fenti példák számát az is gyarapítja, hogy az egyes csoportokban etimológiailag összefüggő töveket is találunk. Ez azonban igaz az alábbi, két különböző felső nyelvvál-lású magánhangzót tartalmazó tövekre is:

- *ir*: *nílu*- ‘él, lakik vhol’, *nímbum*- ‘felnő’, *níni* ‘báty; nagybáty; unokabáty’;
- *iu*: *d’ijku* ‘forgás, fordulat’, *d’ijku*- ‘kering’, *d’itu*- ‘eltalál, meglő’, *nírku* ‘nyárfa’, *nílu* ‘élet’, *nílu*- ‘teleeszi magát’;
- *iü*: *binüs*- ‘gyúr’, *d’inü*- ‘összegyúr, összegyűrődik’, *hirkü* ‘meredekség, meredek’, *l’išü* ‘lusta’, *nígüs*- ‘meghajol’, *nírü* ‘barát; vőlegény’, *síkü* ‘keskeny rész’, *śírü* ‘hó, tél’, *t’idü* ‘segítség’, *t’inü*- ‘tüsszent’, *t’irü*- ‘kiszárit’, *t’išü*- ‘gondoskodik, óv, segít’, *nígüs*- ‘imádkozik vkihez’;
- *uu*: *bigur* ‘háló’, *b’utum*- ‘kiönt (folyó)’, *ligum*- ‘szerencsétlenül jár’, *munu* ‘mozgás, járás’, *tuntu*- ‘magához tér, feléled’, *sírum*- ‘eljegesedik’, *simus*- ‘bezsíroz’, *síru* ‘özvegy’;
- *ui*: *hud’i*- ‘keres’, *huŋgir*- ‘megrövidít, levág’, *hurśi*- ‘visszatér’, *mul’i* ‘minta, dísz’, *mul’is*- ‘díszít’, *nubi*- ‘fut, vágat (állat)’, *nubir*- ‘száguld, robog’, *nuđ’is*- ‘dolgozik, foglalkozik vmivel’;
- *ur*: *kunśi* ‘belső’, *kunśi* ‘belülre’, *lunśi* ‘lép’, *lursi* ‘szalonka’, *mul’i* ‘díszítés’, *nubir*- ‘rohan, vágat’, *ŋunśi* ‘füstnyílás’, *ŋussi* ‘dolog, munka’, *ŋusi*- ‘dolgozik, vmivel foglalkozik, varr’, *ŋu’sis*- ‘mozog’, *tuđim*- ‘unatkozik, elunja magát’, *tugt’i* ‘anyag, rongy’, *tugt’is* ‘anyag’, *tuht’i* ‘gomb’, *tun’i* ‘szélcsendes idő’, *tunum*- ‘elcsendesedik (idő)’, *tunt’i* ‘róka’;
- *uü*: *kuđ’üs*- ‘úszik, a víz felszínén van’, *muńd’üs*- ‘megbeszél’, *ŋuńü*- ‘össze-gyűjt, összegyűlik’, *ŋu’ü*- ‘elenged; megenged’, *sumü* ‘csendes idő’;
- *üi*: *d’üđi*- ‘álmodik’, *d’üjhi* ‘kör’, *d’üjkir*- ‘begöngyöl, becsavar’, *d’ühi* ‘takaró a szánon’, *d’üri* ‘mélység’, *d’üri*- ‘álmodik; ábrándozik’;
- *üü*: *d’ülsi*- ‘befejez, kitölt’, *d’üti* ‘hézag, köz’, *d’üti* ‘...’;
- *üü*: *d’ügus*- ‘elveszik’, *d’ümun*- ‘esik a hó, havazik’.

Az alábbi táblázat azt mutatja, hogy milyen első szótagi felső nyelvvállású magánhangzót (sorok) milyen második szótagi felső nyelvvállású magánhangzó (oszlopok) követ.⁸ A százalékos értékek azt mutatják, hogy a két magánhangzó közül a képzés helye szempontjából hány százalék azonos.

⁸ A számok az előadáshoz képest változtak, és ebből következően a számok alapján generált ábrák is. Ennek oka, hogy az adatok ellenőrzése során kiderült, hogy a morfológiai elemző tőtárában egyes tövek ugyanabban az alakban és ugyanabban (vagy nagyon hasonló) a jelentésben kétszer is szerepelnek. Ezek a mostani számláláskor már csak egynek számítanak. További jelentős eltérés, hogy korábban 8 *iü* magánhangzóvázu szó szerepelt, de utólag ezek meglétét nem sikerült igazolni, feltehetően valamilyen elírásról volt szó.

	<i>i</i>	<i>ɪ</i>	<i>u</i>	<i>ü</i>	%
<i>i</i>	42	3	6	13	86%
<i>ɪ</i>	0	13	8	0	100%
<i>u</i>	8	17	33	5	79%
<i>ü</i>	6	3	2	28	87%
%	86%	83%	84%	89%	

Feltűnő azonban, hogy az azonos palatovelaritást általában azonos kerekítettség is kíséri, azaz bármelyik olyan két szótagú szót vesszük, amelynek mindkét szótagjában felső nyelvállású magánhangzó áll, az esetek többségében (62%-ában) ugyanazt a két magánhangzót fogjuk a két szótagban megtalálni. (A magánhangzók teljesen véletlenszerű eloszlása esetén csak a szavak 25%-a lenne ilyen.) Ez természetesen hozzájárul ahhoz, hogy a magánhangzók az esetek 74–87%-ában azonos palatovelaritásúak. Ugyanakkor ennek ugyanúgy hozzá kellene járulnia ahhoz is, hogy a magánhangzók azonos kerekítésűek legyenek, ebben az esetben az értékek mégis jóval alacsonyabbak (a legmagasabb értékek sem érik el az azonos palatovelaritásúak legalacsonyabb értékeit).

	<i>i</i>	<i>ɪ</i>	<i>u</i>	<i>ü</i>	%
<i>i</i>	42	3	6	13	70%
<i>ɪ</i>	0	13	8	0	62%
<i>u</i>	8	17	33	5	60%
<i>ü</i>	6	3	2	28	77%
%	75%	44%	71%	72%	

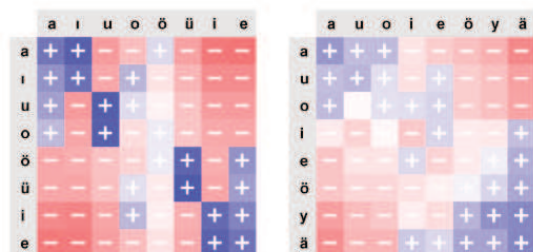
Érdekes azt is megvizsgálni, hogy az azonos, illetve eltérő kerekítésűeknél hány százalékos az azonos palatovelaritásúak aránya:

	<i>i</i>	<i>ɪ</i>	<i>u</i>	<i>ü</i>	%
<i>i</i>	42	3	6	13	93% / 68%
<i>ɪ</i>	0	13	8	0	100% / 100%
<i>u</i>	8	17	33	5	87% / 68%
<i>ü</i>	6	3	2	28	93% / 67%
%	100% / 43%	81% / 85%	94% / 57%	85% / 100%	

Látható, hogy az azonos kerekítésűeknél a palatoveláris harmónia igen erős tendenciaként (81–100%) érvényesül, de az eltérő kerekítésűeknél is markánsan (43–100%) jelentkezik: csak *i* előtt alacsonyabb (minimálisan) az azonos, mint az eltérő palatovelaritásúak aránya, és a nyolc vizsgálható kombinációból hatban az esetek kétharmada felett van, azaz 67% vagy annál magasabb (és csak egy esetben 50%-nál alacsonyabb).

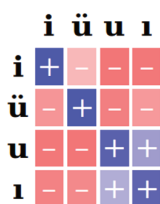
A fenti számértékek értelmezését nehezíti, hogy az egyes magánhangzók előfordulási gyakorisága különböző. Érdekes az arányokat olyan módszerrel is megvizsgálni, mely ezt figyelembe veszi. Mayer et al. 2010 a magánhangzó-harmóniának olyan vizualizációs eszközét dolgozták ki, mely pusztán (a hangzáshoz közel álló módon lejegyzett) szöveganyag segítségével kimutatja a harmóniát (anélkül, hogy a nyelv fonológiájáról

részletesebb ismeretekkel rendelkezénk). Az alapötlet az, hogy a harmóniában az azonos harmóniaosztályba tartozó magánhangzók a véletlenszerű eloszlásnál gyakrabban követik egymást, míg a különböző harmóniaosztályba tartozók ritkábban. Természetesen a pusztán szövegen alapuló vizsgálatot különböző zajok zavarják, így például eredeti helyesírásukat megőrző, és/vagy a nyelvben szokásos harmóniához nem igazodó idegen szavak, összetett szavak (pl. a magyarban olyanok, mint a *kőso*) stb. A török, illetve finn szöveganyagon (bibliafordításon) elvégzett tesztjük például a következő képet mutatja (Mayer et al. 2010, 26):

Az egyes négyzetek azt jelölik, hogy a balra látható magánhangzót milyen gyakran követi a fent látható magánhangzó. A magánhangzók a sorok hasonlósága alapján vannak rendezve. A kék + -szal jelölt kapcsolatok a két magánhangzó gyakorisága alapján vártnál gyakoribbak, a piros - -szal jelöltek ritkábbak: a mezők annál sötétebbek, minél nagyobb a várt értéktől való eltérés. Az egyes mezők halványságának oka lehet az, hogy a magánhangzók semlegesek, így az eltérés mértéke alacsony (finn *i*, *e*), vagy hogy a magánhangzó eleve ritka, ezért igazán szignifikáns eltérés nem is mérhető (török, finn *ö*).

Ha megvizsgáljuk a két szótagos, mindkét szótagjában felső nyelvvállású magánhangzót tartalmazó nganaszan töveket, akkor a következő ábrát kapjuk:

A magánhangzók sorrendje azt mutatja, hogy az azonos képzési helyű magánhangzók disztribúciója jobban hasonlít egymásra, mint az azonos kerekítésűeké. A sötét-kék átló arra hívja fel a figyelmet, hogy a magánhangzók leggyakrabban egymást követik. A jobb alsó sarok kéksége arra utal, hogy a különböző labialitású velárisok gyakrabban követik egymást, mint várható. A bal felső sarok ugyan azt mutatja, hogy különböző labialitású palatális ritkábban fordul elő a töben egymás után, mint várható, de nem annyira ritkán, mint velárisok palatálisok után, vagy fordítva, ahogy a jobb felső és a bal alsó sarokban látjuk.

Konklúzióként tehát megállapíthatjuk, hogy a felső nyelvállásúak körében megfigyelhető palatoveláris harmónia nem csupán a toldalékolásban működik, de erős tendenciaként a tövekben is megjelenik. A toldalékolással szemben a palatoveláris harmónia – elsősorban a velárisok körében – az eltérő labialitásúaknál is megfigyelhető, még ha nem is olyan markánsan, mint az azonos labialitásúaknál.

2. A palatoveláris harmónia történeti háttére

Korábban a palatoveláris harmónia kialakulását úgy képzelhettük, hogy a nganaszan magánhangzó-eltolódás végbemenetele után azokon a toldalékokban, melyekben az I/U harmóniának köszönhetően amúgy is váltakozott egy felső nyelvállású magánhangzó, ezt a váltakozást tovább bonyolította az előző szótagban álló felső nyelvállású magánhangzó képzési helyéhez való igazodás.

A tövön belüli harmónia felfedezése ezt az elképzelésünket némiképpen megváltoztatja. El tudjuk ugyan képzelni, hogy a toldalékok harmóniájának kialakulásával párhuzamosan a tövekben is végbement egy sor hangváltozás, melynek köszönhetően a palatoveláris harmónia legalább tendenciaszerűen megjelent, de felmerül annak a lehetősége is, hogy egy jóval régebbi jelenség nyomáról van szó, mely már a magánhangzó-eltolódás is jellemezte a nganaszant. Ez a jelenség pedig nyilvánvalóan valamiféle harmónia lehetett. Hogyan ellenőrizhetnénk ezt a lehetőséget a nganaszan szókincs alapos etimológiai feldolgozása nélkül?

Ha a ma különböző harmóniaosztályba tartozó magánhangzók olyan magánhangzókra vezethetők vissza, melyek szintén harmóniaosztályba sorolhatók (természetes osztályt alkotnak, egy jegyben különböznek), akkor elképzelhető, hogy a harmónia már abban az állapotban működött. Az persze külön kérdés, hogy ha működött is a tövekben, működött-e a toldalékolásban.

A 2.1. pont alatt bemutatom a nganaszan magánhangzó-eltolódást, illetve hogy miként vált ennek hatására a palatoveláris harmóniából mára kvázi-kerekítési harmónia. A 2.2. pontban rámutatok, hogy a mai palatoveláris harmónia előzménye viszont nyelvállás szerinti harmónia lehetett. A 2.3. pontban azt mérlegelem, hogy a vizsgálat eredményei miképpen befolyásolhatják a további nganaszan nyelvtörténeti kutatásokat.

2.1. A nganaszan magánhangzó-eltolódás és az I/U harmónia kialakulása

Helinski (1998, 482) a következő változásokat adja meg a nagy magánhangzó-eltolódás fő tendenciáinak: $*\ddot{u} > i$, $*u > \ddot{u}$, $*o > u$, $*\ddot{a} > o$, $*e > \ddot{a}$. Állítása szerint a folyamat friss, részben az orosz kapcsolatok kezdete, azaz a 17. század után ment végbe (bár nem írja, ezt minden bizonnyal arra alapozza, hogy vannak olyan orosz jövevényszavak, melyek átmentek ezeken a változásokon). Ha ezeket a változásokat beírjuk a korábban már látott, az I és U osztályú magánhangzókat tartalmazó táblázatba, a következőt kapjuk:

	Elülső		Hátsó	
	kerekítetlen	kerekített	kerekítetlen	kerekített
felső	<u>*<i>ü</i> > <i>i</i></u>	<u>*<i>u</i> > <i>ü</i></u>	<u>*<i>e</i> > <i>ɪ</i></u>	<u>*<i>o</i> > <i>u</i></u>
középső	<u><i>e</i></u>		<i>ə</i>	<u>*<i>ä</i> > <i>o</i></u>
alsó			<u><i>a</i></u>	
diftongus	<u><i>i</i><i>a</i></u>			<u><i>u</i><i>a</i></u>

Láthatjuk, hogy az (egyszer aláhúzott) I osztályú magánhangzók előzményei mindig palatálisak, míg a (kétszer aláhúzott) U osztályúak előzményei mindig velárisak. Eből pedig arra következtethetünk, hogy a mai I/U harmónia palatoveláris harmóniára vezethető vissza (vö. Helimski 1998, 492).⁹

Természetesen a fenti táblázat nem azonosítható az ónganaszan magánhangzórendszer ábrázolásával, hiszen azokról a magánhangzókról, amelyek nem vettek részt az eltolódásban, nem mutat semmit. Хелимский 1993 szerint a mai *ə*-nak két hasonló, veláris és palatális hang is előzménye, de ezek egybeestek – Fejes 2017 szerint azonban ezt nem szükséges feltételeznünk. A diftongusok keletkezéséről nem találtam információt a szakirodalomban.

2.2. A mai palatoveláris harmónia előzménye

A fenti ábrából az is kiolvasható, hogy a mai palatális felső nyelvvállású magánhangzók felső, míg a mai veláris felső nyelvvállású magánhangzók középső nyelvvállású magánhangzókra vezethetők vissza (**ü* > *i*, **u* > *ü*; illetve **o* > *u*, **e* > *ɪ*). Ha a +/–-os ábrába a felső nyelvvállású magánhangzók előzményeit írjuk be, a következő képet kapjuk:

⁹ Dolgozatom egyik bírálója kétségét fejezi ki azzal kapcsolatban, hogy a Helimski által felvázolt változási sorra alapozhatunk-e további elméleteket. Mint írja: „nem jelenik meg a szakirodalomban sem korábban, sem később, maga Helimski sem fejtí ki, hogy mi alapján állítja azt, amit”. Kétségtelen, hogy bármilyen hasonló kijelentést kritikává kell fogadnunk. Tény az is, hogy Helimski ugyanebben az írásában a nganaszan I/U magánhangzó-harmónia megjósolhatatlanságáról beszél, és mint kiderült, ez az esetek jelentős részében megjósolható. Ugyanakkor a valaminek a szabálytalanságáról szóló kijelentések értelmezhetők úgy is, hogy a szerző nem ismeri fel a szabályt – az sokkal nehezebben képzelhető el, hogy egy szerző (különösen egy kézikönyv összefoglaló cikkében) tényként közöljön szabályosságokat anélkül, hogy azokat alapos vizsgálatokra építené. Ráadásul a felvázolt változássort igazolni látszik az is, hogy úgy jósolja meg a palatoveláris harmónia kvázi-labiális harmóniává való átalakulását, hogy Helimski a kvázi-labiális harmónia meglétéről nem tudott. Ez ugyan önmagában nem igazolja a Helimski által felsorolt hangváltozásokat – hiszen a palatoveláris harmónia másképp is átalakulhatott volna kvázi-labiálissá –, de azért valószínűtlen, hogy egy légből kapott változássor pont azt az állapotot jósolja meg, amely meglelte később igazolódik a nyelvben. A fenti változások többségére Mikola (2004) is hoz példákat (igaz, ugyanazon magánhangzók más folytatóira is), egyedül az **e* > *ɪ* változást nem említi, illetve az **u* > *ü* változás szerinte csak *j* mellett ment végbe.

	* <i>ü</i>	* <i>u</i>	* <i>o</i>	* <i>e</i>
* <i>ü</i>	+	+	-	-
* <i>u</i>	-	+	-	-
* <i>o</i>	-	-	+	+
* <i>e</i>	-	-	+	+

Ezek szerint a toldalékokban palatális tövek után $*\bar{u} \sim *e$, veláris tövek után $*u \sim *o$ alternáció lehetett, azaz feltételezhetjük, hogy a magánhangzó-eltolódás előtt nyelvállás szerinti harmónia érvényesült. Ugyanakkor csak az $*u \sim *o$ alternáció tűnik szabályosnak, az $*\bar{u} \sim *e$ alternációban nem csak a nyelvállás, hanem a labialitás is különbözik. Ez inkább kétséges, mint biztos, teszi a korábbi nyelvállás szerinti harmónia feltételezését. Ráadásul ha a töbeli megoszlások gyakoriságát is visszavetítjük, azt látjuk, hogy a különböző labialitású $*e$ és $*o$ sokkal inkább hajlamos egymást követni, mint az azonos labialitású $*\bar{u}$ és $*u$.

Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az ónganaszan $*i$ nem változott, így nem csak az ónganaszan $*\bar{u}$ a mai nganaszan i előzménye, hanem az ónganaszan $*i$ is. Elképzelhető tehát, hogy az ónganaszanban $*i \sim *e$, illetve $*u \sim *o$ váltakozás volt a toldalékokban, az $*\bar{u}$ pedig – ha előfordult egyáltalán toldalékban – nem vett részt nyelvállás szerinti váltakozásban. A tövön belüli mai aszimmetria pedig, miszerint az eltérő labialitású palatális felső nyelvállásúak nem követik egymást olyan rendszerességgel, mint a velárisok, abból következik, hogy csak az $*i$ -ből fejlődött (megmaradt) i jellemző ilyen pozícióban, az $*\bar{u}$ -ból fejlődött nem.

2.3. Konzekvenciák és további feladatok

Kétségtelen, hogy a nganaszanban végbement magánhangzó-eltolódás a nganaszan fonotaktikáját is átalakította, és az ónganaszan palatoveláris harmónia kvázilabiális harmóniává alakult át. Az is elképzelhetőnek tűnik, hogy a mai palatoveláris harmónia egy korábbi nyelvállás szerinti harmóniára vezethető vissza. Ugyanakkor az, hogy elképzelhető, még közel sem jelenti, hogy bizonyított lenne; de azt sem tekinthetjük kézenfekvőnek, hogy a palatoveláris harmónia kései, a magánhangzó-eltolódást követő fejlemény. Emellett szólhat az a jelenség, hogy időnként ugyanannak a két szótagú szónak azonos és különböző magánhangzókat tartalmazó alakja is előfordul, pl. *śürü* ~ *śirü* ‘hó, tél’, *d’ümün* ~ *d’ümun* ‘esik a hó, havazik’. A kérdés eldöntésében döntő lehet, hogy a Helimski által felsorolt fő hangváltozási tendenciák mentek-e végbe az érintett szavakban is, vagy sem.

Az ónganaszan nyelvállás szerinti harmónia lehetősége azonban szükségessé teszi, hogy az egyes etimonok történetének felállításakor ezzel a forgatókönyvvel is számoljunk, illetve ellenőrizzük, hogy kizárható-e valamelyik változás. A jövevénytiszavak adaptációjában is figyelmet kell fordítani a harmóniára törekvésre (vagy annak hiányára). Nehézséget jelent, hogy a harmóniák kialakulása minden bizonnyal külsőleg mo-

tiválatlan folyamatok, így kronológiájukat nem lehet más eseményekhez kötni; a palatoveláris harmónia pedig éppúgy kialakulhatott spontán módon, mint a nyelvválás szerinti harmónia.¹⁰

Ha igazolódik, hogy volt nyelvválás szerinti harmónia, akkor is meg kell kísérelni válaszolni olyan kérdésekre, mint hogy mikor és hogyan (miért) alakult ki. Megnyugtató választ kellene találni arra a kérdésre is, hogy ma az eltérő labialitásúak között miért figyelhető meg olyan palatoveláris harmonikus tendencia, amilyenek a toldalékolásban nyoma sincs, illetve hogy ez miért sokkal karakteresebb a velárisok, mint a palatálisok között.

HIVATKOZÁSOK

- Brykina, Maria – Gusev, Valentin – Szeverényi, Sándor – Wagner-Nagy, Beáta 2016: *Nganasan Spoken Language Corpus* (NSLC). Archived in Hamburger Zentrum für Sprachkorpora. Version 0.1. <http://hdl.handle.net/11022/0000-0001-B36C-C>. Accessed 2017-06-16, published 2016-12-23.
- Fejes László 2017: *Etymology and grammar in the context of Nganasan vowel harmony*. Contextualizing historical lexicology. Helsinki, 15th–17th May 2017. Az előadás diái.
https://www.academia.edu/33125170/Etymology_and_grammar_in_the_context_of_Nganasan_vowel_harmony
- Fejes László 2018a: Utilization of Nganasan digital resources: a statistical approach to vowel harmony. In Pirinen, Tommi A. ed.: *Proceedings of the 4th International Workshop for Computational Linguistics for Uralic Languages (IWCLUL 2018)* Stroudsburg (PA), Amerikai Egyesült Államok: Association for Computational Linguistics, 121–140.
- Fejes László 2018b: A rejtőzködő harmónia. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 30, 37–70.
- Helimski, Eugene 1998: Nganasan. In Abondolo, Daniel ed.: *The Uralic Languages*. Routledge.
- Mayer, Thomas – Rorrdatz, Christian – Butt, Miriam – Plank, Frans – Keim, Daniel A. 2010: Visualizing vowel harmony. *Linguistic Issues in Language Technology* 4/2: 1–33.
- Mikola, Tior 2004: *Studien zur Geschichte der samojedischen Sprachen*. Aus dem Nachlass herausgegeben von Beáta Wagner-Nagy. Szeged: SZTE Finnisch-Ugrisches Institut.
- Várnai Zsuzsa 2002: Hangtan. In Wagner-Nagy Beáta szerk.: *Chrestomathia Nganasanica*. Szeged–Budapest: SZTE Finnugor Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet.

¹⁰ Az sem zárható ki, ugyanakkor aligha bizonyítható, hogy az új palatoveláris harmónia az eredeti palatoveláris harmónia átalakulása során alakult ki – ebben az esetben persze az ó-nganaszanban nem volt nyelvválás szerinti harmónia.

- Várnai Zsuzsa – Wagner-Nagy Beáta 2003: Magánhangzó-harmónia a nganaszanban. *Nyelvtudományi Közlemények* 100, 321–337.
- Костеркина Н. Т. – Момде, А. Ч. – Жданова, Т. Ю 2001: *Словарь нганасанско-русский и русско-нганасанский*. Санкт-Петербург: Просвещение.
- Хелимский, Е. 1993: Прасамодийские *ǣ* и *â*: прауральские источники и нганасанские рефлексy. In Bakró-Nagy Marianne – Szij Enikő szerk.: *Hajdú Péter 70 éves*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

A MODIFIKÁCIÓS FRAZÉMAKÉPZŐDÉS ESETEIRŐL

FORGÁCS TAMÁS

1. Bevezetés

Tudománytörténeti tény, hogy az állandósult szókapcsolatokkal való foglalkozás hosszú időn keresztül csupán az ilyen szókészleteti egységek gyűjtését, szótárazását jelentette. Az állandósult szókapcsolatokkal való elméleti foglalkozás ugyanis inkább csak a 20. században indult meg. A terminológiai és elméleti kérdések tekintetében ugyan máig viszonylagos megosztottság mutatkozik (főként abban a kérdésben, hogy az idiomatizmus-e a frazeológiai egységek megkülönböztető kritériuma, vagy elegendő, hogy a szóban forgó nyelvi egység több lexéma állandósult kapcsolata legyen), ám kétségtelen, hogy mára az angolszász, de még inkább a német nyelvtudományban az elmélet szemzőgéből is nagyon megerősödött ez az irányzat.

Minél intenzívebb fejlődést mutatott azonban az elmúlt évtizedekben a frazeológia mint nyelvészeti diszciplína, annál inkább szembetűnő az az aránytalanság, ami a tudományának a szinkronia szemszögéből való egyre alaposabb elméleti és kontrasztív kidolgozottsága és a diakrón perspektívából való elhanyagoltsága tekintetében látszik (ez utóbbiban mind a módszerek, mind az elvégzett vizsgálatok számának szempontjából). Ennek a paradox helyzetnek az oka kettős: a történeti nyelvészet – noha egyik fontos kutatási területe a szókészlet változása (történeti lexikológia) – szinte semmilyen érdeklődést nem mutatott a több szóból álló szókészleteti egységek iránt, a frazeológia pedig sokáig nem, és később is csak alig érdeklődött a történeti kérdések, például a szólások vagy közmondások keletkezése, főként pedig történeti változása iránt (vö. Mokienko 2002: 231).

Ez a véleménye Hadrovics Lászlónak is, aki *Gondolatok a történeti magyar frazeológiáról* című tanulmányában (1992), majd *Magyar frazeológia* című monográfiájában (1995) elsőként kísérli meg nyelvünkben a frazeológiai kapcsolatok keletkezési módjait rendszerzerűbben, a történeti szintaxis és jelentés tan oldaláról tárgyalni:

„A magyar frazeológiai irodalmat tanulmányozva úgy láttam, hogy **eluralkodott benne a művelődéstörténeti szempont** [kiem. tőlem – F. T.]. A régebbi nagyon is érdekes kutatók túlságosan sokat fáradoztak a ma már érthetetlen szólások tárgyi alapjainak kutatásában, és közben **a szólásnak mint nyelvi jelenségnek vizsgálata háttérbe szorult** [kiem. tőlem – F. T.]. Érezte ezt maga O. Nagy Gábor is, amikor 1961-ben (Nyr. LXXXV, 335–345) az »Azonos szemléletből származó frazeológiai kifejezések« című, egy egész sor elvi értékű megfigyelést tartalmazó cikkének mintegy összefoglalásaként a következőket írta: »Mindenekelőtt arra kell rámutatni, hogy frazeológiai kifejezéseinknek, közelebről véve pedig szólásainknak csak az egyik, mégpedig valószínűleg a kisebbik része az, amelynek a megfejtéséhez, magyarázatához elegendő a művelődéstörténetnek, néprajznak vagy valamely más, nem nyelvtudományi diszciplínának a segítségével.

A frazeológiai kapcsolatok nyelvi alakulatok, sajátágaiknak a megismeréséhez is a nyelvudomány módszereivel kell hozzáfogni.« (I. h. 345).” (Hadrovics 1992a: 129)

Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy nagyon nagy szükség van a frazeológia történeti szempontú megújulására, s az állandósult szókapcsolatoknak a nyelvi változás szemszögéből való leírására. Tanulmányom ennek egy aspektusát veszi nagyító alá: a modifikációs frazémaképződéssel foglalkozik.

2. A frazémaképződés főbb típusairól

A frazémák keletkezésének a folyamata több aspektusból is megközelíthető. Van olyan modell (Barz 1985), amely arra koncentrál, hogy a létrejött frazémák milyen bázisra vezethetők vissza. Ha egy szabad szókapcsolat állandósulttá válik, **primer frazeologizálódásról** beszélhetünk, a **szekunder frazeologizálódás** során már meglévő állandósult szókapcsolatok módosulásával születnek új frazémák. Ez lehetséges úgy is, hogy egy pusztán szerkezetileg állandósult egység idiomatikus jelentésváltozáson megy át (pl. egy eredetileg frazeológiai terminus technicusként állandósult kifejezés átvitt érteleme tesz szert: *bedobja a törölközőt, öngólt lő, keresztút alá vesz stb.*). De megtörténhet az is, hogy a már meglévő **frazémák alaki módosulásával** jönnek létre az új egységek (l. később).

Munske tipológiája (Munske 1993) ezzel szemben a szókapcsolatok motivációjára alapozódik. Négy fő típust különböztet meg ebből a szempontból:

A nem átvitt értelmű, pusztán strukturálisan állandósult – **aszpecifikus** – frazémák morfológiailag és szemantikailag is motiváltak (pl. *kategorikusan cáfol, más irányú elfoglaltság*).

Figuratívan motiváltak az átvitt értelmű (metaforikus és metonimikus) frazémák (pl. *olajat önt a tűzre, beszél vki fejével*).

A **situatívan motivált** frazémák csoportjába elsősorban az elliptikus frazémák tartoznak, melyek megértéséhez egy bizonyos – a szókapcsolatban explicit módon ki nem fejezett – situáció ismerete is szükséges (pl. *Kapsz egyet!, Nyald ki!*).

Munske negyedik csoportját a Barz rendszerében megtalálható **modifikációs frazémák** alkotják, melyekre a jelmező-motiváció a jellemző, s mindenképpen a szekunder frazeologizálódás körébe sorolhatók.

Ezen belül lehet szó **remotivációs átértelmezésről** is, amikor egy meglévő frazémát a kodifikálódott jelentéséhez képest más – többnyire literális – értelemben használunk, mint például az alábbi viccben:

- Hová lett a bal kezed, Pinokkió?
- Ajjaj, már megint *rossz fát tettem a tűzre!*

Gyakoribb azonban a modifikációs frazémaképződés esetén, hogy a kifejezés **alaki oldala** változik meg, pl. komponenscsere vagy kontamináció révén.

Fontos ugyanakkor, hogy elkülönítsük az **okkasionális**, alkalmi módosulásokat az **uzuális**, kodifikálódott változatoktól. Az **alkalmi modifikációk** jobbra csak a kifejezésnek a szövegbe, illetve az adott kontextusba való beépülését szolgálják, esetükben inkább afféle aktualizációkról van szó (pl. *Aki nyel, az nyer* [= a Borsodi sör szlogenje]). A frazémaképződés szempontjából azonban igazából azok a megoldások érdekesek,

amelyekből később új, uzuális frazéma keletkezik, azaz amelyek kodifikálódva beépülnek a rendszerbe (vö. Burger 1982: 68 is). Természetesen először ezek is okkasionális megoldások csupán, ugyanúgy, ahogy egyes szabad szókapcsolatok átvitt értelmű használata is alkalminak számít eleinte. A különböző modifikációfajták által létrejött egységek eltérő affinitással rögzülnek a szókincsben. Igaz ugyan, hogy a modifikációk megértéséhez gyakran szükség van a kontextusra, ami a lexikális kodifikáció ellen dolgozik, vannak azonban olyan típusok is, amelyek nagyon jó eséllyel válnak a szókincs elemeivé.

Ha azonban bizonyos alkalmi modifikációk gyakrabban is előfordulnak, idővel uzualizálódhatnak is. Az alaki oldal ilyen változásai hozzák létre a frazémák **variánsait**, a jelentésoldal rögzülő változásai (többnyire figuratív jelentésfejlődés révén) pedig **poliszém egységeket** eredményeznek.

A **variánsok** megértéséhez nincs szükség valamiféle kiinduló frazémára, a beszédpartnernek egyszerűen csak ismernie kell az egyes kifejezések jelentését, mint bármely más lexikális egységnek, vö.

az agyára/idegeire megy vkinek (vmivel) vki

csapdába/csávába/kelepcébe kerül

(ügy) örül vminek vki, mint ablakos/üveges tót a hanyattetésnek stb.

Ezeket a szókapcsolatokat a kontextustól függetlenül hozzá lehet rendelni a denotátumukhoz, ezek tehát a szóképzéletről „lehívható” megnevezési egységek. Azt viszont sok esetben igen nehéz volna megállapítani, melyik változat ezek közül az eredetibb, s volt-e egy „alapváltozat”, amelynek modifikációjával született a többi variáns, vagy esetleg párhuzamos alakulásmódokról van-e szó.

A továbbiakban a modifikációs frazémaképződésnek azokat az eseteit mutatom be részletesebben, amelyekben a kifejezések **alaki oldala** módosul – akár alkalmilag, akár a kodifikáció szintjén.

3. A modifikációs frazémaképződés főbb típusai

3.1. Komponensek cseréje (lexikális szubsztitúció)

Barz szerint (1985: 128) a frazémákat egyébként is jellemzi az erős szövegkonstituáló funkció, de ez a modifikációk esetében még inkább igaz. A modifikálhatóság igen lényegi tulajdonsága a frazeológiai egységeknek, Burger szerint (1982: 68) szinte nincs is olyan modifikáció egy frazeológiai egység esetében, amely valamilyen kontextusban ne volna elképzelhető és értelmes. Persze többféle modifikációtípus létezik, s nem minden frazématípus nyitott egyformán a módosításokra. Saját vizsgálataim alapján az ún. szintagma-intern, azaz a kifejezések formai oldalát érintő modifikációk inkább a mondat formájú egységek között gyakoriak. Ez nyilvánvalóan abból is fakad, hogy a közmondások, közhelyek általában terjedelmesebbek, több lexémából állnak, így egy-két elem felcserélése vagy kihagyása esetén még mindig könnyen lehet asszociálni az eredeti kifejezésre: ugyanez a többnyire két-három szóból álló szólások esetében jóval nehezebb, s – feltehetőleg emiatt – ritkább is.

Megkönnyíti elferdített formában is a kodifikált közmondás felismerését, ha a lexikai szubsztitúció inkább csak hasonló hangzású szavak cseréjét jelenti, pl.

(1) Régi-új elnök Örményországban

Aki ver, az nyer

Súlyos összeütközésekbe torkollott Örményországban a szeptember 22-i elnökválasztás, miután a vesztes ellenzéki jelölt csalódott hívei erőszakra ragadtatták magukat. (Heti Világgazdaság 1996. október 5., 33)

A frazeológiai irodalom ugyan alig vesz róla tudomást, de az aktuális szövegbe való beágyazás mellett elősegítheti a kifejezés modifikációját a nyelvi **tabukerülés** is. Így például előfordul, hogy a durva stílusminősítésű frazémának a konstituensek „szalonképesebbé” cserélése révén eufemisztikus változataik születnek. Ilyenek például a ’többnyire a jobb pozícióban, ill. a hatalmon levők tesznek szert előnyre, győznek a versenyben’ jelentésű *Mindig az erősebb kutya b...k* klisének a humorosan eufemizáló változatai, pl. *Mindig az erősebb kutya vitézkedik*; *Mindig az erősebb kutya írja a történelmet*; *Mindig az erősebb kutyáé a kutyakisasszony* stb. (vö. Forgács 2003: 419).

Ezek inkább csak alkalmi módosulások, nem tekinthetők teljesen kodifikáltnak, ám nincs szükség megértésükhöz a kontextusra, hiszen az eredeti kifejezés nagy része szerepel a módosított változatban is, s értelmük is ugyanaz, mint az eredeti fordulaté. Előfordulhat azonban az is, hogy a tabukerülés szándékával létrejött változat is kodifikálódik. Ma már ilyennek tekinthetjük a *benne van a szarban* vagy *kihúzza a szarból* kifejezések azon változatait, amelyekben a főnévi komponens helyén a *kakaóban*, illetve a *szoarében* elemek szerepelnek, pl.

(2) Nem volt előtte, a vécébeli tanácskozást kivéve, egy árva próba! Most aztán *benne vagyunk a kakaóban*. (MNSzt.; Digitális Irodalmi Akadémia; Tandori Dezső: A mennyezet és a padló; 1976)(3) Várniuk kell tehát vagy egy jótét lélekre, vagy a többiek szolidaritására (ez csak egy ideig megy), vagy egy újabb örültre, aki időlegesen *kihúzza őket a szoaréból*. (MNSzt.; Index Fórum 1998. október 28.; Szerző: GLászló)

Mint eddigi példáink is mutatják, a variánsképződés egyik fő forrása a **komponensek cseréje**. Ennek során a kifejezés valamely eleme egy ugyanabba a szófaji kategóriába tartozó összetevővel cserélődik ki. Barz szerint (1985: 129) a kicserélt elemek többnyire valamiféle paradigmatiszós viszonyban vannak egymással (pl. *agy – ideg (agyára/idegeire megy vkinek)*; *hajó – csónak (egy hajóban/csónakban eveznek)*; *csapda – csáva – kelepce (benne van a csapdában/csávában/kelepcebén)* stb.), de előfordulhat az is, hogy nincs közöttük ilyen viszony (vö. ném. *jmdm. den Kopf waschen – jmdm. den Kopf zurechtsetzen* ’megmossa a fejét vkinek – helyre teszi a fejét vkinek, észre téríti’; *legény a gáton/talpán*; *hány, mint a lakodalmas/murányi kutya*; *kukac/zabszem van a fenekében* stb.). Végső soron persze talán ilyenkor is van közöttük valami paradigmatiszós kapcsolat, csak nem annyira direkt, mint a fenti esetekben. A *murányi kutya* ugyanis feltehetően valamiféle anekdotából került a kifejezésbe, s szintén túl sokat ehetett, mint az, amelyik a lakodalomban nem tud mértéket tartani. A *kukac* és a

zabszem pedig nyilván egyformán csiklandozzák, ingerlik azt a feneket, amelybe „befészkeltek” magukat, azaz itt is van valamiféle szemantikai kapcsolat.

A komponenscsere tehát a leggyakoribb a modifikációs eljárások között mind az okkasionális, mind az uzuális változatok esetében. Tulajdonképpen a frazémavariánsok jelentős része úgy születik, hogy a kifejezés egy vagy több elemét kicseréljük. Ha ez csak a kifejezés valamely főnévi vagy igei komponense, akkor nagyon könnyen lehet belőle uzuális variáns is, pl. *fabatkát / hajítófát / egy rozsdás pitykét / egy garast / szart sem ér* vagy *tudja/ismeri/érti a dürgést/dörgést*). Voltaképpen **analógiás teremtéssel** van ezekben az esetekben dolgunk.

De az analógiás teremtés körébe tartoznak azok a változatok is, amelyek úgy jönnek létre, hogy a kifejezés mögött álló gondolkodási modellnek (frame) vannak eltérő lexikális kitöltései. Ilyen esetekben gyakran a kifejezés számos eleme cserélődik, de az azonos modell nyomán felismerjük az eredetit vagy a leggyakoribb variánst. Ilyen szerkezetazonos szinonimának tekinthetjük például a közmondások köréből a következőket:

*Két dudás egy csárdában nem fér meg.
Két éles kard/pallos/tőr nem fér egy hüvelybe.
Nem fér meg két kakas egy szemétdombon.
Nehezen alkuszik meg két eb egy csonton.*

A nyelvi humor megnyilvánulásaként még olyan extrém megoldásokkal is találkozni, amelyekben az idegen nyelvi frazémát „álmagyarítják”, vagy éppen fordítva: a magyart fordítják – látszólag – idegen nyelvre. Az első esetet példázza az angol *Thank you very much* kifejezés tréfás elferdítéseként használt *Tenkjű veri a macskát*, a másodikat az *Ajándék lónak ne nézd a fogát* közmondás tréfás szlávós „ferdítése”: *Szuvenyír nyihaha, nye kukucsku protku!*

De ebbe a csoportba tartozik az ún. **elferdített közmondások** (közmondásper-sziflázások) zöme is, hiszen ezek nagy része is a komponensek cseréjén alapszik. Ezek is lehetnek természetesen alkalmiak is, de sok közülük – a közmondáskincsnek valamiféle posztmodern halmazaként – uzualizálódott, pl.

Jön még kutyára teherautó! [← Jön még kutyára dér.]
Mindenki a maga szerencséjének a pogácsa. [← Mindenki a maga szerencséjének a kovácsa.]
Több szem többet sír. [← Több szem többet lát.]
Jó bornak nem kell pohár. [← Jó bornak nem kell cégér.]

Az **akcionális** modifikáció esetében egy kifejezés variánsai eltérő akcióminőséget írnak le, vagy ugyanannak a fogalmi tartalomnak más-más nézőpontját, pl. egy cselekvés vagy folyamat kezdetét, lefolyását vagy végpontját mutatják be. Ilyenkor szokás **akcionális sorokról** is beszélni (vö. Hyvärinen 1996: 409: *aktionale Reihenbildung*), pl.

lendületbe jön vki/vmi
lendületbe hoz vkit/vmit vki/vmi
lendületben van vki/vmi

*lendületben tart vkit/vmit vki/vmi
kijön/kiesik a lendületből vki/vmi*

3.2. Frazémák bővítése és szűkítése

Kedvelt modifikációs eljárás még a frazéma **bővítése**, kiegészítése, de ennek ellentéte, a **szűkítése** is. Ezek is lehetnek okkasionális megoldások, de uzualizálódhatnak is, létrehozva ezzel a kifejezésnek egy hosszabb vagy rövidebb változatát, esetleg egy szólás- és egy közmondásformájú egységet. Az alábbiakban ilyen esetekre láthatunk példát.

Az eredetileg szabad szó szerkezetként funkcionáló *a szemétdombra kerül* szó szerkezetből metaforizáció révén előbb állandósult szókapcsolat alakult. Ebbe az átvitt értelmű kifejezésbe később bővítéssel a *szemétdomb* lexéma elé különféle birtokos jelzők is bekerültek, pl. a *politika*, a *tudomány*, a *történelem szemétdombjára kerül*. Ezzel voltaképpen a *szemétdombra kerül* kifejezésnek létrejön egy olyan variánsa, amelyben lehetőség van birtokviszony kifejezésére is, azaz voltaképpen a kifejezés eredeti vonzatstruktúrája kiegészül egy fakultatív vonzattal: *vki/vmi (vminek) a szemétdombjára kerül*. Ezek közül az alkalmi bővítmények közül azonban – az MNSzt.-ben végzett vizsgálataim alapján – a *történelem* annyira kiemelkedik, hogy ma már azt mondhatjuk: uzualizálódott egy *vki/vmi a történelem szemétdombjára kerül* fordulat is.

Az alábbi példa ugyan csak alkalmi bővítést szemléltet, viszont látható, hogy a bővítés az eredeti kifejezésnek több elemét is érintheti:

- (4) *Az internacionalista bolsevik kutyából nem lesz nemzeti, demokratikus szalonna* – összegezte mondanivalóját Kövér László Fidesz-alelnök tegnapi sajtótájékoztatóján. (Népszabadság 2001. augusztus 11., 4)

A bővítésnek egy speciális válfaja a szakirodalomban **remotivációs expanzió**nak nevezett megoldás. Ez mindig mondatformájú egységekkel való játékot jelent, melynek során a frazéma maga változatlan formában áll, de egy olyan kiegészítést kap, amely a közmondás mondanivalóját relativizálja vagy akár az ellentétébe is fordítja. Ezek az eleinte csupán a posztmodern ironia termékeiként megszülető változatok is lehetnek inkább csak alkalmiak (l. alább az első két kifejezést), de tudnak bizonyos szinten uzualizálódni is (l. a további példákat):

Nem mind arany, ami fénylik! De biztos, hogy van benne szabad elektron.
Nem mind arany, ami fénylik... Attól, hogy sárga, még lehet szar is.
Új seprű jól seper... De a régi tudja, hol a szemét.
A rest kétszer fárad. A nem rest egész életében.
A pénz nem boldogít. Csak azok a dolgok, amiket érte megszerezhetsz.

A bővítés fordítottja, azaz a frazeológiai egység **szűkítése** is gyakran előfordul. Ennek egy formája az is, ha mondatformájú egység szólássá rövidül, de történhet egyszerű rövidülés is, a kifejezés típusának a megváltozása nélkül. Ez is végbemehet okkasionálisan, pusztán a szövegbe építés érdekében, de ennek az eljárásmodnak is lehet olyan eredménye, amelynek során új uzuális frazéma keletkezik. A kifejezések szűkebb,

rövidített változatának használata főként a közmondások esetében gyakori: ezek ismertsége lehetővé teszi ugyanis, hogy a sajtónyelvben – gyakran újságcikkek címeiben – rövidítve szerepeljenek. Ismert paróimiumoknak már a felét is elegendő megadni ahhoz, hogy az olvasó emlékezetében az egész közmondás felidéződjön, pl.

Bolgár pénzügyi válság

Híg a leva (Heti Világgazdaság 1996. május 18., 21)

Eddigi példáink főként alkalmi modifikációk voltak, de vannak a szűkítésnek olyan esetei is, melyekben a rövidítés után kapott változat is uzuális frazéma, pl.

olajat önt a tűzre vki → *olaj a tűzre vmi*

Akinek vaj van a fején, ne menjen a napra. → *vaj van a fején vkinek*

Aki másnak vermet ás, maga esik bele → *vermet ás (vkinek) vki*

3.3. Állító és tagadó változatok

A legtöbb frazeológiai egység **állító és tagadó** formában is használható, előfordul azonban, hogy bizonyos szókapcsolatoknak inkább csak az egyik változatuk használatos. A (*Minden*) *zsák megtalálja a foltját* közmondás például inkább állító formában szokásos, míg az *Ajándék lónak ne nézd a fogát* fordulat tagadó alakban. Ilyenkor a meghökentés erejével hathat, ha mégis az ellenkező „előjellel” használjuk a kifejezést, mint az alábbi példában:

- (5) ... dr. Némethi János tudományos kutató szól Popp Aurel festőművész életútjáról, Sike Lajos figyelmeztet arra, hogy „*ajándék lónak... nézd meg a fogát!*” ... (MNSzt.; Romániai Magyar Szó 1999. október 10.)

Hasonlóképpen tagadó formában szokott előfordulni *A pénz nem boldogít* közhely is, amelyről már fentebb is láthattuk, hogy igazságértékét gyakran megkérdőjelezi különféle hozzáfűzött megjegyzésekkel. De ugyanilyen szokatlan az is, ha állító formában fordul elő, pl.

- (6) Itt a hirtelen gazdagodás nem szétválaszt, hanem összehoz, *a pénz boldogít*, az ír whiskey finom, a ír táj kopár, de barátságos, kell ennél több? (MNSzt.; Magyar Narancs 1999. november 11.)

Ezek a példák alkalmi modifikációk voltak, előfordul azonban, hogy egyes kifejezéseknek létezik egy állító és egy tagadó variánsuk is, illetve hogy a bennük foglalt állítás fordított előjellel is megtalálható szólásaink és közmondásaink között, pl.

Ruha teszi az embert.

Nem a ruha teszi az embert.

Minden rosszban van valami jó.

Minden jóban van valami rossz.

Aki szerencsés a játékban, szerencsétlen a szerelemben.

Aki szerencsétlen a játékban, szerencsés a szerelemben. Stb.

3.4. Defrazeologikus deriváció

A frazeológiai egységek modifikációjának kérdéskörébe tartoznak az ún. **defrazeologikus deriváció** esetei is, melynek során egy frazeológiai egységből szóalkotási folyamatok (főként szóképzés és -összetétel) révén hozunk létre új lexikális egységeket, pl.

bakot lő → *baklövés*

cserben hagy → *cserbenhagyás*

szarvakat rak vkire → *felszarvaz*

szemére hány vkinek vmit → *szemrehányás*

kosarat ad vkinek → *kikosaraz* stb.¹

Látható, hogy az esetek többségében az igei alapú kifejezést alakítják főnévvé, de léteznek más szófajta eredményező képzések is (*nyakát töri* → *nyaktörő* (*mutatvány*), *enyves a keze* → *enyveskező* stb.). A defrazeologikus deriváció során az eredetileg többszavas egységek összevonódnak, ezáltal kikerülnek a frazémák osztályából, azaz a defrazeologikus deriváció inkább a frazémák változási folyamata szempontjából fontos, nem annyira a keletkezésük szemszögéből. Ugyanakkor egyes esetekben előfordul az is, hogy valamilyen igei komponens (többnyire egy viszonylag „üres” jelentésű ún. *könnyű* vagy *operátor* ige, vö. Forgács 2014: 160, ill. Károly 1980: 148) segítségével a főnévi formát újra igeivé alakítják, azaz egyfajta ekvivalencia kialakítása történik meg. Ez a folyamat viszont további frazeológiai egységeket eredményezhet, azaz ez is a szekunder frazeologizálódás körébe eső jelenség, pl.

bakot lő → *baklövés* → *baklövést követ el*

szemére hány vkinek vmit → *szemrehányás* → *szemrehányást tesz vkinek* stb.

3.5. Frazeológiai egységek kontaminációja

A frazeológiai egységek modifikációs folyamatai közé tartoznak a **kontamináció** esetei is. Mint tudjuk, a szóvegyülés a ritkább szóalkotási módok közé tartozik (pl. *cso-kor x bokréta* → *csokréta*). A szóvegyüléshez hasonló folyamatokat azonban megtalálni a frazeológiai egységek körében is. Kontamináció történhet nem idiomatikus kifejezésekkel is, jól példázza ezt a Kossuth rádió 2016. június 2-i 180 perc című adásából származó következő részlet is:

- (7) Valamennyire más összetételű elégedetlenség szült zavargást tegnap délután, kora este a kiskunhalasi menekültügyi telephelyen. Aztán késő estére *helyreálltak a kedélyek*.

¹ A magyar szakirodalomban Somhegyi 1988 és 1992 vizsgál hasonló eseteket, s *monofrazémának* nevezi az efféle alakulatokat. *Valódi monofrazéma* néven tárgyalt példának egy része azonban inkább csak metaforikus névátvitel (*fütyül vkire*, *begyullad* stb.), nem korábbi frazémából jön létre. Az *ál-monofrazéma*nak nevezett típusba a *tönkre|megy*, *helyben|hagy*, *halál|sápadt*-típusú összetételeket sorolja, hiszen ezeknek mindkét szókapcsolati eleme megtalálható az összetételben. Problematisuk ugyanakkor maga a *monofrazéma* elnevezés, hiszen egy kifejezés éppen attól frazéma, hogy több szó kapcsolata, azaz ha összetétellé válik egy korábbi frazeológiai kapcsolat, akkor kilép a frazeológiai egységek köréből.

Itt nyilván a *helyreállt a rend* és a *megnyugodtak a kedélyek* fordulatok keveredéséről van szó, ez esetben azonban csupán véletlen tévesztésről, asszociációs zavarról beszélhetünk.

Hasonló asszociációs zavar azonban szólások használata kapcsán is előfordul, s nem is csak szóbeli közlésben, hanem írásban is. Többnyire akkor következik be, ha azonos vagy hasonló jelentésű szólások töredékesen hívódnak le a mentális lexikonból, és két kifejezés kontaminálódik, pl.

- (8) A SZDSZ jelenlegi zuhanása azzal is magyarázható, hogy a szabad demokraták hivatalosan elismerték vereségüket. Az önkormányzati választásokon azonban *kiküszöbölhetik a csorbát*. (Magyar Hírlap 1998. augusztus 15., 4; *kiküszöböli a hibát és kiküszöböli a csorbát*)

Eljuthatnak azonban az efféle kontaminációk odáig is, hogy már nem csak egy-szeri tévesztésről van szó. A *kemény dió* és a *nehéz ügy/dolog* kifejezések keveredéséből létrejött *nehéz dió* fordulat ugyanis egyre gyakrabban hallható, de írásban is egyre többször megtalálni. A Magyar Hírlap 1994 és 2001 között megjelent összes számát megvizsgálva a keresőprogram azt mutatja, hogy 44 *kemény dió* mellett 8 esetben találunk *nehéz dió* alakot. Ez arra utalhat, hogy bár a *dió* nem tud valóban nehéz lenni, azaz elég értelmetlen így a szókapcsolat, lehet, hogy lassan barátkoznunk kell ezzel a formával is:

- (9) ... a szociális intézkedések átalakítása Csehországban is *nehéz dió*, és a jövő évi parlamenti választások közeledtével egyre nagyobb vitákat vált ki. (Magyar Hírlap 1995. április 14., 12)

Ez a példa már átvezet bennünket a **szándékos kontaminációhoz**, amikor két vagy több kifejezést tudatosan összevonnak. Ezt az eljárásmodot különösen közmondásokkal kapcsolatban figyelhetjük meg, de szólások esetében sem lehetetlen, pl. *elröpiül felette az idő vasfoga* (← *elröpiül felette az idő + megeszi az idő vasfoga*) stb. (vö. Dömötör 1989: 128; Hadrovics 1995: 258 k.; Hernádi 1995: 17; Szathmári 1996: 461; Forgács E. 2005: 240 kk.). Az ilyen közmondáspersziflázásokban rejlő posztmodern humort, iróniát csak akkor érthetjük meg teljesen, ha a bennük megbúvó eredeti közmondások mindegyikét ismerjük, vö. pl.

Szegény ember vízzel főz, s még az ág is húzza. [← Szegény ember vízzel főz. + Szegény embert még az ág is húzza.]

Vak tyúk is talál szemet szemért. [← Vak tyúk is talál szemet. + Szemet szemért.]

3.6. Komponensek népetimológiás újraértelmezése

A modifikációs frazémaképződés kapcsán Munske megemlíti még egy viszonylag ritka, de mégis számba veendő lehetőséget. Ennek lényege, hogy bizonyos, motivációjukat vesztett frazémák esetében a nyelvhasználók megpróbálják a **motivációt újraalkotni**. Ez történhet úgy is, hogy a kifejezések motivációs hátterét illetően új magyarázatok keletkeznek. Ezeket az eredetmagyarázatokat azonban inkább csak a műveltebbek

ismerik, az átlag nyelvhasználók nem, bár egy részük az olvasottabb, érdeklődőbb nagyközönség számára is közkinccsé válhat. Gondoljunk például a *Hátra van még a fekete-leves* kifejezésre, s ennek mára hamisnak bizonyult eredetmagyarázatára, miszerint a *feketeleves* nem más, mint a *fekete kávé*, s a kifejezés Török Bálint elfogásához kapcsolódik (vö. O. Nagy 1979: 335–337 is).

A frazeologizálódási folyamat szempontjából azonban ezek a magyarázatok kevésbé fontosak. Vannak viszont olyan egységek is, amelyek esetében a kifejezés valamely **komponense is módosul**, ezáltal a frazéma alakja is megváltozik.

Szép példája ennek a jelenségnek a német *Hals- und Beinbruch!* 'Kéz- és lábtörést!' [szó szerint: Nyak- és lábtörést!] helyzetmondat, amelyet ironikusan olyankor használnak, ha valakinek egy vállalkozáshoz, előtte álló próbatételhez sok sikert kívánnak.² A kifejezéssel kapcsolatban sokan azt gondolják, hogy az a babonás elképzelés áll mögötte, hogy a sorsot irányító erők előszeretettel változtatják a különböző kívánságokat ellenkező előjelűre. Ezért ha valakinek jót akarunk, akkor rosszat kell kívánnunk neki, például vizsga előtt *egy nagy kalap szart* vagy éppen *kéz- és lábtörést*. A német *Hals- und Beinbruch!* kifejezés esetében azonban mégis más a helyzet: szóláskutatók kiderítették, hogy ez egy héber jókívánság-formula, a *hazlóche un bróche* (< *hazlachá* 'szerecsse', *b'racha* 'áldás') átvétele, amelyet mind a héber, mind a jiddis nyelvben még ma is használnak. Mivel azonban a németben a motiváltsága nem volt világos, komponenseit idővel hasonló hangzású szavakra cserélték, igaz, ezt a cserét támogathatta a fent említett babonás elképzelés is (vö. Röhrich 1991: 633).

De nemcsak idegen szavak remotivációs cseréjéről lehet szó, hanem a belső szókészletbe tartozó, de elavuló elemekéről is. Ilyen példa a németből az 'elhallgattat, elnémít' jelentésű *jmdn. mundtot machen* kifejezés. Ez eredetileg a jogi szaknyelvből származik, és valójában az ó- és középfelnémetben használatos *munt* főnévre vezethető vissza. Ennek jelentése 'védelem, védőernyő, védő hatalom', s etimológiailag összefügg a latin *manus* 'kéz' szóval. A magában már kihalt lexéma – eredeti jelentésében – ma is él még a *Vormund* 'gyám' szóban, amely a gyámság alá helyezett előtt álló, fölötté (védő)hatalmat gyakorló személyt nevezi meg. A *jmdn. mundtot machen* kifejezés tehát eredetileg azt jelentette, hogy 'vkít gondnokság alá helyez, önjogúságától megfoszt', a fordulatot első ízben Schottelius jegyzi fel és magyarázza 1665-ben. A jogi szaknyelven kívül azonban a kifejezés *Munt* elemét hamarosan a 'száj' jelentésű *Mund*hoz kapcsolták, ennek következtében idővel a jelentése is átalakult: a *munt tot* 'jogától, védelmétől megfosztott, gyámság alá helyezett' értelem helyébe a *mund tot*, azaz 'beszéléshez való jogától megfosztott, elhallgattatott' jelentés került. Ebbe bizonyára belejátszottak olyan szólások is, mint a *Halt den Mund!* 'Fogd be a szád!', *jmdm. den Mund (das Maul) stopfen* 'betömi, befogja vkinek a száját' – vö. Röhrich 1991: 1060.

Hasonló példa volna a magyarból a *tudja a dürgést* szólás, melynek *dürgés* eleme eredetileg vadászati műszó volt, s a fajdkakasnak a párzási időszakban hallatott hangját jelentette, hiszen ilyenkor az óvatlanabb madarakat könnyebb volt elejteni. Mivel viszont a kifejezés motivációját nem ismerő szélesebb nyelvközösség számára a vadászati műszó

² Röhrich (1991: 633) megjegyzi, hogy ennek analógiájára vitorlázáskor a németben gyakran használják a *Mast- und Schotbruch!* kifejezést, amellyel 'árbóctörést és vitorlakötél-szakadást' kívánnak.

eléggé értelmetlennek tűnhet, egyre többször lecserélik a motiválatlan *dürgés* szót a *dörge*sszel, arra célozva, hogy valaki a mennydörgések tekintetében kiismeri magát. Eltéőren azonban az előző német példától, egyelőre nem tűnt el a régi kifejezés, hanem a két változat párhuzamosan él egymás mellett, s nem következett be jelentésváltozás sem, mindkét fordulat 'kiismeri magát, tudja a módját vminek' értelemben használatos.³

Érdekes a *füle botját se mozdítja* kifejezés alaki átalakulása is. A fordulat eredeti formája *a füle botját se mozdítja* volt, s arra vonatkozott, hogy egy állat a fülén levő szőrpamacs, azaz *bojt* rezdülésével se mutatja, hogy reagálna parancsunkra. Később a kifejezés átvitt értelművé válása során a képi háttér némileg elhomályosult, nem volt világos, hogy a fülüket se mozdító állatokról van benne szó: ekkor a *bojt* és *bot* szavak hangalaki hasonlósága folytán kicserélődött a szókapcsolatban levő főnévi elem (vö. O. Nagy 1979: 187–189).

Érdekes példája a remotivációs cserének a tükörfordítással a magyarba is átvett *iszik, mint a kefekötő* szóláshasonlat német eredetije, a *trinken/saufen wie ein Bürstenbinder* is (vö. O. Nagy 1979: 261–262). Noha gondolhatnánk arra is, hogy egy kefekötő torkát ingerelhetik a munkája közben szálló finom szőrszálak, s ezért öblögeti gyakran a torkát, valójában teljesen másról van szó. Szegény kefekötők teljesen ártatlanul kerültek a nagyivók hírébe. A kifejezés Röhrich szerint (1991: 283) a 'kefél' jelentésű *bürsten* igéhez kötődik, amelyet már a középfelnémetben is használtak 'iszik, tivornyázik' jelentésben, feltehetőleg arra utalva, hogy valaki a torkát (esetleg a poharát) tisztítja, keféli ki az italozással. (Azt a nézetet, hogy a *bürsten*nek a német *Bursche*, (vö. *Burschenschaft*) szavakhoz, s a középkori egyetemista fiúközösségek italozásához volna köze, ma már elvetik.) A 16. században aztán egy szójáték eredményeként az italozáshoz, azaz a *Bürsten*hez igazán értőket kezdték ironizálva *Bürstenbinder*nek nevezni, ami ahhoz vezetett, hogy a kefekötő-mesterség meglehetősen rossz hírbe került. Ehhez járult még, hogy a 19. században a kefekötők vándorolni kezdtek, hogy több terméket tudjanak eladni. Eközben rájuk ragadt az az előítélet, hogy nem becsületesek. Így a *trinken wie ein Bürstenbinder* hasonlat mellé további szóláshasonlatok is keletkeztek, pl. *laufen wie ein Bürstenbinder* 'futkos, mint a kefekötő', *fressen wie ein Bürstenbinder* 'zabál, mint a kefekötő', *lügen wie ein Bürstenbinder* 'hazudik, mint a kefekötő'.

Vitathatatlanul népetimológias komponenscseré történt a *Simon bíró* kifejezés esetében is. Ezt O. Nagy gyűjteménye a következőképpen adatolja: „*Simon bíró* (*hajtja a lovat* v. *a lovakat*) = <olyan asszonyról, aki papucs alatt tartja a férjét, ill. olyan családra, amelyben az asszony, nem pedig a férfi az úr> (*rég, gúny*)” (1976: 596). Hadrovics is hasonló véleményen van: „Az úrhatnám asszonyt régen *Simon bírónak* nevezték” (1995: 225). A NySz. viszont *Simon-bíró* szócikkében (I: 237) 'papucsférj'-ként adja meg a kifejezés értelmét: „uxorius PPB1. [siemandel], ezt a példái is megerősítik: „Kon-tyot fel-tévő férjfi, *Simon-bíró*, Anda Pál hadába való : uxorius PPB1.”.

Véleményem szerint ez utóbbi, azaz a 'papucsférj' értelmezés látszik helyesebbnek, ugyanis a szókapcsolat a német *Siemann* lexémára vezethető vissza, az pedig a nők által elnyomott férfiakra használatos, vö. pl. Röhrich (1991: 1476): „*Er ist ein Siemann*,

³ O. Nagy szólásgyűjteménye az ismeri [tudja] a *dürgést* [dörge]st köznyelvi változat mellett (1976: 150) egy *tudja* [ismeri] a *dörge*st variánst is feltüntet tájnyelvi adatként (732). Ez további jó példája a motiválatlan komponens motiváltra cserélésének.

auch: *Er ist der Doktor Siemann*: er steht unter dem Regiment seiner Frau, er muß tun, was sie befiehlt. Siemann oder Simandl (vö. m. *szimándli* – F. T.) ist in den bair.-oesterr. Mdaa. ein Ausdruck für den Pantoffelhelden, abzuleiten von Sie-Mann” (uo.) [Ő egy Siemann. Ő a Doktor Siemann: a felesége parancsnoksága alatt áll, azt kell tennie, amit az parancsol neki ...]. Hasonlóan Grimm szótárában is (DWB. 16: 959): „frauen- weiber-siemann, *mulierosus, uxorius*”.

Úgy tűnik tehát, hogy a *Simon bíró* kifejezés esetében egy kölcsönzött szóvalással van dolgunk, s a motiválatlan *Siemann* lexémának az újraértelmezése folytán került a tulajdonnév a magyar szókapcsolatba. A *bíró* komponens pedig valószínűleg annak hatására jelenik meg benne, hogy a németben is többször áll a *Siemann* összetevő mellett a *Doktor* vagy a *Meister* kiegészítő elem, s ezt fordíthatták magyarra a *bíróval* (vö. Wal-dapfel 1937: 240).⁴

4. Összegzés

Mint dolgozatom elején is jeleztem, nagy szükség van a frazeológia történeti szempontú megújulására, s az állandósult szókapcsolatoknak a nyelvi változás szemszögéből való leírására. Tanulmányommal ehhez kívántam hozzájárulni, s a frazeológiai egységek változásainak egyik aspektusát, a modifikációs frazémaképződést vettem nagytitk alá.

Ez megjelenhet a kifejezések remotivációs újraértelmezésében is (szójátékos fer-dítések), de ezek inkább csak alkalmi módosulások. A frazémák történeti változásai szempontjából azonban fontosabbak az uzuálissá váló, kodifikálódó formák. Az alaki oldal ilyen változásai hozzák létre a frazémák **variánsait**, a jelentésoldal rögzülő válto-zásai (többszörre figuratív jelentésfejlődés révén) pedig **poliszém egységeket** eredményeznek.

Dolgozatomban a modifikációs frazémaképződésnek azokat az eseteit mutattam be részletesebben, amelyekben a kifejezések **alaki oldala** módosul – akár alkalmilag, akár a kodifikáció szintjén. Ennek megvalósulási formái igen változatosak lehetnek. A komponensek cseréje mint leggyakoribb eljárás mód mellett (pl. *benne van a szarban* → *benne van a kakaóban/szoarében*) lehetséges technikák még a frazémák bővítése és szű-kítése (pl. *A pénz nem boldogít. Csak a sok pénz*), az állító és tagadó variánsok (pl. *A ruha teszi az embert – Nem a ruha teszi az embert*), a defrazeologikus deriváció (pl. *bakot lő* → *baklövés* → *baklövést követ el*), az egységek kontaminációja (pl. *kemény dió x nehéz ügy* → *nehéz dió*) és a komponensek népetimológiás újraértelmezése (pl. *tudja a dürgést* → *tudja a dörgést*).

⁴ A *Simon bíró* kifejezés eredetéről és alakulásáról részletesebben írtam Forgács 2018-ban.

HIVATKOZÁSOK

- Barz, Irmhild 1985: Primäre und sekundäre Phraseologisierung. In Fleischer, Wolfgang Hrsg.: *Textbezogene Nominationsforschung. Studien zur deutschen Gegenwartssprache*. Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte 123. Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, 119–140.
- Burger, Harald 1982: Identifikation von Phraseologismen in älteren Texten (an deutschem Material). Indizien, die generell für historische Sprachstufen gelten. In Burger, Harald – Buhofer, Annelies – Sialm, Ambros 1982: *Handbuch der Phraseologie*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 346–382.
- Dömötör Ákos 1989: Közmondás-paródiák. *Magyar Nyelvőr* 113, 128.
- DWB. = *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB (2018. 01. 22.)
- Forgács Erzsébet 2005: *Nyelvi játékok. Kreativitás a viccekben, a reklámyelvben, a sajtónyelvben és irodalmi szövegekben*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Forgács Tamás 2003: *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélítve*. Budapest: Tinta.
- Forgács Tamás 2014: Leichte Verben (light verbs) in Phraseologismen. In Jesensek, Vida – Dobrovolskij, Dmitrij eds.: *Phraseologie und Kultur / Phraseology and Culture*. Zora 96. Maribor. Bielsko-Biala/Budapest/Maribor/Kansas/Praha: Filozofska Fakulteta Maribor, 159–175.
- Forgács Tamás 2018: Adalékok Simon bíró szólásunk jelentéséhez és keletkezéséhez. *Magyar Nyelv* 114, 334–344.
- Hadrovics László 1992: Gondolatok a történeti magyar frazeológiáról. *Magyar Nyelv* 88, 129–141.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Budapest: Akadémiai.
- Hernádi Miklós 1995: *Közhelyszótár*. 3. kiadás. Budapest: Gondolat.
- Hyvärinen, Irma 1996: Zur Semantik von deutschen und finnischen Verbidiomen. In Korhonen, Jarmo Hrsg.: *Studien zur Phraseologie des Deutschen und des Finnischen II*. Bochum: Brockmeyer, 345–439.
- MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. <http://corpus.nyttud.hu/mnsz> (2017. 08. 23.)
- Mokienko, Valerij 2002: Prinzipien einer historisch-etymologischen Analyse der Phraseologie. In Hartmann, Dieter – Wirrer, Jan Hrsg.: *Wer A sagt, muss auch B sagen. Beiträge zur Phraseologie aus dem Westfälischen Arbeitskreis*. Phraseologie und Parömiologie 9. Baltmannsweiler: Schneider Verlag, 231–254.
- Munske, Horst Haider 1993: Wie entstehen Phraseologismen? In Mattheier, Klaus J. – Wegera, Klaus-Peter – Hoffmann, Walter – Mache, Jürgen – Solms, Hans-Joachim Hrsg.: *Vielfalt des Deutschen. Festschrift für Werner Besch*. Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Paris/Wien: Peter Lang. 481–516.

- Károly Sándor 1980: Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés. In Rácz Endre – Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó, 121–155.
- O. Nagy Gábor 1961: Azonos szemléletből származó frazeológiai egységek. *Magyar Nyelvőr* 85, 335–345.
- O. Nagy Gábor 1976: *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Budapest: Gondolat.
- O. Nagy Gábor 1979: *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Budapest: Gondolat.
- Röhrich 1991 = Röhrich, Lutz 1991–1992: *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–3. Freiburg/Basel/Wien: Herder Verlag.
- Szathmári István 1996: Újabb szólásainkról. *Magyar Nyelv* 92, 461.
- Waldapfel József 1937: Simon bíró, suskás. *Magyar Nyelv* 33, 236–244.

17. SZÁZADI HATÁRVITÁK NYELVJÁRÁSTÖRTÉNETI ÉS TÖRTÉNETI SZOCIOLINGVISZTIKAI VIZSGÁLATA

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

1. Határviták, határjárások

A korabeli bírósági vizsgálatok során lejegyzett perszövegek, melyek a levéltárakban bőséggel lelhetők föl, sokféle szempontból vizsgálható, jól hasznosítható nyelv-történeti emlékek. A bíróságon alkalmazott jegyzőktől elvárták, hogy az elhangzott tanúvallomásokot hűen, pontosan jegyezzék le, ezért a perekben megszólaltatott tanúk írásban rögzített vallomásaiban – jól megválasztott módszerrel rekonstruálva – sokszor az egykori élőbeszéd nyomait találhatjuk meg. A magyar nyelvtörténetészek közül többen bizonyították, hogy a tanúvallomások hitelesnek, élőbeszédszerűnek tekinthetők, s így lehetőséget adnak az egykori beszélt nyelv felderítésére (pl. Pusztai 1999; B. Gergely 2002), de korábban e témában publikált dolgozataim is szolgálnak példaanyaggal (Gréczi-Zsoldos 2008, 2013, 2014, 2015). Nem minden esetben valósult meg maradéktalanul az elhangzott szöveg hű lejegyzése, ugyanis a tanúvallomást az írnokok gyakran függő vagy szabad függő beszédként, nem szó szerinti idézetként rögzítették, olykor narratorként közölték. A tanult, deákos műveltségű jegyzők a beszélt nyelvtől eltérő hivatali nyelvváltozat magyar és latin kifejezéseit is beillesztették a szövegbe, és írásgyakorlatukat gyakran minták, sablonok irányították. A nyelvemlékek elemzőjének azonban a legtöbb esetben megvan a lehetősége a korabeli írnokoktól lejegyzett perszövegek nyelvjárástörténeti, szociolingvisztikai, szociopragmatikai hasznosíthatóságára és a korabeli nyelvváltozatok jellemzőinek feltárására. (Az írnoki nyelvváltozat jellemzőire, vizsgálatára l. Németh 2004.)

Vizsgálati korpuszom egy 17. századi határvita 19 főlőből álló iratcsoportja.¹ Három megye: Zólyom, Hont és Nógrád vármegye „*villong*”² egymással, ezért határjárás során igyekeznek rendezni tisztázatlan határügyeiket: „*az három Veremnél, három Var(me)gyének ugj mint Honthnak, Neogradnak és Zolyomnak hataraj concurálnak, és hogj nap kelet felől Leftj, nap nyugotra Plefőczj és délre Benogradj határok vadnak*”. A határjárás középkori gazdasági-közigazgatási-jogi hagyományon alapuló eljárás, melynek során a birtoktesteknek, a települések és a megyék földterületeinek határait jelölik ki (Béli 2009). Ehhez összehívják a vármegye urait, az érintett birtokosokat, valamint az ún. hites személyeket, akik a szolgabíró segítségével vannak a bíraskodásban. A terület

¹ Lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára, Salgótarján. IV. 1. o/bb. (Inquisitiones) fasc. 9.

² *villong* TESz. 1474: 'kötekedik, veszekedik, perlekedik'; 1560 k.: 'tusakodik, küzd'; ÉrtSz. 'huzamosabban fegyveres vagy politikai harcban viszálykodik'

bejárásával és a tanúk meghallgatásával (akik gyakran helyismerettel rendelkező pásztorok és földművesek) igyekeznek tisztázni a vitás határokat.³

A pereskedő megyék vitás határainak megállapítására készülő bíróság 1676. október 25-én meghívólevéllel invitálta a vármegye urait (ez a levél az iratcsoporthoz 1. dokumentuma, fél fólió), majd megtörtént a határjárás, a szemrevételezés, a határok helyszíni felülvizsgálata annak korabeli rendje és módja szerint. Ennek dokumentuma az 1676. október 27-én keltezett *Oculata revisio* elnevezésű okirat (egy borítólápból, valamint 1 és fél fólióból áll). A fasciculusban található másik meghívólevél a bíróságra szólítja az érintetteket (ez az 1682-ben kelt félfóliónyi irat a 3. dokumentum). A perirat és a perben megszólaltatott 149 tanú vallomása az iratcsoporthoz leghosszabb dokumentuma (13 fólió). A per két napon át tartott: 1682. március 4–5-én. Az irategyüttes tartalmaz egy 1676-ban kelt kezeslevelet is, vagyis olyan okiratot, „mely által valaki kötelezi magát, hogy másért kezes leszen” (Czuczor–Fogarasi 1862), amely érintőlegesen kapcsolódik a per témájához. A Losoncútgáron 1676. november 8-án keltezett irat „*Az ſenogradj marhaért, melyet az Leſtiek el hajtottak az határrul kezes Levél*”. A kezes a fél nem teljesítése esetére arra kötelezte magát, hogy a szerződésből folyó kötelezettséget, tartozást a fél helyett teljesíti (Béli 2009: 51). Ebben a kezeslevélben két jobbágy (a közeli Hont vármegyei Dacsólám nevű községből származó Martinojch György és Szirom György) vállalt kezességet Franko János jobbágy állataiért (négy ökréért) és eszközeiért (egy szekérért, három fejszéért és egy vasláncért). Ezeket kell „előstatuálni”, amennyiben perbe fognak a fent említett személyt.

Három település: a Zólyom vármegyei *Plesócz*, a Hont vármegyei *Szenográd* és az akkori Nógrád vármegyéhez tartozó *Lest* föld- és erdőterületei érnek egybe a megyék határain. Itt végzik el a határjárást. A vizsgált iratcsoporthoz említett *Plefőcz*, melynek számos településnév-változatával lehet találkozni a levéltári iratokban (*Plesvic*, *Pleseuch*, *Tothpelsewch*, *Plesowecz*, *Plessewycze*, *Plessowce*, *Plesovicze*, *Pelsőcz*, *Tótpelsőc*, szlovákul *Pliešovce*, német nevén *Deutschpelsätz*), Fényes Elek (1851) leírása szerint tót mezőváros Zólyom vármegyében, melynek „*határa nagy*”. A Korponától 15 km-re fekvő *Szenográdot* (1135. *Zenerag*, m. *Szénavár*, szl. *Senograd*, Vályi Andrásnál: *Szennográd*, *Szennohrád*) a 18–19. századi leírások (Vályi 1796; Fényes 1851) tót falunak említik, Fényes Elek így jellemzi: „*Legelője elég, s rajta sok juh legel.*” A Zólyomtól 35 km-re található nógrádi *Lest* (szl. *Lešt*) az említett leírások szerint szintén tót falu, mely ez időben a Balassa család birtokához tartozott. A levéltári iratok tanúsága szerint a 17. század elejére teljesen elnéptelenedett, s csak 1670 körül, éppen a vizsgált határjáró okirat keletkezését megelőzően települt újjá. Bár azt nem említik a perszövegben, hogy ez váltotta volna ki a vitát a települések és a megyék között, de elképzelhető, hogy a falvak lakói ezért érezték szükségét annak, hogy újrarendezzék a határokat. A másik ok minden bizonnyal a korábbi pontatlan határmegállapításból származó bizonytalanság, valamint a leírásokból is érzékelhető tény, hogy a falvak határa dúskál legelőekben, jó földekben és fában gazdag erdőkben, ami minden birtokosnak és falubelinek a biztos megélhetését és az anyagi gyarapodását szolgálta, így egy-egy határvita érdekharcnak is tekinthető. A perszöveg *De eo utruma*, azaz a perben megszólaltatott tanúkhöz intézett kérdéseket tartalmazó részből megtudjuk, hogy három kérdésre keresi a választ

³ A határjárás csak a 19. században, a telekkönyvezés bevezetése után szorult háttérbe.

a bíróság: egyrészt vajon tudja-e a tanú, hogy a három vármegye határai „*concurálnak*”, és hogy az említett települések határai képezik-e a vármegyék határát; másfelől egy konkrét esetre kérdeznek rá: vajon tudja-e a tanú, hogy egy bizonyos „*bikkes oldal*” Lest határában van-e, mert onnan hajtották el a szenográdiak a lestiek „*sertésmarháit*”; valamint harmadikként az ehhez kapcsolódó erdőhasználat és fakivágás gyakorlatára kíváncsi a bíróság.

2. Az irategyüttes nyelvjárástörténeti, történeti szociolingvisztikai vizsgálata

Vizsgáljuk meg alaposabban az iratanyagot! A határok szemrevételezésére szólító meghívólevél keltezését követő 2. napon végzik el a határjárást. Célját így találjuk lejegyezve a terület bejárását igazoló okiratban: „*Tíftünk berint jeöttünk ki (...) Nograd Varmegye Left neveő Falunak határáb[an] léveő bizonyos helyeknek Oculata revífojara*”. 1676. október 27-én az alábbi személyek végezték el a határjárást:

Pelargus Gyeörgy, Nemes Nograd Varmegyé[ne]k Bolgabiraja (a Pelargus család ebben az évszázadban tűnik föl Nógrádban);

Szilásfy Andras, azon Var[me]gye[ne]k Jurat[us] A[s][ess]ora (ő az ún. hites ember ebben a perben, mai szóhasználattal: esküdt, aki a bíró segítségére van a bíraskodásban);

N[em]z[e]tes Vitézleő Némethy Pál Úr, Nemes Nograd Var[me]gye Vice Ijpanya (alispán, a vármegye első rangú hivatalnoka, Korpona várának kapitánya);

Az Tekintetes és N[a]g[yság]hos Groff Gyarmathy Balafsa Balinth (a jeles költő családjának leszármazottja, Balassa II. András fia, királyi tanácsos, honti főispán, majd a királyi tábla bírāja; több költeménye és egy színműve maradt ránk *Átok* címmel, melyben a családtagjaival folytatott viszálykodást örökíti meg);

Balafsa Sander, az my k[e]g[ye]lmes koronás kiralyUr[unkna]k eő Felséghe Fiscussa (azaz pénztárnoka) és

N[em]z[e]tes Vitézleő Majlath Miklos (titoknok, a királyi ügyek igazgatója, országbíró, a szent korona ügyésze, Zólyom és Komárom főispánja).⁴

Az említett személyeken kívül részt vettek még a határjáráson „*az teőb Lefty Poss[ess]or Urak eő N[a]g[yság]ók*”, vagyis az ott birtokos nemesek.

Ha az *Oculata*... másfél főlioni szövegét nyelvtörténeti szempontból elemzés alá vetjük, akkor az alaktani jellemzők közül felfigyelhetünk a határozott névelő egyalakúságára: mássalhangzóval kezdődő szó előtt is *az* alakú (pl. *az βenogradiak*, *az Leftiek*, *az Tanu*, *az Falu*, *az három*...). A határozott névelő alakváltozása történetileg analógiát mutat a vonatkozó névmás fejlődéstörténetével. A vizsgált nyelvemlékben a vonatkozó névmások is, mivel többnyire névmási határozószók, *az* + *C* alakváltozatúak (pl. *az mint*, *az hol*, *az honnét*, *az mely* ~ *az melly*). Az egyik tanúvallomás lejegyzett szövegéből adatolni lehet a palatális névmás mássalhangzó előtti hosszú alakváltozatát: „*ez két falubéliek*”. (Korábbi tanulmányaimban a 17. századi Nógrádban kelt nyelvemlékekből származó többszáznyi adat bevonásával mutattam be a határozott névelő és a vonatkozó névmás alakulástörténetét – Gréczi-Zsoldos 2002, 2007: 105–114.) Ritka a mintegy 20

⁴ Az adatokat I. Nagy Iván 1857–1868: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal* I–XII. Pest. I. 123–126. VII. 249. VIII. 135–138. IX. 202.

fóliónyi iratban a mássalhangzó előtti *a* határozott névelő, több vallomásban mégis találkozzunk ezzel az alakkal: „*a Hlini Patakaig a határ*”, „*á jó akarátért*”. A korábbi vizsgálatok és a jelenlegi korpuszom is azt mutatják, hogy ebben a korban a névelőhasználat nem következetes. A szöveg névelőhasználatára – akár a jogi szövegrész, akár a tanúvallomás szövegét vizsgáljuk – a fentebb említett egyalakúság jellemző, ugyanígy a vonatkozó névmás alakjában is az *az* + *C* változatot találjuk többségében, de megjelenik a rövidítésjellel ellátott átmeneti alakváltozat is, amely a vonatkozó névmás átalakulását, a változási folyamat egy állomását mutatja: *a' midőn*. A 17. századi Nógrád vármegye nyelvhasználatát elemző könyvemben grafikonon ábrázoltam a korabeli névelőhasználat jellemzőit (Gréczi-Zsoldos 2007: 106). 1070 adat alapján az a tendencia rajzolódott ki, hogy az *az* + *C* változat a leggyakoribb, összesen 780-szor jelenik meg (83%), az *a* + *C* típus 122 alkalommal (12%), az átmenetinek tekinthető *a' + C* változat 50 esetben tűnik föl (kb. 5%) ebben az évszázadban. Az adatok megjelenési idejéből feltárhattam azt a fejlődési ívet, amely azt mutatja, hogy csak a század vége felé kezd megjelenni a kétalakúság. Igazolja ezt a most vizsgált 1670–80-as évekbeli nyelvemlék is.

A Nógrád vármegyei Füleken lejegyzett meghívólevél a vármegye szolgabírát szólítja meg. Érdekessége, hogy előre megírt szöveg, hivatali sablonlevél, egyfajta bíránkó, amelyet a dátummal és az aláírással aktualizálni lehet. Jól felismerhető a két kéz. A tinta különbözősége és a két eltérő írástípus elkülöníthetővé teszi: az egyik kéz a hivatalban alkalmazott jegyzőé, akinek kilétét nem ismerjük, a másik a levél aktualizálója: *Bezekh István Nemes Nogr[ád] Varm[e]g[y]h[e] Vice Ispany*. Az alispán aláírása után álló *mp.* ('manu propria') rövidítés itt – a paleográfiai elemzés alapján – sajátkezűségre utal. Az alispán töltötte ki a dokumentumot: dátumozta, majd ellátta kézjegyével:

„*Nograd Varmegyei ßolgabirak Uraim, kgltek közsül egyik, egy Eskütt Urañal, mennyen el az Nñs és Vitézleö Mailath Miklós Uram ugj mint kñs Urunk Királiunk eö Flgs Fiscalissa és Causainak directora Instantiajara mind[en] orßagunk Törvényével egyezö dolgokb[an] p[er]va[d]dlni Necessüs factuñ. Datum in pr[ae]sidio Fülekien dje 19 Febñ 1682. Bezekh István Nemes Nogr Varmgh Vice Ispany mp.*”

A Bezegh család Zólyom vármegyei eredetű, Bezegh (vagy ahogy magát aláírásával jelölte: *Bezekh*) István eleinte ügyvédként, majd 1679–1684 között Nógrád megye alispánjaként tevékenykedett (Nagy 1857: 91). Származása és lakhelyei is a palóc régióhoz kötöttek. Nyilvánvaló, hogy a meghívólevél lejegyzett néhány szava nem ad lehetőséget komolyabb nyelvi következtetésekre, de figyelemreméltó az *ispany* szóban a palóc nyelvjárásra jellemző *n > ny* palatalizáció. Ugyan az írnok is így jelöli *Nemes Nograd Var[me]gye* korábbi *Vice Ispányát*, mely utalhat a scriptor palócságára, de a palatális szóalak egybeesik a tisztségnak az írnoki nyelvváltozatban *e* korban gyakran megjelenő elnevezésével is.

A fasciculushoz tartozó kezeslevél is tartogat a nyelvtörténészek számára jól hasznosítható adatokat. Ha ennek az okiratnak a nyelvi jellegzetességeit elemezzük, akkor számba kell vennünk, hogy itt több személy nyelvhasználati jegyei keveredhetnek, hiszen az irat szövegének diktálója minden bizonnyal a vármegye bíróságának hivatalos személye, a lejegyző pedig az itt szolgálatot teljesítő írnok. A két jobbagyról kiderül, bár szerepük a szöveg lejegyzésében egyébként sem lenne, hogy nem írástudók, mivel az okirat hitelesítésére aláírásuk helyett keresztet tesznek: „*kezünk íráfával s-kereft vonáfal*

meg erőfétetet”. Ez nem meglepő, hiszen abban a korban olykor még magasabb társadalmi állású személyek sem tudtak írni.

Ebből a nem túl hosszú szövegegységből érdemes kiemelni néhány nyelvi adatot. 17. századi szövegvizsgálataim során többször találkoztam palóc vidéken kelt iratokban egy sajátos helyesírási jelenséggel: ti. az *a* hangértékű vokális lejegyzett változatát helyenként ékezettel látta el az írnok (*á*). A kezeslevél szövegében a *vás* szóalakban tűnik ez föl, de a tanúvallomásokban is találunk rá példát: *á jó akaratért, Hársfá* (ez utóbbi esetben a hosszú labiális *á* vokalist és a rövid illabiális *a* fonémát egyaránt ezzel a grafémával jelöli). Ugyan kevés adat ez ahhoz, hogy egyértelműen megállapíthassuk: a palóc nyelvjárás illabiális *a*-jának (*á*) helyesírási változatát látjuk itt, azonban idevonhatók az ugyanebben az évszázadban, palóc vidéken kelt iratokban talált hasonló szóalakok: pl. *Attyávál, áltál, hátár, áz Nadásj ház, áábád, málmáuiál, akárnák, alkálmátlánb, Bálássá Gyarmát* (Gréczi-Zsoldos 2007: 52). Török Gábor (1964) is megállapította, hogy az illabiális *a*-t leggyakrabban *á*-val jelölik a Börzsöny-vidéki nyelvmlékek írnokai.

Palóc nyelvjárás sajátosság az a tőváltozat is, amely a köznyelvi megfelelővel ellentétben nem kétalakú, hanem szabad és kötött morfémaként, azaz tőszóként és toldalékolt helyzetben is egyalakú. Ez a morfológiai jellegzetesség írásbeli változatában ebből a nyelvmlékből is adatolható: *fejszejért, lanciaért, Eökrőért* (ebben az alakban még egy illeszkedéssel *ö*-zést is látunk, amely nem jellemző nyelvi jegye a palóc nyelvjárásnak). Az iratcsoport mindegyik dokumentuma egyazon írnok munkája. Írásjellegzetessége: az *ö/ő*-nek *eö* betűkapcsolattal való jelölése, pl. *seöt, jeövendeöben, eö Ngha, leöttünk, Feöldes* stb. Az itt feltűnő *ö*-zés (pl. *leöttünk*) vélhetően az ebben az időben nyelvjárasi területtől független írnoki nyelvváltozat sajátja, a *tött, vött, lött* típusú ige szinte kivétel nélkül ebben az alakváltozatban tűnik föl a vizsgált időszak nyelvmlékeiben.

A per *De eo utrumán*ak és a fassióknek a szövegét vizsgálva is joggal felmerülhet bennünk a történeti szövegelemzést nehezítő fej-kéz probléma. Bizonyos kötelező formulák betartása mellett az aktuális per kérdéseit rögzítő szövegrész akár a hivatalos, jogi személy, egyben a diktáló nyelvváltozatát is tükrözheti, de az írnokét is. Gyakran avatkoznak be maguk a scriptorok a lejegyzett szövegbe. Ezt a szándékot a tanúvallomásokban is tetten érhetjük, ugyanakkor vannak bizonyos szövegrészek, amelyekben egyértelműen azonosíthatók a vallomást tevő szavai.

A perszövegben mind a 149 tanú nevét, lakóhelyét, életkorát feltüntetik, és ha jobbágy, akkor azt is megtudjuk, kinek a *subditusa*, vagyis ki a földesura. Ha névtani vizsgálatnak vetjük alá a feltüntetett neveket, akkor egyértelműen kiderül, hogy többségében szláv(os), tót(os) családneveket viselnek az itt élő emberek. Ezek a névtörténeti adatok bizonyítják a helytörténeti leírásokban megjelölt népességi arányt: ebben az időben többségében tótok lakták ezeket a falvakat. A keresztnéveket latinul tüntette fel az írnok, a családnevek azonban áruklódóak: pl. *Tomasfövjech, Spiftyák, Kniža, Szkaliczky, Pemeska, Potocska, Dolnißky, Hromada, Paško, Gregorovjich, Baukojich, Hibßky, Debnár*, a név *-ou, -ov* végződése is utal a szláv származásra, pl. *Baukov, ßigetou, Bolykou, Oravczou*. Csak kisebb számban találunk magyar neveket: pl. *ßirom, Vajda, Jámbor, Rimay, Bernát, Balás*. Nyilvánvalóan szét kell választanunk a lakosság etnikai és nyelvi hovatartozását. A nevek inkább a névadók, mintsem a névvisezők etnikumáról

szolgálnak információval. Mindez azonban nem zárja ki, hogy a szláv lakosság túlsúlyára utalnak a nevek. Ezt a következtetést egyrészt a településtörténeti leírások erősíthetik meg, hiszen a települések korabeli leírásaiból, melyeket fentebb idéztem, tudjuk, hogy ezekben a falvakban túlnyomórészt „tótok”, azaz szlovák származású emberek éltek. Az irat többnyelvűsége jól tükrözi ezt a településtörténeti ténytet. Többször találunk ugyanis olyan helymegjelöléseket, amelyekben – magyar nyelvi környezetben – a helynév szlovákul van feltüntetve, az *Oculata revisio* szövegében pl. „*azon hely penigh vagon Pod hušaczin lazon*”, „*csak közölbjeli potok néveö Patak*”, „*azon hely penigh vagon na Fancsiho Csertyazj néveö helyen*”. A tanúvallomásokban lejegyzett helynevek is tükrözik a helyi beszélőközösségekben jellemző bilingvizmust. Mitho Mátyás 50 éves subditus (jobbágy) tanúvallomását ekképpen jegyezte le az írnok: „*Csaha János bájjából hallotta, mikor együtt kölest vettek volna azt beßélvén, hogy az Leskő avagy Soos uttúl fogvast na hrnsku és az meg tzonkittatott Hársfáig, onnet a Kráßno Meßtora megyen az Zeleney határ.*” Az egyébként magyarul beszélő ember a földrajzi neveket szlovák nyelven nevezi meg. Feltűnik ebben a mondatban egy palóc nyelvjárási alaktani sajátosság: *vettek* ’vetettek’. A -t végű és az *eszik, iszik* igéket a palócok rövid múlt idejű alakokkal képzik. A kétnyelvűsége példaként idézhetjük még Havran Simon vallomását is, a magyar mondaton belül több helynevet szlovákul említ: „*onnét na belu ßkálu, na ßtaniczky hobok, mind aba a Hlini Patakaig a határ*”.

Nem bizonyító erejű, hogy a lejegyzett *lly* a palóc nyelvjárásra jellemző palatális *l* (*l'*) írásbeli jele intervokális helyzetben, de nem is zárható ki, hogy ezt tükrözi az *ilyen, fellyül, mellyet* szóalak.

Palóc nyelvterületen végzett szinkrón vizsgálatokban, de a 17. századból származó nyelvemlékekből is lehet adatolni a vonatkozó névmás egyalakúságát: személyre és tárgyra, fogalomra utalva egyaránt *ki, aki* alakváltozatú. Az egyik tanú, a zellői (egykori Nógrád vm.) származású Molnár János vallomásában ezt olvassuk: „*egymás határát ez két falubéliek ßomszedsagossan élték, kinek vagon 28 eßtendeje*”.

A nyelvemlékben feltűnik egy palóc tájszó: a *ßúszék* ’fából készült, ácsolt láda’. Hosszú magánhangzóval lejegyzett változata jól mutatja a palócra oly jellemző magánhangzónyúlás jelenségét. A korabeli gondolkodásból fakadó, nem szabványszerű mértékegységgel jelölt távolságmegnevezés frazeologizmusként kétszer is feltűnik az okiratban: „*egy puska leövéßnre fellyebb*”, a szövegben más helyen viszont pontos úrmértéket találunk: „*tíz Icze*”⁵ mézet említenek.

3. Összegzés

Az irategyüttes általános nyelvi jellemzője a többnyelvűség. Három nyelv keveredik a szövegben: a domináns magyar, a népesség összetételéből következő szlovák nyelv, valamint a hivatali formulák és a jogi szakkifejezések latinnyelvűsége. A szlovák–magyar nyelvi interferenciák az együttélésből következnek, a latin nyelvi elemek az írnok nyelvhasználatának a nyomai.

⁵ Az icce úrmérték mennyisége helyenként eltért, a magyar icce 0,5979 liter (Ortutay 1979).

A terület, ahol az iratok keletkeztek, a palóc nyelvjárás része, így feltételezhetjük, hogy a környékbeli megyékből származó földesurak, akik a vármegyénél hivatalt töltöttek be, a palóc nyelvjárást beszélték, így az egyes okiratok diktálói (egy esetben lejegyzője) ennek a dialektusnak a jegyeit őrzik írott nyelvi produktumaikban is. A bíróságra idézett fátensek is e föld szülöttei, tehát ha magyarul beszéltek, akkor minden bizonnyal annak palóc nyelvjárási változatát. Ha az írnok szó szerint jegyzi le a palócra jellemző szóbeli alakokat, akkor annak egyrészt az lehet az oka, hogy maga is e nyelvjárás beszélője, emellett számításba kell vennünk a feladatából származó szöveghűséget is, ez esetben akár más nyelvváltozat beszélőjeként is rögzítheti a hallott szóalakot, vagy épp azért tűnik föl neki annyira, hogy írásban is megkülönböztetendőnek érzi, mert eltér a saját ejtésmódjától. Azt a feltételezést, hogy palóc jegyeket mutató nyelvmélék a vizsgált határjárás, ugyan nem bizonyítják, de ennek feltételezését erősíthetik az irategyüttesben felbukkanó palócos nyelvi adatok. Tudjuk, hogy mindig fenntartással kell kezelnünk az írásbeli változatokat, mégis bizonyos szóalakok írott alakjából is lehetőségünk van következtetni az egykori élőbeszéd jellemzőire. A kor helyesírása ingadozó, következtetlen, így ez sem jelenthet minden esetben fogódzót, mégis bizonyos nyelvi jellegzetességek feltárásához olykor segítséget nyújthat, mivel – az elemzést segítő módon – nem mindig érvényesül az írnokok helyesírásában a szóelemzés elve, a kiejtést jobban tükrözik a lejegyzett szóalakok, így módunk van bizonyos ejtésbeli jellegzetességekre rámutatni.

HIVATKOZÁSOK

- Béli Gábor 2009: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó – Nordex Kft.
- B. Gergely Piroska 2002: A közéleti és beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben. In Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen – Jyväskylä, 187–199.
- Borovszky Samu szerk. 1896–1914: *Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest: Országos Monografia Társaság. 1903: *Gömör és Kis-Hont vármegye*; 1906: *Hont vármegye*; 1911: *Nógrád vármegye*.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János szerk. 1862: *A magyar nyelv szótára*. Pest: Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdász.
- Fényes Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára...* Pest.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2002: Az élő és élettelen inkongruenciájának nyelvjárástörténeti vizsgálata. Adalékok az *aki* vonatkozó névmás történetéhez. In Gréczi-Zsoldos Enikő – Kovács Mária szerk.: *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. Miskolc: Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 46–49.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2007: *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2008: *A szlovák–magyar együttélés történeti szociolingvisztikai vonatkozásai*. In František Alabán szerk.: *Kontextus – Filológia – Kultúra II*. Banská Bystrica (Besztercebánya), 209–214.

- Gréczi-Zsoldos Enikő 2013: *A történeti szociolingvisztikáról*. In Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában*. (Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia – Szeged, 2012. augusztus 30. – szeptember 1. – előadásaiból). Budapest: Gondolat, 173–187.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2014: 17. századi szövegek vizsgálatának interdiszciplináris lehetőségei. In Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála szerk.: *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai. Budapest – Kolozsvár: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 36–44.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2015: Térbeli, időbeli és humán dimenzió XVII. századi nyelvemlékekben. In Bárány M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna szerk.: *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 274–279.
- Nagy Iván 1857: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal* I., VII–IX. Pest.
- Németh Miklós 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*. Budapest: Akadémiai.
- Ortutay Gyula szerk. 1979: *Magyar néprajzi lexikon* 2. Budapest: Akadémiai.
- Pusztai Ferenc 1999: Élőbeszéd a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 21, 380–386.
- Török Gábor 1964: *A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere* = *Nyelvtudományi Értekezések* 45. Budapest: Akadémiai.
- Vályi András 1796: *Magyar Országának leírása*. Buda: A Királyi Universitásnak betűivel.

HALÁBORI BERTALAN SZÁNDÉKAINAK NYOMÁBAN

HAADER LEA

1. Bevezetés és problémafelvetés

Halábori Dobos Bertalannak a nem túl nagy számban fennmaradt ómagyar kódex közül a Döbrenteiről elnevezettet köszönjük, amelyet 1508-ban készített el. A kézírral kapcsolatban mindmáig sok a tisztázatlan kérdés: scriptora ki(k)nek és milyen céllal írta, milyen forrásokból dolgozott, és mennyi művében az önállóság. Mindezeket – egy ilyen kézírral kapcsolatban alapkérdéseket – több próbálkozás ellenére máig sem sikerült megnyugtatóan megválaszolni. Lázs Sándor legújabb, összefoglaló jellegű művében ugyan állítja (de nem bizonyítja), hogy ezt a kéziratot a szegedi premontrei nővérek másoltatták bérmásolóval (azaz Halábori Bertalannal), hogy a Szegedről Somlóvásárhelyre költöztetett apácák útipoggyászában benne volt, és hogy Somlóvásárhelyen a szerzetes közösség mint fontos könyvét használta: „A Szentlélekről nevezett szegedi anyamonostornak arra is volt lehetősége, hogy könyveket adjon át a zsolozsma végzéséhez az átköltöző nővéreknek, és arra is, hogy az 1508-ban másoltatott Döbrentei-kódexet, netán az Apor-kódex egy részét, tehát anyanyelvű kéziratokat küldjenek velük Somlóvásárhelyre” (Lázs 2016: 113, l. még 146, 211, 224).

A kódex legutóbbi kiadásának közreadói ezzel szemben némi pálos kötődést tartanak elképzelhetőnek: „A Döbrentei-kódex perikóparendszerre nem egyezik teljesen sem az egyházmegyei, sem a rendi rítusokkal, legközelebb a pálosokéhoz áll” (Abaffy–T. Szabó–Madas 1995: 13).¹ Egy bizonyos ünnep felvétele miatt a pálosok mellett a domonkosok is szóba kerülnek, mert május 4-nek (Spinea corona) megünneplését a pálosok a domonkosoktól vették át (uo.). A legújabb nyelvemlék-katalógus sem nyilatkozik a (bármely) rendhez való köthetőség kérdésében: „A kódexben nem találunk utalást arra nézve, hogy kiknek készült, de a későbbi sorsára vonatkozó egyetlen bejegyzést sem” (Madas 2009: 262). Volfnak, aki a 19. század végén a Nyelvemléktár kiadásához még az eredeti kódexet vizsgálhatta, feltűnt, hogy az előzéklapok hiányoznak, jóllehet ezek jellegzetes és fontos helyei a nyomra vezető beírásoknak, firkáknak. „Úgy látszik ezeken följegyzések voltak, melyeket valaki készakarva tüntetett el” – véli Volf (1884: VIII). Kézzel fogható támpontok tehát nincsenek.²

Halábori Dobos Bertalan személyéről szerencsére több helyről is rendelkezünk adatokkal. Kiletét saját maga fedi fel kódexében a következőképpen: „Bertalan pap

¹ Lauf Judit kutatásai által a pálos szál kapott bizonyos megerősítést; vö. „Magyar nyelvemlékszüvegek egy 16. század eleji pálos misekönyvben” (Lauf 2019).

² Volfon kívül Vargha Damján is tanulmányozta eredetiben a kéziratot. Szövegkorrekciós javaslatait a Nyelvemléktár kiadásához l. Vargha 1918: 89–90. További megállapításairól (Vargha 1919) l. később.

beregvármegyei, Halábori faluból nemzett” (DöbrK. 230).³ Neve felbukkan az 1495-ben Krakkóban tanuló diákok névjegyzékében is: „Bartholomeus Gregory de Halabor” (Schrauf Károly 1893: III. 59); egy 1512-es, általa kiállított, a Dessewffy család margonyai ágának levéltárában felfedezett oklevélben pedig így szerepel: „Bartholomeus presbyter, natus Gregorij Dobos de Halabor, Agriensis diocesis, sacra imperiali auctoritate notarius publicus”, azaz egri egyházmegyes pap és császári közjegyző (Hubert 1898: 208; a személyével kapcsolatos forrásokra legfrissebben: Haraszi Szabó–Kelényi–Szögi 2017: 3028. tétel), tehát világi pap lehetett. Volf ugyan szerzetesnek tartotta azon érv alapján, hogy könyvmásolással szerzetesek szoktak foglalkozni (ami általánosságban igaz, de nem kivételtelen), de hogy melyik rendhez tartozónak, arról nem mond semmit, mint ahogy arról sem, kiknek szánhatta a művét (Volf 1884: XII–XIII). Talált viszont a kéziratban egy egyetlen levélnyi ősnymotatványt, amely egy Domonkos-rendi officium első levele: „Incipit officium diurnum secundum ordinem fratrum predicatorum”. Ennek alapján – joggal – nem merte a kódexet e szerzethez kötni, mert a levél nemcsak a domonkosoknál, hanem másutt is beletévedhetett (i. m. XIII). Megtette viszont a domonkosokhoz való kapcsolást Vadai István, aki a kódex tartalma, stílusa, „feminin” jellege alapján arra gondol, hogy a kézirat apácáknak készült, a Könyvecsével való tartalmi párhuzamokból pedig a domonkos apácákra következtet (Vadai 2006: 273).

Ami a kézirat tartalmát illeti: a kódexben megtalálható egy teljes psaltérium – a zsolozsmázásnak megfelelő elrendezésben, beosztva a hét napjaira –, továbbá szintén egy teljes egyházi évre szóló bibliai perikópasorozat: az év ünnepein, vasárnapjain és a szentek ünnepein olvasott episztolák és evangéliumi részek. A fő szövegegységek mellett fellelhető még a kéziratban az Énekek énekének csak e helyt előforduló korabeli magyar tolmácsolása, valamint még néhány más szöveg, köztük részletek Jób könyvéből. E szövegek némelyikében bizonyos szavak fölé Bertalan pap saját kezű glosszákat helyezett el. A következőkben e glosszák egyik csoportját vizsgálom.

Az interlineáris glosszák száma a különféle szövegtípusokban:

zsoltárok	6
kantikumok	1
evangéliumok	46
episztolák	5
responzórium	1
Énekek éneke	8
Összesen	67

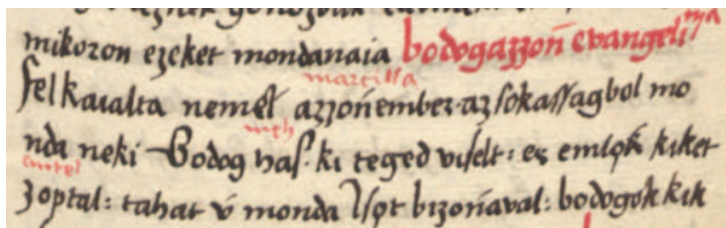
A sorközbe tett bejegyzések egyik része a folyóírás fekete tintájával, másik részük pedig rubrummal készült. A scriptor magában a kéziratban is tudatosan váltogatja a piros

³ Mivel a mondanivaló szempontjából a betűhű átiratnak nincs fontossága, ezért mai helyesírással, de a korabeli ejtéshez hű változatban adom meg a kódexszövegeket.

és fekete színt (Abaffy–T. Szabó–Madas 1995: 9), és ugyanezt a tudatosságot a glosz-száknál is fel lehet fedezni. A feketével írtak – természetesen nem kivételtelenül – inkább grammatikai értékűek. Ezeket jelenleg nem vizsgáljuk, de a rubrummal készülteknek azon részével sem foglalkozunk most, amelyeknek a korabeli párhuzamos bibliafordításokban van megfelelője. Ezeket több ízben is vizsgálták már. Ki azért, hogy igazolja: a DöbrK. az ún. Huszita biblia leszármazottai közé tartozik (vö. Mészöly 1913, 1914, 1915; Timár 1936), ki pedig azért, hogy ezt az egyoldalúságot cáfolja (Károly 1955). E tanulmányban most (két kivétellel) olyan glosszákat vallatok, amelyeknek a Müncheneri és a Jordánszky-kódexben nincs párhuzama, amelyek tehát tartalmi bővítések. Annak próbálók utánajárni, ezek milyen információt hordoznak, segíthetnek-e a kódexszel kapcsolatos kérdések megoldásában.

2. A glosszák

Első típusuk különféle neveket ad meg.

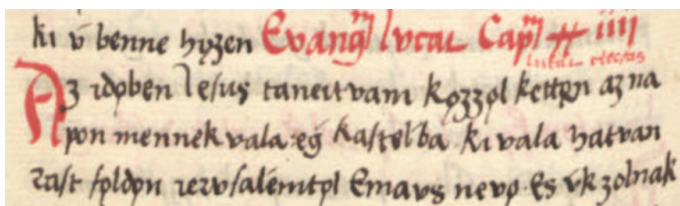
- (1) „Lön kedég mikoron ezeket mondanája [...] felkajálta némely asszonyember <martilla> az sokaságból, monda neki: bódog has <méh>, ki téged viselt, és emléők, kiket szoptál <emtél> (Nagyböjt 3. vasárnapja; Lk. 11: 27; DöbrK. 307).⁴

(E három glossza közül csak az első tartozik a jelenlegi vizsgálat anyagába, a másik kettő – mivel az említett kódexekben megvannak a megfelelői – nem bővítés.) A kérdés tehát számunkra az, ki az a Martilla, és honnan veszi Bertalan pap ezt a nevet?

Martilla a domonkos hagiográfiában Mária Magdolna környezetében jelenik meg. Több szerző is említi, ha nem is egészen egyezően. A Legenda Aureában, Jacobus de Voragine művében ő Mária Magdolna testvérének, Mártának a szolgálója, akinek a szájából hangzik el a fenti vers második része (Boldog a méh...). A Legenda Aurea Mária Magdolnáról szóló legendájában így olvassuk: „az ő [ti. Mária Magdolna] érdemeiért tette méltóvá Martillát, Márta szolgálóját, hogy azt a szent és édes ígét kiáltsa, hirdetvén: „Boldog a méh, mely téged hordozott” (Voragine/Madas 13. sz. vége/1990: 151; vö. még Voragine/Benz 13. sz. vége/1963: 510). Márta legendájában pedig ez olvasható: „Martilla pedig, Márta szolgálója megírta a szent életrajzát, majd Szlavóniába ment, s ott hirdette Isten evangéliumát. Márta elhunytá után a tizedik esztendőben az Úr örök békéjében elnyugodott” (Voragine/Madas 13. sz. vége/1990: 167).

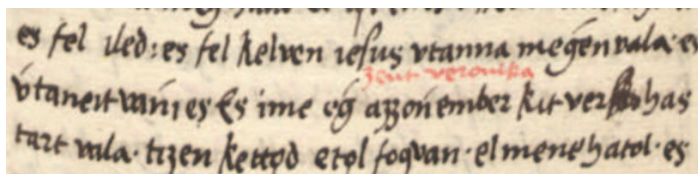
⁴ A továbbiakban az érintett szó/szavak közül az eredetileg leírtat kurzívval, a sorközbe följük rubrummal beírtat pedig csúcsos zárójelek között félkövér kurzívval közlöm.

Egy másik neves domonkos író, Domenico Cavalca Martillát a családban nem szolgálóként, hanem nevelőnként tartja számon. Cavalcánál hangsúlyos a személyek kapcsolati lánc, amely elvezet a Krisztusban való hithez és a megtéréshez. Martilla az, aki Jézus tanítását továbbadja Mártának, Márta pedig a testvéreinek tolmácsolja, Lázárnak és Mária Magdolnának. Martilla és Márta tehát kettős szerepben lépnek fel: részint mint az ige hallgatói, részint mint annak továbbadói, hirdetői – hangsúlyozva a nők tanító szerepét (Corbari 2013: 132, 190). Ennek kiemelése, a női tanítói modell felmutatása a domonkosok esetében (Ordo Praedicatorum) jól érthető. Gondoljunk például a szigeti eredetű, domonkos Érsekújvári kódex verses Alexandriai Katalin legendájára!

- (2) „Az időben Jézus tanítványi közül *kettő* <**Lukács, Kleofás**> az napon mennek vala egy kastélyba, ki vala hatvan rászt földön Jeruzsálemtől, Emmaus nevű” (Húsvéthétfő; Lk. 24: 13; DöbrK. 318).

A húsvéthétfői evangélium e két szereplőjének neve közül Kleofásét Lukács evangéliuma ismeri, ugyanezen fejezetének 18. versében olvasható: „Az egyik, akinek Kleofás volt a neve, azt felelte...” (Neovulgata 1195). A második tanítvány nevének, a Lukácsnak viszont ismét a Legenda Aurea a forrása: „Egyesek szerint ugyanis ő volt Kleophas társa, amikor Emmausba tartott; bár Ambrus azt mondja, más volt, s meg is nevezi” (Voragine/Madas 13. sz. vége/1990: 255 – Szent Lukács evangélista legendája).

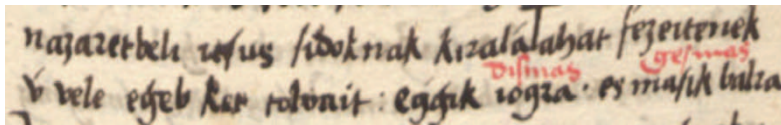

- (3) „Es íme egy asszonyember <**szent Veronika**> kit vérhas tart vala tizenkettőd étől [= évtől], elmene hától, és tapasztalá ű ruhájának peremét” (Pünkösöd utáni 24. vasárnap; Mt. 9: 20; DöbrK. 387).

A vérfolyásos asszonyt Veronikával egy kései legenda azonosítja. Az apokrif Nikodémus-evangéliumban (Pilátus-akták 7. fejezet) ő az az asszony, aki Jézus mellett tanúskodik annak perében, és vallja, hogy őt a vérfolyásból meggyógyította. Tanúságát

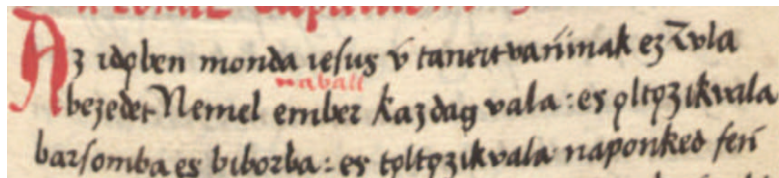
azonban lesöprik azzal, hogy „Törvényünk előírja, hogy asszonyt ne állítsanak tanúul” (Adamik 1998: 126). Továbbá Veronika az is, aki Jézusnak kendőt nyújtott a keresztúton.

A vér folyásos asszony azonban más névvel is ismeretes. A már említett domonkos szerzők, Voragine és Cavalca úgy ismerik mint Mártát, Mária Magdolna testvérét: „az ő [ti. Mária Magdolna] kedvéért szabadította meg nővérét hét éve tartó vér folyásától” (Voragine/Madas 13. sz. vége/1990: 151), „Erről a vér folyásos asszonyról, akit az Úr meggyógyított, mondja Ambrus, hogy ő volt Márta” (i. m. 166). Vö. még KatLex. *Veronika* a. és Bálint Sándor 1977. I: 205. Bálint Sándor a kétféle névvel való identifikálásban keleti és nyugati különbséget lát: a kopt, szír, görög gyökerekkel rendelkező Nikodémus-evangélium áll szemben a Voragine- és Cavalca-féle azonosítással.

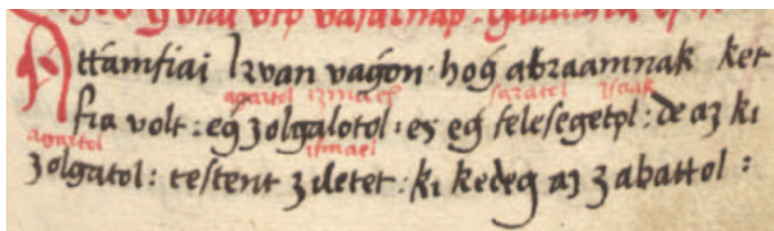
- (4) „Tahát fessejtének üvele egyéb két tolvajt : egyik *jogra* <*dismas*> : és másik *balra* <*gesmas*>” (Virágvasárnap passió; Mt. 27: 38; DöbrK. 441).

Ezúttal a Jézussal együtt felfeszített két lator nevét ismerjük meg: Dismas és Gesmas. A nevek forrása ismét csak a Nikodémus-evangélium (9. fejezet). Dismast, a jobb latort, akinek Jézus megígérte, hogy vele lesz a paradicsomban, több helyen szentként tisztelik, annak ellenére, hogy a hivatalos egyház nem kanonizálta. A katonai martyrológiumban ünnepnapja is van: márc. 25-e, egyes templomokban pedig a többi szenthez hasonlóan szobrot is állítottak neki.

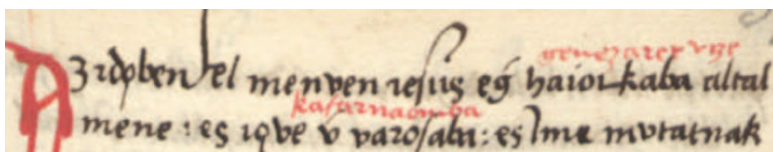
- (5) „Az időben monda Jézus ő tanejtványinak ez rúlabeszédet: Némely *ember* <*Naball*> kazdag vala, és öltözik vala bársomba és bíborba...” (Pünkösöd utáni 1. vasárnap; Lk. 16: 19; DöbrK. 347).

A gazdag emberről és szegény Lázárról szóló példabeszéd, amelynek kezdetét olvassuk itt, a Pünkösöd utáni 1. vasárnap textusa. A Nábál név az Ószövetségből jön: Nábál Sámuel I. könyvének 25. fejezetében szerepel, igen jómódú ember, aki gonoszul viselkedik. Ugyanez jellemzi a gazdag embert a szegény Lázárral szemben, ilyen módon e név felemlítése az ó- és újszövetség közötti kapcsolat megteremtésére hivatott.

- (6) „Ábrámnak két fia volt, egy szolgától <Ágártól Izmael> és egy feleségétől <Sárától Izsák>” (Nagybőjt 4. vasárnapja; Gal. 4: 22; DöbrK. 307).

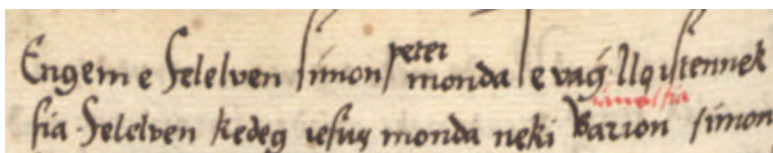
E nevekkal való bővítés háttérében is az előző indítékkal számolhatunk: az újszövetségi Pál-levél kapcsán az ószövetségi történet felidézése, a kettő összekapcsolása.

- (7) „Az időben felmenvén Jézus egy hajócskába <genezáret vize> általmene: és jöve ű városába <kafarnaomba>” (Pünkösöd utáni 19. vasárnap; Mt. 9: 1; DöbrK. 379).

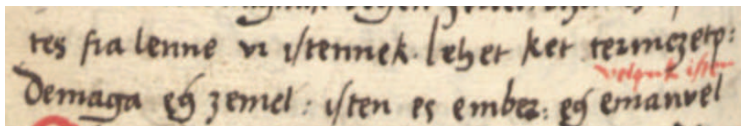
A Pünkösöd utáni 19. vasárnap szövegében nem személy-, hanem földrajzi nevek interpolációjára kerül sor. Bertalan az ő városába megnevezést teszi explicitté Kafarnaum megnevezésével. Kafarnaum Jézus működésének fontos területe volt, lakóhelyeként Máté már korábban megnevezi (Mt. 4: 13). A város a Genezáreti tó partján épült, a hajócskával tehát a földrajzi helyzetből adódóan a Genezáret vizén kellett általmenni. Ezek nem többletinformációk, de a nevekkal való konkretizálások révén jobban „képben van” a hallgató/olvasó, az egész sokkal elevenebben hat.

Bővítésnek néz ki, de csupán fordítás – igaz a másik két kódex nem fordítja le – az a glossza, amelyben a *Barion* szó fölé annak magyar megfelelőjét adja meg:

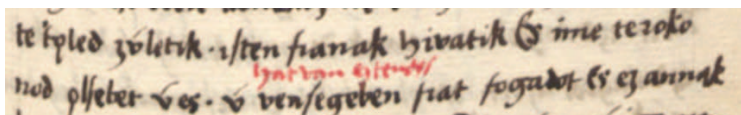
- (8) „*Barion* <*ianos fia*> simon bódog vagy” (Péter és Pál apostolok ünnepe; Mt. 16: 17; DöbrK. 400).

Hasonló indítékú az alábbi fordításos glossza is:

- (9) „Egy személy, Isten és ember, egy *Emmanuel* <*velünk Isten*>” (DöbrK. 422; nem bibliai szövegben).

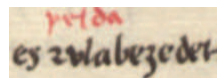
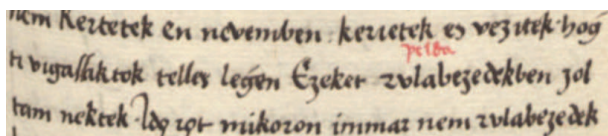
A második típusban az interpolációk nem nevek:

- (10) „És íme te rokonod, Ölzsébet, ű is ű *vénységében* <*hatvan esztendő*> fiat fogadott” (Gyümölcsoltó Boldogasszony [márc. 25.]; Lk. 1: 36; DöbrK. 413).

A Gyümölcsoltó Boldogasszony napján olvasandó evangélium e sajátos bővítésére nem találtam forrást. A *Legenda Aurea* német változatában csupán a *Greisin* ’vénasszony’ áll. A perikópát több magyar kódex is tartalmazza (ÉrdyK., SzékK., GömK., WinklK.), de bennük is csak a *vénység*-et lehet megtalálni. A megoldást lektoromnak, Lauf Juditnak köszönöm: a *hatvan esztendő* mint az öregkor szimbóluma megtalálható az ÉrdyK. egy másik helyén (40), és feltehetően korabeli toposz lehetett. A *hatvan* éves lét nyomorúságát a kódex igen érzékletesen ábrázolja: „Miképpen azért az *hatvan esztendő*s vén emberben mind erő, mind ifjúságnak zsírja elfogyatkozik, és naponkéd, míg tovább-tovább vonszja vénségét, ereje szakad, orcája megráncosul, inai nem bírják, ha leil (=leül) es (=is) jaj, ha felkel es jaj, az elmúlt öröm, vigasság nyegésre, óhajtsárra fordult, sem eget, sem napot nem láthat szömével, de valahol jár-kel, csak az fekete földet nézi, kiben hamar lakása és változása lészen.” Ennek az életkornak a hangsúlyozása a gyermekszülésre tehát prédikációs fogás, amely még jobban kiemeli a bibliai szöveg üzenetét, azt, hogy Istennél semmi sem lehetetlen.

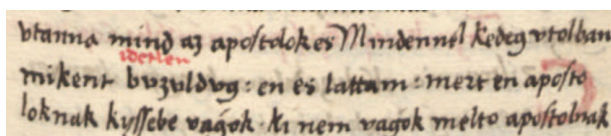
Két további glossza a *parabola* és a *proverbium* retorikai fogalmak magyar megfelelőinek megkülönböztetésére mutat kísérletet. A MünchK. és a JordK. fordításaiban nincs nyoma effajta igénynek:

- (11) „*rúlabeszédekben* <*péllda*> szóltam nektek” (Jn. 16: 25; DöbrK. 331); „Íme mostan nyilván szólasz, és *rúlabeszédet* <*péllda*> sem egyet nem mondasz” (Húsvét utáni 5. vasárnap; Jn. 16: 29; uo.).

A latin megfelelő mindkét esetben a *proverbium* 'hasonlat' jelentésben. Igaz, hogy a megkülönböztetést a scriptor nem vitte végig, mert a fogalom további magyar megfelelői keverednek, a kísérletből azonban – amely e két glosszából azért világosan megmutatkozik – érezhető, hogy az igény megvan. Tarnai Andor szerint ezt az hívta életre, hogy a papoknak olyan hallgatóság előtt kellett prédikálniuk, akik nem értettek latinul (Tarnai 1984: 252–253).

Az utolsó vizsgálandó glossza egy hapax legomenon:

- (12) „Mindennél kedég utolban miként *buzuldug* *<idétlen>* én is láttam, mert én apostoloknak kisebbbe vagyok” (Pünkösöd utáni 11. vasárnap; 1Kor. 15:8; DöbrK. 365).

A fennmaradt anyanyelvű kódexek nem bővelkednek episztola fordításokban, ez az adat is társtalan. Szerecz sem talál más párhuzamos helyet (Szerecz 1916: 169). Luther így fordítja: als einer *unzeitigen Geburt*; a különféle felekezetű mai fordításokban: *idétlen, elvetélt, félresikerült, torzszülött*. A kifejezés arra utal, hogy Pál, mielőtt apostol lett, üldözte az egyházat. A megglosszázott *buzuldug* szót még a NySz. sem veszi fel, az egyetlen hely, ahol megtalálható, Gombocz–Melich Etimológiai szótára. Simonyi a török *bozul-* 'megromlani' szóból származó török igenév átvételének tartja, jelentése: 'romlott, megromlott' (Simonyi 1920: 90). A lexéma abszolút egyedi előfordulás. Meggondolkodtató, hogyan, mikor és miért ebben a törökös formában került a bibliafordításba. Az adatatlanságból kikövetkeztethetően felváltásának legvalószínűbb oka a szűk körű használat, persze más is lehetséges.

Összegzésként az eddigiekből kirajzolódó információ: a bővítő glosszák részben forráshasználatra utalnak: a domonkos hagiográfiai irodalomnak és a Nikodémus-evangeliumnak a beépítésére. Ezek annyira népszerű források voltak abban a korban, hogy bármilyen (rendi) kötédes meghatározására kevésbé alkalmazhatók. Egyes glosszák értelmező jellegűek. A *buzuldug* ~ *idétlen* szópár esetében pedig az eredeti szó az igazán figyelemre méltó: bekerülése a fordításba kérdések egész sorát nyitja meg.

A glosszaforma – mint a szöveghez (annak egyes szavaihoz) tartozó megjegyzésnek vagy magyarázatnak a megjelenítési módja – ezekben a századokban virágkorát éli. Tipikus esetben latin (esetleg más nyelvű) szavakat, kifejezéseket társít anyanyelvi megfelelőikkel (vagy fűz hozzá egyéb információkat). Latin prédikációskönyvek lapjainak – prédikációs segédletként – gyakori jelenségei a magyar glosszák. A DöbrK.-éi ettől annyiban térnek el, hogy anyanyelvű szövegbe kerülnek, és beírójuk megegyezik a kézirat készítőjével, bár ez utóbbira akad más példa is (pl. az 1460 körüli Jászói glosszák vagy a *Sermones Dominicales*). Kérdés azonban, hogy az interpolációk kitől származhatnak

eredetileg? Szerepelhettek-e már a kódex mintapéldányában is, vagy Halábori Bertalan bővítései? Eleinte arra hajlottam – a lehetséges „öröklöttséget” teljesen ugyan nem ki-zárva –, hogy a glosszátorban inkább a scriptort feltételezzem. Ehhez – számba véve az összes esetet – a grammatikailag-lexikailag elkülönülő jelleg és az alkalmazott tintaszín összefüggése adott volna alapot. Lauf Judit azonban felhívta a figyelmemet arra, hogy az általa éppen vizsgált (latin nyelvű), 1514-ben Velencében nyomtatott, bőven glosszá-zott pálos misekönyvben szintén megtalálható a Gal. 4: 22-höz tartozó (nálam a 6-os számot viselő) glossza,⁵ továbbá ajánlotta a *Sermones Dominicales* ilyen szempontú át-tekintését. E prédikációgyűjteményben valóban előfordul „*Cleophas et Lucas*” (2: 177 – a névsorrend fordított a DöbrK.-hez képest), a „*beata Martha*”, Mária Magdolna test-vére mint vérfolyásos asszony (2: 755 – ez a DöbrK.-ben *Veronika*; vö. 3. glossza), va-lamint a Martilla: „*sc. Marcilla Marte ancilla*” (1: 451). Megjegyzendő, hogy mint vá-lasztható lehetőség ugyanitt a *venter* fölött a *vel uterus*; a *suxisti* fölött az *exsurgere* áll; vö. az 1. glosszában bemutatott, de nem tárgyalt *has* <*méh*>, illetőleg *szoptál* <*emtél*> párok. A szintén nagy hatású Catalogus sanctorumban ugyanezen három glossza mel-lett még a jobb later neve, *Dismas* is említve van (vö. Timár 1924: 57). Ezek tehát nyilván részei voltak a korabeli egyházi műveltségnek, megjelentek a prédikációskönyvekben. A DöbrK. glosszázott helyei is főként az evangéliumi perikópaszövegek, amelyek prédiká-ciók tárgyát képezték (l. még Tarnai Andor fentebb idézett véleményét is). Említésre méltó a betoldások evangéliumokon belüli eloszlása is: a „népszerűbb” evangéliumok vannak elsősorban képviselve: Mt. 14, Lk. 17 glosszával, Jn.-ban csupán 5, Mk.-ban pe-dig egyetlen egy sincs. Elvileg tehát mindkét lehetőség nyitva áll: a glosszák az általános ismertség révén származhatnak – akár csak részben is – Bertalan paptól, de tartalmaz-hatta őket már a másolati példány is.⁶ Vargha Damján ugyan – kicsit sem „pótkompeten-cián”⁷ és nem is igazságosan – annyira lesújtó véleménnyel van Halábori Bertalan scriptori teljesítményéről – elsősorban teológiai szempontok miatt –, hogy nem tartja valószínűnek, hogy az „interliniális miniumos megjegyzések, korrigálások és pótlások az ő szellemi munkájának tudatos produktumai” (Vargha 1919: 45). Nekem a kódex nyelvi képe alapján Bertalan pap munkájáról koránt sincs ilyen szigorú véleményem. De bármelyik eset álljon is fenn, a bővítő glosszák alapján elvitathatatlan a lelkipásztori szándék arra nézve, hogy a célközönség igényeinek elébe menjen, prédikálás-ra/hallgatásra/olvasásra készítsen elő egyes bibliai szövegeket. Legfeljebb ez a szándék már „öröklött”, az előzmény(ek)é, Bertalan a továbbvivője.

⁵ Véleményét és segítségét itt is hálásan köszönöm. Ugyanakkor igen érdekes a két mű viszonyára nézve, hogy a pálos misekönyv elhalványodott glosszái között e helyen kiolvashatók a *testent* 'test szerint' és az *ýgeret mýa* szavak, amelyek tökéletesen megfelelnek a DöbrK. szövegének. Ez azért is meggondolkoztató, mert az *-ént* rag 'szerint' jelentésben a DöbrK.-re jellemző, igen ritka rag (Korompay 1992: 395–396).

⁶ Latin–magyar viszonylatban ismerünk olyan művet – szerzetesi szabályzatot –, amelyben a scriptor a szöveget a magyarázó glosszákkal együtt másolta tovább (vö. Dömötör 2018: 105).

⁷ A fogalomra vö. Forgács 1993.

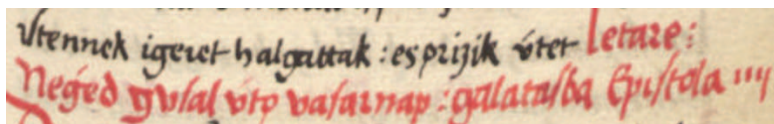
3. A lehetséges célközönségről

Ki lehetett a célközönség, akinek Bertalan pap másolt, glosszázott? Lázs Sándor azt ismételgeti a könyvében, hogy ez a somlóvásárhelyi premontrei konvent: „A *Döbrentei-kódex* viszont biztosra vehetően [az én kiemelésem – HL] közösségi használatban volt; használata kettős lehetett: felolvasták belőle az evangéliumokat a konvent előtt, illetőleg a zsoltárokat tanulhatták belőle a fiatal apácajelöltek” (Lázs 2016: 211), valamint: „Mind az *Apor-kódex*, mind a *Döbrentei-kódex* esetében, mivel egyik kéziratban sincsenek magánimádságok, arra kell következtetnünk, hogy mindkét könyvnek azonos szerepe volt, tehát hogy egy konventnek szánták őket” (i. m. 224); lásd még a kódex besorolását is a 146. lapon. A magánimádságok megléte/hiánya mint kritérium, azonban nem mindig áll. Maga Lázs említi, hogy a bizonyíthatóan magánkézben levő Székelyudvarhelyi kódexben sincsenek magánimádságok, és ugyanez állapítható meg „Somodi nénem” könyvéről, a Weszprémi-kódexről is (i. m. 393-394).

A következőkben a szöveg bizonyos helyeinek bemutatásával amellet szeretnék érvelni, hogy a DöbrK.-nek az ismert korabeli fordításoktól eltérő, egyedülállóan népies jellegű szövegfordítása nem apácák, hanem világi közönség igényeit sejteti a háttérben.

Néhány példa:

Böjt 4. vasárnapját így vezeti be:

- (13) „*letare : negyed guzsalyütő vasárnap*” (Nagyböjt 4. vasárnap; DöbrK. 307; rubrumos).

Ez a tavaszi vasárnap a jeles napok közé tartozott, ekkor kellett a nőknek végleg felhagyniuk a fonással, mert kezdődtek a mezőgazdasági munkák – ezért a *guzsalyütő* megnevezés (KatLex. *jeles napok* a.).

Ha a passiókat – itt most főként a Máté-passiót – szóhasználat szempontjából összevetjük a párhuzamos fordításokkal, elsősorban a Münch. és a JordK.-szel, az alábbi lexémaválasztások tűnnek fel:

Pilátust a DöbrK. *ispánnak* titulálja:

- (14) „Jézus kedég álla *ispánnak előtte* És *ispán* meg kérdé ütet mondván” (Mt. 27: 11; DöbrK. 438 és még nagyon sok helyen) – a MünchK.-ben *fejedelm*; a JordK.-ben *Pilátus*;

Jézust a *pitvarba* vezetik:

- (15) „Tahát *ispánnak* vitézi vévén Jézust az *pitvarban*” (Mt. 27: 27; DöbrK. 440) – a Münch. és JordK.-ben *üélőház*;

- (16) „De tanács tartván, vőnek azzal egy *tégla gyártónak parlagát* zárandokoknak temetésére” (Mt. 27: 7; DöbrK. 438). Júdás 30 ezüstpénzéért a másik két fordításban a *fazokasnak földét* vagy csak *szántófelét* vesznek meg;

Jézusra nem *veres* vagy *karmazsin* színű palástot adnak, mint minden egyéb fordítás teszi (és ami a latinnak is megfelel: *clamydem coccineam*), hanem kéket:

- (17) „És levetkeztetvén ütet *kék* kamokában öltözteték ütet” (Mt. 27: 28; DöbrK. 440).

A szimbólumtárak alapján a kék szín választásának több oka is lehetett: a Szentháromságból ez a Fiú színe, Mária színe stb.

- (18) Krisztus tanítványaival az utolsó vacsorát egy *színb*en költötte el (Lk. 22: 11; DöbrK. 454) – a MünchK.-ben *szállás*, a JordK.-ben *hajlok*;

Cirenei Simont *árus*nak tudja:

- (19) „Jelének kedég *árus* embert, Simon nevűt” (Mt. 27: 32; DöbrK. 440) – a másik két helyen nincs megmondva, milyen foglalkozású volt, és a latinban sincs erre nyom (invenierunt hominem Cyrenaeum nomine Simonem);

Júdás *gúzzsal* akasztja fel magát:

- (20) „És elmenvén *gúzzsal* önnönmagát felakasztá” (Mt. 27: 5; DöbrK. 438) – nem *kötéllel*, mint a MünchK.-ben. Az egyéb fordításokban az eszköz nincs megmondva;

Más evangéliumi részekből is lehet idézni: a konkoly és a búza szétválasztásáról szóló példabeszéd fordításaiban a búzát minden fordításban a *csűrbe* gyűjtik, itt azonban *szuszekba*:

- (21) „az búzát kedég győhétek én *szuszkomba*” (Mt. 13: 30; DöbrK. 290).

Még számos példát be lehetne mutatni,⁸ de a különutasság talán így is szembe-tűnő. Ha pedig rendszeres grammatikai összevetést végzünk a három fennmaradt fordítás között, a grammatikai struktúrák konzekvens különbségei is elég hamar világossá válnak: ez legjellegzetesebb az igeneves szerkezetek használatában (a *még ő szoltába, ők környül ültükben, őtöle kedég féltükben, városba bementetekben*-típus), a szórend különbségeiben, de megfigyelhető az igeekötőkkel kapcsolatban, valamint kötőszó-használati és raghasználati eltérések szemszögéből is. Ezek a DöbrK.-et viszonylag önálló fordításnak mutatják annak ellenére, hogy más kódexekkel is megvan a kapcsolata (a szóbeliség szerepét sem elhanyagolva).

A kéziratban megjelennek nyelvjárási alakok: *foglaⁿni* (2), *vaⁿtsága* (6), *beⁿséges* (11), *keⁱk* (440), *szeⁿ 'szín'* (454, 455), *neⁱkik* (449), *övéje* (297), suksükölő igealak: *ki*

⁸ A Biblia Mediaevalis Hungarica (ómagyar bibliafordítások adatbázisa) készítése közben gyakran találkozunk ilyesmivel.

alejtsa magát állania, lássa, hogy ne essék (361). E vonalba sorolható a sokszor előforduló (*népeknek*) *vémbi* (=vénebbi) északkeleti nyelvjárásról árulkodó alakulásmódja, vagy lexémaszinten az *azután osztán* mondatbevezető. Szóválasztás és nyelvi megformálás egyaránt azt sejtetik, mintha egy nyelvi biblia pauperum készítése lett volna a cél. Ezért ezeknek a sajátos választásoknak a hátterében célközönségként jóval inkább laikus hívek tehetők fel, akiknek „otthonossá”, átélhetővé kellett tenni az evangélium-szövegeket.

Vargha Damjának, aki eredetiben és részletesen tanulmányozta a kódexet, hasonló a véleménye (Vargha 1919). Tartalmi elemzésének végkövetkeztetése, hogy a kódex „anyagcsoportjai felölelik a laikus hívek egész hit-életét, [...] a lelki pásztor hivatalos funkcióinak pastoriális kereteiben mozognak a parochia területén.” Kapcsolatot feltételez az egri egyházmegyei pap műve és a parochiális funkció, a lelkigondozás között (i. m. 37–38).

4. Egy lehetséges minta?

És most térjünk vissza még egyszer a kódex feltételezett premontreiségéhez! Lázs Sándor a könyvében a DöbrK. szinte minden egyes érdemi említésénél (ez kb. 30 eset) az olvasó fülébe duruzsolja, hogy ez a kézirat nagyon premontrei: eredete és a használata is az. (Ebben Timár Kálmán eléggé körkörös érvelésen alapuló nézeteit veszi át, vö. Timár 1924: 25, 29–31; kritikája Kiss Farkas Gábor 2016: 17. Vargha Damján művét Lázs meg sem említi.) Így aztán elég meglepő, hogy a könyv 222. lapján – eddigre már annyi *premontrei* jelzőt viselő *Döbrentei-kódexen* vagyunk túl, hogy ez az összetartozás kétségtelennek tűnik – az alábbi, kételyeket is sugárzó mondattal találjuk szembe magunkat: „Ránk maradt, magyar anyanyelvű, breviárium típusú kódexeink mindegyike bizonytalan provenienciájú, ám az eddigi kutatások alapján elfogadhatónak [az én kiemelesem – HL] látszik, hogy az *Apor-* és a *Döbrentei-kódex* (1508) premontrei eredetű.” Mindezen elkésett és halvány kétely-megnyilvánulásnak azonban sem a továbbiakra nincs hatása, sem a már megtörtént „hivatalos” besorolásra (146. l.), amelyek egyértelműen és biztosan a somlóvásárhelyi apácák közös használatára rendelt műnek tartják a kéziratot.

Lázs könyvének nagy újdonsága, hogy a magyar apácák műveltségének feltérképezéséhez délnémet apácakolostorok, elsősorban a nürnbergi domonkos kolostor viszonyait és könyveit is megvizsgálta. A DöbrK. szempontjából itt (i. m. 221–224) fontos párhuzamokat tár fel, amelyekből azonban a kézirat provenienciájára nézve nem von le semmilyen következtetést, továbbra is ragaszkodik a kódex premontreiségéhez. Pedig a nürnbergi Szent Katalin kolostorból – négy másik mellett – egy olyan anyanyelvű kéziratot is bemutat, amelynek felépítése a DöbrK.-ével lényegében egyező, de legalábbis nagyon hasonló. A kódex birtokosa egy apácává és később könyvmásolóvá (Cyrus 2009: 79, 352) lett patríciuslány, Margareta Imhoff. A breviárium az ő személyes („világi”) tulajdonaként került a nürnbergi domonkos kolostorba. (Példaként egyben arra is, hogy egy-egy kézirat későbbi nyugóhelye, célállomása nem mérvadó származásának megállapításához.)

- A kutatás e művekről az alábbiakat állapította meg:
- ez a felépítés a XV. századi anyanyelvű kéziratoknak egy kiforrott típusa,
 - a fordítások laikus rétegeknek készültek,
 - elsősorban bibliai perikópákat tartalmaztak, amelyeknek sorrendje variálódhatott,
 - többször találni bennük bibliai és nem bibliai bővítéseket, az evangéliumszövegekbe integrálva,
 - sokszor voltak glosszázva (Bieberstedt 2004: 27–28).

Éppen ilyesmiket figyelhettünk meg a DöbrK.-ben is. A típus eszerint laikus (világi) réteg használatára készült. A magyar példányt nyelvjárása a Felső-Tisza-vidékhez köti. További vizsgálatot sürget – amelyhez a javítások értékelése talán segítséget nyújt majd –, hogy Halábori Bertalannak mi a szerepe ebben. A párhuzamnak tekinthető délnémet kéziratok általában, de nem kivételtelenül igyekeznek kerülni a kirívó regionalizmusokat, nyelvjárásiasságokat (Bieberstedt 2004: 26), a DöbrK.-ről ez nem mondható el. A kódex mellékjeles helyesírása kifejezetten idegen a hazai premontrai gyakorlattól. A német analógiák alapján mint feltehető célközönséggel tehát világi (laikus) réteggel/rétegekkel vagy magánszeméllyel lehet számolni. A kézirat saját kezű glosszái pedig – legyenek azok ténylegesen vagy csupán szemléletileg „öröklöttek” – a pasztorációs célt erősítik, se valószínűvé nem téve, se egészen ki nem zárva azt, hogy az egri egyházmegyében tevékenykedő scriptor esetleg maga (is) használ(hat)ta a kéziratot.

Hogy aztán a 18. század végéig hátra levő közel háromszáz évben – a kódexnek a Batthyáneumba kerüléséig – a kézirat milyen utat járt be, arra semmilyen konkrét bizonyíték nincs. Azt, hogy a pozsonyi klarisszáknál is időzhetett, elképzelhetővé teszi ismert egykori tulajdonosának, Batthyány Ignác püspöknek rokoni viszonya a feloszlatás-kori pozsonyi klarissza főnöknővel, Batthyány Franciskával (vö. Abaffy–T. Szabó–Madas 1995: 11). E feltételezés gyenge pontjának látszik, hogy a tapasztalat szerint a Pozsonyban megfordult kódexek – vonalvezetésükben és helyesírásukban jellegzetes – klarissza beírásokat szoktak tartalmazni (vö. P. Kocsis Réka tanulmányát ebben a kötetben). A DöbrK. néhány idegen kéztől származó bejegyzése e gyakorlatnak semmiképpen nem felel meg (l. 433–440., 519. lapok), amiből arra lehetne következtetni, hogy a kódex nem került klarissza kézbe. Ugyanakkor körvonalazódni látszik egy olyan összefüggés, hogy a liturgikus (bibliai) szövegeket tartalmazó kódexek általában véve nem tartalmaznak apácakezekedtől származó bejegyzéseket. A Jordánszky-kódex, amelyről egy névbejegyzés kétségtelenül bizonyítja, hogy volt klarissza tulajdonban, a használatnak semmilyen további (írással) nyomát már nem mutatja. A későbbi kezektől származó különféle bejegyzetések, javítgatások vizsgálatának egyik hozadéka éppen az, hogy rávilágítanak: a klarisszák a hozzájuk került kódexek szövegeiből milyen olvasmányanyagot részesítettek előnyben. Ami érdekelte őket, azokat a szövegeket ugyanis a maguk módján aktualizálták (vö. Haader 2006). Az eredeti kódexszövegeken történt későbbi javítások hiánya, illetőleg megléte alapján úgy tűnik, mintha az ó- és újszövetségi részeket (zsolnárokat, evangéliumokat, bibliai perikópákat) nagy (szöveg)tisztelettel övezett, érintetlen olvasmányoknak tekintették volna (vagy ezekből újabb fordításokat használtak). Amit „megdolgoztak”, amire olvasmányélményként vágytak, az a novellisztikus jellegű „szórakoztató” irodalom volt: a fordultatos, kalandos legendák és példák.

A DöbrK. későbbi sorsa azonban – akár megfordult Pozsonyban, akár nem – az alapproblémát, a keletkezéstörténet kérdéseit nem érinti, és így a premontrei eredetet sem támogatja (vö. Lázs 2016: 224).

5. Összegzés, feladatok

A DöbrK.-ről sokféle, egymással ellenkező nézet hangzott már el eddig. Érveltek amellett, hogy premontrei, pálos, domonkos, ferences, feminin, világi – és minden szerző síkra szállt a maga elképzeléséért.

Talán nem véletlen ez a bizonytalanság a kódex provenienciájára nézve. Nem véletlen, hogy nem lehet rajta fogást találni. Több rend liturgiai úzusához is hasonlít egy-egy vonatkozásban, de egyikhez sem igazán.

Nem látszik véletlennek, hogy perikóparendszerének teljességére nézve unikális a magyar kéziratok között. Ha a típust a hitéleti, egyházi feladatok anyanyelven való ellátásának (világi) szüksége termelte ki magából, akkor a teljességet az is kikényszeríthette, hogy a lecke- és evangéliumszövegekre egyszerűen szükség volt –, a prédikációt máshogyan („önerőből”) is meg lehetett oldani. (A perikópák itt – más kéziratoktól eltérően – kapcsolódó prédikációk nélkül állnak.) A prédikáláshoz való segítség nyomai fedezhetők fel viszont a bibliai és nembibliai bővítéseket tartalmazó glosszában, amelyeknek köre a korabeli papi (egyházi) műveltség kereteinek felel meg. A liturgikus funkció szempontjából Vargha megállapítja, hogy a kézirat „részint magán vagyis mindennapos vallásgyakorlat céljait szolgálta, részint a vasárnapi istentiszteleten és gyázzsertartáson való részvétel⁹ tartotta szem előtt” (1919: 42). E funkciójából eredően bőven lehettek európai párhuzamai, közülük – Lázs Sándor érdeméből – a délnémet Imhoff-féle kézitról biztos tudomásunk van.

Vargha állítja, hogy a DöbrK. (liturgikus könyvként) összetételét, szövegegységeit (és azok funkcióját) tekintve igen korai mintákkal rendelkezik: „anyagcsoportosításában nagyon hasonló a német irodalomból jól ismert s a X. és XI. században híres szentgalleneni benedekrendi tanárnak, *Notkerus Labeo*-nak ugyancsak liturgikus célt szolgáló műveihez” (1919: 35). Ez ugyan a típusra vonatkozik, de a DöbrK.-ről mint példányról – egyes szövegegységeiről mindenképpen – is elmondható, hogy évszázados réteg van rajtuk. A zsoltárszövegek fordítási hibái, amelyek a fordítandó latin egykori (esetleg korábbi félremásolás által előidézett) félreolvasásából származnak (*voluptatem*–*voluntatem*, *fortem*–*fontem* stb.) közősek a Keszthelyi és a KulcsK.-szel, ezekről pedig nyelvvállapotukból következően tudjuk, hogy másolási idejüknel szintén jó 150 évvel régebbiek lehetnek (vö. Vargha 1919: 32, további példák Boros 1903).

Nem véletlen, hogy a kódex nyelve – a példány sajátágaként – helyenként erőteljes népnyelvi jelenségeket mutat, mint ahogy az sem, hogy egyes képei, megnevezései (főleg a passiókban, de máshol is) a népi környezetből származnak.

És talán az sem véletlen – de ez már csak nagyon óvatos elképzelés –, hogy ebből az egykor feltehetően gyakori típusból (nálunk) mindössze egyetlen példány maradt fenn. Ha „parochiális kézirat”, plébániai könyv volt, nem rendi könyvtárak darabja, akkor az enyészet bármilyen válfaja könnyebben elérte, mint rendi kötődésű kéziratársait. Ha világi személyé volt (l. az Imhoff-féle kéziratot), nagyobb eséllyel maradhatott fenn.

⁹ Ez a Jób könyvére vonatkozik.

Mínél inkább a részletekbe megyünk a kódex elemzésében – nyelvileg például –, annál több példányspecifikus vonás rajzolódik ki. Ezek új, eddig nem ismert kapcsolatokhoz vezetnek el. Ide tartozik a fentebb már említett, 1514-ben nyomtatott pálos misszálé kézzel írt glosszáinak és egy Döbrentei-típusú kéziratnak a nyelvi sajátosságok alapján megállapítható összefüggése.

A kevés konkrét fogódzóval rendelkező kéziratok esetében nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy bármi megbízhatóbbat, hitelesebbet mondani csak az összes érintett tudományág: a kodikológia, az egyház- és liturgiátörténet, az irodalom- és nyelvtörténet érveinek együttes számbavételével lehet(ne), mégpedig a teljes kéziraatra vonatkozóan. Nyelvileg is igen sok még a tennivaló. Várat magára egy rendszeres grammatikai összevetés is a kódex zsoltáira és bibliai perikópáira nézve.¹⁰ Továbbá vizsgálandók még azok a glosszák is (a „duplumok”), amelyek most nem kerültek ugyan sorra, de a SerDom.-ban található, említett kettősségek alapján szintén fontosak lehetnek. Madas Edit még tágabbra vonja a kört, amikor a középkori bibliafordítás kérdésében valamennyi fennmaradt emlék együttes vizsgálatát szorgalmazza (Madas 1998: 53). A tisztálátáshoz ez valóban megkerülhetetlen lenne.

Ötszáz év távlatából nehéz megállapítani – támpontok híján különösen –, hogy mi lehetett Halábori Bertalan szándéka kódexe létrehozásával. A kihámozható apró momentumok alapján, világi pap mivoltát, valamint az uniformitási elvet is tekintetbe véve én azt valószínűsítem, hogy művét a (világi) lelkipásztori munka támogatásának szándékával alkothatta.

HIVATKOZÁSOK

- Abaffy Csilla – T. Szabó Csilla – Madas Edit 1995: Bevezetés. In *Döbrentei-kódex 1508*. Budapest: Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 7–37.
- Adamik Tamás szerk. 1998: *Csodás evangéliumok*. Budapest: Telosz.
- Bálint Sándor 1977: *Ünnepi kalendárium I-II*. Budapest: Szent István Társulat.
- Bieberstedt, Andreas 2004: *Die Übersetzungstechnik des Bremer Evangelistars: eine syntaktisch-stilistische Analyse unter Einbeziehung von Vergleichübersetzungen des 14. bis frühen 16. Jahrhunderts*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Boros Alán 1903: *Zsoltárfordítás a kodexek korában*. Budapest: Stephaneum.
- Corbari, Eliana 2013: *Vernacular Theology: Dominican Sermons and Audience in Late Mediaeval Italy*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter.
- Cyrus, Cynthia J. 2009: *The Scribes for Women's Convents in Late Medieval Germany*. Toronto/Buffalo/London: University of Toronto Press.
- Csernák-Szuhánszky Debóra 2015: *Nyelvtörténeti vizsgálatok a régi magyar zsoltárfordítások köréből (15–17. század)*. Doktori disszertáció.

¹⁰ Ennek egyes vonatkozásait tárgyalja Csernák-Szuhánszky Debóra 2015-ben megvédett doktori disszertációja: *Nyelvtörténeti vizsgálatok a régi magyar zsoltárfordítások köréből (15–17. század)*.

- Dömötör Adrienne 2018: Van itt egy kis szabad hely? Vallási kötődésű nyelvelmékek (nem csak) a margón. In Boros István, Takács László szerk.: *Litteris vincimur*. Budapest: Szent István Társulat, 89–110.
- Forgács Tamás 1993: Zárt korpuszok és pótkompetencia. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35, 17–23.
- Gábel Asztrik 1937: A középkori kéziratok identifikációja és lokalizációja. *Magyar Könyvszemle* 61, 298–312.
- Haader Lea 2006: A nyelvi (íz)lészváltozás nyomai az *Érsekújvári kódex*ben. In Mártonfi Attila, Papp Kornélia, Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest: Argumentum, 103–109.
- Haraszti Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László 2017: *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken 1348–1525 II. kötet*. Budapest.
- Hubert Emil 1898: Ki volt Bertalan pap, a Döbrentei-kódex másolója? *Magyar Könyvszemle* 6, 207–208.
- Károly Sándor 1955: A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz. *Nyelvtudományi Közlemények* 57, 260–268.
- Kiss Farkas Gábor 2016: Használati irodalom. *Budapesti Könyvszemle* 28/1, 13–17.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás. In Benkő Loránd főszerk., E. Abaffy Erzsébet szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Budapest: Akadémiai, 355–410.
- Madas Edit 1998: Középkori bibliafordításainkról. *Iskolakultúra* 1998/1, 48–54.
- Madas Edit 2009: Döbrentei-kódex. In Madas Edit szerk.: *„Látjátok, feleim...”*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 262.
- KatLex. = Magyar Katolikus Lexikon: <http://lexikon.katolikus.hu/>
- Lauf Judit 2019: Magyar nyelvelmékszövegek egy 16. század eleji pálos misekönyvben. *Magyar Könyvszemle* 135, 18–35.
- Lázs Sándor 2016: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján*. Budapest: Balassi.
- Mészöly Gedeon 1913: A Döbrentei Codex evangéliumai és a Müncheni Codex. *Magyar Nyelv* 9, 433–439.
- Mészöly Gedeon 1914: A Döbrentei Codex zsoltárai és az Apor Codex. *Magyar Nyelvőr* 43, 65–70.
- Mészöly Gedeon 1915: A Döbrentei Codex és az Apor Codex második keze. *Irodalomtörténeti Közlemények* 25, 40–49.
- Neovulgata 1997: Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján. Budapest: Szent Jeromos Bibliatársulat.
- Schrauf Károly 1893: *Regestrum bursae Hungarorum Cracoviensis. A krakkói magyar tanulókháza lakóinak jegyzéke 1493–1588*. Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1920: *Buzuldu*. In Magyarázatok. *Magyar Nyelvőr* 49, 90.
- Szerecz Alajos 1916: *Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei*. Budapest: Franklin.
- Tarnai Andor 1984: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- Timár Kálmán 1924: *Prémontrei kódexek. Huszita vagy prémontrei Biblia?* Kalocsa.
- Timár Kálmán 1936: Zsoltárfordítás nyoma a Bécsi és Müncheni kódexben. *Irodalomtörténeti Közlemények* 46, 61–65.

- Vadai István 2006: Mese. *Acta historiae litterarum hungaricarum* XXIX, 261–274. Szeged.
- Vargha Damján 1918: Szövegjavítások a Nyelvelméltár XII. kötetének DöbrC. részéhez. In *Szily-Emlékkönyv* 89–90. Budapest: Hornyánszky Viktor cs. és kir. könyvnyomdája.
- Vargha Damján 1919: A Döbrentei kódex mint Halábori Bertalan pap írása. *A Szent István Akadémia Értesítője* 4. szám 20–46.
- Volf György 1884: Régi Magyar Codexek: Döbrentei Codex. *Nyelvelméltár XII*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala.
- de Voragine, Jacobus 13. sz. vége/1963: *Die Legenda aurea*. Aus dem Lateinischen übersetzt von Richard Benz. Berlin: Union Verlag.
- de Voragine, Jacobus 13. sz. vége/1990: *Legenda aurea*. Válogatta, az előszót, a jegyzeteket és a mutatókat Madas Edit készítette. Budapest: Helikon.

A MAGYAR *FEJ* IGE ESETLEGES MORDVIN MEGFELELŐJE ÉS IRÁNI SZÁRMAZTATÁSA PROBLÉMÁJÁHOZ

SAMPSA HOLOPAINEN

1. Problémafelvetés

Tanulmányom célja a magyar *fej* 'melken = to milk; saugen = szopni'¹ ige etimológiájának újraértékelése az újabb uralisztikai és indogermanisztikai kutatások tükrében.² A *fej* összefüggése a hasonló jelentésű mordvin (E *ped'ams*, *päd'ams*, M *ped'ams* 'szür; fej') és finnégi szavakkal (finn, izsór *piimä* 'aludttej', észt *piim*, vót *pīmä* 'tej' [finn → északi számi *bibme* 'aludttej']) régóta foglalkoztatja a kutatókat. A magyar szó esetleges (indo)iráni származtatása (vö. avesztai *paiiah-* 'tej', PII *s-*tő **paiHas-* indoeurópai **pejH-* 'vastagnak lenni' gyökből; ld. Nowicki 1976: 72–73; EWAia II: 83–84; Garnier et al. 2017: 300; Stüber 2002: 44) hasonlóan régóta vitatott (Budenz 1873–81; Munkácsi 1901: 263 szerint jövevéyszó, eltérő vélemények ld. alább).

A régebbi kutatásokat röviden összefoglalva: az UEW. a magyar szót vagy a mordvin, vagy a finnégi szó megfelelőjének tartja, és két lehetséges alapnyelvi rekonstrukciót kínál: **pije-* és **päð'e-*, de az újabb hangtörténeti kutatások tükrében mind a két rekonstrukció problematikus. Keresztes (1986: 112) a mordvin szót a **ped'e-* alakból vezeti le és a magyar szó megfelelőjének tartja, az iráni etimológiát kérdőjellel említi. Újabban Aikio (2014b) szerint a finnégi szó magánhangzója inkább **ej* diftongusra utal (ld. alább), a mordvin szó pedig nem **ä-e* töre vezethető vissza, hanem **e-e* (**e-i*) töre a közismert mordvin hangtörvények szerint (Bereczki 1988: 320; vö. mordvin *sed'*, *säd'* alább); Keresztesnél (1986) helyesen az *e* magánhangzó szerepel.

2. Újabb etimológiai kutatások

2.1. Magyar *fej*

A TESz. és az EWUng. lehetségesnek tartja az iráni etimológiát (mindkét szótár „uriranisch”, azaz protoiráni jövevéyszóként említi). Újabban Róna-Tas (WOT. 1318; Róna-Tas 2017: 62–63) és Honti (2017: 95–97) foglalkozott a magyar szó etimológiájával. A WOT. a *fej* igét a PFU **piye-* töből származtatja, és lehetségesnek tartja az iráni eredetét (az Aikio [2014b] által javasolt hangtörvények szerint **peji-* lenne a valószínűbb rekonstrukció). Honti viszont erősen kritizálja a magyar szó iráni eredetét, és Róna-Tas (2017) is megjegyzi, hogy szóosztálybeli különbségek miatt a magyar igét és az iráni főnevet nehéz összekapcsolni. Honti (2017: 95–97) szerint a magyar és a mordvin szó rokonsága lehetséges, a magyar és a finnégi szavaké nem.

¹ 1577-ben 'szopni' jelentésben is előfordul (EWUng. s.v. *fej*).

² Köszönettel tartozom Riho Grünthalnak és Juha Kuokkalának a hasznos kommentekért, Santeri Junttilának a mordvin hangtörténetet tárgyaló kéziratáért.

A magyar és a mordvin szó finnugor eredete ellen Honti ugyanakkor említ „dologbeli” kétségeket, arra utalva, hogy a fejés a PFU korában vajon ismert lehetett-e. Honti „dologbeli” kételkedései ellen azt az érvet lehet felhozni, hogy a ’tej’ és ’fej’ jelentésű szavak megtalálhatók több olyan nyelvben, amelynek beszélői halász-vadász kultúrában éltek, pl. a csukcs-kamcsatkai alapnyelvre lehet rekonstruálni a **luqæj* ’tej’ szót (Fortescue 2005: 161). A szintén hasonló körülmények között élő számik közös alapnyelvében is megtalálható a **počē ~ *pečē* (Lehtiranta 2016: 94–95) ige ’fej, facsar’ jelentésben. A magyar és a mordvin szó iráni eredete Honti szerint elutasítandó.

2.2. Finnségi *piimä* < korai protofinnségi **pejmä*

Mägiste (1982: 2027–8) nem tartja a finnségi szavak indoiráni etimológiáját meggyőzőnek. Az SSA. támogatja a Larsson (1984) által javasolt balti etimológiát, amelyet Honti (2017) is említ. A baltiban ugyanis van olyan ige, mely az IE **pejH-* gyökből származik, vö. litv. *pýti* ’tejet adni’. Larsson feltételezi, hogy a protobaltiban volt **pijimos* ’tej’ főnév is (amelynek egyébként nincsen nyoma a mai balti nyelvekben), és ez a balti szó került át a finnségi alapnyelvbe **piimä* alakban. Ez a magyarázat hipotetikus volta miatt problematikus (ld. pl. Junttila 2012: 275), és Aikio új hangtörténeti kutatásai alapján nem valószínű. Az újabb észti etimológiai szótár (EES.) az esetleges iráni etimológiát is említi, bár nem tartja meggyőzőnek, és az SSA.-hoz hasonlóan foglal állást a Larsson által említett balti etimológia mellett, bár a hipotetikus magyarázat problémáját is említi. Az esetleges rokonnyelvi megfelelők nem szerepelnek az EES. szócikkében.

Aikio (2014b: 90) szerint a *piimä* szabályosan visszavezethető egy finnugor (vagy korai protofinnségi) **pejmä* alakra, és a szót az **ej* diftongus miatt egy korai indoiráni **pejHm̥-* alakból (Aikiónál **peimen-*) való átvételnek tartja. Aikio szerint párhuzamos fejlődést mutat a finn *tiine* ’terhes (állat)’ ~ mari *tü(jü)ž* ’ua.’ szócsalád, amelyet a finnugor **tejni* alakból lehet levezetni.³ Ez szintén jövevényszó, vagy az indoiráni **dhajnu-* szóból vették át (> avesztai *daēnu-* ’nőstény állat’), vagy a balti megfelelőjéből (protobalti **deini-* > litv. *dieni* ’terhes (állat)’ (Aikio 2014b; Liukkonen 1999: 142–144; véleményem szerint szemantikai okokból a balti vagy esetleg korábbi balti-szláv eredet valószínűbb). A finnségi diftongusok történetét tárgyaló cikkében Kallio (2018: 262–263) elfogadja az Aikio által feltételezett **ej* > *ii* fejlődést. Honti (2017) és Róna-Tas (2017) nem hivatkoznak Aikio újabb kutatására.

Katz (2003: 192) érdekes módon próbálja magyarázni a három finnugor szó összetartozását és indoiráni eredetét. Szerinte csak az indoiráni **pejHm̥-* főnévi alak került át a finnugor alapnyelvbe, és ennek a finn *piimä* a szabályos folytatója (Katz a finnségi magánhangzók fejlődését nem magyarázza meg pontosabban, mert nem az általánosan elfogadott uráli rekonstrukciókat követi, hanem a saját uráli hangtörvényeit). Katz szerint a szó *-mä* elemét tévesen **-ma* főnévi szuffixumnak tartották a finnugor alapnyelv beszélői, és ebből a főnévből szóelvonással képezték a **peji-* igét, amelyből a magyar

³ Aikio szerint a mari szóban ugyanolyan **n* > **j* hangváltozás történt, mint pl. a PU **meni-* > mari **mije-*, *mie-* ’megy’ szóban. Az **-ej-* diftongus fejlődését (> mari *ii*) azzal lehet magyarázni, hogy az uráli/finnugor diftongusok *j*-utótagja a mariban sokszor (szabályosan?) eltűnt, vö. **küji* > *keške* ’kígyó’ (Sammallahti 1988: 544).

szó származik. A mordvin szót pedig úgy magyarázza Katz, hogy a szóelvonással keletkezett tőhöz *-tA* frekventatív szuffixum kapcsolódott. Katz bonyolult magyarázata igen kevésbé valószínű, valószínűbbnek tartom a külön-külön átvételek feltevését, mert az kevesebb analógiát és kevesebb bonyolult morfológiai változást feltételez.

Az SSA. említi, hogy a finn *-mä* elemet régebben is szuffixumnak tartották. A finnségi nyelvekben nincs nyoma **peji-* igezőnek, és ezért nem valószínű az SSA. magyarázata. A **pejmä* alaknak a **pejHm̥-* alakból való átvételként való értelmezése fonetikailag mindenképpen indokolt, és ezért valószínűnek tartom, hogy ezt a főnévi alakot vették át.

2.3. Mordvin E *ped'ams*, *päd'ams*, M *ped'ams* 'szűr, fej'

E szavak háttérrel nemigen foglalkoztak az utóbbi években, csak a magyar vagy a finn szó kapcsán (Honti és Róna-Tas véleményét ld. feljebb). Az SSA. lehetségesnek tartja a mordvin, a finn és a magyar szó összekapcsolását. Azt viszont meg kell jegyezni, hogy mind a három szót nem lehetséges egyetlen protofinnugor alakra visszavezetni (ebben igaza van az UEW.-nek). Keresztes (2017) az újabb mordvin nyelvtörténetet bemutató munkájában nem említi a mordvin szót sem a finnugor alapnyelvből örökölt szavak, sem pedig az iráni jövevényszavak között.

3. Az iráni származtatás szemantikai és szóosztálybeli problémái

Az iráni 'tej' jelentésű szavaknak meggyőző indoeurópai háttérük van. A szó az indoeurópai **pejH-* 'vastagnak lenni' gyökből származik. Az indoiráni nyelvekben a 'sűrű folyadék' jelentésből fejlődött a 'tej' jelentése (Garnier et al. 2017: 300, LIV.² s.v. **pejH-*). A protoiráni **pajH-* ige gyök jelentését Cheung (2007: 290) 'to lactate, (breast-)feed; szopni adni' jelentésben rekonstruálja. Az óindben is hasonló jelentéseket lehet találni: Werba (1997) az OI *pi/pī* ige, valamint a *pyā/(pyai)* ige nék az '(an)schwellen, strotzen; 'dagadni' jelentést tulajdonítja (Werba 1997: 356–457, 444). A Rigvéda himnuszaiiban egyébként többször is olyan kontextusban használják ezt a 'dagadni, duzzadni' ige, ahol fejérről van szó (ld. pl. RV VIII.13.25 vagy RV VIII.55.7.⁴

A baltiban található *pyjú* (inf. *pyīti*) 'to give milk; tejet adni' ige (Derksen 2015: 359) bizonyítja, hogy az IE gyök leánynyelvi képviselői között vannak hasonló jelentésű ige, és az óind nyelv és az óiráni nyelvek jelentései sincsenek messze a 'fej'-től: az avesztai *pay-* ige gyök jelentései között szerepelnek a következők az AiW. szerint: *frā-pinaoiti* 'schwellen machen, zu gedeihen bringen (dagadtá tesz, sikeressé tesz)'; *pay-* 'schwellen (intrans.), strotzen von Milch (dagad, duzzad a tejtől)' (AiW. s.v. *pay-*) 'saugend (szopó)' (AiW. s.v. *paēman*⁻²); *payah-* '(milchend (tejet adó), Milch sva.), Saft gebend, schaffend (tejet, levet adó, teremő)' (AiW. s.v. *payah-*), valamint (*vaiit-*) *paēma* 'vant- 'die mit Muttermilch versehen ist (ami el van látva anyatejjel)' (AiW. s.v. (*paēma* 'vant-).

A magyar 'fej' ~ iráni 'tej' szemantikai viszonyára lehet találni párhuzamokat más nyelvekben is. Ilyen például a finn *hypsä-* 'fej' és a MdE *lovso*, *lovco*, MdM *lofca* 'tej'

⁴ Rigvéda VIII.13.25. Brereton & Jamison (2014) angol fordításában: "Become increased, o you who are praised by many, with your forms of help that are praised by the seers. Milk out swelling refreshment, and help us."

szemantikai viszonya (e két szó között nyilván etimológiai összefüggés van, bár hangtanilag nem felelnek meg szabályosan egymásnak: Aikio [2015] szerint ezek külön-külön átvett szubsztrátumszavak). Az uráli nyelvcsaládon belül még meg lehet említeni a protouráli **amta-* (vagy **jmta-*) ige származékait a mai nyelvekben: a permi nyelvekben (Ud *udj-*, Ko *ud-*) a jelentés 'inni ad', viszont a mariban (*omde-*) 'get filled with milk (udder); a tőgy tejjel telik'. (Aikio 2015: 64). Az indoiráni nyelvcsaládon belül pedig a PII **dhaugh-* 'fej' ige jelentésfejlődése is hasonló Garnier et al. (2017: 298–299) szerint: a 'fej' jelentés 'anyatejet szopik' jelentésből fejlődött. A **dhaugh-* ige képzés a PIE **dheh₁-* 'Muttermilch saugen; anyatejet szopik' igegegyökből.

4. A finnugor szavak összetartozásának hangtörténeti megalapozottsága

A magyar szó *ej* hangszekvenciája vagy PFU **äj-re* vagy **ej-re* mehet vissza (de a *j* a PFU *δ'*-t is képviselhetné, ahogy az UEW. egyik magyarázatában is szerepel). A finn szó *-mä* elemét szóképző szuffixumnak is gondolták (ld. feljebb), így csak a *pii-* (< **pej-*) lenne régi tő; ez lehetséges, de valószínűbbnek tűnik, hogy a *pejmä* egyszerűen az indoeurópai/korai indoiráni **pejHm̥-* átvétele, ahol a finnségi *-mä* az indoeurópai *-m̥-* (> indoiráni *-man-*) szuffixumot tükrözi. A mordvin (E) *e*, *ä* ~ (M) *e* magánhangzó-megfelelés nem fordulhat elő az uráli *ä*-szavakban (vö. Bereczki 1988), emiatt a mordvin szó inkább **e-i* tövű volt. Felmerül az a kérdés, hogy a mordvin szó visszavezethető-e egy régebbi diftongusos alakra. A mordvin *d'* természetesen nem lehet a finnugor **j* folytatója (ld. Keresztes [1987: 70] példáit a PFU **j* fejlődéséről a mordvinban).⁵ Ha a magyar *fej* indoirániból való átvétel, a mordvin szót aligha lehet vele összekapcsolni a *d'* miatt. Honti (2013: 8–17; 2017: 96) újabban a PFU/PU **δ* és **δ'* helyett laterális **_l*, **_l'* hangokat rekonstruál. PFU **pe_l'i-* viszont még rosszabbul illene az indoiráni *pejH-* alakhoz.

4.1. Finnugor **Vj* szekvenciák fejlődése a mordvinban (Sammallahti 1988, Aikio 2014a: 3, 2015 és Junttila [kézirat] alapján)

**eji* > E *ve*, M *ve*, *vej* 'éj';

**kajšo* > E *kažo*, *kaž*, M *kaž* 'rossz';

**kejδ'i* > E, M *keδ'i* 'tavasz' (Junttila [kézirat])⁶;

**peyi-* 'fő(z)' > Md *pi(je-)* > *pi-d'ems*; (UEW., Keresztes 1986: 112: **peje-*)

**sejti-* 'híd' > MdE *sed'*, *säd'*, M *sed'* (a diftongus a szó indoiráni eredete miatt rekonstruándó, Koivulehto 2016: 218 ← PreII **sejtu-*);

**wajna-* > MdE *vano-*, M *vanê-* 'látni' (a diftongus a szó indoiráni eredete miatt rekonstruándó, Koivulehto 2016: 229 ← PII/PI **wajna-* 'lát')

Ezek alapján azt lehet feltételezni, hogy a mordvin szó első fele egy **pe-* tő, amely szabályosan fejlődött a finnugor **peji-* ige-tőből, ehhez aztán hozzájárult egy *d'*-képző.

⁵ Joki (1973: 302) azt gondolja, hogy a finnugor/uráli alapnyelv **δ'* hangja ebben a szóban egy régebbi *j*-re mehet vissza („PFU **δ'* vielleicht ein früheres **j* vertritt”), és így az itt tárgyalt uráli és indoeurópai szót indo-uráli rokonszavaknak lehetne tartani. Ezt a hipotetikus magyarázatot azonban lehetetlen bebizonyítani.

⁶ UEW-ban **keδ('e* és **kiδ('e* alak szerepel, de a számi *gidđá* 'tavasz' szó alapján nem lehet **e*-t vagy **i*-t az alapnyelvi alakba rekonstruálni (a számi és mordvin alak viszonya **ej*-ből jobban magyarázható).

Itt felmerül az a kérdés, hogy milyen képzőről lehet szó. Különböző *-d'*- ige-képzők találhatók a mordvinban (ld. Bartens 1999: 159; Mészáros 1999: 100–103; Hallap 2000: 101–126), de az kérdéses, hogy valamelyikük szemantikailag ideillik-e. Ahogy fent említettem, Katz (2003) szerint a mordvin *-d'*- a finnugor **-tA* frekventatív képző folytatója. Itt kérdéses, hogy a zöngétlen **t-* megmaradt volna-e *t*-nek a mordvinban, de mivel a mordvin nyelvekben megfigyelhető bizonyos képzők zöngés-zöngétlen alternációja a tőtől függően (vö. az uráli ablatívuszrag fejlődését és viselkedését a mai mordvinban, Keresztes 2017: 79; Maticsák 2003: 153–155), ebből a szempontból nem kizárt Katz magyarázata.

Mészáros (1999: 100–103) említ egy produktív *-d-*, *-d'*- ige-képzőt, de kérdéses, hogy ez már az előmordvin korban is ilyen produktív volt-e, és lehet-e köze az itt tárgyalt igealak *d*-jéhez. Az sem világos, hogy palatális *d'* itt miért fordul elő veláris magánhangzó előtt. A mordvin *-d'* (< PFU palatális **δ'*?) eredete még további kutatást igényel.

A fenti lista csak azokat a példákat tartalmazza, amelyekben a diftongus utótagja eltűnt mássalhangzó előtt, de vannak olyan szavak is, amelyekben megőrződött, pl. PFU **wajmV* 'lélek' > MdE *ojme*, M *vajmā* (Keresztes 1987: 70). Keresztes szerint mássalhangzó előtti helyzetben a **j* sok esetben eltűnt, máshol viszont sok esetben megmaradt (pl. éppen az *-m* előtt), de pontosabban ő sem tudja a fonetikai környezeteket meghatározni. A fenti magyarázat egyrészt tehát abból a szempontból problematikus, hogy a diftongusok különböző fejlődéseinek okai még egyelőre ismeretlenek, és további kutatást igényelnek. Másrészt pedig nagyon régi szóképzésnek kellene lennie a mordvin szónak, mert még a diftongus utótag kiesése előtt kellett volna hozzájárulnia a tőhöz (ha azt feltételezzük, hogy már az előmordvin korban megtörtént a változás, de ezt lehetetlen bizonyítani).

5. Eredmények

A magyar szó hangtanilag összefügghet mind a mordvin, mind a finnségi szóval, szemantikailag a mordvinhoz áll közelebb, és a finn szó leginkább külön átvételnek tűnik. A magyar ige indoeurópai eredete minden szempontból valószínűnek látszik, akkor is, ha nem tudjuk biztosan meghatározni, hogy mi a három finnugor szó viszonya. A finnségi szót mindenképpen külön átvételnek (← Pre-II. **pejHm̥-*) kell tekinteni, és Aikio (2014b) magyarázata helyes. A mordvin szó szintén lehet indoiráni jövevényszó, ha a *pe(-d'ams)* egy **peji-* alakot folytat, és ebben az esetben a magyar szó etimológiai megfelelője is lehet.

A magyar (és talán a mordvin) ige jövevényszó a PII **paiH-* gyök valamelyik származékából, azzal a jelentésváltozással, hogy a 'tej' főnévből 'fejni' igei jelentés fejlődött. Más, állattenyésztéshez kapcsolódó iráni jövevényszavak is találhatók a magyarban, és lehet, hogy egykor velük került a *fej* szó is a nyelvbe, vö. *tej* (← alán, vö. oszét *dæjyn* 'szopik'), *tehén* (← iráni **dajnu-*, vö. avesztai *daēnu-*). A *fej* szó palatális magánhangzója vagy a pre-II állapot megőrzésére utal, vagy későbbi protoiráni *a* helyettesítése is lehet (ebben az esetben a magyar magánhangzó feltétlenül előmagyar **ä*-re megy vissza). Nagyon kései középiráni eredet aligha jöhet szóba, hiszen a későbbi iráni nyelvekben nem található olyan alak, amelyből a magyar *e*-t meg lehetne magyarázni (ld. EWAia. II: 84). Mivel a mordvin alak magánhangzója csak **e*-t folytathat, **ä*-t nem, a mordvin szó

nem lehet egy kései iráni jövevény, hanem csak nagyon korai (pre)indoiráni eredet jöhet szóba.

A tejhez, tehenekhez kapcsolódó szókincs iráni eredete kapcsán említenem kell azt is, hogy Garnier et al. (2017: 294–295) szerint a tej (pontosabban a laktóztolerancia) lehetett talán az egyik oka az IE nyelvek elterjedésének. Ókori szerzők (pl. Hérodotosz, Hippokratész, Plinius stb.) is épp a sztyeppei iráni népekre tartják jellemzőnek a tejivást felnőttek körében is (Garnier et al. 2017: 303–306).

Végül fel kell tennünk azt a kérdést, hogy ha a magyar szó nem indoiráni jövevény, akkor honnan származik. Belső keletkezés aligha jöhet szóba (semmilyen hangutánzó vagy deskriptív módon nem lehet ezt a szót magyarázni, és tudtommal ezzel nem is próbálkozott senki).

Rövidítések

E = erza

IE = indoeurópai

M = moksa

Md = mordvin

MdE = erza

MdM = moksa

PIE = protoindoeurópai

PII = protoindoiráni

PI = protoiráni

Pre-II = preindoiráni

HIVATKOZÁSOK

- Aikio, Ante 2014a: Studies in Uralic etymology II: Finnic etymologies. *Linguistica Uralica* L 1, 1–19
- Aikio, Ante 2014b: Studies in Uralic etymology III: Mari etymologies. *Linguistica Uralica* L, 81–93.
- Aikio, Ante 2015: The Finnic ‘secondary *e*-stems’ and Proto-Uralic vocalism. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* 95, 26–66.
- AiW. = Bartholomae, Christian 1961: *Altiranisches Wörterbuch*. 2., unveränderte Auflage. Berlin: De Gruyter.
- Bartens, Raija 1999: *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 232; Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Berczki Gábor 1988: Geschichte der wolgafinnischen Sprachen. In Denis Sinor ed.: *The Uralic languages: description, history and foreign influences*. Handbuch der Orientalistik 8: Handbook of Uralic studies 1; Leiden: E. J. Brill, 314–350.
- Budenz József 1873–1881: *Magyar-ugor összehasonlító szótár*. Budapest: MTA.
- Cheung, Johnny 2007: *Etymological dictionary of the Iranian verb*. Leiden Etymological Dictionary Series, Vol 2. Leiden: Brill.

- Derksen, Rick 2015: *Etymological dictionary of the Baltic inherited lexikon*. Leiden Etymological Dictionary Series, Vol 13. Leiden: Brill.
- EES. = *Eesti etimoloogiasõnaraamat*. Koostanud ja toimitanud Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. 2012. Eesti Keele Sihtasutus.
- EWAia. = Manfred Mayrhofer 1986–2001: *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*. Heidelberg: Winter.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. 1992–1997. Hrsg. von Loránd Benkő. Budapest: Akadémiai.
- Garnier, Romain, Laurent Sagart & Benoît Sagot 2017: Milk and the Indo-Europeans. In Martine Robbeets & Alexander Savalyev eds.: *Language Dispersal Beyond Farming*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 291–311.
- Hallap, Valmen 2000: *Verbaaltuletussuffiksids mordva keeltes*. Eesti Keele Instituudi Toimetised 5; Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Honti László 2017: *A magyar és a nyugati őtörök szókészleti kapcsolatairól*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Jamison, Stephanie W & Joel B. Brereton 2012: The prehistoric context of the oldest contacts between Baltic and Finnic languages. In Riho Grünthal & Petri Kallio (eds.): *A linguistic map of prehistoric Northern Europe*. Suomalais-Ugrilainen Seuran toimituksia 266; Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 261–296.
- Jamison, Stephanie W & Joel B. Brereton 2014: *The Rigveda. The earliest religious poetry of India*. Translated by Stephanie W. Jamison and Joel B. Brereton. South Asia Research. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Junttila, Santeri (kézirat): Mordvan vokaalitulukko.
- Kallio, Petri 2018: Ensivavun diftongit kantasuomessa. In Sampsa Holopainen & Janne Saarikivi (toim.) *Peri orthótētos etýmōn. Uusiutuva uralilainen etymologia*. Uralica Helsingiensia 11; Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 251–268.
- Katz, Hartmut 2003: *Studien zu den älteren indoiranischen Lehnwörtern in den uralischen Sprachen*. Aus dem Nachlass herausgegeben von Paul Widmer, Anna Widmer und Gerson Klumpp. Indogermanische Bibliothek. 3. Reihe; Heidelberg: C. Winter.
- Keresztes, László 1986: *Geschichte des mordvinischen Konsonantismus II. Etymologisches Belegmaterial*. Studia Uralo-Altaica 26; Szeged: JATE Finnugor Tanszék.
- Keresztes, László 1987: *Geschichte des mordvinischen Konsonantismus I*. Studia Uralo-Altaica 27; Szeged: JATE Finnugor Tanszék.
- Keresztes, László 2017: *Основы мордовского языкознания*. Debrecen: Debrecen University Press.
- Koivulehto, Jorma 2016: *Verba Vagantur. Jorma Koivulehto in memoriam*. Redigunt Sampsa Holopainen, Petri Kallio & Janne Saarikivi. Suomalais-Ugrilainen Seuran toimituksia 272; Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 456–463.
- Larsson, Lars-Gunnar 1984: Estnisch *piim* und finnisch *piimä* – ein baltisches Lehnwort? *Fenno-Ugrica Suecana* 7, 129–140.
- Lehtiranta, Juhani 2016: *Yhteissaamelainen sanasto*. 3. painos. Suomalais-Ugrilainen Seuran toimituksia 200; Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. <https://www.sgr.fi/sust/sust200.pdf>

- Liukkonen, Kari 1999: *Baltisches im Finnischen*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 235; Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- LIV. = Helmut Rix: *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen*. Bearbeitet von Martin Kümmel, Thomas Zehnder, Reiner Lipp und Brigitte Schirmer. Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage, bearbeitet von Martin Kümmel und Helmut Rix. 2001. Wiesbaden: Dr. Ludvig Reichelt Verlag.
- Maticsák Sándor 2003: Névszói morféma-alternációk az erza-mordvinban. *Folia Uralica Debreceniensia*, 143–164.
- Mészáros Edit 1999: *Словообразовательные суффиксы глагола в эрзянском языке*. *Studia Uralo-Altaica* 42; Szeged: JATE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék.
- MSZFE. = *A magyar szóképzlet finnugor elemei I–IV*. 1967–1981. Főszerkesztő Lakó György. Budapest: Akadémiai.
- Munkácsi, Bernát 1901: *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben*. Budapest: MTA.
- Mägiste, Julius 1982: *Estmisches Etymologisches Wörterbuch*. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- Nowicki, Helmut 1976: *Die neutralen s-Stämme im indo-iranischen Zweig des indogermanischen*. Diss. Würzburg.
- Róna-Tas, András 2017: Vitás magyar etimológiák. Válasz Honti Lászlónak. *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 37–84.
- Sammallahti, Pekka 1988: Historical phonology of the Uralic languages with special reference to Samoyed, Ugric and Permic. In Denis Sinor ed.: *The Uralic languages*. *Handbuch der Orientalistik 8: Handbook of Uralic studies 1*; Leiden: Brill, 478–554.
- SSA. = Erkki Itkonen & Ulla-Maija Kulonen (päätoimittajat) 1992–2000: *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja*. I–III. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus & Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Stüber, Karin 2002: *Die primären s-Stämme des Indogermanischen*. Wiesbaden: Reichert.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. Szerk.: Kiss Lajos, Kubinyi László, Papp László. Budapest: Akadémiai.
- UEW. = Károly Rédei 1988: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Wiesbaden – Budapest: Harrassowitz – Akadémiai.
- Werba, Ludwig 1997: *Verba Indoarica. Die primären und sekundären Wurzeln der Sanskrit-Sprache. Pars I: Radices Primariae*. Wien: VÖAW.
- WOT. = Róna-Tas, András, Árpád Berta (with the assistance of László Károly) 2011: *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz.

IDŐ

FOGALOM – SZÓ – SZÓFEJTÉS

HORVÁTH KATALIN

1. Bevezetés – A dolgozat tárgya, célkitűzése

1.1. Néhány gondolat az idő fogalmáról

Földi életünk térben és időben való létezés. Az európai gondolkodás történetében számos jeles kutató, filozófus szentelt kitüntetett figyelmet az idő absztrakt, érzékszerveinkkel megtapasztalhatatlan fogalmának, meghatározása azonban igencsak nehéz feladatnak bizonyult. Az „idő természete talán a legnagyobb rejtély – állítja Carlo Rovelli fizikus. Különös szálak fűzik a többi nagy, megválaszolatlan talányhoz: az elme természetéhez, az univerzum keletkezéséhez, a fekete lyukak sorsához, az élet működéséhez” (Rovelli 2018: 8). Egyértelmű definíciója ma sem létezik. Mindannyian emlékezhetünk Szent Ágoston híres töprengésére a Vallomások XI. könyvének 14. fejezetében: „Mi az idő? Megmagyarázza ezt valaki könnyen és röviden? Megérti valaki gondolatai mélyén legalább annyira, hogy szóban kifejezze? Pedig csevegéseink során semmit sem emlegetünk olyan megszokott ismerős gyanánt, mint éppen az időt. Értjük, ha kimondjuk a szót. Értjük akkor is, ha mások ajkán halljuk emlegetni. Tehát mi az idő? Ha senki nem kérdezi tőlem, akkor tudom. Ha azonban kérdezőnek kell megmagyaráznom, akkor nem tudom” (Augustinus 1987: 358–359). A 20. század közepén Hans-Georg Gadamer egyik esszéjében – kapcsolódva Augustinus tünődéséhez – azt mondja, hogy a magától értetődően való elrejtettség az oka az idő és a hozzá hasonló alapvető fogalmaink zavart keltő, nehezen definiálható voltának.¹

Ma már az idő fogalmának számtalan felosztása, altípusokba sorolása a jellemző. Ezeket nyelvileg jelzős szerkezetekkel nevezzük meg, így beszélhetünk objektív és szubjektív, abszolút és relatív, szakrális és profán, antropológiai, filozófiai, pszichológiai vagy fizikai stb. időről. Ám az egymástól elkülönített alkategóriák vizsgálata, jellemzése szükségképpen nem vitt közelebb az idő általános fogalmának pontos meghatározásához.

Közismert, hogy a természetes nyelvek különbözőképpen tagolják és nevezik meg az idő fogalmát: a magyar többjelentésű *idő*-nek az angolban három különböző szó felel meg: a *time*, a *weather* és a grammatikai időt kifejező *tense*. Vagy pl. az ógörögben az idő fogalmára a *kronosz* mellett létezik a *kairosz* szó is. Ez utóbbi a 'vmire éppen alkalmas, megfelelő, kedvező idő'-t nevezi meg.

¹ „Úgy tűnik számomra, hogy az időprobléma augustinusi elemzésének bevezetőjében található híres leírás minden valódi filozófiai bizonytalanság prototípusa. A magától-értetődőség folytán meg nem gondoltban való elrejtőzés olyan, mint egy ellenállás-nélkülisége miatt legyőzhetetlen ellenállás, mellyel a filozófiai gondolkodás és a megérteni akarás mindig szembetalálja magát” (Gadamer 1994: 85).

1.2. Az *idő* főnévről

Többjelentésű, nagy szócsaládot létrehozó *idő* (nyelvjárási *üdő*) főnevünk első ismert adatai a 14. század végén, a 15. század első felében, azaz a kódexek korában (JókK., BécsiK., MünchK., SchlSjz.) jelentkeznek. Szavunk a mai magyarban 'az anyag egyik létmódjá'-t, 'az események egymást követő voltá'-t kifejező alapjelentésén kívül, 'időpont', 'időszak', 'időtartam', 'időjárás', 'kor, korszak', 'életkor', 'időszámítás, időmérés', 'körülmények', 'igeidő' jelentéseket is képviselheti (ÉrtSz.). A régiségben pedig a szónak volt 'óra', 'év' és 'vihar, zivatar' jelentése is (NySz., OklSz., TESz., EWUng.).

Az *idő* többalakú töveink közé tartozik: l. egyfelől az *idő* > *ideje* (*mező* ~ *mezeje*, *fő* ~ *feje*, *ajtó* ~ *ajtaja* stb.), másfelől pedig az *idő* ~ R. *idé* > *idén* (*hé* ~ *hő*, *ketté* ~ *kettő*, *elé* ~ *elő* stb.) tövátalakokat. Régi és nélkülözhetetlen fogalmat megnevező volta magyarázza, hogy nagy szócsaládja van: l. a képzett formákat (*idei*, *ideiglenes*, *idős*, *időtlen*, *idéitlen*, *idéitlenkedik*, *idén*, *idény*, *időnként*, *időz(ik)*, *időzít*, *idült*, R. *idést*, *idétt*) és a számos összetételt (pl. *időálló*, *időbeosztás*, *időegység*, *időérzék*, *időgép*, *időjárás*, *időjelzés*, *időköz*, *időtartam*, *időpont*, *időmérték*, *időmilliomos*, *időszámítás*, *időtöltés*, *időváltás*, *idővesztés*, *időzavar* stb.).

A főnév igen sok frazémában (szólásban, közmondásban, kollokációban, állandósult jelzős szerkezetben) is él: *nagy idő*, *irigy idő*, *szárnyas idő*, *utolsó idők*, *eljár* ~ *lejár* az *idő*, *belefér* az *idejébe*, *itt az ideje* vminek, az *idő* *sodrában*, az *idő* *vasfoga*, az *idők* *jelei*, az *idő* *szava*, az *idő* *szele*, *időt és fáradságot nem kímélve*, az *idők* *homályába vész*, *időtlen idők óta*, *mindent a maga idejében*, *nagy idők tanúja*, *a régi szép idők*, *vesztegeti az idejét*, *agyonüti az időt*, *húzza az időt*, *időt nyer*, *jó idők járnak*, *legjobb orvos az idő*, *telik-múlik az idő*, *változnak az idők*, *mindennek megvan a maga ideje* ~ *mindent a maga idejében*, az *idő teljessége*, az *idők végezetéig* stb. (vö. ÉrtSz., Forgács 2003). Közülük nem egy bibliai vagy ókori eredetű.

1.3. Az *idő* főnév eredetéről

Az *idő*-nek kétségtelen, egyértelmű etimológiája máig sincs. A TESz. szerint vitatott, a SzófSz. és az EWUng. szerint bizonytalan eredetű. A szó etimológiájára vonatkozó korábbi kutatások különböző irányokból próbálták megfejtetni: finnugor vagy honfoglalás előtti, csuvasos jellegű ótörök eredetű szavaink közé sorolták. A mai sztenderd vélemények az *idő* ótörök eredetét tartják valószínűnek. Ám a török etimológia nem teljesen meggyőző, mivel több bizonyítatlan feltevést is tartalmaz. Olyan megoldatlan kérdéseket vet fel, melyek arra ösztönöztek, hogy új utat keressék, új irányból próbálják közelíteni az *idő* főnév eredetéhez.

Mivel az absztrakt, érzékszervekkel felfoghatatlan, irreverzibilis idő közvetlenül nem jellemezhető, az idő fogalmának meghatározó, lényegi tulajdonságait vettem számba: az *idő* főnév tipikus, jól dokumentálható használataira (állandósult szókapcsolataira, alapmetaforáira) koncentrálni. A szó jelentésének elsősorban azt a **meghatározó szemantikai jegyét** kerestem, mely a fogalom nevéhez vezethetett. A megnevezések ugyanis a fogalmak, illetve a szójelentések egyik lényeges, a szemlélet számára szembe-
szökő tulajdonságából vagy funkciójából következnek, azaz a névadás a *pars pro toto*

‘rész az egész helyett’ elve szerint történik. A pars pro toto a nomináció szemantikai folyamatának legfontosabb elve. Ez – röviden összefoglalva – azt jelenti, hogy a névadás folyamatában a fogalmaknak először csak az egyik, meghatározó, dominánssá váló jegye kap nevet. Ennek a részmozzanatnak a neve azonban a fogalom egészére vonatkozik, azt képviseli, vagyis a fogalmat felépítő valamennyi ismertetőjegy, az egész nevévé válik. Ha megtaláljuk a lehetséges névadó mozzanatot, segítségével – jó esetben – könnyebben feltárhatók a vizsgált szó tágabb körű, belső nyelvi eredetbeli összefüggései is (Horváth K. 2008: 73–76, 2016: 77–83).

A fogalmi-nyelvi elemzések alapján fölmerülő újabb eredetbeli nyelvi kapcsolatok pedig fölvehetők egy új, az eddigi próbálkozásoktól gyökeresen eltérő szófejtés lehetőségét. Ezen az úton jutottam el az ősi ’<folyó> víz’ jelentésű szavak – föltehetően közös eredetű – indoeurópai-uráli tövéhez, melyre a magyar *víz* főnév és kiterjedt, több részrendszerre bomló szócsaládja is visszavezethető.

A folyó víz és az idő szakadatlan előrehaladó mozgása, „folyása” között – közös tulajdonságaik alapján – erős asszociatív kapcsolat van. Ez az egyértelmű kapcsolat nyilvánlag is kifejeződik. Innen a felmerült gondolat: hátha az *idő* főnév és szócsaládja is ennek a közös eredetre épülő nagykiterjedésű hálózatnak egyik részrendszere. Mindenesetre úgy gondoltam, érdemes lehet ezen az ismeretlen úton legalább elindulni.

Ha egy szó eredetéhez az eddigiektől eltérő módon közeledünk, első lépésként a korábbi etimológiákat kell alaposan szemügyre vennünk, kimutatva vitatható, nem meggyőző voltukat. Csak ezután próbálhatunk lépéseket tenni az új irányba. Munkám elsődleges célja tehát az, hogy elsősorban a fenntartással kezelt, de – a származtatás nehézségei ellenére – ma valószínűnek gondolt ótörök etimológia ellentmondásos, bizonytalan voltát egyértelműen kimutassam.

Nézzük tehát először az eddigi szófejtési kísérleteket!

2. Az *idő* főnév szófejtési kísérletei

2.1. A török etimológia

Az *idő* török eredetét Vámbéry Ármin vetette fel először 1870-ben az „ugor-török háború” idején. Szerinte az *idő* egyeztethető az ujjur *üd ~ üt*, mongol *üge* ’idő, dél’ szavakkal (Vámbéry 1870: 153). Ezzel szemben Budenz József, aki több helyütt éles kritikával illette Vámbéry török etimológiáit (l. pl. 1871: 84), szavunkat ugor eredetűnek vélte: a vog. *entäp*, osztj. *ēndep* ’öv, derékszíj’ jelentésű szavakkal próbálta egyeztetni (MUSz. 809). Ez a szófejtési kísérlet tarthatatlan ötletnek bizonyult, a későbbi kutatás el is vetette.

Vámbéry elgondolásához, az *idő* török eredetéhez a 20. század elején Gombocz Zoltán nyúlt vissza Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache című munkájában (BTLw. 1912)². Szavunknak etimológiai szótáraink által ma valószínűnek gondolt csuvasos jellegű török szófejtése Gombocz Zoltántól származik.

Gombocz a régi török nyelvek *öd* esetleg *üd* ’idő’ főnévének továbbképzett – az alapszónak az *-ak/-äk* kicsinyítő-becéző képzővel ellátott – alakjából indult ki. (A turkológusok szerint ez a képző a régi, csuvasos típusú török nyelvekben igen gyakori volt.)

² A munka magyar fordítását Ligeti Lajos tette közzé 1960-ban, a *Nyelvtudományi Értekezések* c. sorozat 24. számában.

Erre a képzett alakra azért volt szüksége, mert az *öd*-nek csak ebből az alakjából kiindulva lehet eljutni a magyar *idő* szóvégi *ő*-jéhez.

A változás az ótörök *ödäk* szóalakon a magyarban a következőképpen mehetett végbe:

- 1) a zöngétlen zárhang zöngéssé vált (**k* > **g*), majd
- 2) spirantizálódott (**g* > **ɣ*), ezt követően pedig a szó
- 3) háromirányú fejlődésen ment keresztül.

A magyar nyelvtörténetből jól ismert fejlődési sorok (l. pl. *tető* ~ *teteje* ~ *tetéz*; *apró* ~ *apraja* ~ *apránként*) tehát a többalakú *idő* esetében a következők lennének:

- török: **ödäk* > ősmagyar: **ödäg* > a) **ideɣ* > *ideü* > *idő*
 b) **ideye* > *ide-e* > *ideje*
 c) **ideyen* > *ide-en* > *idén*

(Vö.: Bárczi 1978: 102, 115–116, 142; Berrár 1978: 224–225; E. Abaffy 2003: 117, 301–302.)

2.1.1. A török etimológia gyenge pontjai

Ez az etimológia azonban nem győz meg, mert vitatható, megoldatlan részletei vannak. Vegyük sorra ezeket:

1) A legnagyobb gondot a kiinduló **ödäk* szóalak jelenti, mivel **fiktív forma**: egyetlen régi török nyelvből sem sikerült kimutatni. Tehát nincs rá nyelvtörténeti adat, és a mai csuvasban és a többi török nyelvben sincs rá példa.

2) A fejlődési sorokból rögtön világossá válik az etimológia másik fő problémája: **a török szókezdő *ö-* ~ *ü--nek* a magyarban *i-* felel meg.**

Berrár Jolán Az *idő* ~ *ideje* tőtipusról írott kitűnő dolgozatában cáfolhatatlan bizonyítékát adta a magyar szókezdő *i* elsődleges voltának. Megvizsgálva az *idő* labializációval később létrejött *üidő* alakváltozatának összes fellelhető régi adatát, megállapította, hogy az *üidő* alakok 3. személyű birtokos személyjeles formáikban rendre az *ideje* alakot mutatják: *üidő* > *ideje*. Azaz a szóvégi *-ő* labializáló hatása nélkül a szóalakok szívósan őrzik eredeti szókezdő *i*-s formáikat. Ugyanezt tapasztalta *ü*-ző nyelvjárásainkban is (Berrár 1961: 31–39).

A török *ö* ~ *ü*-ből – mivel az ősmagyar és ómagyar korban delabializációs tendenciáról nem beszélhetünk –, csak **hanghelyettesítéssel** lehet eljutni a kiinduló **ideɣ* alak szókezdő *i*-jéhez. Ez azért furcsa, mert nyelvtörténészeink szerint labiális magánhangzók közül az *ü* már megvolt az ősmagyar kor végén is, sőt a labializáló tendencia is létezett már (Bárczi 1966: 53, 1978: 107–119; E. Abaffy 2003: 125), így természetes lett volna az átadó nyelv labiális kezdőhangjának labiális folytatása a magyarban.

3) Gondot jelent **az időrend kérdése** is.

Ha az *idő* honfoglalás előtti török jövevényszavunk, vagyis a vándorlások korában, valamikor az 5. és 8. század között került nyelvünkbe, hol volt a szó kései felbukkanásáig, az első ismert írásos adatokig, vagyis a 14. század végéig? A kérdés jogos lehet,

hiszen másik őtörök eredetű, 'idő, időtartam, életszakasz, korszak' jelentésű *kor* főnevünknek – ha az adat helyes³ – lényegesen korábbi adata is van.

4) Fölvethető továbbá az a kérdés is, hogy elméletileg van-e realitása az *idő kicsinyítő képzős* 'időcske' jelentésű alakjának?

Absztrakt főneveket ugyanis nem szoktunk kicsinyítve becézni. A folklórban és a gyermeknyelvben léteznek a *napocska, esőcske, szelecske, csillagocska* stb. alakok, de **időcske* még véletlenül sem.⁴ Természetesen a kicsinyítő képzőnek más funkciói is lehetnek,⁵ de ezek közül itt egyik sem jöhet számításba. Az *-ők* képző itt csupán funkció nélküli kiegészítő elem? Rögzült az alapszóhoz, hiszen a magyarba a képzett forma került, ennek ellenére egyetlen ismert adata sincs sem a régi, sem a mai török nyelvekben? Vagy felvételére csak azért volt szükség, hogy az **ödük* alakból a magyar *idő* szavégi *ő*-jét megnyugtatóan le lehessen vezetni?

Végül még egy érvt szeretnék felvetni az etimológia ellenében.

5) Az *idő-kor* szinonimikus szóösszetétel tanúsága

A két 'időt' jelentő poliszém főnevünk, az *idő* és a *kor* a régiségben több jelentésben **szinonimikus viszonyban** volt egymással, sőt, létrejött az *időkor* tautologikus összetétel is (l. NySz. 2: 357; SzT. 5: 456; B. Gergely 1991: 207–213).⁶ Az ilyen tautologikus, egymást magyarázó összetételeink jellemzője, hogy általában két – különböző nyelvből származó – rokon értelmű elem kapcsolódik össze (l. pl. *baconszalonna, bajvivás, csicseriborsó, felebarát, hadsereg, kőszikla, menyasszony, micisapka, ribahal, sorrend, szóbeszéd, zápfog* stb.). Ezt figyelembe véve szinte kizárható, hogy két őtörök eredetű rokon értelmű szavunkból jött volna létre tautologikus szóösszetétel.

2.1.2. Turkológusok a török etimológiáról

Ezt a több szempontból bizonytalan etimológiát turkológusaink nem a téves, hanem a **bizonytalan, vitatott**, csak valószínűleg, fenntartással helyes török szófejtések közé sorolják. Az etimológia fő problémájának a kiinduló török szóalak **fiktív voltát** tartják. De – mivel a csuvasos török nyelvekben a kicsinyítő képzős formák meghatározóan jellemzőek – az a véleményük, hogy az etimológia így is érvényes lehet. Ligeti Lajos szerint az **ödük* forma „nem igazolható, de jól elképzelhető” (l. Ligeti 1966: 385–398, 1986: 13, 28–29; Róna-Tas – Berta 2011: 437–439).

³ A TESz. (2: 567) ugyanis az igen korai *Koras* (1057) személynévi adatot kérdőjellel közli.

⁴ A poliszém *idő*-nek a szó általános, elvont jelentésében – sem a régi, sem a mai nyelvben – nincs kicsinyítő képzős alakja. Ám 'időtartam, Weile' jelentésében a régiségben előfordult ebben a formában is: pl. „Az igaz hit nem-is *időcskéig* 'kis ideig' tartó, hanem végig megmaradandó” (NySz.1: 1543). Ezt a jelentést megtaláljuk a SzT.-ban is: „...egy *időcske* mulva el menének onnan”; „jó időcskét edjütt beszélgetvén”; „ez kicsiny *időcske* alatt” (SzT. 5: 451).

⁵ D. Bartha Katalin szerint a kicsinyítő-becéző képzőnek lehet 'vmivel való ellátottság'-ot kifejező és 'vmihez való hasonlóság'-ot jelölő funkciója is (D. Bartha 1958: 110–111).

⁶ A két rokon jelentésű főnév lexikalizációjának lépései: a) *idő kor*, b) *idő-kor*, c) *időkor*. L. pl. „...és az *idő korba* jutott volna, melyben feleségét hozza vala” (NySz. 2: 356); „...ez *idő korba*...”; „...tartazzanak minden *időkoron* meg-tartani és oltalmazni” (SzT. 5: 456).

A török szókezdő *ö* vagy *ü* > magyar *i* eltérését sem látják az etimológiát súlyosan gyengítő problémának: Németh Gyula egy *ödö* > *ödö* > *idő* változássort tesz fel a magyarban (1990: 401); Ligeti Lajos pedig kétféle megoldási utat is felvázol: a) **ödeγ* > *üidő* > *ideje* > *idő*; b) **ödeγ* > *üidő* > *üideje* > *ideje* > *idő*. Ezeket az elméletileg lehetséges fejlődési sorokat azonban a tényleges nyelvtörténeti adatok nem támasztják alá.

A felvetett megoldatlan, megválaszolatlan kérdések, ellentmondások tehát jogos kételyeket ébreszthetnek az etimológia helyességét, elfogadhatóságát illetően.

2.2. A finnugor etimológia

Balázs Jánost nem győzte meg ez a török szófejtés. „Elfogadásához jóakarát és hit kívántatik” – írja, s érvényre jutását Gombocz nagy tekintélyével magyarázza. 1965-ben új, finnugor etimológiával állt elő. Az *ez*, *itt*, *most* ősi – elemi tér-idő szemléletünkől fakadó – összefüggésére építve *idő* szavunkat az *i ~ e* finnugor névmási töből származó ***ez* mutató névmás latívuszragos *ide ~ idé* alakjából** próbálta levezetni. Szerinte az *ide* helyhatározószó és az *idő* főnév – végső soron – nyelvünk egymástól **szóhasadás-sal** elkülönült elemei.

A következő nyelvtörténeti változásokkal számol: **1)** mutató névmás → helyhatározószó; **2)** helyhatározószó → időhatározószó; **3)** időhatározószó → *'idő'*-t jelentő főnév. Fejtegetését elsősorban az *'ebben az évben'* jelentésű *idé-n* ragos alakra építi. A régiségben gyakori *ez idén* szerkezetet nyomatékos, hangsúlyos formának véli (Balázs 1965: 404–412).

Bár a Balázs János által föltett szófajváltások nem egyszer lezajlottak a magyarban, itt nehéz lenne gondolatmenetét tényleges nyelvtörténeti anyaggal megtámogatni. A TESz. – a török etimológia mellett – második megoldási javaslatként bemutatja Balázs kísérletét is, bár megjegyzi, hogy a szó történetének fölvázolt grammatikai-funkcionális változásai nem kellően világosak.

Az etimológia tarthatatlanságára Ligeti Lajos hívta fel a figyelmet. Nyelvtörténeti anyaggal igazolta (1. az Oklevélszótár idevágó adatait),⁷ hogy a régiségben gyakori *ez idén* szerkezet nem nyomatékos forma, hanem *'ebben az évben'* jelentésű. Az *idén* ugyanis az *idő* mára elavult, régi *'év'* jelentéséből érthetően, mai jelentésétől eltérően csak annyit jelent, hogy *'évben'* (Ligeti 1966: 385–398).

A hibás kiindulópontra épülő etimológia így érvényét veszítette. A TESz.-t időben követő etimológiai szótáraink egy mondatban utasítják el, vagy már meg sem említik. Más, újabb elképzelés nem lévén, maradt tehát a török etimológia.

3. Az új szófejtési kísérlet

3.1. Az *idő* meghatározó jelentésjegyei

Az *idő* jelentésének meghatározó, a fogalom lényegéhez tartozó tartalmi jegyét az *'előrehaladó, feltartóztatathatatlanság'*-ban ragadhatjuk meg: az *idő* *halad*,

⁷ L. pl. 1608-ból: „Buzával, borral, jóval *ez mult idén* 'múlt évben' is béséggel látogatott [Isten] ő felsége”; 1653-ból: „Valaki *három idén* 'három évben' szőlőjét meg nem metszi...” (OkI Sz. 404). Vö. még: SzT. 5: 449.

*megy, eljön, (le/el)jár; (el)tűnik, telik-múlik, folyik, siet, szalad, fut, rohan, repül.*⁸ Nem véletlen, hogy az idő-metaforák közül a kognitív nyelvészet is az IDŐ = MOZGÁS fogalmi metaforát tekinti alapvetőnek (l. pl. Kövecses 2005: 48–49).

Ezeknek a megismerésített, metaforikus igei használatoknak szép példáit találjuk a magyar költői nyelvben is. Lássunk a gazdag anyagból – csupán ízelítőül – néhányat! Igen gyakori az *idő repül* metaforikus használat: „*Óh idő, futós idő! / Esztendeink sasszárnyadon repülnek; / Vissza hozzánk egy se jő, / Mind a setét kaosz ölébe dülnek*” – írja Csokonai Újesztendei gondolatok c. versében. Vagy hadd idézzem A közelítő tél c. Berzsenyi-vers jól ismert sorait: „*Oh, a szárnyas idő hirtelen elrepül, / S minden míve tűnő szárnya körül lebeg!*”. Idézhetem Adyt is: „*Két nyakas, magyar kálvinista, / Miként az Idő, úgy röptüünk,*” (Krisztus-kereszt az erdőn).

Ha Az *idő repül* igei metaforát teljes főnévi metaforává alakítjuk át, az *idő = mádár* azonosításhoz jutunk.

Az idő azonban nemcsak repül, hanem folyik is: l. a *folyamat, folyó év, folyó hó, évfolyam, az idő sodrában, az idő árja, az idő folyása*, „*Kedves napok hamar folynak*” (NySz. 1: 907) stb. használatokat. Az *idő folyik* igei metafora Hérakleitosz híres *Panta rei* „szárnyas szava” óta tetten érhető az egész európai kultúrában. Irodalmi toposz a magyar költészetben is. Zrínyinek Az idő és hírnév c. verse mindkét alapmetaforára, illetve hasonlatra (*az idő repül, az idő folyik [úgy], mint a folyó [folyik]*) épül: „*Az idő szárnyon jár, / Soha semmit nem vár, / És foly, mint erős folyás; // Vissza soha nem tér, / Mindent a földre vér, / Mindeneken hatalmas;*”. Vagy lássuk ismét Berzsenyt: „*Ronthat, teremthet száz világot, / S a nagy idők folyamit kiméri.*” (Fohászkodás). Az *idő (víz)ár* teljes főnévi metaforát birtokos jelzős szerkezetben használja Arany János Magányban c. versében: „*És vissza nem foly az időnek árja, / Előre duzzad feltarthatatlanul;*”, s ezzel a szintagmával él József Attila is A Dunánál c. költeményében: „*Az idő áráján úgy remegnek ők, / mint sírköves, dülöngő temetők.*”

Thomas Wolfe amerikai író Az időről és a folyóról (1968) (Of Time and the River [1935]) c. nagy regényében a történet hősének életét, egyéniségének kibontakozását, lelki-szellemi fejlődését az idő múlásának és a folyó megszakítatlan folyásának tükrében ábrázolja.

Az *idő folyik* metaforikus mondat jelentése csak a *folyó (víz) folyik* szerkezethez, az ige eredeti (tulajdonképpeni) jelentésén nyugvó ősi, tautologikus mondathoz való viszonyából érthető meg. A folyó (víz) és az idő fogalma közötti szoros asszociatív kapcsolatot az idő múlásának és a víz folyásának felismert, azonos módja biztosítja. Az **előrehaladó, feltartóztathatatlan, visszafordíthatatlan mozgás** fűzi egybe a két fogalmat, s teszi érvényessé ezeket az átvitt kifejezéseket.

A fenti megfontolások vezettek arra, hogy az *idő* szavunk eredetét ebben a fogalmi körben keressem: az idő és a (folyó) víz fogalmi kapcsolatának nyelvi vetületeit vegyem számba.

⁸ A tipikus – a fogalom lényegi jegyéből fakadó – használatok természetesen nem zárják ki az ezekkel ellentétes szubjektív jelentések létrejöttét: l. pl. *lassan telik, commog, vánszorog, megáll az idő*. Költői nyelvünk példáiból: „*Mig állni látszék az idő, / Bár a szekér szaladt.*” (Petőfi: Füstbe ment terv); „*Örökkétartó pillanat!*” (Pilinszky: Dél); „*Az idő lassan elszivárog,*” (József A.: Ars poetica).

3.2. Víz szavunk és szócsaládja

3.2.1. A víz uráli és indoeurópai megfelelői

Víz főnevünk és szócsaládja a szakirodalom szerint **ősi örökség az uráli korból**: l. a vog. *üt' ~ βet ~ βit ~ βid* 'víz' különböző nyelvjárási változatait; az udm. *va* 'víz, folyó, nedves, vizes'; a votj. *vu ~ vü ~ wuu* 'víz'; az észt *vesi*; a cser. *wæt, wüt* 'víz'; a mord. *ved'*; a zürj. *va*; a finn *vesi* (*vete*, gen. *veden*) 'víz, tenger, tó, folyó'; a magyar *víz*; a jurák szam. *jī ~ βīt' 'víz'*, jen. *bī, bido*; szelk. *üt, öt* 'víz' stb. megfelelőket. A kikövetkeztetett (rekonstruált) uráli alapalak: **βete ~ vete* (l. TESz. 3: 1167; EWUng. Lieferung 6: 1648; Joki 1973: 344; Collinder 1977: 85).⁹

Régi felismerés, hogy a 'víz' jelentésű uráli szavak – más szavakkal együtt – ősi eredetbeli kapcsolatban lehetnek indoeurópai megfelelőikkel. Az indoeurópai és az uráli nyelvcsaládok közötti ősi kapcsolatok bonyolult, máig sem teljesen tisztázott kérdéskörének monografikus feldolgozását Aulis J. Joki végezte el 1973-ban *Uralier und Indogermanen* c. könyvében. A téma rövid magyar nyelvű összefoglalását Balázs Jánosnak Az indouráli nyelvrokonság elmélete tipológiai szempontból c. tanulmányában találjuk (Balázs 1978: 5–6).

Az indoeurópai 'víz' jelentésű szavak – az óind *udān* 'víz'; szanszk. *udān* 'hullám, víz', *undati* 'vizez, áztat, öntöz', *viud* 'forrás elötör, kibuzog', *udakā* 'víz → rituális megtisztulás'; gör. *ὕδωρ*; gót *wato*; svéd *vatten*, szláv *voda*; ang. *water*; ném. *Wasser* 'víz'; lat. *unda*, fr. *onde*; ol. *onda* 'víz, hullám' stb. – ősi, rekonstruált alapformái: **wed ~ *wod ~ *ud*. A két nagy nyelvcsalád 'víz' jelentésű szavainak egybevetetősége, összefüggése – függetlenül attól, hogy ezt a kapcsolatot közös eredet vagy másfajta egymásra hatás eredményezte – nyilvánvaló, megkérdőjelezhetetlen (vö. IgEW. Lieferung 1: 78–81; Collinder 1965: 4; Joki 1973: 344).

A magyar szakirodalomban erre az összefüggésre már Czuczor és Fogarasi szótára (1862–1874) felhívta a figyelmet (CzF. 6: 1128–9), újabb etimológiai szótáraink is rendre megemlítik (l. TESz., EWUng.). A kérdést azonban tovább nem vizsgálták. A víz uráli és indoeurópai megfelelőinek morfológiai (hangalaki) sajátosságait sem elemezték tüzetesebben, nem hasznosították a víz magyar szócsaládjának kutatásában, esetlegesen a szócsaládba vonható újabb – ismeretlen vagy vitatható eredetű – elemek felderítésében, tisztázásában.

Etimológiai kutatásunk a rokon nyelvi megfelelők felkutatása mellett a lehetséges **belső nyelvi eredetbeli összefüggéseket**, a tőszavak távolabbi rokonságának feltárását sokszor elhanyagolja: a szócsaládok rekonstruálásakor elsősorban csak a tőszavakból közvetlenül levezethető képzett és összetett szavakra figyel. Így van ez víz szavunk szócsaládjával is: a szó esetleges távolabbi rokonai közül csupán a 'forrás, patak, folyó' jelentésű R. *ügy* főnév¹⁰, illetve a 'mohón, sokat iszik' jelentésű *vedel* ige esetében vetik

⁹ Megjegyzem, hogy az egymásnak megfelelő szavak írásképe a szakirodalomban nem egységes. A TESz. és az EWUng. gyakorlata között is vannak eltérések: a TESz. a szókezdő mássalhangzókat *β*-vel, az EWUng. pedig – Joki és Collinder eljárásával egyezően – *v*-vel, esetenként *w*-vel írja. Sokszor a diakritikus jelek sem egyeznek.

¹⁰ A TESz. az ősi, elavult *ügy* 'forrás, folyó, víz' jelentésű főnevünket megkülönböztetve a 'dolog, tennivaló, tény, ok' jelentésű *ügy* főnévtől, *ügy*₂-ként, az EWUng. *ügy*₁-ként jelöli.

fel egyáltalán a víz szócsaládjába való tartozás lehetőségét (l. SzófSz. 341; TESz. 3: 1166; EWUng. Lieferung 6: 1648).

Magam viszont úgy látom: a szócsaládhoz minden bizonnyal – az eddig számba vett szavakon túl – a magyarban is újabb elemek kapcsolhatók. Nem csak a R. *ügy* főnév és a *vedel* ige, hanem több más, máig ismeretlen vagy bizonytalan, vitatott eredetű elem és származékaik tartozhatnak a víz rokonságához, a víz – csak a magyarban is – több részrendszerre bomló nagy szónemzetséget alkot (vö. Horváth K. 2012: 17–27). A belső rekonstrukciónak az etimológiai kutatásokban való meghatározó fontosságáról l. J. Kurylowicz tanulmányát (1964: 9–36).

Többek között az *idő* és szócsaládja is ebbe a nagy kiterjedésű eredetbeli összefüggés-hálózatba tartozhat, a több irányba elágazó kapcsolatrendszer egyik részrendszerét alkotva. Fentebb láttuk a folyó víz és idő fogalmának számba vett közös jegyeit, illetve a szójelentések egyező jelentésmozzanataira épülő nyelvi példákat. De vajon kapcsolatba hozhatók-e egymással a két főnév hangalakjai is? Elemzéseim azt mutatják, hogy a többalakú *idő* **hangalakja** is megnyugtatóan levezethető a víz kikövetkeztetett uráli alapalakjából (s az ennek megfelelő indoeurópai alapformájából egyaránt). Kérdés, hogyan?

3.2.2. A *vid-* ~ *id-* tő

Ahhoz, hogy a kikövetkeztetett uráli **vēte* alapalakból eljussunk a magyar víz (*vize*) formához, a következő hangváltozásokat kell feltennünk:

- 1) *ē* > *i* magánhangzó-változást, azaz az *ē* magánhangzó zártabbá válását;
- 2) *t* > *d* zöngésülést, majd *d* > *z* spirantizálódást;
- 3) a szóvégi magánhangzó lekopását.

A víz-formához tehát a [*t* > *d*] > [*d* > *z*] mássalhangzó-változássor vezet el (vö. Bárcki 1978: 102). A víz-ből levezetett *vizes* melléknevünk azonban a régiségben élt, és nyelvjárásainkban ma is él (l. a MTsz. és az ÚMTsz. adatait) *vides* alakváltozatban is. Etimológiai szótáraink (TESz., EWUng.) szerint a N. *vides*-formák másodlagos nyelvjárási fejlődés eredményeképpen jöttek létre a *vizes* hangalakból.

Ezzel szemben magam úgy vélem: a szóalakban szereplő *-d-* megőrzött régiség is lehet, hiszen nemcsak az uráli nyelvek nem egy példájában, hanem az indoeurópai alapalak-változatokban is *-d* szerepel.¹¹

A *vid*-tőalakból pedig problémamentesen el lehet jutni az *idő* *id*-tővéhez, mivel a szókezdő *v-* eltűnése (*vi-* > *i-*) a magyarban teljesen szabályos: l. a *vimád* > *imád*, *Vigmánd* > *Igmánd*, *Vigor* > *Igor*, *viszák* > *iszák* stb. példákat (vö. Bárcki 1978: 129).

¹¹ Egyik lektorom a kérdésről a következőket írja: „a *vizes* ~ *vides* alakok kettősségében magam inkább látok szórványos nyelvjárási *z* > *d* hangváltozást, hiszen pl. a *Jézus* > *Jédus* szópár esetében nem lehet a *-d* megőrzött régiség.” A *Jézus* ~ *Jédus* váltakozás esetében természetesen a *Jézus* forma az elsődleges, ám – a fentiek értelmében – ez egyáltalán nem mond ellent annak, hogy a *ved-* ~ *vid-* > *id-* alakokat ősi tövek továbbélő formáinak tekintsük.

3.3. Az *idő* hangalak létrejötte

Az így létrejött *id-* tőalak egészülhetett ki azután az *-ó*, *-ő* főnévképző előzményével. (A képző történetileg – eredetét tekintve – azonos a folyamatos melléknévi ige-név mai *-ó*, *-ő* képzőjével. Ha az ősi tövet nomenverbumnak tekintjük – a finnugor adatok ennek nem mondanak ellent –, a kétféle funkciót nem is lehet elkülöníteni egymástól.) Ezt a képzőnket *-ó*, *-ő* formában ismerjük, ám hosszú történeti fejlődés során jutott ma ismert alakjához. Ősmagyar kori előzménye a spiráns γ (vagy β) lehetett, szórványemlékeinkben *-ay*, *-ey* (*-ach*, *-ech*) alakban, majd – vokalizálódása után – *-au*, *-eü* diftongusként szerepelt. Az *-eü* kettőshangzóból a 13–14. század folyamán lett *-ő* (vö. D. Bartha 1958: 110–111; Bárczi 1966: 98). Az *idő* első írott adatai pedig a 14. század végén, a 15. század első felében jelentek meg. Így kiküszöbölődik az időrend problémája, mely a török etimológia kapcsán óhatatlanul fölmerül.

Szavunk töváltozatai (*idő* ~ *ideje* ~ *idén*) tehát a következőképpen jöhetnek létre, ha az **uráli alapalakból** indulunk ki:

Finnugor (uráli) *vete > magyar vid- > id- >	a) idey	>	ideü	>	idő
	b) ideye	>	ide-e	>	ideje
	c) ideyen	>	ide-en	>	idén ¹²

*

Vizsgálódásaim azt mutatják, hogy *idő* főnevünk – ha az etimológia helyesnek bizonyul – a *víz vid- > id-* tövéből **szóhasadás** eredményeképpen jöhetett létre. A bizonytalan, csak fenntartásokkal elfogadható török etimológia helyébe ez a szófejtő kísérlet az *idő*-t és szócsaládját – a *víz* több részrendszerre tagolódó, nagykiterjedésű szócsaládjába sorolva – ősi, uráli, végső soron pedig uráli-indoeurópai eredetűnek láttatja.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 2003: Hangtörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: 109–128, 301–351.
- Augustinus, Aurelius 1987: *Vallomások*. Ford. Városi István. Budapest: Gondolat.
- Balázs János 1965: Mennyi idős az *idő*? *Magyar Nyelv* 61, 404–412.
- Balázs János 1978: Az indouráli nyelvrokonság elmélete tipológiai szempontból. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII.* 5–27.
- Bárczi Géza 1966: *A magyar nyelv életrajza*, 2. kiadás. Budapest: Gondolat.
- Bárczi Géza 1978: Hangtörténet. In Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1978: 95–180.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1978: *A magyar nyelv története*. Budapest: Tankönyvkiadó.

¹² Ugyanígyen gond nélkül vezethető le a magyar *idő* *id-*tőve akkor is, ha az indoeurópai alapformából indulunk ki: *wod > wēd > ēd > id, illetve: *ud > id- > idey > ideü > idő.

- D. Bartha Katalin 1958: *A magyar szóképzés története*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Berrár Jolán 1961: Az idő ~ ideje töltépusról. *Magyar Nyelv* 57, 31–39.
- Budenz József 1871: Jelentés Vámbéry Ármin magyar-török szöveggyezeitéről. *Nyelvtudományi Közlemények* 10, 84.
- Collinder, Björn 1965: Hat das Uralische Verwandte? *Acta Universitatis Upsaliensis* 1. 4.
- Collinder, Björn 1977: *Fenno-Ugric Vocabulary, An Etymological Dictionary of the Uralic Languages*, 2. edition. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1874: *A magyar nyelv szótára* 6. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. 1979: *A magyar nyelv értelmező szótára* 3, Budapest: Akadémiai.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1992–1998: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Lieferung 2. Budapest: Akadémiai.
- Forgács Tamás 2003: *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélve*. Budapest: Tinta.
- Gadamer, Hans-Georg [1969] 1994: Az üres és a betöltött időről. In *A szép aktualitása*, esszék. Vál. és szerk.: Bacsó Béla, Budapest: T-Twins, 85–110.
- B. Gergely Piroska 1991: A kor és az idő főnév jelentéstörténeti összefüggéséről. In Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk.: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 207–213.
- Gombocz Zoltán 1912: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 30, Helsinki.
- Gombocz Zoltán 1960: *Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink*. = *Nyelvtudományi Értekezések* 24. Közzétette: Ligeti Lajos, Budapest: Akadémiai, 1–30.
- Horváth Katalin 2008: Az etimológia elvei. In Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szeged: JATEPress, 67–80.
- Horváth Katalin 2012: Szimbólum és nyelvi jel, A víz szimbolikájáról és víz szavunk szócsaládjáról. *Vallástudományi Szemle* 8/4, 17–27.
- Horváth Katalin 2016: A pars pro toto elve az etimológiai kutatásban. In Ladányi Mária – Hrenek Éva szerk.: *A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 72–85.
- IgEW. = Pokorny, Julius 1947–1969: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern–München: Francke Verlag.
- Joki, Aulis J. 1973: *Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 151. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris.
- Kövecses Zoltán 2005: *A metafora, Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Kuryłowicz, Jan 1964: On the Methods of Internal Reconstruction. In H. Lunt ed.: *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists*. The Hague: Mouton, 9–36.
- Ligeti Lajos 1966: Az idő és társai. *Magyar Nyelv* 62, 385–398.

- Ligeti Lajos 1986: Régi török jövevényszavaink csuvasos jegyei. In *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai, 9–48.
- MTsz. = Szinnyei József 1893–1901: *Magyar tájszótár* 2. Budapest: Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- MUSz. = Budenz József 1873–1881: *Magyar–ugor összehasonlító szótár*. Budapest: MTA Könyvkiadó Hivatala.
- Németh Gyula 1990: A honfoglaló magyarság kialakulása I., Nyelvünk régi török jövevényszavai. In Róna-Tas András szerk. 1990: 245–248.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Budapest: Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- OkISz. = Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár*. Budapest: Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- Róna Tas András szerk. 1990: *Törökök és magyarok* I., *Régi törökök*, Budapest.
- Róna Tas, András – Árpád Berta 2011: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* I., A–K. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 437–439.
- Rovelli, Carlo 2018: *Az idő rendje*. Budapest: Park.
- SzófSz. = Bárczi Géza szerk. [1941] 1991: *Magyar szófejtő szótár*. Budapest: Trezor.
- SzT. = Szabó T. Attila főszerk. 1993: *Erdélyi magyar szótörténeti tár* V. Budapest: Akadémiai – Bukarest: Kriterion.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest: Akadémiai.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. – Hosszú Ferenc szerk. 1988: *Új magyar tájszótár* 2. Budapest: Akadémiai.
- Vámbéry Ármin 1870: Magyar és török-tatár szóegyeztések. *Nyelvtudományi Közlemények* 8, 153.

SZÁMHASZNÁLATI KORPUSZVIZSGÁLAT EGY ELHANYAGOLT KORSZAKRÓL

HORVÁTH LÁSZLÓ*

1. Témaválasztás, előzmények, anyag és módszer

Mint már húsz éve mindig, most is örömmel fogadtam a szegedi nyelvtörténeti konferencia megrendezésének hírért. Úgy éreztem, hogy a jubileumi alkalomhoz olyan téma illik, amely már többször is felbukkant a sorozat történetében. Így esett a választásom a mennyiségjelzők (és hasonló funkciójú elemek) utáni számegeyeztetésre. Ezzel a kérdéskörrel a konferenciasorozat korábbi állomásain Németh Miklós (2007-ben, publikálva: Németh 2008) és Dömötör Adrienne (2009-ben, megjelentetve: Dömötör 2011a) is foglalkozott, jómagam szintén tartottam már Szegeden ilyen tárgyú előadást (2012-ben, l. Horváth 2013a).

A mennyiségjelző jelzett szavának egyes száma a mai magyar köznyelvnek egyik jellemző tipológiai jegye, egyben alapnyelvi öröksége. Az ősmagyarban még minden bizonnyal kizárólagos egyes szám versenytársaként az ómagyarban latin hatásra a többes szám használata is szokásossá vált. A kétféle egyeztetési megoldás küzdelme sok évszázadon át tartott, és a latin hatás gyengülésével sem szűnt meg. A többes szám alkalmazását egyébként más idegen nyelveknek, elsősorban a németnek a befolyása is erősítette.

A szakirodalomból és mindennapi tapasztalatainkból egyaránt jól ismert tény, hogy a közelmúlt és napjaink köznyelvére a többes számú vagy azzal váltakozó egyeztetés – bizonyos megkövült formáktól (*mindenszentek, minden idők legjobbjai* stb.), illetve néhány speciális esettől (például az *összes* és a *többi* utáni számhasználatról) eltekintve – már egyáltalán nem jellemző, vagyis a nyelvhasználat lényegében visszatért a nyelvemlékes korok előtti kerékvágásba. (A mennyiségjelzős szerkezetek történetéről összefoglalóan l. pl.: Horváth 2003, 2018: 187–188; – a 20. századi köznyelvi egyeztetési normát, a kivételeket és az említett ingadozást illetően: Rácz 1968: 343, 1980: 260, 1991: 56; Tompa 1985a, 1985b, valamint Imre 1953; Elekfi 1955; – a nyelvjárásokra vonatkozólag: Rácz 1980: 260–264, 1991: 58; Hegedűs 2001: 366; Dömötör 2011b: 162.)

Vajon mikortól vált ismét (szinte) egyeduralkodóvá az egyes szám? Dömötör Adrienne-nek a konferencia-előadásból kinőtt diakrón vizsgálata (2011b) azt igazolta, hogy a 19. század közepéig a többes szám alkalmazása még nem mondható jelentéktelennek. (A továbbiakban a Dömötör-tanulmányok közül csak erre a teljesebb változatra hivatkozom.)

Mivel az azután következő évtizedekről még nem készült felmérés, a mostani előadás ezen a hiányon igyekszik enyhíteni. Abban a reményben teszi ezt, hogy legalábbis közel juthat annak a meghatározásához, mikor állhatott (lényegében) helyre az egyes

* MTA Nyelvtudományi Intézet

szám egyeduralma. A válaszádhoz a terjedelmes, műfaji szempontból heterogén összetételű nagyszótári korpuszt, pontosabban a Magyar történeti szövegtár 1851 és 1900 közötti szakaszának vallomását hívom segítségül. (Ilyen tárgyban nem először fordulok ehhez a szövegtárhoz; vö. Horváth 2013a.) – Tanulmányom példáit az MTSzt. nyomán idézem. Részletes forrásjelzést nem adok mellettük, a hiányzó bibliográfiai információkat az érdeklődő könnyen megtalálhatja magában a szövegtárban.

A vizsgálatnak közvetettebb, általánosabb célja is van. Bár a konkrét témát szem előtt tartva ugyancsak nagyon fontosnak tartom, hogy a vizsgálódás végre a 19. század második felére is kiterjedjen, szintén jó alkalom kínálkozik ezzel arra, hogy felhívjam a figyelmet egy olyan korszakra, amelyet a nyelvtörténeti kutatások többnyire meglehetősen elhanyagolnak. – Itt szeretném megemlíteni, hogy az iménti kijelentésem általános érvényessége ellenére éppen a szegedi konferenciasorozat történetében akadnak olyan esetek, amelyekben a kutató mégis a 19. század második feléből választotta vizsgálata tárgyát, jóllehet ezek inkább kivételesnek tekinthetők (Németh Luca 2015, valamint Horváth László 2011).

Mostani elemzésem egyben annak a félig-meddig kimondott ígéretnek a beváltása, amelyet egy korábbi tanulmányom kitekintő szakaszában tettem (Horváth 2015: 489). Az akkori diakrón számegeyeztetési vizsgálatom két olyan történeti korpusz anyagán alapult, amelyek – az MTSzt.-hez hasonlóan – az MTA Nyelvtudományi Intézetében épülnek: az egyik az Ómagyar korpusz (= ÓmK.), a másik pedig a Történeti magánéleti korpusz (= TMK.¹). A mostani felmérésem tehát a sort folytató, harmadik korpuszvallo-másnak tekinthető: az ómagyar és a (TMK.-val képviselt) középmagyar után az újmagyar korszakból.

Azt is mondhatjuk, hogy a három korpusz egy-egy szinkrón metszetet kínál diakrón összevetésre. Az összehasonlíthatósággal kapcsolatban azonban felvetődnek bizonyos aggályok. – Egyrészt kifogásolható, hogy ezek a metszetek túlságosan tág időszakokra terjednek ki, így szinkrón voltukat illetően okot adnak a kételkedésre. Nem vitás, hogy szinkrón metszetekről itt csak tágabb értelemben beszélhetünk, olyanféléképpen, ahogyan azt például A magyar nyelv történeti nyelvtana teszi (a mennyiségjelzők fejezeteként onnan vö. S. Hámori 1995). Az ómagyar korból rendelkezésünkre álló anyag miatt részben kényszer is ez a szinkroniafelfogás. A középmagyar kort illetően jobban megközelíthető a szinkrón metszet klasszikus formája, mivel Dömötör Adrienne (2011b: 165–166, 169–170) időbeli szakaszokra is bontotta az odatartozó forrásanyagot, én pedig szintén ezt tettem a TMK.-val (Horváth 2015: 484–489). A 19. század második fele is hosszabb annál, semhogy tipikus szinkrón metszetről beszélhessünk; ezen a gondon a szükséges pontokon úgy enyhítettem, hogy a vizsgált időszakot elosztottam két századnegyedre, azaz a 19. század harmadik és negyedik negyedére. – Másrészt hátrányt jelenthetnek az összehasonlításakor a korpuszok összetételében megmutatkozó műfaji különbségek, hiszen nem lehetünk biztosak abban, hogy a diakrónnak vélhető eltéréseket nem

¹ Ennek az utóbbi, morfológiailag elemzett szövegtárnak a készítése és bővítése Dömötör Adrienne vezetésével folyik a Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés című, K 116217. számú NKFI-projektumnak a keretében. Ebben a munkálatban én is tevékenykedem, a konferencián való részvételemet és tanulmányom megjelentetését pedig ez a projektum támogatta.

inkább az effajta differencia okozza-e. Ebben a vonatkozásban az ómagyar korral kapcsolatban megint csak kényszerhelyzetben vagyunk. A középmagyar korra nézve Dömötör Adrienne vizsgálata (2011b) és az enyém (Horváth 2015) műfaji szempontból kiegészíti egymást. A 19. század második felének kutatásához anyagot szolgáltató MTSzt. pedig – mint említettem – terjedelmes és vegyes összetételű, így a lehetőségekhez mérten hű képet adhat a kor nyelvhasználatáról, legalábbis az írásbeliségről.

A mennyiségjelzős és velük rokon szerkezetek statisztikai felmérésekor nagyon fontos a jelzett szóval képviselt denotátum megszámlálhatóságának szempontja. A történeti grammatikai szintézisben a különben értékes fejezetből (S. Hámosi 1995) ez hiányzik. Ezzel kapcsolatban Dömötör Adrienne joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy „az egyes szám / többes szám váltakozás nem valósulhat meg mechanikusan mindenféle szerkezetben, hiszen vannak olyan típusok, amelyekben csakis egyes számú lehet az alaptag. Ha a váltakozás valós arányaira vagyunk kíváncsiak, az ilyen adatok nyilvánvalóan nem keverhetők be a kétesélyesek közé” (Dömötör 2011b: 162). Ő természetesen ezt a fontos módszertani elvet érvényesítve végezte el a saját elemzését, akárcsak egy korábbi tanulmányban E. Abaffy Erzsébet (1964: 157–161), valamint egy résztémára vonatkozólag – Imre Samunak egyébként érdekes, színvonalas cikkével (1953) vitatkozva – Elekfi László (1955).

Elekfi, E. Abaffy és Dömötör példáját követve magam is lényegesnek tartottam, hogy vizsgálataimban (Horváth 2013a, 2015) figyelembe vegyem a szerkezeti alaptag megszámlálhatóságának szempontját, és mostani tanulmányom anyagának gyűjtésekor sem tértem el ettől. A megszámlálhatatlanság miatt kihagyásra ítélt szerkezetek típusai lényegében megegyeznek Dömötör Adrienne (2011b: 162–163) csoportjaival. Kimaradtak tehát az olyan szintagmák, amelyekben az alaptag anyagnév vagy többes számban nem használt elvont főnév, mértéknév (beleértve a pénzneveket is), mértéket jelölő főnév jelzői szerepben vagy bizonyos időegységeknek a megnevezése. – Néhány példa a kimaradt adatok közül: „Az elhatározás / Gyaníthatón *sok vérbe* fog kerülni” (1854: Vörösmarty Mihály ford.: Shakespeare: Lear király); „Midőn a nap délről éjszának pályáz, legközelebb van ugyan hozzánk; de minthogy sugarai haránt esnek, *kevés tüzerőt* fejthetnek ki, s e fényes égi test rövid ideig marad szemünk előtt” (1854: Gazdasági Lapok. Hetilap); „*ahány krajcár*, annyi felé gurul” (1858: Vajda János: Az utcaseprő fiú. Novella); „s nem *nyolcz tál ételben* keresni a jólétet” (1852: Kuthy Lajos: Érdembér. Novella); „Kérlek kedves Miklós pajtás, számoljunk össze, s fizess ki azt a kis hátrálékot, mert a vasut *nyolc órákor* indul!” (1875: Tóth Ede: A tolonc. Dráma).

A megszámlálhatóság szerinti szűrést annak ellenére is okvetlenül szükségesnek tartom, hogy – Dömötör Adrienne-hez (2011b: 162) csatlakozva – elismerem: az adatok olykor megtréfálhatják a kutatót: az egységesnek hitt típusokban is találkozhat többes számú ellenpéldákkal. Most kettőt idézek az ilyenekből: „Schmukkné [...] diákoknak adott szállást havi *négy forintokért*” (1897: Papp Dániel: A paraszt. Novella); „Egy lat tojásból kelt selyem hernyó élete utolsó *tíz napjaiban*, tehát mikor legnagyobb, mintegy 200 négyszög láb téren fér el” (1856: Benkő Dániel ford.: Stephens: Mezei gazdaság könyve). – Az efféle adatokkal kapcsolatban teljesen megnyugtató megoldás nincs. Én – akárcsak előző korpuszvizsgálatomban (Horváth 2015) – „pozitív diszkriminációval” kezelttem őket, azaz helyet kaptak a statisztikámban, szemben egyes számú megfelelőikkel.

Megmaradtam tehát a korábbi véleményemnél: „ez kisebb hiba annál, mint ha például az egyes számú mértéknevek »elárasztanak« a statisztikát” (Horváth 2015: 479). – Itt szeretném megjegyezni, hogy a tanulmányom egyik lektora szerint a pénznemeket talán ki lehetne venni a megszámlálhatatlanok köréből, hiszen másképpen viselkednek, mint például az anyagnevek. Észrevételét megalapozottnak tartom: a pénznemek kizárásáról hozott döntésem vitatható. Az általam választott megoldást részint az indokolja, hogy nem akartam eltérni a korábbi tanulmányaimban követett úttól, ezért a pénznemek kezelését most is a mértéknevekéhez igazítottam. Gondot okoz az is, hogy a szövegekben a pénznemek nemegyszer rövidítéssel szerepelnek, és ennek az egyes vagy többes számú olvasatában nem lehetünk biztosak. Ami pedig a pénznemek többes számban egyeztetett képviselőit illeti, az ilyen adatok a fentebb említett pozitív diszkrimináció jegyében helyet kaptak a statisztikámban.

Az előző felmérésemhez (Horváth 2015) és a szakirodalmi szokáshoz igazodva a mostani tanulmányomban is külön-külön (de persze az összevetésről sem megfeledkezve) tárgyalom a határozott számnevek és a határozatlanok utáni számhasználatot. Az utóbbi csoport vegyes összetételű: határozatlan számnevek, számnévi névmások, valamint a számneveknek, a névmásoknak és a mellékneveknek a határozónájához tartozó szavak találhatóak benne; sőt olyanok is, amelyek valódi mennyiségjelzőknek nem nevezhetők, jóllehet természetesen van közülük a mennyiség kifejezéséhez (*némely, csupa*).

Mivel az anyaggyűjtést nem folyamatos olvasással, hanem az elektronikus korpusz lehetőségeivel élve és hozzájuk alkalmazkodva végeztem, le kellett mondanom arról, hogy a morfológiai és szintaktikai elemzetlen szövegtár minden mennyiségjelzős szerkezetét megtaláljam. A keresőprogramhoz intézett kérdéseket csak a vizsgálatba bevont jelzőknek mint keresőszóknak a beírásával tehettem fel, a program pedig az általa megtalált adatok listájával válaszolt. A keresőszók körének kiválasztását a korábbi vizsgálatomhoz (Horváth 2015: 478) igazítottam, csupán az *összes* került be társai mellé „újoncként”. – A keresőkérdések beírásakor ügyeltem arra, hogy a határozott számneveknek ne csupán a betűvel, hanem a számmal írt adatai is bekerüljenek a találati listákba. Figyeltem arra is, hogy bizonyos írás- és alakváltozatok (*kilencz, nehány, összes* stb.) ne rekedjenek ki a listákból, de ebben természetesen nem törekedhettem a teljességre.

A keresőszók kiválasztásán kívül a listákbeli találatok megrostálására is szükség volt. Ezt a munkát „manuálisan” (azaz saját kezemmel, szememmel és agyammal) kellett elvégezni. Az egyes listákból egyrészt ki kellett szűrni azokat az adatokat, ahol a keresőszó nem mennyiségjelzői funkciójú. Másrészt szükség volt a fentebb említett, megszámlálhatóság szerinti szűrésre is. Az egyidejűleg elvégzett, de kétfajta rostálás után összesen 28 257 adatot használhattam fel statisztikáimhoz, de a szűrés közben természetesen ennél sokkal több listaelemet kellett megítélnem. Mindebből látható, hogy a korpusz megléte és keresőprogramja óriási segítség az embernek, de nem mindent megoldó csodafegyver.

2. A határozott számnevek utáni egyeztetés

A határozott számnevek közül 20 került be vizsgálatom szereplői közé. Az MTSzt.-nek a 19. század második felébe tartozó szakaszában a szűrésekkel összesen 9316 adatot találtam rájuk. Az adatszámokat és a százalékarányokat az 1. táblázat mutatja be.

1. táblázat: A határozott számnevek utáni száahasználat

Határozott +	Egyes	%	Többes	%	Összesen
<i>két</i>	4923	99,41	29	0,59	4952
<i>három</i>	1315	98,65	18	1,35	1333
<i>négy</i>	662	98,22	12	1,78	674
<i>öt</i>	305	98,71	4	1,29	309
<i>hat</i>	263	99,25	2	0,75	265
<i>hét</i>	185	98,40	3	1,60	188
<i>nyolc</i>	153	96,23	6	3,77	159
<i>kilenc</i>	69	98,57	1	1,43	70
<i>tíz</i>	183	96,83	6	3,17	189
<i>tizenkét</i>	160	98,16	3	1,84	163
<i>húsz</i>	84	100,00	–	–	84
<i>harminc</i>	48	100,00	–	–	48
<i>negyven</i>	27	100,00	–	–	27
<i>ötven</i>	63	96,92	2	3,08	65
<i>hatvan</i>	32	96,97	1	3,03	33
<i>hetven</i>	16	100,00	–	–	16
<i>nyolcvan</i>	15	100,00	–	–	15
<i>kilencven</i>	7	100,00	–	–	7
<i>száz</i>	315	97,22	9	2,78	324
<i>ezer</i>	370	93,67	25	6,33	395
Összesen	9195	98,70	121	1,30	9316

A táblázat az egyes számú egyeztetés elsöprő fölényéről tanúskodik: a teljes adatmennyiséget tekintve csupán 1,3%-nyi a többes számúak részesedése.

Ha a jelzőkre külön-külön tekintünk, megállapíthatjuk, hogy mellettük az egyes szám képviselte 93 és 100% közötti. A kép tehát egységes, a kis különbségek zömmel esetlegesek. Talán csak az nem véletlen, hogy éppen az *ezer* mellett a leggyakoribb a többes számú egyeztetés. Jelentése ugyanis a legtöbbször nem '999 + 1', hanem 'nagyon sok'. Ez a számnév tehát a határozatlanokhoz közelít, azok után pedig sűrűbben jelenik meg a többes szám, mint a határozottakat követően (l. a 3. pontban).

Az ide tartozó szintagmák több mint felében a *két* szerepel mennyiségjelzőként, így hatalmas befolyása van az összképre. Ez azonban – látva az arányok egységességét – biztosan nem okoz torzulást.

Az egyes szám használatát – helykímélés céljából és érdekesség híján – nem ilusztrálok példákkal. A többes számú egyeztetés szemléltetésére viszont, ahol ez előfordul, idézek egy-egy adatot: „Az ütőpárt akkor is elbukik, ha tagjaik közül a *két métások*

egyike által kifutása közben a kiálló hely és a nagy külső méta között, valamint befutás közben a külső méta és az ugró méta között megdobatik” (1885: Porzolt Lajos: A magyar labdajátékok könyve); „Keletnek *három bölcsei* / Érték a csillagot” (1857: Tárkányi Béla József: Uj csillag. Költemény); „aki egy nőt háta mögött rágalmaz, aki azt nem hallja a *négy falai* között, s nem védelmezheti magát, mert nincs kardja, az egy gyáva” (1869–1872: Déryné Széppataki Róza emlékezései); „Őrizd meg *öt érzékeidet*” (1854: Vörösmarty Mihály ford.: Shakespeare: Lear király); „Már akkor írások jönnek Jánossal a *hat birkákról*” (1898: Tömörkény István: Vallatás. Elbeszélés); „A fő ítélőszéket a királyi tanács *hét tagjain* kívül hat nemes képezendi” (1861: Szalay László: Magyarország története); „Kevélyen vittem be hónom alatt *nyolc aktáimat*” (1883: Mikszáth Kálmán: Az én első princípálisom. Elbeszélés); „Kilencz a *kilencz karangyalok!*” ([katekizmus-félemből], 1881: Kalocsai Néplap. Hetilap); „Inkább *tíz körmeimmel* ásnám ki keblemből szívemet, mintsem egy másodperczig tudja feledni a multat...” (1858: Kemény Zsigmond: A rajongók. Regény); „Különösen a *12 napokat*, karácson estéjétől január 5-ig veszik figyelembe” (1854: Gazdasági Lapok. Hetilap); „Boma, Dél-Afrika egyik legnagyobb rabszolga-vására, a Zaire folyam éjszakai partján egy szelid fölemelkedésű sik téren fekszik, s mintegy *50 rabszolgakereskedő-házakból* áll” (1857: Magyar László útlevele); „A hetek napokra, a napok 10–12 órára oszlottak, az »órák« századost jelentettek, kiknek *60*, vagy több *perceik*, s szaporodtával másodpercei, vagy közlegényei voltak” (1870: Orbán Balázs: A Székelyföld leírása); „Az apa – mint minden *száz apák* kilenczvenkilencze – nem helyeslé Helén tettét” (1853: Karacs Teréz: A végrendelet. Regény); „*Ezer kínok* gyötörték!” (1869–1872: Déryné Széppataki Róza emlékezései).

A példasorból kitűnik, hogy a többes számú adatokat tartalmazó írások műfaji skálája széles. Érdemes azonban megjegyezni, hogy például az egyházi nyelv (a latin hatás megőrzőjeként) kedveli a többes számot. Természetesen az is elmondható, hogy bizonyos szerzők szívesen élnek ilyen egyeztetéssel: a szépirodalom klasszikusai közül Vörösmarty Mihály, Kemény Zsigmond és Tömörkény István; a Székelyföldet bemutató Orbán Balázs, Magyar László Afrika-kutató, Déryné Széppataki Róza, valamint a 19. századi nőnevelés jeles személyisége, Karacs Teréz.

Hogyan illik a 19. század második feléből való korpusz vallomása az eddig ismert nyelvtörténeti képbe?

A magyar nyelv történeti nyelvtanának fejezetírójaként S. Hámori Antónia (1995: 355) a kései ómagyarban a határozott számnevek után használt egyes szám részesedését (az alaptagokat megszámlálhatóságuk szerint nem rostálva) a kétharmadosnál valamivel nagyobbban találta. Dömötör Adrienne (2011b: 164) és én (Horváth 2015: 480–481) azt tapasztaltuk, hogy abban a korszakban az alaki (egyes számú) és értelmi (többes számú) egyeztetés aránya forrásonként erősen különbözik.

A középmagyar korból gyűjtött, vegyes összetételű anyaga alapján Dömötör Adrienne (2011b: 165) azt állapíthatta meg, hogy – a kétségtelenül gyengülő, de nem szűnő latin befolyás ellenére – a többes szám alkalmazása feltűnően visszaszorult a kódexirodalomhoz képest. Kiemelte egyrészt azt – E. Abaffy Erzsébet (1964: 160) és Németh Miklós (2008: 148) vizsgálataira is hivatkozva –, hogy a latin hatásnak kevésbé kitett műfajokban különösen ritka a többes szám használata; másrészt pedig azt, hogy a korszakon belüli évszázadokat tekintve nemigen változtak az egyeztetési arányok. – A

TMK. anyagát vizsgálva (Horváth 2015: 484–485) Dömötör Adrienne elemzéséhez hasonló eredményre jutottam. Megállapíthattam, hogy a többes számú egyeztetés részese-dése átlagban alig haladja meg a 10%-ot, a boszorkányperekben is ekkora, a misszili-sekben pedig általában még kisebb. A középmagyar kor szakaszai között én sem találtam különbséget.

Az újmagyar kor első feléből saját maga által összeállított, vegyes összetételű korpuszt vizsgálva Dömötör Adrienne (2011b: 166–167, 173) lényegében nem talált nagy eltérést a középmagyar korhoz képest: bár egyes forrásokban az egyes szám alkal-mazása kizárólagos, az átlagot tekintve a többes szám egyáltalán nincs eltűnőben.

Ehhez viszonyítva a 19. század második felének korpusza határozott elmozdulást jelez az egyes számú egyeztetés felé.

Tovább folytatódik ez az út, ha összevetjük a korpusznak a harmadik és az utolsó századnegyedre eső részét. (Ezeket így jelölöm: 19/3. és 19/4.) A 19/3.-ban 4761 : 80, míg a 19/4.-ben 4434 : 41 az egyes és a többes számú egyeztetés aránya. Százalékban kifejezve ez 98,35 : 1,65, illetve 99,08 : 0,92. Ez azt jelenti, hogy a 19. század végén a többes szám képviselte már az 1%-ot sem éri el, a csökkenés pedig az előző századnegyedhez képest szignifikáns. Ezzel a folyamat elérkezett az egyes szám 20. (és 21.) szá-zadi egyeduralmának a küszöbére. Talán csak annyi a különbség, hogy a 19. század vé-gén még valamivel nagyobb lehetett az esélye a kivételes többes számú forma felbukkanásának, mint később.

3. A határozatlanok utáni egyeztetés

A „határozatlanok” néven összefogott csoportból, amelyet határozatlan számne-vek, számnévi névmások és hozzájuk hasonló funkciójú szavak alkotnak, 21-et válasz-tottam be vizsgálatom szereplői közé. Az MTSzt.-nek a 19. század második felébe tartozó részében a szűrésekkel összesen 18941 adatot találtam rájuk, vagyis a határozott számnévi jelzős szerkezeteknek több mint a kétszeresét.

Az adatszámokat és a százalékarányokat a 2. táblázat mutatja be.

2. táblázat: A határozatlanok utáni számhasználat

Határozatlan +	Egyes	%	Többes	%	Összesen
<i>sok</i>	2498	91,30	238	8,70	2736
<i>több</i>	1501	80,96	353	19,04	1854
<i>kevés</i>	341	89,74	39	10,26	380
<i>számos</i>	316	65,15	169	34,85	485
<i>számtalan</i>	92	52,87	82	47,13	174
<i>annyi</i>	642	92,37	53	7,63	695
<i>ennyi</i>	100	94,34	6	5,66	106
<i>hány</i>	168	98,82	2	1,18	170
<i>mennyi</i>	315	96,92	10	3,08	325
<i>ahány</i>	51	100,00	–	–	51
<i>amennyi</i>	23	95,83	1	4,17	24
<i>minden</i>	7562	88,72	961	11,28	8523
<i>valahány</i>	6	85,71	1	14,29	7
<i>valamennyi</i>	203	78,08	57	21,92	260
<i>néhány</i>	989	96,58	35	3,42	1024
<i>sokféle</i>	58	60,42	38	39,58	96
<i>mindenféle</i>	149	51,56	140	48,44	289
<i>összes</i>	40	8,75	417	91,25	457
<i>többi</i>	268	31,68	578	68,32	846
<i>némely</i>	206	54,21	174	45,79	380
<i>csupa</i>	25	42,37	34	57,63	59
Összesen	15 553	82,11	3388	17,89	18 941

Az egyes szám használata ebben a körben szintén vitathatatlanul uralkodik, de följénye korántsem olyan elsöprő, mint a határozott számnevek után: az egyeztetések 18%-a többes számú. Az egyes mennyiségjelzők (és hozzájuk hasonló funkciójú szavak) melletti arányok egyáltalán nem egységesek.

Itt csak egyetlen olyan jelző akad, amely után az egyes szám alkalmazása kizárólagos: az *ahány* vonatkozó névmás. Nyilván nem véletlen, hogy több más számnévi névmás mellett is 10% alatti a többes szám képvisellete. Egyet-egyet idézek a szórványos példák közül: „Mint *annyi* apró *lég-hajósok* / Az ég csendes szellőiben, / Őseidhez, átevezhetnek / A messze kéklő bérczekén” [ti. magzataid] (1853: Tompa Mihály: A virágok tündére); „ki őrzött meg téged, oh ember *ennyi förtelmek* közt ily szűzen és ily tisztán?” (1862 e.: Szemere Bertalan: Kölcsény emlékezete); „*Hány fajankókra* mosolyog szemed?” (1881 e.: Szemere Miklós: A szerencse istenasszonyához. Költemény); „*mennyi* bátorító s rendre utasító *jeleket* nem találunk és képzelünk fölmerítve vagy betemetve Stephania arczkifejezésén!” (1853: Kemény Zsigmond: Ködképek a kedély láthatárán. Regény); „s ime vele szemközt egy ismeretlen törpeség, ugyanannyi hiányokkal, mint *amennyi előnyökkel* Jókai bír” (1872: Tóvölgyi Titusz: A magyar ellenzék küzdelmei); „Csakhamar tehát *néhány embereimtől* kísérve, a küldöttekkel együtt utnak indulék” (1857: Magyar László útlevele).

A *valahány* mellett is csak egyszer bukkan fel a többes szám: „A gyomor szükségletéért harcoltunk, *valahány eszkimók* vagyunk, évezredekem keresztül, de végül kifogyunk a főkából és elveszünk, megsemmisülünk, mintha sohsem is léteztünk volna” (1900: Palágyi Menyhért: Madách Imre); igaz, egyes számú adatból is kevés van.

Nagyobb figyelmet érdemel az, hogy a százas nagyságrendű adatszámokkal képviselt *valamennyi* mellett az eseteknek csaknem a negyedében találunk többes számot. Egy a példák közül: „A szépnek szemlélete által *valamennyi* szellemi *tehetségek* igénybe vétetnek” (1876: Beniczky Irma: Gyakorlati széptan). – A többes szám viszonylag gyakori megjelenésének okát talán a *valamennyi* többféle jelentését figyelembe vevő, differenciált elemzés tisztázhatná.

Differenciálással a *sok* esetében is meg lehetne próbálkozni, ugyanis a melléknévszerű ’sokféle, többféle’ jelentés feltehetőleg jobban kedvez a többes szám használatának, mint a ’nagy mennyiségű’ (vö. E. Abaffy 1964: 161; Dömötör 2011b: 168). A jelentések pontos és következetes elválasztásának nehézségei miatt azonban erről, akárcsak korábban (Horváth 2015: 483), lemondtam.

Az ÓmK.-ban a *sok* mellett még a többes szám volt fölényben (Horváth 2015: 482), ez azonban abból is adódhat, hogy melyek azok a kódexek, amelyek a felméréskor részei voltak a korpusznak. A TMK. már az arány megfordulását mutatja: a *sok* után 37% benne a többes szám képviselte (Horváth 2015: 487). A 19. század második felére pedig ez a részesedés 10% alá csökkent. Egy a szórványossá vált példák közül: „Milly kéj leende, ha sorsom engedé, illy férfival társulva orvoslandani ama *sok világtalanokat*, kik rangi szabályait nem meréskedvén átlépni, egyetlen létüket az emberiség szeretetétől elkorlátoló czifra nyűgben raboskodják át!” (1853: Karacs Teréz: A végrendelet. Regény).

A *több* jelzőjű szerkezetek szintén megérdemelnék a differenciált vizsgálatot, hiszen lehet fontossága annak, hogy a ’valaminél nagyobb mennyiségű („sokabb”)’ jelentéssel van-e dolgunk, vagy pedig a ’néhány, bizonyos mennyiségű’-félével. Mindenesetre a 19. század második felének korpuszában a *több* utáni többes számnak a részesedése jóval nagyobb, mint a *sok* utánié: megközelíti a 20%-ot. Az egyik ilyen példa: „– No nézze bácsi ezen szép sárgás-fejér alvó hernyót – innen ráncos fejbőrétől kezdve két oldala mellett nyúlik faráig pókhálóhoz hasonló két selyemszál; ezen szalak [!] a fara alatt levő levélhez vannak erősítve – vizsgáljon meg bácsi *több hernyót*, mindeniken felfogja ezt találni” (1851: Fiatalság Barátja. Folyóirat).

Érdekes a *több* (mint a *sok* középfoka) utáni egyeztetés diakrón hullámvázása: az ÓmK.-ban az egyes számnak, míg a TMK.-ban a többesnek a használata volt határozott fölényben (Horváth 2015: 482, 485), a 19. század második felének korpuszában pedig újra az egyes számé a vezető szerep. Lehet, hogy ez összefügg a TMK.-beli szövegek műfajával (levelek, boszorkányperek). Lehetséges azonban az is, hogy a TMK.-ban gyakori ’többi’ jelentésű *több* analógiája vitte el a *sok* középfokát képviselő *több* szerkezeteit a többes szám felé. A *több* ’többi’ után mind az ÓmK.-ban, mind a TMK.-ban 80%-on felüli a többes szám részesedése (vö. még E. Abaffy 1964: 158). A 19. századi anyagban viszont egyetlen ilyen adatra bukkantam; igaz, ez szintén többes számú: „A centralisták [...] bevallott irányul hirdették, az országgyűlésnek nagy hatalmat szerezni, hogy ez a közigazgatás *több ágainak* meghatározó irányt adhasson” (1851: Csengery Antal: A közigazgatásról).

A *kevés* mellett – S. Hátori Antónia megfigyelésével (1955: 355) összhangban – már az ÓmK.-ban is az egyes szám uralkodik, a TMK.-ban pedig még erősebben dominál (Horváth 2015: 482, 487). A most vizsgált korpuszban a többes szám részesedése nagyobb mind a középmagyar korinál, mind a *sok* utáninál: 10%-nyi. Az ilyen adatok egyike: „Elmúlt Kassán a zajos farsang, s bekövetkezett a nagybőjt, szép, meleg napokat ígérő langyos, engedékeny szellőjével, melynek melege csakhamar fölolvasztotta a még imitt-amott a hegyeken, az árnyékban itt-ott megüledett *kevés hófuvalmakat*” (1869–1872: Déryné Széppataki Róza emlékezései).

A *számos* és a *számtalan* közül csak az utóbbi van meg az ÓmK.-ban, az egyes és többes számú egyeztetés egyensúlyával (Horváth 2015: 482). A TMK.-ban a *számos* mellett a többes szám kizárólagos, a *számtalan* után pedig az egyes szám a gyakoribb, de mindkét mennyiségjelző előfordulási száma olyan csekély, hogy valódi statisztikai értékelésre nem alkalmas (vö. Horváth 2015: 487). – A 19. század második fele viszont bőven elegendő adatot kínál. Mindkét jelző után az egyes számú egyeztetés van fölényben, de a többes szám használata jóval meghaladja a korpusz átlagát: a *számos* melletti adatoknak több mint a harmada ilyen, a *számtalan* mellettieknek pedig majdnem a fele. Egy-egy példa a többes számra: „*Számos törvények*, koronázási *diplomák* biztosíták ez ország függetlenségét, alkotmányosságát” (1851: Csengery Antal: A közigazgatásról); „Az önnön akarat *számtalan hibák s tökéletlenségek* forrása” (1887: Nogáll János: Lelki kincstár. Vallási értekezés).

A *minden* – akárcsak a régebbi korok korpuszaiban (Horváth 2015: 482, 487) – itt is vezető szerepet játszik: a határozatlanok csoportjának összes adata közül az ÓmK.-ban 71%, a TMK.-ban 37%, a most vizsgált korszakban pedig 45% képviseli ezt a jelzőt. Ebből adódóan a *minden* mindhárom esetben nagy hatással van a statisztika összképére. Nem vitás, hogy ezért is, más okokból is (vö. E. Abaffy 1964: 159–160; Dömötör 2011b: 169) megérdemelné a jelentések szerinti (‘minden egyes’, ill. ‘összes’), differenciált vizsgálatot (figyelemmel az idegen nyelvi befolyás lehetőségére, l. pl. a német *jeder* és *alle* kettősségét), ez azonban természetesen külön tanulmányt igényelne.

Diakrón elemzése során Dömötör Adrienne (2011b: 169–172) azt tapasztalta, hogy a *minden* mellett mindegyik korszakban ritkább a többes szám alkalmazása, mint a határozatlanok (nála: „nem határozott számnevek”) kategóriájának egészében. A saját felmérésében (Horváth 2015: 482–483, 486–487) az ÓmK. ezt nem erősítette meg, mivel benne a *minden* utáni egyeztetési arány lényegében megegyezik a kategória átlagával (a *minden* 70%-ot meghaladó képviselétére gondolva ez nem csoda!); a TMK. viszont alátámasztotta (vö. még Németh Miklós 2008: 147–149).

A többes számnak a *minden* utáni használata az ÓmK.-ban még 47%, a TMK.-ban 29%, a 19. század második felében pedig már csak 11%. Ez is kisebb a kategória átlagánál. Egy szépirodalmi adatot idézek az MTSzt.-ből: „A lord ámulva tekintett a papírra, hol megbecsülve találta mellűitől és óralánczaitól kezdve a burnótszelenczéig *minden* drágább *ékszereit s ritkaságait*” (1851: Kemény Zsigmond: Sziv örvényei. Regény). Egy másik példát pedig azért mutatok be, mert a ma is szokásos *minden idők legjobbjá* típusúakra emlékeztet, csakhogy különlegesebb, szebb náluk: „Bölcselmi tekintetben: Hamlet az értelemnek, Othello a szenvedélynek, Lear az egyetemes emberi

életnek szomorujátéka, s *minden tragoediák koronája*” (1853: Egressy Gábor: Lear király. Színháztudományi írás).

A *sokféle* és a *mindenfélé* az ÓMK.-ban csak egy-egy adattal szerepel; a TMK.-ban a *sokféle* után a többes számnak van kétharmados többsége (szemben a *sok* viselkedésével), míg a *mindenfélé* után az egyes számnak (összhangban a *minden*-ével) (Horváth 2015: 482, 487–488). A 19. század második felének korpuszában (már sokkal tekintélyesebb adatszámot figyelembe véve) azt láthatjuk, hogy a többes szám kisebbségben van, de gyakori: a *sokféle* után 40% a részese, a *mindenfélé* mellett pedig majdnem eléri az adatok felét. Ezek az értékek tehát jóval felülmúlják a *sok* és a *minden* mellettiket, szinte biztosan a melléknéviség irányába terelő *-féle* utótagnak köszönhetően. A többes számú példák egy-egy képviselője: „Az itteni indiánok épen úgy, mint a Sioux és Kansas nevének (kiknek területén át utaztunk) tetemes mennyiségű földet művelnek, hol ezen háromféle növényt termesztik saját szükségükre; különösen kukoriczából igen *sokféle* és izletes *ételeket* tudnak készíteni” (1858: Xantus János útlevele); „Mert az elszaporodott fővárosi sajtó, melynek egy része *mindenfélé* mesterként *eszközöket* fölhasznált arra, hogy vagy előfizetőket szerezzon, vagy az eddigieket megtartsa, minden ilyen szünet alatt gondoskodik expediensről, mellyel kisegítse magát az unalom napjaiban” (1880: Mikszáth Kálmán: Szeged, 1880. aug. 27. Cikk).

Az *összes*, a *többi*, a *némely* és a *csupa* utáni számhasználat új- és újabb magyar kori történetével behatóan foglalkoztam egy korábbi szegedi konferencián (Horváth 2013a) az MTSzt. teljes (akkor 1772-től 2000-ig terjedő) anyaga alapján. Tüzetes elemzéssel mutattam be, mely esetekben lehetséges a számváltakozás, és hogyan módosultak a váltakozási arányok a vizsgált periódusban. A felsorolt szavak melletti számhasználatot egy másik, 20. századi drámákon alapuló egyeztetési vizsgálódásomban is bevontam (Horváth 2013b: 188–189). – Most az alaposabb szegedi elemzésre (Horváth 2013a) visszautalva csak röviden említem meg a számváltakozást meghatározó jegyeket.

Az *összes* utáni egyeztetés részletes történeti vizsgálatakor (Horváth 2013a: 70–77) elsősorban Elekfi László vitacikke (1955) volt segítségemre, amellyel Imre Samu szintén értékes írásához (1953) fűzött megjegyzéseket. A vita nyilvánvalóvá tette, hogy érdemes kiemelni azt a tényt: az *összes* először (a 19. század második negyedétől) főleg ’egész, teljes’ jelentésben fordult elő, és ebben a funkciójában kizárólagos volt és maradt mellette az egyes szám, tekintettel a jelzett szó denotatívumának megszámlálhatatlanságára. Elekfi az elemzésében rávilágított ennek a jelentésnek a visszaszorulására és a ’minden’ előtérbe kerülésére. Diakrón korpuszvizsgálatom alátámasztotta ezt a vélelményt. A ’minden’ jelentés a 19. század utolsó negyedében vette át az ’egész’-től a vezető szerepet. Mindemellett a ’minden’ jelentésű *összes* után kezdettől fogva és hosszú ideig a többes szám alkalmazása volt jellemző, és a korpuszadatok tanúsága szerint csupán az 1960-as években billent át a mérleg az egyes szám oldalára. (Dráma vizsgálatom is arra mutatott, hogy a fordulat ennél nem korábbi: Horváth 2013b: 188.)

Mostani korpuszstatistikámból (szintén) kizártam az olyan eseteket, amelyekben az *összes* ’egész, teljes’ jelentésű, így utána nem lehetséges számváltakozás. Csupán ízeletül és a 19. század második felében még gyakori voltuk miatt mutatok be néhány példát a kirekesztettekből: „E csalódásban él, mint tapasztaljuk, az *összes* [’teljes’] német *sajtó*” (1851: Csengery Antal: A közigazgatásról); „Alulírtak az *összes* [’egész’] *tanári*

kar nevében van szerencsém egész tisztelettel előterjeszteni némely, tudományos intézetünknek részint szellemi oldalára, részint anyagi dolgaira vonatkozó indítványokat, s kérelmeket, illetőleg gazdasági választmányi határozatokat” (1858: Erdélyi János hivatalos levele); „s a közeledő veszély oly irtóztatós, annyira *összes* [’teljes’] *Europát* fenyegető volt, hogy valamint miatta Venczel kibékült Fridrikkel, úgy Béla is idétlenség nélkül nem lehetett válogató segédkérsben, segédelfogadásban” (1861: Szalay László: Magyarországi története).

A 19. század második felében a ’minden’ jelentésű *összes* után még hatalmas a többes szám fölénye. Kettő ezekből a többségi adatokból: „Főleg ékszer annyi van itt összehalmozva, mintha Budapest, Becs [!], Páris *összes ékszerészei* ide hozták volna kincseiket” (1877: Budapest. Napilap); „Reggelre az *összes ablakaimat* betörve találtam” (1881: Mikszáth Kálmán: Éji sétat és éji alakok. Elbeszélés). – Az egyes szám 10% alatti részesedése vizsgálatom *összes* szereplőjét tekintve kirívóan csekély, a szakirodalmi előzményekre gondolva azonban egyáltalán nem váratlan. A kisebbségi példák közül is kettőt idézek: „Hogy az üzlekedés nálunk lenézett, sőt magyartalannak tartott pálya, arra elég világos bizonyosság ama tény, hogy a kerek hazának *összes üzlete*, kicsiny és nagy, a milliomos vállalat úgy, mint a falusi szatócsbolt szinte, kivétel nélkül idegen kezében van” (1862: Vajda János: Önbírálat. Politikai röpirat); „Pest *összes cselédintézetében* megfordultam, s sehol egy egyén, ki a lengyel nyelvet beszélne” (1881: Mikszáth Kálmán: A „Kék kakas” a Kerepesi úton. Elbeszélés). – Az idézett Mikszáth-példák jól mutatják, hogy olykor ugyanannak a szerzőnek a nyelvhasználata sem teljesen következetes, a legnagyobbaké sem.

A *többi* adatainak megrostálása egyszerűbb, mint az *összes*-hez kapcsolódóké: csupán a megszámlálhatatlan denotátumú alaptagok kizárására kell ügyelni, ezeknek a száma pedig jelentéktelen a megszámlálhatókéhoz képest.

A *többi* jelzőre az ÓmK.-ban nem találtam adatot, a TMK. pedig 80%-osnak mutatja a többes számú egyeztetés részesedését (Horváth 2015: 482, ill. 487–488). Az MTSzt. anyagában (Horváth 2013a: 78–79) a 18. század végén és a 19. században végig a többes szám dominál, de a 19. század végére 60%-ra csökken a képvisellete. A 20. század első negyedére pedig megfordul az arány: az egyes szám válik jellemzőbbé. Később a többes szám még inkább háttérbe szorul, bár eltűnéséről szó sincs. – A drámákban, úgy látszik, a változási folyamat kissé másképpen, előbb fáziskéséssel, majd hirtelen ugrással ment végbe: a 20. század első felében még a többes szám némi fölényével tapasztalható erős ingadozás, azután viszont az egyes szám alkalmazása kizárólagos (Horváth 2013b: 188).

Ilyen kutatási előzmények ismeretében nem okoz meglepetést, hogy mostani felmérésemben a *többi* utáni egyeztetések 68%-a többes számú. Két példa a körükből: „Círmos büszkélkedett származásával, nem igen vegyült a *többi macskák* közé” (1878: Erdélyi Gyula: Círmos. Vázlat); „A csipőre helyezett kezek hüvelykujjai hátrafelé, a *többi ujjak* előre tartatnak” (1886: Porzsozt Lajos: A tornázás kézikönyve). Ugyancsak kettő a még kisebbségben lévő egyes számra: „De a *többi elefánt* most sem tágita” (1853: Andrássy Manó: Utazás Kelet-Indiákon); „A terem ajtait Olga egyszerre elállotta őrségével s Zoé a *többi nővel* az erkélyre rohant” (1879: Sziklay János ford.: Sacher-Masoch: A fekete cárnő. Beszély).

A *némely* akkor tekinthető a számegeyeztetés irányítójának, ha 'egyik-másik' a jelentése (részletesebben: Horváth 2013a: 79). Sokszor azonban nehéz megállapítani, hogy ezzel a jelentéssel van-e dolgunk, így az adatok osztályozásakor nagy a szubjektivitás veszélye. Sok múlik azon, hogy az elemző mennyire szigorúan szabja meg a statisztikába bevonható adatok körét. A magam esetén szemléltetve: a korábbi szegedi felméréskor a 19. század utolsó két negyedéből összesen majdnem 600 adatot találtam alkalmasnak a statisztikához, míg most (szigorúbb mércével) 400-nál is kevesebbet.

Az 'egyik-másik' jelentésű *némely* az ÓMK.-ban olyan kevészer bukkan fel, hogy statisztikai értékelésről nem lehet szó; a TMK.-ban pedig 70%-nyi a többes szám részesedése (Horváth 2015: 482, ill. 487). Az előző szegedi előadásomban úgy találtam, hogy a 18. század végén és a 19. század első három negyedében a többes szám határozott főlényben van, bár egyre csökkenő képviselettel. A 19. század utolsó negyedében viszont az egyes szám veszi át a vezető szerepet, és meg is őrzi az egész 20. századon át, de úgy, hogy a többes szám jelenléte sohasem válik jelentéktelenné (Horváth 2013a: 80; vö. még Tompa 1985b). (Dráma vizsgálatomban pedig olyan kevés adatot találtam, hogy statisztikai értékelésre nem volt módom; vö. Horváth 2013b: 189.)

A mostani szegedi előadáshoz végzett anyaggyűjtéskor arra az eredményre jutottam, hogy az MTSzt.-nek a 19. század második felébe tartozó szakaszában az 'egyik-másik' jelentésű *némely* után az egyes szám a gyakoribb, 54%-os részesedéssel. Érdemes azonban összevetni a harmadik és a negyedik századnegyed képét: az előbbiben még 52% a többes szám képviselete, az utóbbiban azonban már csak 35%, tehát a két századnegyed között itt is felfedezhető az előző szegedi elemzésben látott fordulat az egyes szám javára. – Egyet-egyet idézek az egyes és a többes szám példáiból: „számos esetben csakugyan constatálva lett a rendetlen észjárás, melyet *némely öngyilkos* elhatározásának végrehajtása előtt tanusított” (1876: Németh Antal: Az öngyilkosságról); „*Némely rabszolgavásárokon* csupán asszonyok és gyermekek árultnak” (1854: Fényes Elek: A török birodalom leírása).

A *csupa* akkor viselkedik a számegeyeztetés irányítójaként, ha 'csakis, kizárólag'-szerű a jelentése, az utána következő főnév denotátuma pedig megszámlálható (részletesebben: Horváth 2013a: 80–81). Igaz, itt is adódhat olyan gond, mint a *némely* szerepének megítélésekor: nem mindig állíthatjuk kétség nélkül, hogy ezzel a jelentéssel van dolgunk.

Az ÓMK. és a TMK. anyagában a *csupa* nem volt ilyen adattal képviselve (vö. Horváth 2015: 482, 486). Az MTSzt. teljes anyagának diakrón áttekintésekor azt láthatam, hogy a 'kizárólag'-féle jelentésű *csupa* után a 18. század végén az egyes szám volt többségben, azután viszont három századnegyeden át a többes szám. A 19. század végére megint az egyes szám került főlénybe. Vezető szerepét a 20. század folyamán végig megőrizte, egyre erősebb térhódítással (Horváth 2013a: 81–82). – A 20. századi dráma korpuszomban 80%-ban egyes számú az egyeztetés (Horváth 2013b: 189).

A mostani tanulmányhoz szigorúbban rostáltam meg az adatokat: míg az előző alkalommal 96-ot minősítettem alkalmasnak arra, hogy bekerüljön a statisztikába, ezúttal csak 59-et. 57%-nál nagyobb részük után többes számú az egyeztetés, és ez a két századnegyede is egyformán igaz (57,14%, ill. 57,89%), vagyis a 19. század 3. és utolsó negyede között itt nincs fordulat. – Egy-egy példa az egyes és a többes számú egyeztetésre:

„A harmadik emeleten *csupa* szorgalmas *ember* lakott, kiket semminemű zaj fel nem ébreszthetett boldog álmukból” (1862: Szokoly Viktor: Szállás nélkül! Életkép); „A béke és szelidség jelképeül *csupa nők* fogják őrseregemet képezni” (1879: Sziklay János ford.: Sacher-Masoch: A fekete cárnő. Beszély).

Ami a határozatlanok csoportjának egészét illeti, S. Hámori Antónia a történeti grammatikába írt fejezetében (1995: 355) – a megszámlálhatóság szempontjának érvényesítése nélkül – a többes számú egyeztetés részesedését egyharmadosnak, azaz a határozott számnevek utánival nagyjából egyformának találta. Dömötör Adrienne (2011b: 168) az általa vizsgált ómagyar nyelvemlékek mindegyikében azt állapíthatta meg, hogy a nem határozottak után gyakoribb a többes számú egyeztetés, mint a határozott számneveket követően. Hogy az ÓMK. készletének felmérésekor nem ilyen eredményre jutottam (vö. Horváth 2015: 481–482), az abból adódik, hogy az adatállomány nagy részét szolgáltató Bécsi kódex éppen a határozott számnevek utáni többes számot kedveli különleges mértékben. A határozatlanok melletti többes számnak az ÓMK.-beli, 50%-ot megközelítő képviselője viszont összhangban van Dömötör Adrienne eredményével.

Középmagyar kori anyagának egészét tekintve Dömötör Adrienne (2011b: 169) a nem határozott számnevek után kisebb arányban talált többes számot, mint az általa megvizsgált kódexekben, ez a csökkenés azonban meg sem közelítette a határozott számnevekkel kapcsolatban mértet. Az egyes évszázadokat tekintve pedig Dömötör a többes szám terjedését figyelte meg, olyannyira, hogy az a 18. században valamivel meg is előzte az egyes számot. – A TMK.-ra is igaz, hogy az ÓMK.-hoz képest megritkult a többes szám használata, de jóval kisebb mértékben, mint a határozott számneveket követően: 38%-ra visszaesve (Horváth 2015: 486–487). A TMK.-n belül viszont az évszázadokat tekintve a többes szám terjedése nem észlelhető.

Az újmagyar kor első felének átlagát Dömötör Adrienne (2011b: 170–173) a középmagyar periódus egészéhez találta hasonlóknak, forrásonként meglehetősen különböző arányokkal.

Mostani vizsgálatom tanúsága szerint a nem határozottak után a többes szám részesedése a 19. század második felében még mindig 20% közelében van, tehát a sokszorosra a határozott számnevek mellettinek. Igaz, a kép – akárcsak a csoport összetétele – vegyes, és szélsőségek is jelen vannak benne: a mutató, kérdő és vonatkozó számnévi névmások után az egyeztetés a határozott számnevek utánihoz hasonló, míg az *összes* és a *többi* után a többes szám van elsöprő, illetve nagy többségben.

Érdemes itt is összevetni a század harmadik és utolsó negyedének összképét (19/3. és 19/4.). A 19/3.-ban 8618 : 2318, míg a 19/4.-ben 6935 : 1070 az egyes és a többes számú egyeztetés aránya. Százalékban kifejezve ez 78,80 : 21,20, illetve 86,63 : 13,37. A többes szám képviselőjének csökkenése tehát szignifikáns mértékű.

A határozatlanok csoportjának tagjai melletti számhasználat a műfaji és egyéni jellemzők szerint külön feltárást igényelne. Annyit mindenesetre az adatok értékelése közben is megfigyelhettem, hogy a többes számot (is) kedvelő szerzők köre hasonló, mint a határozott számnevek utáni egyeztetés esetében: példaként említhető Kemény Zsigmond, Orbán Balázs, Déryné Széppataki Róza, Karacs Teréz, Magyar László mellett pedig egy másik nagy utazó, Xantus János is.

4. Kitekintés

Befejezésül – az előző pontokban szereplő összegzések megismétlése helyett – a további lehetséges kutatási irányokról szeretnék néhány szót szólni.

Az a tény, hogy a határozott számnevek melletti egyeztetés egységes, és lényegében megfelel a későbbi-mai képnek, a kivételek felé irányítja a figyelmet. Annak a felderítésére ösztönzi a kutatót, hogy a többes számot is alkalmazó szerzők milyen szövegkörnyezetben, miért és saját nyelvhasználatukat tekintve milyen relatív gyakorisággal élnek ezzel a megoldással. Ilyenféle vizsgálódás persze a „határozatlanok” néven összefogott csoportra nézve is érdekes lenne.

A határozatlanok csoportjának több tagját is – ahogy ezt a 3. pontban velük kapcsolatban jeleztem – érdemes lenne differenciált, jelentések szerinti elemzésnek alávetni. Ugyanennek a csoportnak bizonyos melléknévszerű tagjairól (*számos, számtalan, sokféle, mindenféle*) a 20. és 21. századi egyeztetésmódra vonatkozólag sincs pontos képünk, az őket követő száahasználat minőségi és mennyiségi szempontból is feltárást kívánna.

Biztosak lehetünk abban, hogy a határozott számnevek után lényegében kizárólagossá váló egyes szám erős mintát, analógiás alapot kínált a határozatlanok csoportjának is. Hogy ennek a hatásnak az érvényesülését hogyan, milyen mértékben segítette a 19. és a 20. században a nyelvtanítás és a nyelvművelés (gondoljunk például a most vizsgált korszak közepén induló Magyar Nyelvőrre), az szintén kutatásra érdemes; vö. ehhez Dömötör Adrienne (2011b) ilyen tárgyú észrevételeit is.

Szintén vizsgálati témát kínálnak a 19. és 20. századi idegen nyelvi hatások (a fordításokban és azokon kívül is).

Ha pedig kilépünk a köznyelvi (jellegű) írásbeliség köréből, természetesen szintén feltárásra vár a nyelvjárási és a szaknyelvi, valamint a beszélt nyelvi száamegyeztetés.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1964: Mondattani problémák a XVI. században. A jelző és a jelzett szó számbeli egyeztetéséről. *Magyar Nyelv* 60, 155–161.
- Dömötör Adrienne 2011a: Egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezetek a kései ómagyar és a középmagyar korban. In Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 7–17.
- Dömötör Adrienne 2011b: Egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezetek a kései ómagyarban, a középmagyarban és az újmagyar kor első felében. *Magyar Nyelv* 107, 160–175.
- Elekfi László 1955: Az összes mint jelző. *Magyar Nyelv* 51, 349–354.
- S. Hámori Antónia 1995: A mennyiségjelzős szerkezetek. In Benkő Loránd főszerk., Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: Mondattan, szövegrammatika.* Budapest: Akadémiai, 351–355.
- Hegedűs Attila 2001: A nyelvjárási mondattani jelenségek. In Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia.* Budapest: Osiris, 362–374.

- Horváth László 2003: A mennyiségjelzős szerkezetek. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris, 246, 467–468, 670, 765–766.
- Horváth László 2011: A felszólító módú igealakok kettősségének diakrón korpuszvizsgálata. In Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 115–122.
- Horváth László 2013a: *Összes, többi, némely, csupa*: számhasználati diakrón korpuszvizsgálat. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 69–84.
- Horváth László 2013b: Egyeztetési vizsgálódás 20. századi drámákban. *Magyar Nyelvőr* 137, 172–192.
- Horváth László 2015: Két korpuszok vallomása. *Magyar Nyelvőr* 139, 477–491.
- Horváth László 2018: Szószerkezet-történet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta, 168–195.
- Imre Samu 1953: Helyes-e és hogyan helyes az *összes* használata? *Magyar Nyelv* 49, 156–165.
- MTSzt. = *Magyar történeti szövegtár* [1772–2010]. <http://www.nytud.hu/hhc> (Letöltés: 2018. október.)
- Németh Luca Anna 2015: Illemtankönyvek és társalgási útmutatók mint történeti szociopragmatikai források. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 129–146.
- Németh Miklós 2008: Egy szintaktikai változás tipológiája és szociális terjedése. A számnévi jelző utáni főnév egyes- és többes számú használata XVIII. század eleji hivatalos iratokban. In Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 141–155.
- NymKk. II. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós főszerk. 1985: *Nyelvművelő kézikönyv II*. Budapest: Akadémiai.
- ÓmK. = Ómagyar korpusz. <http://omagyarkorpusz.nytud.hu> (Letöltés: 2015. április–május.)
- Rácz Endre 1968: A mennyiségjelző. In Bencédy József – Fábíán Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó, 342–343.
- Rácz Endre 1980: Az állítmány egyeztetése a mennyiségjelzős alannal a mondategységgen belül. *Magyar Nyelvőr* 104, 257–273.
- Rácz Endre 1991: *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Budapest: Akadémiai.
- TMK. = Történeti magánéleti korpusz. <http://tmk.nytud.hu> és http://tmk.nytud.hu/2/userguide_nav.html (Letöltés: 2015. április–május.)
- Tompa József 1985a: Mennyiségjelzős szók egyes vagy többes száma. In *NymKk. II.* 149–150.
- Tompa József 1985b: Minőségjelzős szók egyes vagy többes száma. In *NymKk. II.* 173.

A FIATAL BALASSI NYELVJÁRÁSÁRÓL

JUHÁSZ DEZSŐ

*S nevetem azokat..., akik akármilyen írásimot is
elméjeknek csomós pórázára kötvén
sok igéknek változtatásával
vesztegetik, fesletik, ízetlenítik,...*
Balassi Bálint

1. A témaválasztásról

1.1. Lassan negyedszázada, hogy lezárultak a magyar nyelvtörténetírásnak az őse és ómagyar korra összpontosító szintézisalkotó vállalkozásai (pl. TNyt. I., II/1., II/2. 1991–1995.; részben EWUng. 1993–1995.), de már annak is másfél évtizede, hogy a teljes magyar nyelvtörténetet átfogó, egyetemi tankönyvként és kézikönyvként is funkcionáló kollektív alkotás (Kiss–Pusztai szerk. 2003) megjelent. Ezek olyan távoli perspektívából láttatták nyelvünk történetét, hogy bennük a nyelvjárástörténet csak igen periferikusan jelenhetett meg. Legújabb nyelvtörténeti összefoglalásunk (Kiss–Pusztai szerk. 2018) már fordulatot hozott ebben a tekintetben, mivel a szerkesztők több ponton változtattak a korábbi szintézisek koncepcióján, és külön fejezeteket jelöltek ki a területi és társadalmi nyelvváltozatok, a nyelvváltozat-történet, illetve a magyar nyelvközség története áttekintése számára (l. pl. Juhász 2018; Kiss 2018a, 2018b – a mű részletes ismertetését l. Németh 2018). Természetes azonban, hogy még az új típusú összefoglalások is inkább a közösségi nyelvjárástörténet bemutatására helyezik a hangsúlyt (pl. régiók és nagyobb ívű jelenségnyalábok), így nyelvjárási dialektusok elemzésére csak korlátozottan, mintegy illusztrációként kerülhet sor (l. pl. Juhász 2018-ban Sylvester János és Bornemisza Péter egy-egy versén keresztül: 333–335).

Ugyanakkor az elmúlt két évtizedben felerősödő középmagyar nyelvtörténeti kutatások egyik jellemzője a nyelvhasználat-történet minél sokoldalúbb bemutatása például a történeti szociolingvisztika, szociopragmatika, dialektológia, szövegtipológia, szaknyelvvizsgálat és normatörténet szempontjából. Az egyházi szövegek tanulmányozása mellé látványosan felzárkózott a világi tárgyúak vizsgálata is, ezek között pedig kifejezetten „divatba jött” a boszorkányperek sokoldalú elemzése, illetve reneszánszát éli a missziliskutatás is. Az új nyelvtörténeti kutatásokat – sok más nyelvészeti részdiszciplínához hasonlóan – egyre több területen jellemzi az adatbázisok építése és felhasználása is.

Jómagam eddig a nyelvatlazsokból leszűrhető szinkrón és diakrón nyelvföldrajzi esettanulmányokra összpontosítottam – lásd pl. a korábbi szegedi nyelvtörténeti konferenciákon tartott előadásaimat –, de több körülmény által is motiválva (pl. egyetemi oktatómunka, a reformáció 500 éves évfordulója stb.) több 16–17. századi jeles személy (Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Apáczai Csere János stb.) egyéni nyelvhasználata, nyelvjárása is felkeltette az érdeklődésemet.

1.2. Balassi nyelvjárásával azután kezdtem el foglalkozni, hogy kezembe került a költő 1572-ben napvilágot látott és egyetlen példányban fennmaradt fiatalkori könyvének első kiadása, a „Beteg lelkeknek való füves kertecske”, pontosabban ennek fakszimilében megjelent változata. A művet Kőszeghy Péter adta ki 2006-ban (Balassi 1572), miután a könyv sok más értékes nyomtatvánnyal együtt visszatérhetett Magyarországra oroszországi „hadifogságából”. Az eredeti példány, mely egykor Ecsedi Báthory István tulajdona volt, a Sárospataki Református Kollégium könyvtárából került a Szovjetunióba a 2. világháború végén, hadizsákmányként. Kőszeghy azonban nem elégedett meg a hasonló közzétételével, hanem egy „ikerkötetet” is mellé iktatott, amelyben egy kísérő tanulmány mellett (2006b) „Az 1572-ben Krakkóban megjelent kiadás modern helyesírásra átirrt szövege” a kutatók, valamint az érdeklődő nagyközönség számára is hozzáférhetővé vált (Kőszeghy 2006a).

Balassi 18 éves volt, amikor ez a könyve megjelent Krakkóban, egy német szerző munkája (Bock 1562¹) fordításaként, és több jel mutat arra, hogy benne főleg saját nyelvjárását érvényesítette, jóllehet a nyelvi megformálásban tanítómestere, Bornemisza Péter is feltehetőleg segítséget nyújtott. Ennek következtében a költő ifjúkori nyelvjárása, nyelvi regionalizmusai viszonylag bőséges anyagon tanulmányozhatók a Füves kertecske alapján. Nem tudjuk, hogy a krakkói kiadás során magyar szedő vagy korrektor közreműködött-e, de főleg bizonyos szedési hibák alapján Kőszeghy arra a következtetésre jut, hogy magyarul nem tudó munkatársak voltak a sajtó alá rendezők: „Szerintem nyilvánvaló, hogy a szedő egy hangot sem tudott magyarul, az előtte levő kéziratot így betűhíven volt kénytelen kiszedni. Ez egyben azt jelenti, hogy a *Füves kertecske* krakkói kiadása Balassi hangzóállapotáról a legjobb nyomtatott forrás. Némely következtetlenségéért pedig csak részben a szedő a felelős, részben maga a szerző, aki esetenként (akár csak kortársai) más-más hangzóalakot, nyelvi formát használt” (Kőszeghy 2006b: 23).²

2. A feldolgozás alapjául szolgáló Balassi-kötetről

A fakszimilekiadás azért teremtett új helyzetet a tudományos kutatás számára, mivel korábban egy rossz minőségű 19. századi másolat állt csak rendelkezésre, és a kritikai kiadások is ez alapján készültek (l. pl. BÖM. 2: 7–59; vö. Kőszeghy 2006b: 42), és a Balassi-szótár is az Eckhardt-féle kiadást (BÖM. 2.) használta (vö. BalassiSz. 6, 548). Kőszeghynek a Füves kertecskehez készített olvasata többnyire alapos, a hangalakat megbízhatóan tükröző szövegváltozat, amely ugyan helyesírás-történeti vizsgálatra nem alkalmas (erre a fakszimile való), nyelvjárástörténetire azonban igen, mivel megőrzi a hangalak eredeti fonológiai állapotát. Éppen ezért magam is ezt használom a példák felsorolásakor, és a lapszámok is az „ikerkötetre” (Kőszeghy 2006a) utalnak. Ugyanakkor szükség esetén egybevetettem Kőszeghy olvasatát a fakszimile megfelelő helyével. Ha a fakszimilére utalok, akkor a könyvlapok felső sarkaiban látható kézi oldalszámozást használom „F” jelzéssel.

¹ A műnek több 16. századi kiadása is forgalomban volt.

² Ehhez a Kőszeghy-idézethez kéziratomban egyik lektora a következő megjegyzést fűzte: „De fölmerül a kérdés: miért is kellene annak [ti. következetesnek – J. D.] lennie, (hiszen ez általában nem jellemző a hús-vér nyelvhasználóra)”.

A Füves kertecskének – különböző módosításokkal – még a 16. század folyamán négy kiadása látott napvilágot: 1577-ben Semptén, 1580-ban Bártfán, 1584-ben Detrekön és 1593-ban Debrecenben. Tömör értékelésüket és egymáshoz való viszonyuk tisztázását – szakirodalmi kitekintéssel – Kőszeghy Péter végezte el (2006b: 14–17, 36). Közülük a legfigyelemreméltóbb az 1577-i semptei, mivel azt a fiatal Balassi tanítómesetere, Bornemisza Péter rendezte sajtó alá a Négy könyvecske című összeállítása utolsó tagjaként. Bornemisza nem említi Balassi eredeti szerzőségét, csupán azt, hogy a művet korábban Füves kertecskének is hívták (vö. Kőszeghy 2006b: 14, az ajánlás betűhű közlése: Eckhardt 1954/1972: 360–361). Bornemisza a füveket vigasztalásoknak nevezi; ajánlással, előszóval és függelékkel látja el, amelyben egy summa és négy kisebb eszmefuttatás olvasható. Balassi krakkói kiadásának és Bornemisza semptei kötetének a módszeres nyelvi-dialektológiai összehasonlítása még a jövő feladata, de már az eddigi szakirodalmi megfigyelések is arra utalnak, hogy Bornemisza a saját edíciójában több ponton a maga nyelvjárásához igazította a szöveget (vö. például: Eckhardt 1954/1972: 355–356).

3. A dolgozat szűkebb célkitűzése

Balassi nyelvjárásáról már született egy áttekintés Hegedűs Attilától (Hegedűs 1994). Ez azonban az egész életműből válogat nyelvi regionalizmusokat (szűkebben palóc sajtárságokat), és benne a Füves kertecskének mint forrásnak elég szerény szerep jut. A szerző a korábbi idevágó szakirodalom³ korrekt összefoglalása mellett különös figyelmet fordít az autográf kéziratokra és a beszéltnyelvi elemekre, és sikeresen teremt kapcsolatot az újabb korokból regisztrált palóc jelenségek és Balassi nyelve között. Jelen tanulmányom szűkebb céljának a Füves kertecske – és ezen keresztül a fiatal Balassi – nyelvjárástörténeti vizsgálatát tekintem, de a rendelkezésre álló szűkös kereteken belül igyekszem reflektálni a szakirodalom által felszínre hozott jelenségekre, kérdésekre is. A kiválasztott művet többszöri átolvasással kicéduláztam, és ha nem is hiánytalanul, de bő adatgyűjtéssel a jelenségek gyakoriságára és alakváltozati megoszlására is kitérek. Egy még tüzetesebb feldolgozás a jövőben adatbázis alapú lehet, amelyben minden releváns hang- és alaktani jelenség regisztrálva van. Ehhez kiegészítő segítséget nyújthat a Balassi-szótár mutatója is, amely – bár ugyancsak nem hiánytalanul – a lexikai keresés jó támasza lehet. (Ahogy azonban fentebb említettem, a BalassiSz. az adatok forrásául még a sok hibával terhes 19. századi másolatot használta: ezek hivatkozáskor, idézéskor utólagos ellenőrzésre szorulnak.)

4. A fiatal Balassi nyelvi környezetéről

Mint az közismert, a költő reneszánsz főúri család sarja volt, aki már fiatal korában magas műveltségi fokra jutott: a magyarországi iskoláit 1565-től Németországban, Nürnbergben folytatta. 1564-től az ugyancsak nagy műveltségű prédikátor és író, Bornemisza Péter tanítványa lett, aki több évig családjá szolgálatában állt. Feltehető, hogy a fiatal Balassi történelmi, teológiai, irodalmi és latin nyelvi ismereteinek kibontakoztatásában Bornemisza fontos szerepet játszott, és akár egyik kezdeményezője is lehetett

³ Itt köszönöm meg Szentmártoni Szabó Géza segítségét, amellyel idevágó szakirodalmi ismereteimet bővítette.

Bock könyve lefordításának.⁴ 1572-ben, a Füves kertecske megjelenési évében azonban már nem volt a család udvari papja és nevelője, és a Balassi család sem tartózkodott Magyarországon, hanem (1570 tavaszától) önként vállalt száműzetésben, Lengyelországban várt a királyi amnesztiára. Egyes újabb szakirodalmi vélemények is afelé hajlanak, hogy Balassi 17 évesen, Lengyelországban fordította le Bock könyvét (Szabó 2007: 666–668).

Balassi szülei is művelt, olvasott emberek voltak, akiknek saját kezű levelei is maradtak az utókorra. Az apa, Balassi János felségárulási hányattatásai, bebörtönzése, kalandos kiszabadítása, majd a királyi kegyelem elnyerése is jelzik, hogy eseménydús életük volt, amelyben a gyakori helyváltoztatásnak is nagy szerep jutott. Balassi édesanyja, Sulyok Anna a Dunántúlról származott,⁵ de feleségként osztozott a férj és a család felső-magyarországi életében. Balassi Zólyomban született, és gyermekkorában főleg a családi birtokokon szocializálódott: Zólyomon kívül a Nógrád megyei Kékkőn és Divényben, de nyilván megfordult a zálogként birtokolt Liptóújvárbán is. Ezek a helyszínek mind a palóc nyelvjáróterület részei, így természetes, hogy a fiatal Balassi is ennek a régióknak a dialektusát sajátította el. A palóc ma is a legváltozatosabb nyelvjáróterületek egyike, de Zólyom és a nógrádi Balassi-birtokok földrajzi elhelyezkedése lehetővé teszi, hogy a régiókn belül a középső palóc altípusra gondoljunk.

A fiatal Balassi iskolai tanulmányai, olvasmányai, az átlagosnál szélesebb körű emberi kapcsolatai, mobilitása, valamint édesanyja dunántúli nyelvjáró alapjai miatt a korabeli magyar nyelv több táji változatával, formálódó irodalmi normájával is kapcsolatba került, és ezek a tényezők változatokban gazdagabbá tették nyelvi repertoárját (ellentétben például a röghöz kötött jobbágyokéval). Ennek ellenére a nyelvjáró alapokat a palóc környezet határozta meg, amelynek főbb vonásai már a 16. században a maiakkal lehetnek egyezők. Ezt a hipotézist több korábbi szakirodalmi részmegfigyelés és Hegedűs Attila tanulmánya is megerősítik. Ezen a nyomon kell tehát nekünk is továbbhaladnunk.

A középpalóc, ezen belül a nógrádi nyelvhasználat középmagyar kori értékeléséhez jó támpontokat nyújt Gréczi-Zsoldos Enikő könyve (2007), amely levéltári forrásokat, zömmel hivatali iratokat dolgoz fel. A palóc nyelvjáró régió rövid újkori jellemzésére l. Juhász 2001. Egy középmagyar kori idiolektus nyelvjárótörténeti bemutatására l. újabban Révay 2018.

5. A nyelvi leírás technikájáról

A nyelvjáró leírást a szakterület elfogadott gyakorlatát követve nyelvi szintek szerint haladva, azon belül komparatív módszert alkalmazva végzem el. A nyelvjáró

⁴ Szentmártoni Szabó szerint a korábbi szakirodalom túlértékelte Bornemiszanak a fiatal Balassi nevelésében és a Füves kertecske létrejöttében betöltött szerepét, mivel csak egy évig volt folyamatos jelleggel a tanítómestere, illetve a fordítás bizonyos részei Balassinál kálvinista (helvét), Bornemisznál lutheránus megoldást tükröznek (Szentmártoni Szabó 2013: 422–423).

⁵ Feltehető születési helye Balatonszentgyörgy volt; első ismert említése egy 1544. évi kötelezvényben található, ahol édesapja, Sulyok Balázs megnevezi három lányát is, Krisztinát, Annát és Sárát. (A kötelezvény betűhű közlését l. Hegedűs 1989: 509–510, Sulyok Anna azonosítását l. Kovács–Szentmártoni Szabó–Várkonyi 2005: 118.)

jelenségkategóriák felállításakor a dialektológiában általánosan használt „etalon-relációkat” alkalmaztam, melyekben a párok egyik tagját a megfelelő sztenderd alak (a mai köznyelvi forma), a másikat a nyelvelmélembeli állapot adja. Ez a szigorúan leíró megoldás a keretet adja, a diakrón megjegyzések a kommentárokból jelennek meg.

6. Nyelvjárási jelenségek a Füves kertecskében

6.1. Hangtan

6.1.1. Fonémakészlet

6.1.1.1. Magánhangzók

A magánhangzókészlet hasonlít a mai köznyelvihez, azzal a kiegészítéssel, hogy a zárt *ē* biztosan része volt Balassi beszélt nyelvváltozatának, hiszen ez az ő- és ómagyar korban is létező fonéma ma is megvan a nyelvjárásaink zömében, a palóc régióknak pedig jelenleg is szilárd jellemzője. (Csupán néhány Nyitra környéki helyi nyelvjárásban szűnt meg az *e* – *ē* korreláció, de ott is az *ē* javára.) Sajnos a zárt *ē* jelölése az általános magyar írásgyakorlatot követve Balassinál is elmaradt, így az elvi megállapításokon kívül konkrét példák felsorolására nincs módunk.

A zárt *ē*-n kívül felmerül még egy többletfonéma meglétének a kérdése, ez pedig az *e* hosszú párjaként ismert alsó nyelvállású *ē*, amely ómagyar kori keletkezésű, több nyelvjárásban is megjelent, de a zárt *ē*-nél kisebb elterjedésű; a középpalócoknak a 20. században is kimutatható, bár erősen visszaszoruló sajátsága (l. Imre 1971: 350). Bizonyos 16. századi nyomtatványok már kísérletet tesznek a következetes jelölésére, így Sylvester bibliafordítása vagy Dévai Bíró Mátyás ortográfiája. Balassi Füves kertecskéje első kiadásában azonban nincs rá külön betű, így a fonéma megléte a nyelvhasználatában bizonytalan.

6.1.1.2. Mássalhangzók

Fonémahiány nincs, többletként az *ly* meglétét regisztrálhatjuk. Tipikus jelölései: *li*: *meli* (F1), *nialualiaiban* (F3), *nialualia* (F11), *illien* (F5, F7, F8), *vallion* (F8), *mellieket* (F13); *lȳ*: *mely* (F1), *Mellyet* (F1), *olȳ* (F5) stb.

6.1.2. Hangszín-realizációk

6.1.2.1. Magánhangzóknál kikövetkeztethető az illabiális *ā* megléte (*a* : *ā* megfelelés), mivel a nyelvtörténeti ismereteink mai állása szerint ez az ómagyarból megőrzött régiség, és a palóc nyelvjárásoknak ma is alapvető jegye. Külön betű sajnos ezt sem jelöli. Hegedűs Attila szerint „Talán a *káásan* (Kassán) alak, mely Balassi saját kézírású leveléből származik, Kassa nevének ilyen illabiális ejtését tükrözi” (Hegedűs 1994: 684). – Az illabiális *ā* korrelatív hosszú párja a palóc nyelvjárásokban az *ā* (*á* : *ā* megfelelés). Ez azonban nem az ómagyarból megőrzött régiség, hanem újabb fejlemény, amelynek keletkezése nehezen kronologizálható, 16. századi megléte pedig bizonytalan. Külön betű sem utal rá.

6.1.2.2. Mássalhangzóknál nincs nyelvjárástörténetileg elvárható hangszínalter-náns, legfeljebb az *i*, *ü* hangok által kiváltott palatalizáció (amely az újkori palóc nyelvjárások sajátja) enyhébb, átmeneti fokára gyanakodhatunk, de saját jelölése nincs.

6.1.3. Fonémagyakoriság. – A rövid–hosszú megfeleléseket alacsony előfordulásuk és jelölésembeli bizonytalanságaik miatt nem tárgyalom.

6.1.3.1. A magánhangzók megterhelése

6.1.3.1.1. Zárt–nyílt megfelelések

Leginkább érzékelhető a zárt *í*-zés jelenléte (*é* : *í* megfelelés), de a tendencia nem erős, többnyire lexikális kötöttségű, pl. *igímet* (119), *igíd* (106), *igídben* (107), *igíje* (16), *igíjét* (15, 39, 102), *igíjével* (17); de vannak ellenpéldák is: *igéje* (39), *igédet* (44), *igéjét*, *igéjének* (38). – *igíret* (27, 64), *igíreték* (33), *igíretünk* (62), *igíretből* (71), *igíretiben* (72), *megígírte* (71), *ígírt* (14, 26 stb.), *ígírte* (33, 105), *ígírtem* (29), *ígírtél* (72), *ígírtetett* (34), *megígírtetett* (68); de *igérem* (29), *igéretekkkel* (33), *megígérted* (73). – *ítleteket* (86), *ítltetennek* (111). – *kísírgetni* (119), *kísírtetekben* (81). – *dicsírni* (67). – A fenti példák azt mutatják, hogy az *i/í* hangok után asszociatív alapon határozottabb a zárt *í*-zés megjelenése, de vannak példák az *e* utáni jelenlétre is: *remíltetünk* (47), *kelísekkel* (23), *szegín* (16). Csupán egy példám van a labiális szótag utáni zárt *í*-zésre: *törtíntek* (16).

A zárt *í*-zés elmaradása gyakori: az ellenpéldák száma nagyobb, mint a példáké (ennek pontos összemérése megér majd egy külön részvizsgálatot): *részesített* (33), *téged* (72), *vérem* (96), *édes* (98), *élek* (29), *szegény* (107), *békesség* (99), *emberekért* (29) stb. Eckhardt Sándor az *í*-zés példáit Balassinál a másolók (vagy nyomdászok) számlájára írta, ezért teljes egészében szeretett volna számúzni a versek normalizált változataiból, de ez nyilvánvalóan túlzás lenne: „Balassi kritikai kiadásában tehát valamennyi *í*-ző alakot át kell írunk *é*-s alakra, mert az eredeti költeményekben ilyen *í*-ző formák sohasem voltak” (Eckhardt 1943/1972: 329). A modern kori nyelvjárási gyűjtemések tanúsága szerint is teljesen közönséges dolog, hogy egyetlen adatközlő beszédében is különböző mértékben érvényesül egy jellegzetes tendencia, pláne akkor, ha valaki több nyelvjárással is „ismerettségben van”, vagy a formális beszédhelyzetet (íráshelyzetet) nem egyértelműen kezeli. (A túl kategorikus elvárások ellen szólt már Pais Dezső is: 1952: 174.) Ezért sem kell azon csodálkozni, ha Balassi leveleiben elenyésző mértékben van jelen az *í*-zés, mert a költő ezeket a leveleket inkább a formális, mint a privát regiszterbe helyezhette – legalábbis az *í*-zés megítélése szempontjából.

A 17. századi Nógrád megye hivatali írásbeliségét jellemezve Gréczi-Zsoldos Enikő a következőket írja: „A palóc területre lokalizált iratanyagomban, a fenti megállapítások ellenére [hogy ti. a palóc nyelvjárásokban nem jellemző az *í*-zés, ill. hogy az íródeákok már ekkor is kerültek ezt a kirívó sajátságot – J. D.] bőven találunk adatot az *i* (*í*)-ző alakokra akár még a deákok írta hivatalos szövegekben is” (2007: 71 – szép példaanyaggal). Tözsér Árpád is jó érzékkel mutat rá arra a körülményre, hogy Balassi verseinek korabeli másolóit, de a különböző korok közzétéveit is az eredeti nyelvjárási sajátosságok ellen dolgoztak, azaz igyekeztek „megtisztítani” a szövegeket a látványosabb regionalizmusoktól, többek között az *í*-zéstől (Tözsér 1995). A palóc régió amúgy valóban nem tipikusan *í*-ző: ez a tendencia a Kisalfölddel érintkező nyugati alcsoportot érintette meg a legerősebben (vö. Imre 1971: 120).

Zárt *u*-zásra is vannak példák, de csak szórványosan; ezek tehát a tendenciaszerűség gyenge foka miatt alaki tájshónak is minősíthetők (lásd még 6.4.1. pont): *o* : *u*: *nagyubb* (29, 58), *uzsuráskodtál* (20), *kuldust* (84).

A zárt *í*-zéssel ellentétes tendencia a nyílt *é*-zés (*í* : *é* megfelelés), amely részben egyfajta kompenzációs normajelenségként is értelmezhető olyan nyelvjárási közegben, ahol működésbe lép az *í*-zés kerülése: *kén* 'kín' (24, 120), *kénra* (23, 85), *kénjai* (43), de

kínoknak (53), *kínjával* (106). – *kévántál* (69), *kévánnak* (74), *kévánnád* (97). – *késértet* (41), *késértetet* (59), *megkésérteni* (59). – *kéméllette* (14). – *szerént* (28). – *úgyannyéra* (38). A 17. századi nógrádi levéltári adatok példáit l. Gréczi-Zsoldos 2007: 70.

További nyílt realizációk: *i : e (ë)*: *esméri* (61), *esmérem* (66 2x), *esmértük* (84), *esméni* (84, 85), *megeszméré* (85). – *esmét* (30, 71). – *ü : ö (õ)*: *segítségöl* (64, 65, 79). – *egyedöl* (47, 54, 104), de *segítségül* (63). – *ű : ő*: *mindennemő* (106).

6.1.3.1.2. Labiális–illabiális megfelelések

A palóc régió újkori nyelvjárásai közismerten az illabialitást részesítik előnyben. Balassi művében is jelen van ez a tendencia, de nem látványosan, néhány szóhoz kötődik (l. még Hegedűs 1994: 684–685): *ü : i*: *idvözül* (95), *idvözüljünk* (29), *idvözítőd* (106), *idvözítők* (110), *idvözítőknek* (123), *idvösségéről* (39), de: *üdvözülne* (28). – *pispek* (86, 117), *pispeknek* (86, 117), de: *püspököket* (83). – *ű : í* megfelelés: *míveltél* (19), *mívelünk* (45), *míveli* (101), *mívelni* (115), *mívelnék* (117), *mívelték* (117), *mívelje* (117), *megmívelsz* (74), *mívelheti* (118), *míveltetheti* (118). Stb.

Szörványos labializáló formák: *i : ü* megfelelés: *üdő* (61). – *e (ë) : ö*: *tölt* ('telt <a kedved>': 74), *szöget szöggel* (25). Itt említem meg, hogy a Füves kertecskéből hiányzó 1 lapot (lásd a faksimile 70. és 71. oldala között) a közzétevő Kőszeghy Péter az 1580-as bártfai kiadásból pótolta, amely láthatólag labializáló nyelvjárást érvényesít, így Balassi nyelvjárásával ellentétes formák bukkannak fel: *köserűség* (51), *szöröz* (51), *szenvödünk* (52), *tizenegyedször* (52).

6.1.3.2. Fonémagyakoríságot érintő mássalhangzó-jelenségek

A mássalhangzók megterhelését érintő független jelenségekre kevés példát találunk, inkább a fonotaxis jelez néhány regionalitásra utaló tendenciát.

6.1.3.2.1. Független szóvégi és hangzóközi depalatális realizációk (*ny : n* megfelelések): *kicsin* (37, 81), *hitvánul* (21).

6.1.3.2.2. Fonotaxis

Depalatalizációt eredményező hangváltozások vagy konzerválódások: *gy : d*: *vadnak* (10, 39, 105), *vadtok* (50, 110), *hadta* (102), *hadtak* (12). – *ny : n* megfelelések: *szegénség* (12), *bizontalan* (48). A *hagy*, vagy ígétövek depalatalizációja kétségtelen tény, de a *szegény*, *bizony* esetében az *n*-es szóvég eredeti is lehet, amelyet a depalatális hangszomszédság konzervált.

Egyéb, fonotaxist érintő jelenségek. – Folyamatban levő hasonulásra engednek következtetni ezek a példák: *szántalan* (16, 53), továbbá az *akkor ~ akkor* kettősség (41).

Külön figyelmet érdemel a *-val/-vel* rag *v*-jének a viselkedése. Közismert, hogy az archaikusabb palóc nyelvjárásokban ma sem hasonul (a középpalócra l. pl. Imre 1971: 351). Erre az archaizmusra Balassi művében is találtam néhány példát, de ezektől eltekintve a raghasználat már a mai állapotot mutatja. Íme a régies formák: „Ha estve siralmat ereszt reád, *regvel* (*reguel* F82) esmét örömmre fordítja” (60). Ebből a mondatból arra következtethetnénk, hogy a *regvel* morfémaszerkezetének elhomályosulása segítette a konzerválódást, de hasonulatlan raggal átlátszó szerkezetű szavakban is találkozunk (igaz, csak egyszer): „észvel és okossággal”⁶ (14), de ugyanitt megvannak a hasonult

⁶ Itt Kőszeghy *okosságval* olvasatot ad, de a faksimilében hasonult alak áll: *okoffaggal* (F13).

alakok is: *udvarral*, *feleséggel*, *magzattal* (14). A modernebb formákat számos helyen megtaláljuk: *töredelmességgel* (99, 109), *ezzel* (109), *Dáviddal* (17) stb.

6.2. Alaktan

6.2.1. Néhány tótani jelenség

6.2.1.1. Igetövek

6.2.1.1.1. A *v* tövűekhez sorolható *hív* ige legtöbb alakban még a *hi* tövet mutatja: *hínod* (64, 101), *hídd* (65, 79), *híj* (63, 67), *híjalak* (66). A későbbi *jön* ige E/3.-ban szintén még a régebbi, hosszú magánhangzós tövével szerepel: *jű* (12, 61).

6.2.1.1.2. A később *d*-s tövűvel kiegészülő *haragszik* még a *d* nélküli alakjait mutatja: *haragunni* (60), *haragunnék* (100), *haraghatnék* (100). A *fekszik* ugyanígy: *fekünnünk* (59).

6.2.1.1.3. Az *sz/v* tövű igék magánhangzója labiális alakot mutat *-t* jeles múltban: *tött* (25), *lött* (13).

6.2.1.2. Névszótövek

6.2.1.2.1. A *v* tövű névszóknál néhány szóban már a kategória-elhagyást eredményező újításra (új szótári forma elvonódására) figyelhetünk fel: „nem is voltál *hív* hozzá” (20, a *hű* helyett), „az *szív* hamar meg fogja nekünk mondani” (87, a *szí* ~ *szű* helyett), de van adat az eredetibb, magánhangzós szóvégre is: „tisztá *szibő*” (29), sőt hiatusos megoldásra is: *szüünket* (122).

6.2.2. Szóképzés

Balassi szóképzésének – köztük a regionális kötődésű formáknak – a módszeres feltárása még várat magára. Ezúttal néhány ritkább megoldásra hívom fel a figyelmet, amelyek egy része inkább archaizmusnak, más része inkább neologizmusnak tűnik. A példák az igék köréből valók.

6.2.2.1. A (történetileg) illeszkedő főnévi igenévképzőt látjuk az *szik* tövén: *innya* (95). Ez megfelel a palóc nyelvjárásokban ma is élő alaknak (l. Imre 1971: 351; Juhász 2001: 283). Az itt felbukkanó *enni* (és más *-ni* képzős formák) viszont azt is mutatják, hogy a *-ni* még nem vált *-nyi*-vé, legalábbis az írott formák nem tükrözik.

6.2.2.2. Az *-ít* képző spiránst tartalmazó alakváltozata ugyancsak archaizmusnak számít: *taníjtódnak* (19). Az *-ít* képzős *meggonosztottad* (19) alakilag modern formát mutat, de a képzett szó kora és rendszerbeli státusza (újítás?, régiség?) nehezen határozható meg.

6.2.2.3. Hasonlóan ritkának látom a következő képzéseket is: *dörömböz* (67), *dörömbözzetek* (63, 67): a Palóc tájszótárban (PTsz.) *dörömböl* van, a Kisémedi tájszótárból (KisTsz.) hiányzik mindkét igealak, az ÚMTsz. (az erdélyi példákon kívül) a Bodrogi közből és Szabolcs-Szatmárból adatolja a *dörömböz*-t (l. 1019); *megkevélye-szünk* (45, de l. 44: *meg ne kevélyedjem* is), *gyűlölközzetek* (114).

6.2.3. Jelezés, ragozás

6.2.3.1. Igejelezés

Az időjelek változatos készlete van jelen a műben, de ezek aránybeli és funkcionális megoszlása ugyancsak részletes feltárást igényel. Ez vonatkozik az eredeti német szöveggel való párhuzamok, megfelelések kimutatására is. Itt csak illusztrációként adok néhány példát, mellőzve a széles körben használt egyszerű *-t* jeles múltat.

6.2.3.1.1. *-Á/-é* jeles múlt: *előzetém* (117), *megalázál* (40), *valék* (58).

6.2.3.1.2. *-T + volt* szerkezetű összetett múlt: *ajánlottál volt* (107), *adtad volt* (100).

6.2.3.1.3. *-And/-end* jeles jövő: *kérenditek* (67).

6.2.3.2. Igeragozás

6.2.3.2.1. A feltételes mód tipikus megoldása E/3. határozott ragozásban a zéró ragos *-ná/-né* (pl. *hallaná:* 12), de ritka példaként találtam *-ja* személyraggal kiegészült változatot is: *mondanája* (10). Ennek a kései ómagyar kódexekből több helyről adatolt jelenségnek a nyelvöldrajzi lokalizálása további kutatást igényel. (A mai palóc nyelvjárásból tudtommal hiányzik.)

6.2.3.2.2. A T/1. feltételes módban viszont következetes a határozott ragozás saját igeraggal és specializálódott módjel kombinációjával való elkülönülése, az ún. *-nök/-nők*-özés. Ennek a formációnak az elterjedése szélesebb körű volt a régi magyar nyelvben, ma az északeleti és erdélyi nyelvjárásokban tartja magát. Példák Balassitól: *tudnök* (51), *kívánnók* (49), *hinnők* (48), *mernők* (42), *vélnők* (38, 42), *alítánók* (42), *el-feleljenők* (42), *szánnók-bánnók* (38) stb.

6.2.3.2.3. Az *sz/v* tövű igék és a *van* korabeli alakja E/3.-ban *-n* személyragos: *leszen* (53), *teszen* (21), *hiszen* (31, 67, 95), *viszen* (11), *veszen* (67), továbbá *vagyon* (35, 40, 43 stb. – több tucat példa, l. BalassiSz. 617).

6.2.3.3. Névszójelezés

Néhány Balassira jellemző morfofonológiai sajátosság a birtokos személyjelezésben, a birtoktöbbsítő jelben és a fokjelölésben:

6.2.3.3.1. Az E/1. *-am* személyjelnek van zártabb előhangzós *-om* változata is: *társom* (118 2x).

6.2.3.3.2. Az E/3. *-é* személyjelnek ragok előtt szórványosan van *-i* változata: *világ kezdetitől* (55), *igíretiben* (72: birtoktöbbsítő jel is lehet), egyébként lásd: *könyvében* (43), *völgyében* (48), *életéről* (26) stb.

6.2.3.3.3. Az E/3. birtokos személyjel *-at/-et* képzős főnév után *-ja/-je* formát mutat: *akarátja* (49), *parancsolatjának* (65), *bocsánatjára* (96).

6.2.3.3.4. A T/3. birtokos személyjel három alakú illeszkedést mutat, középső nyelvállású magánhangzókkal: *-ok/-ök/-ék*,⁷ *-jok/-jök/-jék*: *őmagok* (86), *magokat* (61), *tőlök* (112), *örökségük* (86), *reménységük* (60), *hitük* (61); *atyjoknak* (81), *jóakaratiokban* (47), *nyavalyájokban* (42), *bírájok* (108); *gondviselőjük* (107). A névmási személyragozás T/3. alakjaira ugyanez a megoldás érvényes: *hozzájok* (85), *rajtok* (103) stb.

6.2.3.3.5. A T/1. birtokos személyjelekben és névmási személyragokban is a középső nyelvállású magánhangzók dominálnak: *Istenönkre* (36), *bennönket* (36, 38), de van zárt magánhangzós változat is: *lelkünk* (39), *eszünkben* (36).

6.2.3.3.6. A birtoktöbbsítő jel kevés kivétellel *-i* alakú: *jótéteményit* (15), *nyomorúságid* (16), *barátinkban* (47), *leányi* (49), *gyermekim* (61), *sógorinkat*, *barátinkat* (84), de: *társait* (61).

6.2.3.3.7. A középfok jele gyakran előhangzó nélkül kapcsolódik a szótőhöz. Elsősorban réshangok után: *hasznosb* (71), *bizonyosb* (94), *gonoszb* (98), *meggonoszbulnak* (114), de előfordul tremuláns vagy zárhang előtt is: *jámborbak* (43, 105), *bódogbak* (89).

⁷ A példaszókban levő zárt *ë*-k rekonstrukciója nem Kőszeghytől, hanem tőlem származik.

6.2.3.3.8. A felsőfok jelölésében szokásos *leg* szócska a Füves kertecskében *let* formájú, ez ma is tipikus palóc jellegzetesség: *letjobb* (69), *letalábbvaló* (10). Saját kezű Balassi-versben is felbukkan: „*Leth* towab Juljath, f. *leth* Inkab Celjath ez Idejgh ßerettem” (Fulviáról: BÖM. 2: 125); a nyelvészeti szakirodalom régóta számon tartja (pl. Pais 1952: 173; Eckhardt 1954/1972: 356; Hegedűs 1994: 686, további szakirodalommal). Nyelvföldrajzi elterjedését plasztikusan mutatja A magyar nyelvjárások atlaszának (MNYA.) két térképlapja: 684. *legszebb* és 745. *legalább*. A jelenség góca Heves megyében van (kb. J-8: Abasár „origóval”). A szélső kutatópontok felsorolásával jelzem a *let* partikulával alkotott felsőfok ütközőzónáját (több helyen már a köznyelvi forma meglétét is regisztrálja az atlasz): *letszebb*: északon Csz. 19: Zsip (Szlovákia), keleten L-4: Sajókaza, L-15: Tardona, M-3: Bükkábrány (Borsod-Abaúj-Zemplén), délen M-16: Nagykőrű (Szolnok), N-2: Endrőd (Békés; már a tömbön kívül helyezkedik el, szigetként), nyugaton Csz. 16: Csáb (Szlovákia), H-2: Tolmács (Nógrád). *letalább*: északon Csz-16: Csáb (Szlovákia), keleten L-4: Sajókaza, M-3: Bükkábrány (Borsod-Abaúj-Zemplén), délen M-16: Nagykőrű (Szolnok), N-2: Endrőd (Békés, szigetként), K-3: Alpár (Bács-Kiskun, szigetként), nyugaton H-2: Tolmács (Nógrád). A jelenség valószínűleg észak–déli irányban terjedt, a középső palócból kiindulva elérte a Tisza vonalát.

6.2.3.4. Névszóragozás

6.2.3.4.1. Általánosságban megjegyezhető, hogy a *-ból/-ből*, *-ról/-ről*, *-tól/-től* raghármass Balassinál korát megelőzően egységes, középső nyelvválású, a maival egyező állapotot mutat: *bűnökötől* (43), *egymástól* (61), *kezeiből* (104), *életéről* (26) stb.

6.2.3.4.2. A *-szor/-szer/-sör* határozórag (képző?) átalakulásban van, nagy változatosságot mutat, bár egy adattól eltekintve már érvényesíti a hangrendi illeszkedést: *másodszor* (13, 37, 109), *harmadszor* (17, 38, 109), *hatodszor* (35 2x, 43, 99, 113), *nyolcadszor* (48, 118), de van egy archaikus nem illeszkedő adat is: *Tizenharmadszer* (75). A magas hangrendű szavaknál folyamatban van az ajakműködés szerinti illeszkedés: *először* (36), *ötödször* (42), *Tizenkettődször* (51), de itt legalább ennyi ellenpélda is felsorolható: *ötödszer* (25, 99, 113), *Tizenötödszer* (78), *Tizenkettődszer* (66). Ennek az átmenetiségnek nyilván nyelvföldrajzi, dialektológiai vetülete is van, de feltárásához további – Balassi szövegein túlmutató – adatfeltárássra lenne szükség.

6.2.3.4.3. Lexikális kötöttségű ragisméltást figyelhetünk meg az *öt* névmás esetében: tipikus alakja az *ötet* (17, 44, 61, 75, 76, 104).

6.3. Szintaxis

A szintaxis fejezetben még inkább elnagyolt gyűjtést kellett végezni. Ebben nemcsak a terjedelmi korlátok játszottak szerepet, hanem az a közismert tény is, hogy a nyelvjárásokban a mondattani jelenségek a legkevésbé variábilisak, továbbá a vizsgált könyv fordítási jellege, amely nyilvánvaló hatást gyakorolhatott a magyar szövegre. A német mellett a latinos műveltség is szerepet játszhatott egyes szerkezetek megjelenésére, így a ma sajátosnak tűnő mondatok egy része nem annyira a dialektológia, hanem a szélesebben vett normatörténet, nyelvváltozat-történet illetékességi körébe tartozik (nem a területi, hanem a társadalmi-műveltségi szempontok kerülnek előtérbe). Néhány példa:

6.3.1. A *légyen* segédigével alkotott szerkezetek: *vétkeztiünk légyen* (38), *megparancsolta légyen* (63), *történt légyen* (93), *ígérte légyen* (105); névszói állítmánnyal is: *sok légyen* (26) stb.

6.3.2. A *mikor*-ral bevezetett mellékmondatok feltételes móddal: „Jób *mikor hallaná*, (...) hogy (...) mindenféle barmát *elhajtották volna*” (12), „Mojzes⁸ *mikor immár öreg volna*” (55). Jellemző, hogy ezekben a példákban a biblikus nyelvi hagyomány is érezhető, amely inkább az írott nyelv felé mutat.

6.3.3. További, interlingvális hatásokat is számba vevő vizsgálatra szorúlnak a sajátos vonzatok: „*loptál is valamit felebarátodon*” (20), „egyet sem *fognak meg benne*” (8), „*meg is esküszik rajta*” (28), „háza népét nem mindenkor isteni *félelemhez tartottad*” (19), „*számokon* [‘szám szerint’] *tudja*” (8) stb.

6.3.4. Számbeli egyeztetés. A többséget kifejező számbeli egyeztetésnek kettős forrása is lehet: az idegen nyelvi minták mellett nyelvjárási alapja is van, hiszen a magyar dialektológia a palóc régió egyik jellemző szintaktikai sajáttságaként tartja számon (vö. pl. Juhász 2001: 284): *két füvek* (25), *sok keresztyén foglyok* (15), *sok verebekenél* (9), *egynehányezer lelkek* (103), *minden próféták* (32), *minden emberekre* (8–9). Középmagyar kori elterjedtsége azonban szélesebb körű volt, mint a palóc nyelvjárássterület.

6.4. Szókincs

Balassi ifjúkori művében bőséggel találhatunk olyan szóanyagot, amely többé-kevésbé megfelel a klasszikus tájszó-kategóriáknak. Korabeli földrajzi megoszlásuk és szociolingvisztikai státuszuk további vizsgálatot kíván. A frazeológiai, szótörténeti, etimológiai feldolgozásukra l. pl. A. Molnár 1999, 2005.

6.4.1. Alaki tájszók. Ide azokat a szavakat szokás besorolni, amelyek szórványosnak vagy „szabálytalannak” tekinthető hangtani, illetve alaktani módosulás által különböztek el egy etalonnak elfogadott formától. Mivel a szórványosság skaláris kategóriaként is értelmezhető, a kategóriahatárok sem élesek. Például a *várasunk* (48), *zálagban* (29), *állapában* (14) a fentebb már tárgyalt nyíltság–zárttsági reláció példái közé is beilleszthető, de az erős lexikális kötöttség miatt tájszóként is értelmezhetők. További példák: *oskolája* (40), *kazdag* (84), *kazdagságot* (14); *idnepet* (18 2x); *osztán* (14 stb. sokszor), *penig* (12 stb. sokszor: a 17. századi nógrádi hivatali írásbeliségben általános, l. Gréczi-Zsoldos 2007: 136–137), *peniglen* (68, 89); *teremptonk* (36), *teremtetünk* (9); *mártíromi* (55). Stb.

6.4.2. Jelentésbeli tájszók: *szökvén* ‘ugrándozván’ (46), *nehézkés asszonyállat* ‘átlapotos nő’ (43), *ki* ‘mely’: „*ki* nagy dolog” (9), „*ki* igen felette nagy dolog” (14), széles körben elterjedt középmagyar kori jelenség.

6.4.3. Valódi tájszók: *hítségos* ‘hiábavaló’ (18), *mennyég* ‘menny’ (10, 95), *mennyégben* (116, 121 2x), *alítottad* ‘vélted’ (18), *alítjuk* (37), *nám* ‘íme’ (57), *sza/sze* nyomatékosító partikula: *gondolhatdza* (13, 17 2x), *nézhetdse* (42). Stb.

7. Záró gondolatok

Balassival foglalkozni – akár nyelvi, akár irodalmi, akár művelődéstörténeti szempontból – nem kíván hosszas magyarázkodást. Mégis érdemes felhívni a figyelmet

⁸ Kőszeghnél *Mojzes*, de a hasonmás alak – *Moifes* (F75) – kizárja a z-s olvasatot.

arra a nyelvi teljesítményre, amely egy 17-18 éves fiatalember tollából ilyen kiérlelt fordítást eredményezett. A költő még hosszú utat tett meg a művészi fejlődésben, de nyelvileg már szinte teljes vértetben áll előttünk. Nyelvjárási vonásai, amelyek a felső-magyarországi, palóc régióhoz kötik, itt még jobban megmutatkoznak, mint későbbi alkotásaiban és kézírataiban, de a „műveltségi szűrő” már a Füves kertecskében is működik egy bizonyos mértékig. Részben ennek köszönhető, hogy a könyvön belül, illetve a későbbiekkel való összehasonlításban változatokat, a példák mellé ellenpéldákat is gyakran állíthatunk. A jelen vizsgálatot bővítheti majd az adatbázis alapú nyelvleírás, melynek során a költő egész életművére lehet vetíteni a regisztrált jelenségeket, illetve saját korával, valamint az újkori palóc nyelvjárásokkal is kiterjedtebb összevetéseket lehet készíteni. Ezekben a korpuszokban a Füves kertecske az eddigieknél is jelentősebb szerepet kaphat, mert nem esett át többszörös másoláson, másolói és kiadói „javításokon”, melynek során több egyedi vonás örökre eltűnhetett volna a fürkésző filológusi tekintetek elől. Balassi e korai munkája – szemben például az ómagyar kódexek anyagával – ha nem is ideális, de igen jó feltételeket nyújt a dimenzionális nyelvleírás számára (erre l. pl. Juhász 2002): ismerjük a szerzőt, annak életkorát, a nyelvi szocializáció területi, társadalmi és családi hátterét, a lefordításra kiszemelt eredeti művet, a kibocsátó nyomdát és a szerző későbbi alkotásait, nyelvi-irodalmi produktumait. Ezen külső tényezőket is figyelembe véve a Balassi-filológiára még számos szép feladat vár.

HIVATKOZÁSOK

- Balassi Bálint 1572: *Betegh lelkeknek valo fwues kertecyke (...) Melljyet Giarmathj Balafsy Balint forditot Nemetből Magyarra az ő fzerelmes fzwlejnnek haborfagokban valo vigasztalafara. Cracoban. (...) 1572. eztendöoben. Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXIX. (Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte Kőszeghy Péter. Budapest, 2006.)*
- BalassiSz. = Jakab László – Bölcskei András, *Balassi-szótár*. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 8. Debrecen: KLTE, 2000.
- Bock, Michael 1562: *Würtzgärtlin Für die Krancken Seelen. Darinnen viel wolriechende heilsame Kreuter zu finden, Durch welche die Seelen in allen jhren Kranckheiten vnd gebrechen, erquicket, vnd gelabt werden mögen. (...) Durch Michaelen Bock. M. D. LXII. (Átírásban közölte Eckhardt Sándor: BÖM. 2: 7–56.)*
- BÖM. = *Balassi Bálint összes művei*. I–II. Összeállította Eckhardt Sándor. Budapest: Akadémiai, 1951–1955.
- Eckhardt Sándor 1943/1972: Balassi Bálint nyelve és írása. In Uő, *Balassi-tanulmányok*. Budapest: Akadémiai, 1972. 324–336. (Első közlés: *Magyar Nyelv* 39: 89–99.)
- Eckhardt Sándor 1954/1972: *A Füves Kertecske*. In Uő, *Balassi-tanulmányok*. Budapest: Akadémiai, 351–376. (Első közlés: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1954: 373–385.)
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Loránd Benkő. Budapest: Akadémiai, 1993–1995.

- Gréczi-Zsoldos Enikő 2007: *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár.
- Hegedűs Attila 1989: Sulyok Balázs kötelezvénye Pethő Mihálynak. *Magyar Nyelv* 85: 509–510.
- Hegedűs Attila 1994: Balassi nyelvjárása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 98/5–6: 682–687.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai.
- Juhász Dezső 2001: A palóc nyelvjárási régió. In Kiss Jenő szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris, 282–288.
- Juhász Dezső 2002: Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések. In Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson. (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.)* Debrecen–Jyväskylä, 165–172.
- Juhász Dezső 2018: A magyar nyelvjárások történetéből. In Kiss–Pusztai szerk. 2018: 314–349.
- KisnTsz. = Hegedűs Attila: *Kisnémedi tájszótár*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék – MTA Nyelvtudományi Intézet, 1992.
- Kiss Jenő 2018a: A szaknyelvek történetéből. In Kiss–Pusztai szerk. 2018: 350–360.
- Kiss Jenő 2018b: A magyar nyelvközösség történetéről. In Kiss–Pusztai szerk. 2018: 379–415.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2018: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta.
- Kovács István – Szentmártoni Szabó Géza – Várkonyi Gábor 2005: *Barangolások Balassi Bálint nyomában*. Írta és a képeket válogatta Kovács István, Szentmártoni Szabó Géza, Várkonyi Gábor, szerkesztette Ujváry Gábor. Budapest: Balassi Bálint Intézet.
- Kőszeghy Péter 2006a: *Balassi Bálint, Beteg lelkeknek való füves kertecske. Az 1572-ben Krakkóban megjelent kiadás modern helyesírásra átírt szövege*. Sajtó alá rendezte Kőszeghy Péter. Budapest: Balassi.
- Kőszeghy Péter 2006b: *Balassi Bálint, Beteg lelkeknek való füves kertecske. Krakkó, 1572. Kőszeghy Péter tanulmánya*. Budapest: Balassi, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Országos Széchényi Könyvtár.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. Deme László – Imre Samu. Budapest: Akadémiai, 1968–1977.
- A. Molnár Ferenc 1999: Szó- és szólásmagyarázatok, etimológiai megjegyzések Balassi nyelvéből. In A. Molnár Ferenc, *Anyanyelv, vallás, művelődés*. AESZ-füzetek 4. Kolozsvár: Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 77–101.
- A. Molnár Ferenc 2005: *Balassi-kommentárok*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Németh Miklós 2018: A magyar nyelvtörténet kézikönyve. *Magyar Nyelv* 114: 385–391.
- Pais Dezső 1952: Balassi Bálint ismeretlen versrészletei. *Magyar Nyelv* 48: 171–175.

- PTsz. = Tóth Imre, *Palóc tájszótár*. Az Ipoly menti palóc tájszótár 2., javított, bővített kiadása. Budapest: Nap, 2007.
- Révay Valéria 2018: Az északkeleti nyelvjárási régió kései középmagyar kori hangállapotáról Barkóczy Krisztina levelei alapján. *Magyar Nyelv* 114: 59–67.
- Szabó András 2007: *Balassi Bálint: Beteg lelkeknek való füves kertecske*. [Balassi 1572 hasonmás kiadásának és Kőszeghy 2006a, 2006b-nek az ismertetése] *Irodalomtörténeti Közlemények* 111: 665–668.
- Szentmártoni Szabó Géza 2013: Balassi Bálint conversio-ja. In *Conversio; az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*. Dezső Csaba, Földváry Miklós István, Komoróczy Szonja Ráhel, Szombathy Zoltán, Varga Benjámin és Vér Ádám közreműködésével szerkesztette Déri Balázs. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Vallástudományi Központ, AION KÖNYVEK, 1. 393–410.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai, 1991–1995.
- Tőzsér Árpád 1995: Balassi Bálint versnyelvének palóc idiómáihoz és í-telenítéséhez. *Tiszatáj* 49/1: 26–28.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Budapest: Akadémiai, 1979–2010.

A -T JELES MÚLT IDŐ ANALÓGIÁS -NAK RAGOS T/3. SZEMÉLYŰ ALAKJAI A KÉSEI ÓMAGYARBAN ÉS A KORAI KÖZÉPMAGYARBAN

KALCSÓ GYULA

1. A vizsgálat célja

Dolgozatom a -t jeles múlt idő paradigmájában az ómagyar korban megjelenő, analógiásnak tartott -nAk ragos igealakok (pl. *vártanak*, *kértenek*) ómagyar és középmagyar kori adatait próbálja összegyűjteni és értékelni a rendelkezésre álló digitális szövegkorpuszok segítségével. A feldolgozható korpuszok a kései ómagyar és a korai középmagyar kor reprezentatív példamennyiségét kínálják: a Magyar Generatív Történeti Szintaxis projekt¹ keretében elkészült ómagyar korpusz (Régi magyar konkordancia², Simon–Sass 2012) a kései ómagyar kódexek, a Magyar antikvakorpusz³ (Kalcsó 2012) a korai (1527–1576 közötti) magyar nyelvű nyomtatványok, míg a Történeti magánéleti korpusz⁴ (Dömötör–Gugán–Novák–Varga 2017, 2018) a 16–17. századi peres anyagok és misszilisek igen nagyszámú adatának a feldolgozását teszik lehetővé. Ily módon képet kaphatunk arról, hogy a kései ómagyarban megjelenő újabb igealakok az egyes időszakokban milyen arányban jelennek meg a pusztá -k ragos alakokhoz képest, valóban fokozatosan terjed-e az analógiás forma, valamint arról, hogy kimutatható-e az adatok gyakoriságában valamilyen szabályszerűség (pl. műfaji vagy regiszterbeli megoszlás).

2. A -nAk rag kialakulása

A -nAk ragot a szakirodalom az -n E/3. igerag többesjellel kiegészült változatának tartja: „A -nak/-nek rag jelentkezik minden olyan paradigma általános ragozású T/3.-ében, ahol az E/3.-ben -n volt az általános ragozás ragja” (E. Abaffy 1991b: 134). Ezek a következők voltak: a felszólító mód (*várjanak*, *kérjenek*); a *tőn*, *lőn*-féle elbeszélő múlt idejű alakok (*tőnek*, *lőnek*); az utóbbiak jelen idejében a *teszen*, *leszen* többeseként (*tesznek*, *lesznek*); valamint a *vagyon* és *megyen* igékben (*vagynak*, *vadnak*, *mënnnek*). Ezen paradigmákból terjedt át analogikusan olyanokra, amelyekben nem -n volt az E/3. rag: az elbeszélő múltba és a feltételes módba (*várának*, *kérének*; *várnának*, *kérnének*). Az analogikus terjedést valószínűleg jelentősen megkönnyítette, hogy ezekben a paradigmákban a pusztá -k többesjel a határozott ragozás ragjaként rögzült. Ugyancsak zavaró egybeesést küszöbölt ki a kijelentő mód jelen idejében a T/3. *várnak*, *kérnek* alak, hiszen

¹ <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>

² <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-search.html>

³ <http://korpusz.ektf.hu/>

⁴ <http://tmk.nytud.hu/>

a pusztá *-k* többesjeles alak az E/1. vagy a T/1.⁵ *várok*, *kérek* alakjával lett volna azonos (vö. E. Abaffy 1991b: 135).

3. A T/3. személyű *-nAk* ragos alakok megjelenése és analogikus terjedése

A *-t* jeles múlt T/3. általános ragozásában a ragtalan E/3.-hez járuló *-k* többesjel vált tehát a T/3. ragjává (E. Abaffy 1991b: 135). A *-nAk* rag megjelenését ezen a paradigmataon a szakirodalom egyöntetűen az analógiával magyarázza (Horger 1931: 32, 35; ÁrpSzöv.: 248; E. Abaffy 1992b: 201). Azt, hogy a *-t* jeles múlt többes szám harmadik személye hogyan volt kitéve a korai ómagyarban az analógiás hatásoknak, jól szemlélteti E. Abaffy (1991b) táblázata:

	Kijelentő mód			Feltételes mód	Felszólító mód
	jelen idő	múlt idő			
		-á/-é jeles	-t jeles		
E/1.	-k		-m	-k	
2.	-sz	-l			Ø
3.	Ø				-n
T/1.	-nk				
2.	-tok/-tök ~ -tök				
3.	-nak/-nek		-k	-nak/-nek	

1. táblázat: Az általános ragozás korai ómagyar kori személyragjai.

Forrás: E. Abaffy (1991b: 150).

A többi paradigmataiban meglévő *-nAk* talán már a korai ómagyarban elkezdett áttérjedni (vö. E. Abaffy 1991b: 144), de a nagyobb arányú megjelenése a kései ómagyarra tehető, ekkor ugyanis a „*-k* mellett a többi általános ragozású paradigma mintájára morfológiai variánsként a *-nak/-nek* rag kezd terjeszkedni. Ám ez sehol sem válik kötelező érvényűvé, sohasem szorítja ki a *-k* ragot, annak mindig szabad, kötetlen variánsa marad” (E. Abaffy 1992b: 201). Abban, hogy soha nem vált kizárólagossá, alkalmasint szerepet játszott az is, hogy az E/1.-ben mindig *-m* volt a rag, a *vártak*, *kértek* sem volt félreérthető, így ez határt szabott az analógiának, feleslegessé tette a másodlagos *vártanak*, *kértenek* formákat (vö. Abaffy 1991b: 135).

Az analógiás alakokról a TNyt. az alábbiakat írja: „Adataink megoszlása és kronológiája nemcsak arra enged következtetni, hogy az analogikus hatás a kései ómagyarban indulhatott meg, hanem **talán** arra is, hogy **a *-nak/-nek* terjedése a könyvírásban kezdődött el**” (E. Abaffy 1992b: 201, kiemelés tőlem: K. Gy.). Sajnos az utóbbi kijelentést részletesebben nem magyarázza meg, ill. nem támasztja alá. Habár a korpusz mérete

⁵ A T/1.-ben sajátos módon a névmásból keletkezett rag nem a határozott, hanem az általános ragozásban kapott helyet, és a határozott paradigmák T/1. ragjában a *-k* többesjel értékelődött át T/1. raggá. A *várjok*, *kérjök* (később a hangsúlytalan magánhangzó zártabbá válásával: *várjuk*, *kérjük*) igealakok *j* eleme épp a homomorfia kiküszöbölésére került a morféma hangtestébe (vö. Abaffy 1991b: 137).

nem tenne lehetővé megalapozottabb következtetéseket, az adatok elemzéséhez természetesen hozzájárul a szerzők forrásismerete, jártassága, valamint az az elv, mely szerint a törzsanyag (a 23 kódexből, valamint 4 egyéb nyelvemlékből származó 10 000 n szövegmint) példáulit kiegészítették további gyűjtéssel (vö. TNYt. I: 20). A mintavétel még így is jelentősen torzíthat az eredményeken, hiszen pl. az alábbiakat olvashatjuk: „XV. sz.-i nem kódexbeli forrásaink csak a -*k* ragot használják, például a SzabV. is 12-szer: *tartothak*, *arthattak*, *Iwttek* stb. Ugyanakkor a JóK.-ben a két rag aránya a következő: -*k*: 38%; -*nak/-nek*: 62%. A BécsiK.-ben (a *volt* és *lett* ige kivételével): -*k*: 26%; -*nak/-nek*: 74%” (E. Abaffy 1992b: 201). A JóK. teljes anyagának elemzése viszont más arányokat mutat (57%-ban -*k* a 43%-nyi -*nak/-nek* alakkal szemben, l. alább). A TNYt. nagy valószínűséggel arra alapozta a fentebb kiemelt megállapítását, hogy a kódexekben nagyobb arányúnak tűnik az analógiás alak, mint más – feltehetőleg a beszélt nyelvhez közelebbinek gondolt, de semmiképpen sem a „könyvírás” kategóriájába sorolható – nyelvemléktípusokban. A TNYt. alapkörpuszának arányai mindenesetre arra engednek következtetni, hogy az analógiás alakok a 15–16. században fokozatosan terjednek:

	- <i>k</i>	- <i>nak/-nek</i>
15. sz.	49 (60%)	33 (40%)
16. sz.	33 (35%)	63 (65%)

2. táblázat: A -*k* ragos és a -*nak/-nek* ragos T/3. -*t* jeles múlt idejű igealakok aránya a TNYt. alapkörpuszában. Forrás: E. Abaffy (1992b: 201).

4. Az ómagyar korpusz adatai

A kései ómagyar kor egyes nyelvemlékeinek, azon belül is bizonyos kódexek anyagának teljes körű felgyűjtése ma már számítógépes korpusz segítségével elvégezhető feladat. A Magyar Generatív Szintaxis projekt keretében elkészült ómagyar korpusz hat olyan kódexszöveget tartalmaz (ApMélt., FestK., GuaryK., JóK., JordK., MünchK.), amelyet teljes egészében kereshető morfológiai annotációval is elláttak, azaz elvileg lehetséges minden -*t* jeles, T/3. alanyi ragozású igealakjuk konkordanciájának az elkészítése. A keresés ugyan nem ad a teljes kései ómagyarral vonatkozó adathalmazt, mégis pontosíthatók a TNYt. eredményei.

Az igei kódok között kétféle múlt időre vonatkozó annotációt találunk (Ip az elbeszélő múlté és Past a -*t* jeles múlté), a számra és személyre vonatkozó kód P3 (Pluralis 3, azaz többes szám harmadik személy). A határozott ragozású alakok kizárása viszont már csak olyan fejlett keresőkifejezés megszerkesztésével lehetséges, amelyre a felület alapvetően nem biztosít egyszerűen kiválasztható opciókat. A kifejezés második felében negációnak kell szerepelnie, amely kiszűri a Def kóddal ellátott alakokat.⁶ A következő

⁶ A keresőkérdések megszerkesztéséhez a korpusz sűgóján túl a lekérdezőfelület háttérül szolgáló Emdros rendszer használati útmutatóját is igénybe kellett vennem (<https://emdros.org/MQL-Query-Guide.pdf>).

keresőkérdés tehát a *-t* jeles múlt idejű, T/3. általános ragozású igealakok teljes listáját adja az elemzett korpuszrészéből:

(1) [W FOCUS w_6e ~ 'Past.P3' AND w_6e !~ 'Past.P3.Def']⁷,

ami tulajdonképpen azt jelenti, hogy 'listázd ki a *-t* jeles múlt idejű, többes szám harmadik személyű kóddal ellátott szóalakokat, de ne legyenek köztük a határozott ragozás kódjával ellátottak'. A keresés 788 találatot ad, ezek között vegyesen szerepelnek a *-k* ragos és a *-nak/-nek* ragos alakok.

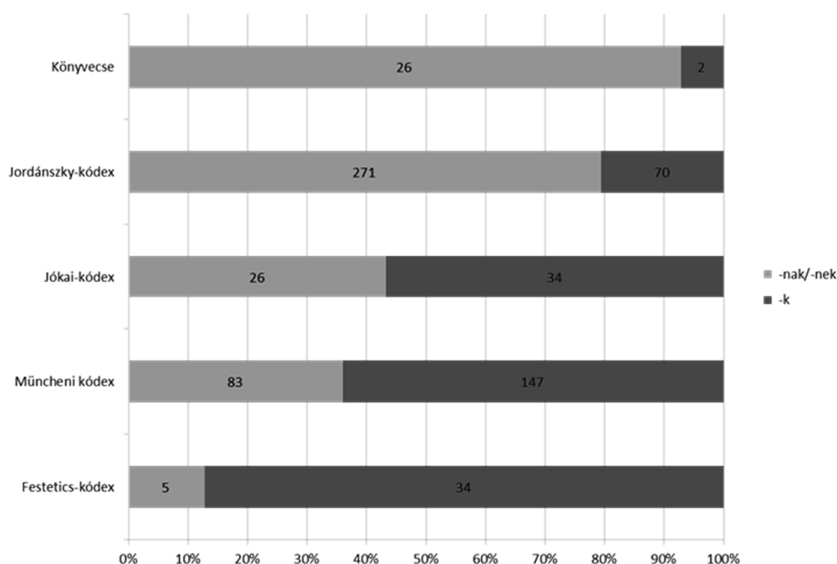
Az analógiás alakok kiszűrése újabb keresőkifejezés hozzáadásával lehetséges. A *-nak/-nek* végződés keresése a betűhív szövegekben az ortográfiai sokszínűség miatt nem célszerű. Szerencsére rendelkezésre állnak a korpusz normalizált szövegváltozatai, viszont ezekben is csak nagy körültekintéssel lehet a lekérdezéseket végrehajtani. A következő kérdés a *nak* vagy *nek* karaktersorozatra végződő, *-t* jeles múlt idejű, többes szám harmadik személyű kóddal ellátott igealakokat listázza a normalizált korpuszból:

(2) [W FOCUS w_4 ~ 'n[ae]k\)\\$'] AND w_6e ~ 'Past.P3'].

A konkordancia 432 tételt tartalmaz, ugyanakkor a tüzetes tanulmányozásával kideríthető, hogy két kódex adatai nem szerepelnek benne: nincs találat a FestK. és a GuaryK. igealakjaira. A Guary-kódex T/3. igealakjainak teljes listáját áttekintve megállapítható, hogy valóban nem használ analógiás formákat. A FestK. esetében viszont sajnos a normalizálás során sikkadt el az információ: a T/3. analógiás alakokat *-k* ragosra írták át. Az adatok kézi átfésülése után a kódexből öt analógiás alak kiszűrhető. Vagyis az ómagyar korpusz elemzett részének az arányai a következők: 437 *-nak/-nek* ragos alak áll szemben 351 *-k* ragossal.

Fontos tanulsággal szolgál az egyes kódexek arányainak a tanulmányozása is. A fent leírt keresőprocedúrát külön-külön végrehajtva megállapítható a pontos megoszlás mind az öt kódex esetében (1. ábra).

⁷ A keresések megismétléséhez az ómagyar korpusz keresőfelületén (<http://omagyarkorpusz.nyud.hu/hu-search.html>) az alsó keresőmezőbe (ahol a „...vagy szerkessze a lekérdezést közvetlenül” felirat szerepel) kell beírni az itt megadott keresőkérdéseket.

1. ábra: A -k ragos és a -nak/-nek ragos T/3. -t jeles múlt idejű igealakok aránya a Régi magyar konkordancia elemzett részének kódexeiben

A fenti kép megerősítheti a TNYt. azon feltételezését, hogy az analógiás alakok az idő előrehaladtával fokozatosan terjednek, hiszen nagyobb gyakoriságuk a korpuszvizsgálat alapján is a 16. századi kódexekre jellemző. Az ugyancsak 16. századi GuaryK. ugyanakkor 31 pusztán -k ragos alakot tartalmaz ellenpélda nélkül, de ez talán magyarázható azzal, hogy az egyébként is a század első éveiben született (1508 előtti) kódex korábbi szöveg másolata.

5. A Magyar antikvakorpusz adatai

A Magyar antikvakorpusz jelenlegi állapotában egy elemzetlen betűhív korpusz (felépítéséről l. Kalcsó 2012), amely a 16. századi, korai nyomtatott magyar nyelvű könyvek szövegrészleteiből nyelvészeti elemzés céljára összeállított reprezentatív gyűjtemény az 1576-ig terjedő időszakra vonatkozóan. Adatainak kiaknázásához ún. reguláris kifejezések (l. Friedl 2006) szerkesztésére van szükség, amelyek segítségével az elemzetlen betűhív szövegből is kinyerhetők a megfelelő adatok. A -t jeles múlt idő + -nak/-nek rag olyan morfémakombináció, amely a 16. századi nyomtatványok még igen sokszínű, ám a korábbi korszakokhoz képest jóval egységesebb ortográfiai megoldásai mellett sem áll sok esetben homomorfában más alakokkal. Az ilyenek (mint *prophetanak*, *kesertenek* stb.) kézzel könnyen kiszűrhetők, hiszen a találatok száma nem olyan nagy (l. alább).

A korpusz 103 szövegmintájából 25-ben egyáltalán nincs példa az analógiás alakokra. Mivel ez adódhat a statisztikai értelemben vett mintavételi hibából is, ezért érde-

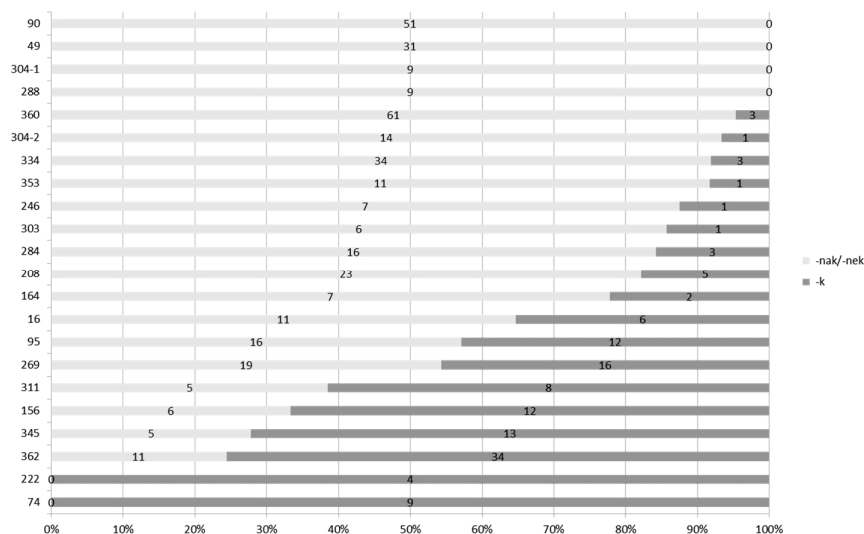
mesebb a jelentősebb tokenszámú szövegek arányait tanulmányozni. Ezek közül is azokat emeltem ki, amelyekben a tokenszám százalékában kifejezve a leggyakoribbak voltak az analógiás alakok (0,15% felett).⁸ Az alábbi táblázat mutatja az adatokat:

RMNy szerző	tokenszám	-nak/-nek	-k	Analógiás alakok a tokenszám százalékában	-k (%)
288 HELTAI Gáspár	2104	9	0	0,427756654	0
304-1 DÁVID Ferenc	2024	9	0	0,444664032	0
49 SYLVESTER János	5480	31	0	0,565693431	0
90 több szerző (Heltai)	5429	51	0	0,939399521	0
360 HELTAI Gáspár	8290	61	3	0,735826297	4,6875
304-2 DÁVID Ferenc	2219	14	1	0,630914826	6,666667
334 KULCSÁR György	8267	34	3	0,411273739	8,108108
353 több szerző	6100	11	1	0,180327869	8,333333
246 CSÁSZMAI István	1082	7	1	0,646950092	12,5
303 TORKOS János	1032	6	1	0,581395349	14,28571
284 DÁVID Ferenc	1918	16	3	0,834202294	15,78947
208 több szerző (Heltai)	6292	23	5	0,365543547	17,85714
164 DRASKOVICH György	1026	7	2	0,682261209	22,22222
16 PESTI Gábor	3015	11	6	0,364842454	35,29412
95 több szerző (Heltai)	6928	16	12	0,230946882	42,85714
269 DÁVID Ferenc	4409	19	16	0,43093672	45,71429
311 ALISTÁLI Márton?	1001	5	8	0,4995005	61,53846
156 SZÉKELY István	4043	6	12	0,14840465	66,66667
345 SZEGEDI András	1212	5	13	0,412541254	72,22222
362 BORNEMISZA Péter	14415	11	34	0,0763094	75,55556
74 SZÉKELY István	3059	0	9	0	100
222 több szerző	1568	0	4	0	100

3. táblázat: A *-k* ragos és a *-nak/-nek* ragos T/3. *-t* jeles múlt idejű igealakok aránya a Magyar antikvakorpusz jelentősebb tokenszámú és nagyobb számban analógiás alakokat tartalmazó mintáiban

Egy-egy szerző esetében megállapítható, hogy a pusztán *-k* ragos alakokat részesíti előnyben, de összességében a nyomtatványok nyelvében dominánsabb formának látszik a *-nak/-nek* ragos. Még jobban látható ez diagramon ábrázolva, az analógiás alakok gyakorisága szerint rendezve:

⁸ A jelentősebb tokenszámú minták közül háromban voltak számottevőbb adatmennyiségben kizárólag vagy lényegesen nagyobb arányban pusztán *-k* ragos alakok, ezek is szerepelnek a táblázat alsó három sorában.

2. ábra: A -k ragos és a -nak/-nek ragos T/3. -t jeles múlt idejű igealakok aránya a Magyar antikvakorpusz jelentősebb tokenszámú és nagyobb számban analógiás alakokat tartalmazó mintáiban

Világosan látszik, hogy a kései ómagyarban meginduló tendencia a korai középmagyar nyomtatványok nyelvében tovább folytatódik: az analógiás alakok nagy számban és nagyobb gyakorisággal jelennek meg.

6. A Károlyi-Újtestamentum adatai

Az antikvakorpusz adatait jól kiegészíti az ómagyar korpusz keresőfelületén keresztül lekérdezhető Károlyi-Újtestamentum. A 16. század végi, a kialakulóban lévő irodalmi nyelvi normához valószínűleg igen közel álló, ill. többek szerint azt később alapvetően befolyásoló nyomtatványszöveg (vö. Kalcsó 2018) adatai fontos tanulságokkal szolgálhatnak a 16. századi nyomtatványok nyelvének a jelen dolgozatban vizsgált igealakjaival kapcsolatban. Mivel a szöveg csak betűhív változatában, elemzetlenül hozzáférhető, ezért reguláris kifejezéssel lehet lekérdezni a T/3. igealakokra vonatkozóan. Ezek a keresőkérdések valamelyest túlgenerálnak, de mindenképpen alkalmasak arra, hogy a kétféle alak arányait a találatok száma alapján jó közelítéssel megbecsüljük. Az analógiás alakokat az alábbi kifejezéssel kerestem:

(3) [W FOCUS w_3a ~ 't(a|e)n(a|e)(k|c)\)\\$'].

A lekérdezés 262 találatot hozott, ezek zöme valóban az analógiás forma volt. A pusztán -k ragos alakok keresése reguláris kifejezéssel nagyobb pontatlansággal jár. A keresőkérdés:

(4) [W FOCUS w_3a ~ 't(a|e)(k|c|))\)\$']

sokkal inkább túlgenerál (különösen a *tek* karaktersorozatra végződőek vonatkozásában), ezért csak a *tak* végűeket néztem át kézzel is megszűrve a találati listát:

(5) [W FOCUS w_3a ~ 'ta(k|c|))\)\$'].

Erre a lekérdezésre 253 találat volt, amelyek kb. fele volt múlt idejű, T/3. alanyi ragozású igealak. Vagyis összességében nagyjából azonos arányban fordulhatnak elő a Károlyi-Újtestamentumban a pusztá -k ragos és a -nak/-nek ragos alakok.

7. A Történeti magánéleti korpusz adatai

A Történeti magánéleti korpusz az ó- és középmagyar kor magánéleti nyelvi regiszteréhez legközelebb álló műfajokat tartalmazza: 1772 előtti magánlevelekből és peres eljárások jegyzőkönyveiből épül fel (Dömötör–Gugán–Novák–Varga 2017, 2018). Szövegei közelebb állhatnak a kor beszélt nyelvéhez, talán kevésbé érvényesül bennük a kialakulóban lévő irodalmi nyelvi norma. Érdekes tehát ebben is megvizsgálni a kétféle ragos alak megoszlását, annál is inkább, mivel a korpusz nagyon jó minőségű, mély morfológiai annotációval van ellátva.

A felület⁹ lehetőséget biztosít tetszőleges finit igealak keresésére. Az alábbi lekérdezés:

(6) C~^(?!.*\Def)^(VPfx\.)*V.*\Past\.*P3[^\.]*

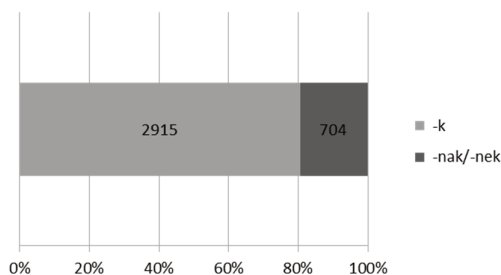
a -t jeles múlt idejű,¹⁰ T/3. alanyi ragozású alakokat adja (3619 találat). A találatok további finomítására jól lehetett használni a TMK. azon tulajdonságát, hogy a reguláris kifejezésekre és a morfológiai kódokra egyszerre lehet keresni. Így tudtam a normalizált szöveget használni – kikerülve ezzel az ortográfiai sokszínűségből adódó bonyodalmat. A -nak/-nek ragos alakokat a következő lekérdezéssel találtam meg:

(7) N~*n(a|e)k@C~^(?!.*\Def)^(VPfx\.)*V.*\Past\.*P3[^\.]*.

Ez tulajdonképpen a fenti múlt idejű, T/3. alanyi ragozású listát szűri meg, abból a *nak* vagy *nek* karaktersorozatra végződőket adja. A konkordancia áttekintésével megállapítható, hogy ezek mindegyike (704 adat) valóban az analógiás alak példája. A pusztá -k ragos alakok számát megkapjuk, ha a (6) találati számából kivonjuk (7)-ét: 3619–704, azaz 2915. A kétféle alak arányát a teljes korpuszban az alábbi diagram ábrázolja:

⁹ <http://tmk.nytud.hu/3/>

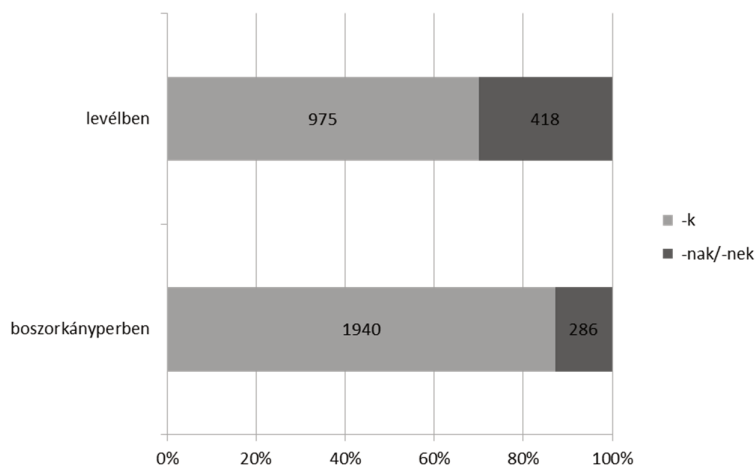
¹⁰ Az elbeszélő múlt időnek más morfológiai kódja van, csakúgy, mint az ómagyar korpuszban.

3. ábra: A *-k* ragos és a *-nak/-nek* ragos T/3. *-t* jeles múlt idejű igealakok aránya a Történeti magánéleti korpuszban

Látható, hogy az analógiás alakok aránya ebben a korpuszban 20% alatt van, holtott mind a kódexekben, mind a korai nyomtatványokban ennél jóval nagyobb arányban fordultak elő.

A képet tovább árnyalhatjuk, ha a találatokat alkorpuszok szerinti megoszlásban is megvizsgáljuk. Lehetőség van ugyanis a keresőfelületen beállítani, hogy mely forráscsoportból jelenítsen meg adatokat a rendszer. A keresések eredményeképpen látható, hogy elsősorban a peres iratanyag és a misszilisek között látszik szignifikáns különbség:

4. ábra: A *-k* ragos és a *-nak/-nek* ragos T/3. *-t* jeles múlt idejű igealakok aránya a Történeti magánéleti korpusz különböző forráscsoportjaiban

Bár mindkét forráscsoportban sokkal gyakoribbak a pusztán *-k* ragos alakok, a levelezésben az analógiás alakok nagyobb számban és nagyobb arányban találhatók.

8. Összegzés, kitekintés

A *-t* jeles múlt idő T/3. alanyi ragozású igealakjának *-nak/-nek* ragos alakja az ómagyar korban jelent meg, a nyelvelméletes adatok zöme kései ómagyar. A TNYt. szerint a 16. századra fokozatosan terjedt és gyakoribbá vált a pusztá *-k* jeles alakoknál, ám azokat nem szorította ki teljesen. Az elvégzett korpuszvizsgálatok a rendelkezésre álló digitális korpuszok teljes adatmennyiségét igyekeztek összegyűjteni és értékelni, így a kései ómagyarrá és a korai középmagyarra a vizsgált jelenség szempontjából sokkal megalapozottabb és pontosabb megállapításokat lehet tenni. A kódexekre vonatkozóan többé-kevésbe igazolódtak a TNYt. eredményei, bár egy-egy esetben az adatok kiegészíthetők, pontosíthatók. A korai nyomtatványok és a 16. század végi irodalmi nyelvi csúcsteljesítmény, a Károlyi-biblia nyelve is a korábbi folyamat kiteljesedését igazolja: az analógiás alakok gyakorisága és aránya is növekszik. Más kép rajzolódik ki azonban a beszélt nyelvhez minden bizonnyal közelebb álló regiszterekből: a peres iratanyagok magyar nyelvű részeiből, valamint a magánlevelekből. Ezekben a pusztá *-k* jeles alakok sokkal gyakoribbak és nagyobb arányban fordulnak elő. Némi aránybeli eltolódás látszik a levelezésben az analógiás alakok javára, ez talán azzal magyarázható, hogy a misszionisták nyelve – legalábbis egy-egy levélíró esetében – valószínűleg közelebb állhatott az alakulóban lévő irodalmi nyelvi normához.

A fentieket alátámaszthatják a későbbi időszakokra – elsősorban a 17. századra – vonatkozó vizsgálatok eredményei. Zsilinszky Éva az Úriszék adatait feldolgozva a következő összegzést adja: „A *-t* jeles múlt általános ragozás T/3. személyben a *maradtak* : *maradtanak* típusú alakok közül mindkettő megtalálható, de az utóbbiak vannak többségben; például 1620: *uetettenek*, *szenuettenek* (509), 1622: *uetkeztenek* (532) stb., hasonlóképpen a feltételes múltban; 1620: *teőttenek* uolna (509), 1622: *montenek* volna (522). Ellenpéldák: 1620: *chelekettek* (509), 1621: *vetőttek* (517), 1622: *akartak* (522), illetőleg 1620: *teőttek* uolna (509). – A teljesen feldolgozott legkorábbi 19 periratban 22 hosszabb alakkal 10 rövidebb áll szemben, és a *-nak/-nek* ragos változat túlsúlya jellemző a többi perszövegre is” (Zsilinszky 2004: 2). Ugyanott megjegyzi, hogy „a 17. századi grammatikusok közül Szenczi Molnár Albert és Pereszlényi Pál mindkét alakkal számol (CorpGr. 185, 484); Komáromi Csipkés utal ugyan a rövid alakok meglétére, de általában a *-nak/-nek* ragos formát használja (CorpGr. 379, 382), Kövesdi Pál nyelvtanában csak a hosszabb alak szerepel (CorpGr. 564). Érdekességgé megemlíthető, hogy Komáromi Csipkés a hosszabb alakokat tartotta eredetibbnek, a rövidet összevonással vagy elizióval magyarázta (CorpGr. 372)”. Tehát a 17. században az analógiás alakok még tovább terjednek, illetőleg úgy tűnik, hogy az irodalmi nyelvi norma (vagy talán csak az írott nyelvi regiszterek bizonyos stílusrétegeinek) részévé válnak, erre utalhat az, hogy egyes nyelvtanírók ezt tartják eredetibbnek, illetve csak ezt tüntetik fel ragozási táblázataikban.

Bizonyos, hogy a kérdés további vizsgálatokat igényel. A Történeti magánéleti korpusz (valamint bizonyos korlátokkal a másik kettő is) alkalmas a területi megoszlás feltérképezésére is, amelyre ez esetben szándékosan nem tértem ki. Fontos megvizsgálni az analógiás alakok nyelvi rendszerbeli összefüggéseit is: a T/1.-jel való kapcsolatát, az ige képzett voltának esetleges hatását. Fontos szerepe lehet az ige jelentésének is: a TNYt. utal arra, hogy a névszói eredetű *-t* jeles múlt pusztá *-k*-s végződése az állapotot kifejező

(különösen a -t(t) + *vala* szerkezetű), illetve szenvedő igealakokon stabilabb lehetett (E. Abaffy 1992b: 201). Ezen kérdések megválaszolása azonban már egy másik dolgozat tárgya lehet, viszont a szerző él a gyanúperrel, hogy a válaszok jelen vizsgálat eredményeit lényegesen nem fogják átértékelni.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1991a: Az igemód- és igeidőrendszer. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai, 104–121.
- E. Abaffy Erzsébet 1991b: Az igei személyragozás. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai, 122–159.
- E. Abaffy Erzsébet 1992a: Az igemód- és igeidőrendszer. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai, 120–183.
- E. Abaffy Erzsébet 1992b: Az igei személyragozás. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai, 184–238.
- ÁrpSzöv. = Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest: Akadémiai.
- CorpGr. = Toldy Ferenc szerk. 1866: *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017: Kiutkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 85–110.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2018: Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52/1, 1–28.
- Friedl, Jeffrey 2006: *Mastering Regular Expressions*. 3rd ed. H. n.: O'Reilly.
- Horger Antal 1931: *A magyar igeragozás története*. Acta litterarum ac scientiarum Regiae Universitatis Francisco-Josephinae: sectio philologico-historica 2. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.: Szeged.
- Kalcsó Gyula 2012: A Magyar antikvakorpusz fejlesztése. In Nádasi András szerk.: *Agria Media 2011 Információtechnikai és Oktatástechnológiai Konferencia és Kiállítás és ICI-11 Nemzetközi Informatikai Konferencia*. Eger: Líceum. 145–149.

- Kalcsó Gyula 2018: Nyelvjárások konvergenciája a korai nyomtatványokban és a Károlyi-bibliában. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla szerk.: *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 76–96.
- Simon Eszter – Sass Bálint 2012: Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszpépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXIV, 243–264.
- TNyt. = Benkő Loránd főszerk. 1991–1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Budapest: Akadémiai.
- Úriszék = Varga Endre szerk. 1958: *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Budapest: Akadémiai.
- Zsilinszky Éva 2004: Megjegyzések a magyar igerendszer 17. századi történetéhez. In *A VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus előadásai*. URL: <http://www.nytud.hu/NMNyK/eloadas/zsilinszky.rtf>

HANGTÖRTÉNETI VÁLTOZÁSOK LEHETSÉGES ÖSSZEFÜGGÉSEI*

KATONA CSILLA

Írásom egy nagyobb vizsgálat tematikájába illeszkedik bele, amelyben a közszavak és a helynevek hangszerkeretét módosító hangtörténeti változásokkal foglalkozom. E változási folyamatok között a hagyományosan kétnyíltszótagos tendenciának nevezett módosulást, az inetimologikus magán- és mássalhangzók problematikáját, a hangátvetést, valamint a tövégi magánhangzók eltűnésének folyamatát vizsgálom (lásd ezekhez Katona 2016a, 2016b, 2018). Mielőtt azonban rátérnék a címben is jelzett néhány összefüggés bemutatására, röviden a kutatásom forrásait és módszertani elveit vázolom fel.

1. Az említett változási folyamatok bizonyos ideig a nyelvtörténeti kutatások kedvelt témái voltak, de idővel háttérbe szorultak, és kikerültek a vizsgálatok homlokteréből. Az utóbbi időben a nyelvtörténeti forrásanyag jobb hozzáférhetősége miatt, valamint a módszertani újításoknak köszönhetően lehetőségünk van új alapokra helyezni az eddigi kutatásokat. Éppen ezért a kijelölt nyelvtörténeti változások vizsgálatához a korábbi szakirodalmaktól eltérően bővebb és részben más típusú forrásanyagra támaszkodom: egyrészt a korai ómagyar kori helynevekre, másrészt a modern kori tájszavakra. A helynévi adatok a koraiságuk miatt alapvető fontosságúak, hiszen ebből az időszakból a csupán néhány száz szót tartalmazó szövegegyesek mellett a kutatómunka alapját a szórványegységek biztosíthatják, benne a helynévi adatok bőségével. A helynevek ráadásul gyakran őriznek meg olyan elemeket, melyekre más forrásokból nincsenek adataink. A korai helynevek mellett vizsgálataim másik, kiegészítő forráscsoportját az élőnyelvi tájszavak képezik, ezek a nyelvi elemek igen gyakran a korábban lezajlott nyelvi változások nyomait őrzik a jelen kor szinkroniájában. Mindkét forrástípusból adatbázist készítettem, s különböző szempontok szerint rendeztem és elemeztem a név- és szóanyagot (a korpusról és annak forrásairól lásd részletesen Katona 2016a).

A forrásanyag kiválasztása mellett a módszertani elveket tekintve is igyekeztem újítónak eljárni, éppen ezért a modern fonetikai és fonológiai kutatások eredményeit is felhasználtam a munkám során. Fontosnak tartom azonban hangsúlyozni, hogy kutatásom és annak részeként ez a tanulmány is hangtörténeti jellegű, a fonológiai perspektíva minden esetben csupán a hangváltozási folyamatok pontosabb megismerését és megértését szolgálja.

Jelen tanulmány témája erőteljesen kapcsolódik ezekhez az elemzésekhez, e helyütt azonban az egyes változások elemzése helyett a közöttük lévő összefüggésekre, illetve a háttérben meghúzódó mozgatórugókra kívánok koncentrálni.

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával és az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

2. A nyelvészeti és azon belül a hangtörténeti szakirodalomban nem újkeletű az a felvetés, hogy az egyes hangváltozások között valamiféle összefüggés, kapcsolat állhat fenn. Az egyes nyelvi és esetünkben hangtörténeti változásokat nem egymástól elszigetelt folyamatokként kell elképzelnünk, hanem mindenképpen egy dinamikus és folyamatosan alakuló rendszer elemeiként kell azokra tekintenünk. Kubinyi László (1958) és mások például a tövégi magánhangzók eltűnése, valamint a kétnyíltszótagos tendencia közötti kölcsönös viszonyt mutatták be. Nyirkos István (1993: 81–86) pedig a kétnyíltszótagos tendenciát és az inetimologikus magánhangzók bekerülését bizonyos esetekben egymás reciprok folyamatának tekintette. De arra is rámutattak hangtörténészeink, hogy a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával létrejövő szótagszerkezeti struktúrák miként szolgáltak forrásul a kétnyíltszótagos tendenciához. A következőkben azt igyekszem felvázolni, hogy a kétnyíltszótagos tendencia és a hangátvetés között milyen lehetséges kapcsolatok mutathatók ki, és e folyamatok működése mögött milyen univerzális mozgatórugókat tételezhetünk fel.

3. Vizsgálataim alkalmával felfigyeltem arra, hogy bizonyos helynevek mindkét változás hatósugarába bekerültek, s a hangátvetés és a kétnyíltszótagos tendencia egyaránt hozzájárult a nevek későbbi formájának kialakulásához. A közzavak elemzése során erre Horger Antal is rámutatott a kétnyíltszótagos tendencia tárgyalásakor, s az *erszény* (ném. *äserin* > m. *erszény*), *nyörszög* (*nyörszörög* > *nyörszög*) és a *szöcske* (**székése* > **szökse* > *szökcse* > *szöcske*) szavak alakulásmódjával illusztrálta a folyamatot (1911: 42–43).

A helynevek köréből is említhetünk néhány hasonló példát. E folyamatok játszottak szerepet az Ida mellékágának, a *Kanyapta* vízfolyás nevének alakulásában. A név szláv eredetű; vö. szlk. *Konotopa* hn., s a tulajdonképpeni értelme 'lósüllyesztő'. Az elnevezés olyan ingoványra utal, amelybe a lovak belesüllyednek (FNESz.). A szlovák *Konotopa* névből a magyarban *Kanyapota* (1298: *Kanapota*, Gy. 1: 41, 116), majd *Kanyapta* alakult (1323/390: *Kanapta*, fl., Gy. 1: 41, 95, Tóth V. 2001: 81).

Ugyancsak hangátvetéssel és a kétnyíltszótagos tendencia működésével magyarázhatjuk a Bars megyei *Dervence* víznév kialakulását. A szláv eredetű (vö. szlk. *Drevenica* hn., cseh *Dřevěnice*) helynév alapszavának az összl. **dervo* ~ **drvo* 'élő fa, erdő' főnevet tarthatjuk (FNESz.). Az elsődleges *Drevenyica* (1113: *Dreuenizza* fl., (Gy. 1: 413) adat az eredeti szláv hangalakot tükrözi, amelyből létrejött a későbbi *Dervence* (1229: *Deruenche*, rivus (Gy. 1: 413, 475) alak¹ (Tóth V. 2001: 189).

A kétnyíltszótagos tendencia előzte meg a hangátvetést a Nyitra megyei *Menyhe* település nevének változásakor. A név elsődlegesen *Mehinya* ~ *Mehenye* (1113: *Mechina*) alakban szerepelt a forrásokban (FNESz. *Menyhe*), s a hangváltozások következtében előbb *Mehnye* (1358: *Myhnye*, Gy. 4: 423), majd *Menyhe* (Gy. 4: 423) változata is kialakult.

A hangalaki variánsok sokféleségére mutat kitűnő példát a Kolozs megyei, közszói alapszóból származó *Berkenyés* helynév esete is. A *berkenye* (régén *berekenye*) fanévből származó helynév eredetileg bizonyára *Berekenyés* (1348: *Berekenes*, Cs. 5: 334) formájú lehetett, amelyből a kétnyíltszótagos tendencia *Bereknyés* (1332–1337: *Bereknes*, Cs. 5: 334) változatot teremtett, s ez utóbbi forma szolgált aztán alapul a hangátvetéshez:

¹ Természetesen felmerülhet annak a lehetősége is, hogy a szókezdő torlódás feloldása után következett be a névből a kétnyíltszótagos tendencia.

Berenykés (1332–1337: *Berenkes*, Cs. 5: 334). Meg kell azonban azt is jegyeznem, hogy ez utóbbi hangalak valós használati értékét erősen kétségessé teszi az a körülmény, hogy az adat a romlott, hibás alakoktól hemzsegő pápai tizedjegyzékből adatolható. Mindenesetre a név hangszerkezete a metatézis lehetőségét egyáltalán nem zárja ki.

Úgy gondolom, hogy e néhány példa jól illusztrálhatja azt, hogy miként szolgált a kétnyíltszótagos tendencia által létrejött szó- és névstruktúra a hangátvetés folyamatához alapul.

4. A következőkben néhány olyan jelenséget érintek, amelyek a változások fonológiai ügyeivel állnak kapcsolatban, ebben látva részben az indítékaikat. Mindkét változás (tehát a kétnyíltszótagos tendencia és a hangátvetés) közös sajátossága az, hogy a szavak belsejében megtalálható mássalhangzó-kapcsolatokat erőteljesen befolyásolják, hiszen a folyamatok egyrészt létrehozhatnak, másrészt átalakíthatnak bizonyos kapcsolatokat.

Az előbb már felidézett szl. *Konotopa* > m. *Kanyapota* > *Kanyapta* név alakulásmódja során például azt látjuk, hogy a szó belsejében végül a hangátvetés működése miatt a *t + p* helyébe *p + t* mássalhangzó-kapcsolat lépett.

A változás pontosabb megértéséhez megítélésem szerint a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok kérdésén keresztül vezet az út. Ehhez érdemes megnéznünk, hogy ezek gyakorisági típusaira mi jellemző. A következő táblázatot egy korábbi vizsgálat során, a kétnyíltszótagos tendencia révén előálló mássalhangzó-kapcsolatokra állítottam össze (Katona 2016b: 137), de ennek tágabb relevanciája is van.

	b	p	d	t	k	g	gv	ty	f	v	s	zs	sz	z	c	cs	m	n	ny	h	i	ly	l	r
b													+	+							+		+	+
p																								+
d	+									+	+										+			+
t		+	+		+					+		+					+	+			+		+	
k	+	+									+		+	+	+		+				+		+	+
g												+											+	+
gv																							+	+
ty									+															
f				+						+								+						+
v			+	+	+		+									+				+			+	+
s		+			+																			
zs																								
sz	+																							+
z					+	+																		+
c																		+						+
cs		+															+						+	+
m			+		+																	+	+	+
n	+		+	+	+							+				+	+						+	+
ny	+			+	+	+											+			+				+
h			+																+				+	
i		+	+																					
ly		+															+							
l	+	+		+	+	+	+	+				+				+			+		+			
r	+	+	+	+	+	+						+	+				+		+		+			

1. ábra:

A kétnyíltszótagos tendencia következtében létrejövő mássalhangzó-kapcsolatok

A táblázatban a vízszintes sorban a mássalhangzó-kapcsolatok első eleme, míg a függőleges sorban a kapcsolatok második tagja található. Az ábrából jól kitűnik, hogy

bizonyos kapcsolódási típusok jellegzetes összefüggést mutatnak. Ezekre ez alkalommal nem térek ki részletesen (de lásd ezekhez Katona 2016b: 137), csupán a bennünket itt most közelebből érdeklő zárhangok kapcsolódási sajátosságaira szeretnék rámutatni. A mássalhangzó-kapcsolatok első elemei felől megközelítve azt figyelhetjük meg, hogy a zárhangok az affrikátákon kívül többnyire minden típussal képesek kapcsolatot alkotni, hiszen láthatunk zárhang + zárhang, zárhang + réshang, zárhang + nazális, illetve zárhang + likvida kapcsolatokat (Katona 2016b: 138–139). A hangátvetés eredményeként létrejövő *Kanyapta* név is jól beilleszkedik ebbe a sorba, hiszen a *p* első elemként megtalálható a *t* és a *k* zöngétlen zárhangok előtt.

Ha jobban megnézzük a táblázatot, akkor azt láthatjuk, hogy a fordított kombináció, tehát a *t + p* korpuszom adatai között egyáltalán nem fordul elő, vagyis a *t* nem található meg bilabiális mássalhangzók mellett első pozíciójú mássalhangzóként. Ennek magyarázatára hamarosan sort keríték.

Ez a jelenség azzal is összefüggésben van, hogy a változások a szó belsejében végeredményben nemcsak létrehozhatnak mássalhangzó-kapcsolatokat (mint ahogyan a kétnyíltszótagos tendencia működése ezt eredményezi), hanem a már meglévő kapcsolatok megváltoztatásával újakat is eredményeznek. Mint például a *Kékcse* (1466: *Kekche*, Cs. 1: 668, Bács vm.) > *Kécske* (1488: *Kechke*, Cs. 1: 668) helynév esetében a metatézis eredményeképpen a *k + cs* mássalhangzó-kapcsolat helyébe *cs + k* mássalhangzó-kapcsolatot lépett. A névben tehát affrikáta és zárhang cseréjét láthatjuk, amely viszonylag gyakran előforduló jelenség.

A Nyitra megyei *Menyhe* település neve is a hangátvetés következtében módosult. A név elsődlegesen *Mehinya* ~ *Mehenye* (1113: *Mechina*) alakban szerepelt a forrásokban (FNESz. *Menyhe*), s a kétnyíltszótagos tendencia következtében előbb *Mehnye* (1358: *Myhnye*, Gy. 4: 423), majd hangátvetés révén *Menyhe* (uo.) változata is kialakult. A hangátvetésnek tehát ebben az esetben az a fonológiai helyzet kedvezett, amelyet a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése eredményezett. Abból a szempontból is figyelemre méltó mindez, hogy a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokban a *h* általában is a második helyen fordul elő gyakrabban (Katona 2016a: 75).

Végül érdemes megfigyelnünk a bizonytalan megítélésű *Bereknyés* (1332–1337: *Bereknes*, Cs. 5: 334) adatot és annak *Berenyékés* (1332–1337: *Berenkes*, Cs. 5: 334) változatát. Ez esetben is a már meglévő mássalhangzó-kapcsolat alakult át a változások következtében. Mindkét mássalhangzó-kapcsolatot megvizsgálva azt mondhatjuk, hogy a *k* és az *ny* is gyakran fordulnak elő a magyar nyelvben szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok első és második elemeiként (Kassai 1998: 148–149). Arra a kérdésre, hogy a gyakoriság miért lehet fontos szempont, a következőkben igyekszem válaszolni.

5. A két változással összefüggésben központi szerepet foglalnak el a létrejövő vagy átalakuló mássalhangzó-kapcsolatok. A szavakban és nevekben megtalálható mássalhangzó-kapcsolatokra pedig különféle fonotaktikai kritériumok vonatkoznak, amelyek meghatározzák a kapcsolódási mintázatokat. Ezeket a sémákat nevezhetjük jólformáltsági feltételeknek. Jólformáltak pedig azt a szótagszerkezetet tekintjük, amely fonémák fonológiai megengedhető kapcsolódásaiból építkezik. Egy szó akkor tekinthető jólformáltnak, ha jólformált szótagokra bontható, ez azonban fordítva nem igaz,

mert a jólformált szótagok nem minden kapcsolata alkot jólformált szavakat. A szótag-peremek kapcsolódásait a szótagillesztési szabályok befolyásolják (Törkenczy 1994: 359).

A nyelvekben meglévő szerkezeteket és az azokat kialakító hangváltozások realizálódását is erőteljesen befolyásolják ezek a kritériumok. A változékonyabb szerkezetek valamilyen szempontból rosszulformáltak, ezért kerülnek bele egy vagy akár több hangváltozás hatósugarába. Az ilyen elemek kevésbé illenek be a jólformált mintázatok sorába, azonban a változások eredményeként a korábban rosszulformált alakokból az optimális fonotaktikai szerkezethez közelítő formák jöhetnek létre (Katona 2017: 162).

Azon kívül, hogy a felsorolt nevek mindkét változás nyomát magukon viselik, s e változások gyakran a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokat érintették, van még egy közös tulajdonságuk, az tudniillik, hogy bennük a hangátvetés és a kétnyíltszótagos tendencia együttesen olyan alakokat hozott létre, amelyek fonotaktikailag jólformálnak minősülnek.

Ahhoz, hogy az említett néhány névadatot elhelyezzem a jólformáltság képzeletbeli skáláján, fontosnak tartom a két hangváltozás következtében létrejövő főbb mintázatokhoz képest megvizsgálni e neveket. S mindeközben olyan közös találkozási pontokat is igyekszem keresni, amelyek az optimális fonotaktikai struktúrákhoz vezetnek.

A jólformáltsági sémák nemcsak elősegíthetik, hanem gátolhatják is a hangváltozások, s közöttük a kétnyíltszótagos tendencia vagy éppen a hangátvetés működését. Abban az esetben ugyanis, ha a nyílt szótagbeli magánhangzó kiesése olyan fonológiai helyzetet idézne elő, amely ellentmond a jólformáltsági kritériumoknak, a hangváltozás nem következik be. A szl. *Konotopa* > m. *Kanyapota* > *Kanyapta* név esetében is egy ilyen feltétel befolyásolhatta azt, hogy a kétnyíltszótagos tendencia nem az elsődleges név alakban érvényesült, hanem csak azután ment végbe, miután a hangátvetés megteremtette az ideális fonotaktikai környezetet számára. Ha a hangátvetés nem történik meg, akkor valószínűleg a kétnyíltszótagos tendencia sem érinti a szót, mert a *t + p* mássalhangzó-kapcsolat – amit ez esetben a változás létrehozott volna – a jólformáltsági feltételeknek nem felel meg. A *t + p* mássalhangzó-kapcsolat ugyanis megsérti az ún. antilabiális feltételt, amely némiképp leegyszerűsítve annyit jelent, hogy a magyar nyelvben hátrányosnak tekintjük azt az esetet, amikor a zárhangokból álló mássalhangzó-kapcsolat második eleme labiális (Törkenczy 1994: 375), vagyis azért nem találunk ilyen alakokat, mert azok nem lennének a magyar nyelvben jólformáltak. Ezt jelezte az előbb látott táblázat is.

Hasonló motiváció állhatott a *Kécske* név alakulásmódja mögött is, ebben az esetben a szonoritási hierarchia is befolyásolhatta a név alakulását.

A szonoritási hierarchiának nevezett jelenség ugyancsak egyfajta jólformáltsági kritérium. A mássalhangzó-kapcsolatok mintázatai nagyban függenek attól az egymást követő beszédhangok szonoritásától, amely a szótagok felépítésében játszik szerepet. A különféle hangok szonoritása a következő skála szerint adható meg (a legkisebb szonoritástól haladva a legerősebb felé); zárhangok < affrikáták < réshangok < nazálisok

$< v < l < r < j^2$ (Törkenczy 1994: 377–378). A szonoritás a szegmentumok lényeges fonológiai tulajdonsága, amely a szótagon belül a szótagperemtől a szótagmag felé haladva nő, s onnan kifelé csökken. A szótagmagban ezért a leghangzósabb elemeket találhatjuk, azaz a magánhangzókat (Törkenczy 1994: 276). A szonoritás azonban nemcsak egy szótagon belül meghatározó feltétel, hanem a szótagok fűzésében, annak illesztésében is szerepet játszik. Különösen akkor érhető tetten, ha a két szótag illesztése folytán mássalhangzó-kapcsolatok jönnek létre. Ezt a fonológiai helyzetet a kétnyíltszótagos tendencia is megteremtheti, hiszen a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése rendre szó belseji (és szótaghatáron jelentkező) mássalhangzó-kapcsolatokat eredményez. Az így kialakult kapcsolatokat befolyásolhatja a szonoritási sorbarendezés elve. A szonoritási sorbarendezés elve egyidejűleg fontos jólformáltsági kritérium is, mert hátrányosnak minősíti azokat a kapcsolatokat, melyek tagjai között nincs (vagy minimális a) szonoritási különbség. Ez alól mindösszesen a likvida + likvida és a gemináták kivételek. De a szonoritási különbség önmagában nem elégséges feltétel, az első mássalhangzónak hangzósabbnak, tehát szonoránsabbnak kell lennie, mint a kapcsolat második tagjának (Törkenczy 1994: 361–366, 373–374).

A *Kékcse* > *Kécske* példájában azt láthattuk, hogy az affrikáták a zárhangoknál némileg magasabb szonoritási értékkel bírnak. A változás következtében a mássalhangzó-kapcsolat elemei felcserélődnek, s annak elejére a szonoránsabb elem, azaz a *cs* kerül. Ezenkívül általában meg kell említenem, hogy minél gyakoribb egy kapcsolat, annál inkább minősül jólformáltnak. Ezzel a változáson átesett név az olyan adatok sorába illeszkedik, mint például az *Elekcse* (1275>512: *Elekchy*, Gy. 4: 378) > *Elecske* (Gy. 4: 378, Nyitra vm.), *Mekcse* (1332: *Mekche*, KMHsz. 183, Baranya vm., vö. 1236: *Mycche* szn., ÁSz. 544) > *Mecske* (KMHsz. 183), *Lekcse* (1280: *Lekche*, Cs. 2: 204) > *Lecske* (Cs. 2: 204, Bodrog vm.) helynevek. Az ilyen típusú hangátvetés speciális esetként tekinthetünk végül arra a jelenségre, amely során a hangsor végén álló két mássalhangzó cserél helyet – az előbbi példáktól eltérően *csk* > *kcs* változást mutatva – egymással. A Heves megyei *Recsk* településnév (1332–1337/Pp.Reg: *Resk*, Cs. 1: 69) pusztá személynévből keletkezett – feltéve ha hihetünk az adat hitelességében, tekintve, hogy az adat a romlott, hibás alakoktól hemzsegő pápai tizedjegyzékből adatolható. Mindenesetre a név hangszerkezete a metatézis lehetőségét egyáltalán nem zárja ki. – (vö. 1266: *Rech* szn., ÁSz. 671, FNEsz. *Recsk*), s hangátvetés következtében alakulhatott ki az ideiglenes *Rekcs* (1478: *Rekch*, Cs. 1: 69) formája. A *Recsk* > *Rekcs* alkalmi változás azért is figyelemreméltó, mert *cs* + *k* és *k* + *cs* mássalhangzó-kapcsolat szó végén (pl. *Szakcs*) kizárólag helynevekben fordul elő a mai magyar nyelvben (Rebrus–Trón 2002: 34–35, 38–40). Mivel a szonoritási sorbarendezés elve alapján a *cs* + *k* valamivel kedvezőbb elrendezés, mint a *k* + *cs*, ezért az alkalmilag fellépő *Rekcs* forma nem maradhatott fent tartósan. Természetesen nem gondolom, hogy kizárólag ez a tényező befolyásolja az egyes variánsok elterjedését, de a fonológiai jólformáltság kétségkívül hatással lehet rájuk. A helynévi példák mellett például a következő tájszavak szemléltetik a jelenséget: *lapocka* ~ *lapokca*, *gyerekcse* ~ *gyerecske*, *pakcsa* ~ *pacska*, *szökcse* ~ *szöcskő*, *fikiózik* ~ *fikiózik* (ÚMTsz.).

² A szonoritási hierarchia ábrázolásában és a < jel használatában a szakirodalomban elterjedt módot követem.

Bizonyos mássalhangzók szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokban betöltött pozíciójára meglehetősen szigorú megkötések jellemzőek. Például szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokban a *h* általában a második helyen engedélyezett (Katona 2016a: 75), ugyanis a szótagvégi *h* nem jólformált a magyarban. Ezért vagy hasonló (pl. *dunna*), vagy elnémul (pl. *juh*), vagy – mint esetünkben – hangátvetéssel kerül szótagkezdő helyzetbe (Törkenczy 1994: 386–387, Sinkovics–Zsigri 2006: 139–144). Ezzel függenek össze a *kuhnya* > *konyha*, *duhnya* > *dunya*, *ehnyít* > *enyhít*, *luhnya* > *lanyha*, *luhma* > *lomha* (ÚMTsz.) szavak és a *Bohnya* (1291: *Bahna*, Gy. 3. 549, Küiküllő vm.) > *Bonyha*, *Kohnya* (1364: *Kuhnnya*, ComMar. 24) > *Konyha* (1447: *Konyha*, ComMar. 24, Máramaros vm.) helynevek hangalaki változatai. És ugyancsak ezzel magyarázhatjuk a korábban említett *Mehenye* > *Menyhe* változást is. A kétnyíltszótagos tendencia következtében kialakult mássalhangzó-kapcsolat ebben az értelemben rosszulformáltnak minősült, s ezért a névalak hangátvetésen is átesett, aminek következtében kialakulhatott az optimális fonotaktikai elrendeződés.

A *Berekenyés* név *Bereknyés* és *Berenyés* változataiban szintén érdemes megvizsgálnunk a bennük kialakuló mássalhangzó-kapcsolatok jólformáltsági helyzetét. Az *ny* és a *k* hangok viszonylag gyakran fordulnak elő a kapcsolatok első tagjaként. Emellett – mivel a két hang között nagy szonoritási különbség áll fenn – akár mindkét alak jólformált is lehetne. De ne feledkezzünk meg arról, hogy a szonoritási különbség nem elégséges feltétel, a mássalhangzó-kapcsolat első tagjának hangzósabbnak kell lennie. Így ebben az esetben is arra mutathatunk rá, hogy a hangátvetés az optimális fonológiai struktúra felé vezette a névalakot. Ahhoz azonban, hogy a hangátvetés következtében ez kialakuljon, feltétlenül szükséges volt, hogy azt megelőzően a *Berekenyés* forma a kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába is bekerüljön.

Azt, hogy a *Bereknyés* és a *Berenyés* formák mégsem terjedtek el, hanem helyettük leginkább a *Berkenyés* variáns lett uralkodó a nyelvterületen, az optimalitási feltételek közötti hierarchiával és annak változásaival magyarázhatjuk. A válasz talán abban rejlik, hogy a jólformáltsági kritériumok és a közöttük lévő hierarchia is folyamatosan változik. Új korlátok jönnek létre vagy emelkednek magasabb szintekre, folyamatos változásban tartva ezáltal a nyelvet is. A *Berkenyés* névalakban található *r + k* mássalhangzó-kapcsolat gyakrabban fordul elő a szó belsejében, mint az *ny + k*, ezért a jólformáltság képzeletbeli skáláján elhelyezve az alakokat azt láthatjuk, hogy a *Berekenyés* van közelebb az optimális elrendeződéshez. Ehhez hozzátartozik még az a körülmény is, hogy az *r* szonoritásosabb, mint az *ny*, tehát az alapján, hogy minél nagyobb a mássalhangzó-kapcsolat elemei közötti szonoritási különbség, annál inkább jólformált a mássalhangzó-kapcsolat és az azt tartalmazó szóalak, az *r + k* a szonoritási sorbarendezés alapján előrébb kerül a jólformáltsági skálán, s ehhez talán érdemes hozzátennem még, hogy a nazálisok és likvidák zengőhangként a mai magyar nyelvben gyakran fordulnak elő szó belseji mássalhangzó-kapcsolatok tagjaiként (vö. ehhez B. Lőrinczy 1979: 470).

6. E néhány példa persze önmagában kevésbé alkalmas arra, hogy belőlük messzemenő és biztos következtetéseket vonjunk le a hangtörténeti változások működésével kapcsolatosan. S azt sem állítom, hogy a változásokat kizárólag az optimalitási feltételek befolyásolják és idézik elő. Úgy gondolom azonban, hogy az efféle lehetséges összefüggésekre érdemes figyelmet fordítanunk. Az írásomban felvillantott esetek talán

meggyőzően jelzik, hogy a nyelvi változások működésében szerepet játszik az, hogy általuk jólformált szerkezetek jöjjenek létre. A minél inkább jólformált elrendeződések kialakulásának érdekében gyakran több változás működése is indokolt lehet, hiszen így teremthető meg az a fonotaktikai helyzet, amely kiindulópontként elősegítheti a jólformált alakokat eredményező változásokat.

HIVATKOZÁSOK

- ÁSz. = Fehértói Katalin 2004: *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest: Akadémiai.
- Bárczi Géza 1958: *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest: Tankönyvkiadó.
- ComMar. = Heller, Georg 1985: *Comitatus Marmarosiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 18. München.
- Cs. = Csánki Dezső 1890–1913: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest: Akadémiai.
- Gy. = Györffy György 1963–1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest: Akadémiai.
- Horger Antal 1911: Egy ismeretlen magyar hangtörvény. *Nyelvészeti Füzetek* 65. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.
- Kassai Ilona 1998: *Fonetika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Katona Csilla 2016a: A hangátvetés a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 54: 51–81.
- Katona Csilla 2016b: A kétnyíltszótagos tendencia a magyarban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 115–151.
- Katona Csilla 2017: A szótagszerkezetet érintő hangváltozási folyamatok mozgatórugói In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 157–164.
- Katona Csilla 2018: A tövégi magánhangzók eltűnése a magyarban. *Argumentum* 14: 264–284.
- KMHsz. = Hoffmann István szerk. 2005: *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj-Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Kubinyi László 1958: Magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéseiről. *Magyar Nyelv* 54: 213–232.
- B. Lőrinczy Éva 1979: *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei*. Budapest: Akadémiai.
- Nyirkos István 1993: *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen.

- Rebrus Péter – Trón Viktor 2002: A fonotaktikai általánosításokról. Kísérlet a magyar mássalhangzó-kapcsolatok nem-reprezentációs leírására. In Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* V. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 17–63.
- Sinkovics Balázs – Zsigri Gyula 2006: A *h*-ra vonatkozó megszorítások történeti változásai. In Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* IV. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 133–151.
- Tóth Valéria 2001: *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Törkenczy Miklós 1994. A szótag. In Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest: Akadémiai. 273–392.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–2010: *Új magyar tájszótár* 1–5. Budapest: Akadémiai.

ÓMAGYAR KÓDEXEK KLARISSZA APÁCÁK HASZNÁLATÁBAN

P. KOCSIS RÉKA

1. Bevezetés

Az ómagyar kódexek történetével kapcsolatban általában a készítési körülményekkel foglalkozunk: a fordítók és a másolók személyét, munkáját, forrásait kutatjuk, de kevesebb figyelem esik ezekre a kötetekre mint olyan könyvekre, amelyeket használatra szántak, és az évszázadok során valóban használtak is. Tanulmányom célja az, hogy a lapszéleken fennmaradt marginálisok, használati nyomok alapján feltérképezzem az ómagyar kódexek azon csoportját, amely klarissza apácák tulajdonában és használatában volt, illetve lehetett. A külső érvek alapján hozzájuk köthető kódexek bejegyzéseinek áttekintése és csoportosítása után, a tapasztalatok fényében vizsgáltam át a többi kódexet, klarisszáknak tulajdonítható nyomok után kutatva. A marginálisok bemutatásával egyrészt hozzá szeretnék járulni mindahhoz, amit a klarisszák olvasási, könyvhasználati szokásairól már tudunk (vö. Schwarcz 1994), másrészt adalékokat nyújtani az ómagyar kódexek – különösen is az Érdy-kódex – 16–18. századi használatához, utóéletéhez.

2. A klarisszák és a könyvek

Az Assisi Szent Klára által 1212-ben alapított klarissza rend magyarországi működése 1240-ben kezdődött, és egészen az 1782-es feloszlatásig tartott. Hat zárdában éltek a középkorban klarisszák, melyekből a 17. századra csak a pozsonyi és a nagyszombati zárdá maradt fenn, de azok lakói is több alkalommal menekültek el, majd tértek vissza (Schwarcz 1994: 10; F. Romhányi 2000: 114, 163). A magyar kódexek sorsa szempontjából fontos momentum, hogy az ország biztonságosabb, északi részén levő klarissza közösségeknél találtak menedékre – kódexeikkel együtt – a domonkos apácák is.

Szent Klára attribútuma a könyv, amely azonban nem az olvasmányokat, hanem az általa írt Regulát jelképezi. A Regula és a 17. századtól érvényes megreformált előírások az olvasásról is rendelkeznek. Schwarcz Katalin kutatásai alapján úgy tűnik, a klarisszák életében a könyveknek nagyon fontos szerepe volt, „szívesen olvastak, fontos volt számukra a könyv. Egész életüket, a rendbe lépéstől egészen halálukig végigkísérte...” (Schwarcz 1994: 27). Tanúskodnak erről olyan levélrészletek, mint például Jakusics Anna Franciska beszámolója gróf Batthyány Ádámnak a Rohoncra történt menekülésről: „ez úti Jarassom mind azon által nekem karos uolt egi Breuiariomom uolt azis ki esset a hintobul...” (Schwarcz 1994: 10). De említhetjük a Virginia-kódex gyónási utasításai között található „Es keuantam masnak tudomanját. ruhaýt. kwnýuet...” mondatot (VirgK. 8: 2–3), vagy az 1714-ben keletkezett és fennmaradt Rendtartás előírásait, mely a közösségi olvasás (zsoltosma mondása, asztalra olvasás) mellett az egyéni olvasásról is részletekbe menően rendelkezett. Ennek alapján ebéd után az apácáknak a cel-

lájukban kellett olvasniuk, mégpedig figyelmesen, mert a személyes élmény mellett fontos volt, hogy ezeket egymással is megbeszéljék, és aki ezt nem teljesítette, büntetést kapott (a Rendtartás vonatkozó részeihez l. Schwarcz 1994: 26–27). A könyvek szerepéről, fontosságáról, az apácák életében való jelenlétükről természetesen maguk a fennmaradt kötetek is tanúskodnak. Schwarcz Katalin munkájában (1994) sorra veszi a kéziratos és nyomtatott műveket, a klarissza szerzők munkáit, működését, valamint a könyvleltárak tanulságait. A kódexekkel kapcsolatban ő elsősorban a possessor bejegyzésekre koncentrált, az egyéb kéziratos bejegyzésekre inkább csak utal. Munkámban tehát ezeknek az egyéb, apácák által hagyott nyomoknak a segítségével szeretném feltérképezni, hogy milyen módokon használták a 15–16. századi kódexeket a későbbiekben a klarissza kolostorok lakói.

Először Schwarcz Katalinnak a proveniencia bejegyzésekre és a feltárt kódextörténetekre alapozott csoportosítása (i. m. 12–13) nyomán néztem végig azokat a kódexeket, amelyek valamelyik időszakban klarissza tulajdonban lehettek. Schwarcz szerint a korábbi kutatásokat alapul véve a 17. századra elkerült tőlük a Jókai-, Tihanyi, Nagyszombati, Lobkowicz- és Debreceni kódex, viszont kerültek hozzájuk másoktól, így a 17. században a pozsonyi és nagyszombati klarisszák birtokában valószínűleg a következő kódexek voltak:

1. Klarisszák számára készült: GuaryK., KazK., NádK., SimK., VitkK., WeszprK.
2. Domonkos apácáktól: CornK. (benne: BodK., Könyvecse, PéldK., SándK.), ÉrsK., HorvK., ThewrK., VirgK., WinklK., DomK., KrisztL., MargL., GömK.
3. Domonkosoktól, eredetileg pálos: CzechK., FestK.
4. Egyéb: LányiK., JordK.

3. A klarissza bejegyzések jellemzői és csoportosításuk

A bejegyzéseket tehát a néhány bizonyosan klarisszák által írt bejegyzés jellege alapján kezdtem el gyűjteni. A „jellegzetes klarissza írás” általában vékony tollal, sötét tintával íródott, és a betűszarak hosszúk. Hangjelölés szempontjából elmondható, hogy a palatálisokat kétjegyű betűkkel jelölik, a legtöbb esetben a második tag az *-i*, a /cs/ hangot rendszerint *cz*, a /j/ hangértéket általában *i* jelöli. Az /á/, /é/ hangokat legtöbbször *a*, *e* jelöli, de már az ékezetek is megjelennek, az /ö/, /ő/ hangértékek jelölését viszont valamilyen mellékjellel, általában két ponttal oldják meg. A vonalvezetésre jellemző, hogy bizonyos betűk, pl. a *p* „talpakat” kapnak. A hosszú mássalhangzók nem kettőzöttek, az *s*, *sz*, *z* hangértékek és betűk terén némi tarkaság tapasztalható (a példákat lásd később a bejegyzések részletes ismertetésénél). Jellegzetes betűformák a nagy *A*, *E*, *I*, a kis *p* és *k*. Itt jegyzendő meg, hogy ettől nagyban eltér, de a tartalmából ítélve szintén klarisszáé egy teljesen más vonalvezetésű, kerekded írás. A kevésbé tanultnak tűnő kezek inkább a kódexek betűformáit másolják, utánozzák. A hosszabb bejegyzések sokszor (nem utalójel funkciójú) keresztekkel kezdődnek. Egyes klarisszák – Csáky Éva Franciska és Újfalusi Judit – írásgyakorlatával Haader Lea (2017) és Lauf Judit (2017) foglalkoztak. Mindketten arra a megállapításra jutottak, hogy létezett egyfajta klarisszákra jellemző írásszokás, mely betűformálási és helyesírási sajátosságokban is megnyilvánult.

A bejegyzéseket az ómagyar kódexek marginálisaira kidolgozott tipológia alapján rendszereztem (P. Kocsis 2017), megtartva az alkategóriákat, de az anyag kínálta nagyobb ernyőkategóriák alá rendeztem őket, szem előtt tartva, hogy nem egy szövegtípus átfogó, elméleti igényű rendszerezése, hanem egy konkrét közösség, közege valós jegyzetelési, bejegyzési gyakorlatának feltárása a cél. A bejegyzések két nagy csoportra oszlanak: a közösségi és az egyéni olvasást tükröző nyomokra. Ez összhangban van a klarissza olvasási gyakorlatokról fentebb elmondottakkal. A közösségi olvasás nyomaihoz tartoznak azok a bejegyzések, amelyek egyfajta „könyvtárosi” szemléletet, rendszerező tevékenységet, gyakorlatot mutatnak: a szövegek emendálása, korrigálása, igazítása saját ízléshez, nyelvállapothoz, a használhatóságot segítő indexek, tartalomjegyzékek készítése, a tulajdonlást jelző bejegyzések és utasítások a felolvasónak vagy másolóknak. Az egyéni olvasás nyomai két, minőségében nagyon különböző irányba mutatnak: az értő olvasók bejegyzései, valamint olyanoké, akik kicsit naivan, szinte firkapapír- vagy rajzlapszerűen használják az üres felületeket. A létrejött csoportosítás:

I. A közösségi használat nyomai

1. Possessor bejegyzések
2. Tartalomjegyzékek
3. Utasítások másoláshoz, felolvasáshoz: felszólítás, szövegszakasz elejének, végének jelölése, tartalom megadása
4. Szövegkiegészítés
5. Nyelvi javítások

II. Az egyéni használat nyomai

1. Possessor bejegyzések
2. A szöveg kiváltotta reflexiók
3. Ajánlás, figyelmeztetés
4. Egyéb használati nyomok: firkák, rajzok, tollpróbák

4. A bejegyzések részletes bemutatása

4.1. A közösségi olvasás nyomai

Ezek közül a legegységelműbbek azok a possessor bejegyzések, amelyek valamely közösséghez, annak tulajdonához kötnek egy-egy kötetet. Ezek lehetnek „szárazabbak”, vagy bőbeszédűbbek. Tényszerűek a pozsonyi rendházból: *Sorores Conuentus Posoniensis de Veteri Buda* (VirgK. kötés), *Conuentus Posoniensis* (KazK. előzők), *Pro Sorore Conuentus Posoniensis* (NádK. kötés). Személyesebb és nem is csak a birtoklás tényét, hanem a másoló személyét és halálának időpontját is rögzítő bejegyzés az ÉrsK. elejéről, mely a név alapján Nagyszombathoz köti a kódexet: *Ez a kónuf Testeletes becóletes Conuetti Melet egi apaca Irta Mater Anna Franciska harmic Noci ezdedős koraban holt megh die 18 Juli Anno 16502[!]*. Akiről itt szó van, Orbovai Jakusich Anna Franciska 1646–1652-ig volt a nagyszombati kolostor apátnője (Schwarcz 1994: 79).

A tartalomjegyzékek írása a rendszerező tevékenységnek egy olyan szintje, mely a leginkább „könyvtárosi” jellegű. Nem is szoros értelemben vett jegyzékekről beszélünk, sokkal inkább úgy tűnik, hogy bizonyos tematikák, szövegegységek kerülnek megnevezésre, kiemelésre a kötések belső felén vagy az előzéklapokon. A Pozsonyt megjárt kódexekben feltűnően hasonló jegyzékek szerepelnek:

Eben az kónjuben Vagyon
Sz Dorotheia Aszoni Elete
Sz Agotha Aszonie
Sz Ilona Kiralneie
Sz Potencjanaie
Sz Iuljanaie
Sz Margit Aszonie
Sz Praxeclise
Sz Iustinaie
Sz Agnese
Sz Lucjaie
Sz Berecz Püspöke
Mind Szent Napi Predikacjo
Halotak Napi Pre
Az Szent Apostolokrol Valo Irasz
Masz Szep Peldakis
 (CornK. kötés)

Szent Christinaj
Nagi Boldog Aszoni
Az Szerzetes eletrül ualo Iras
 (HorvK. előzők)

Eben az Kónuben vagion
Sz Eufrusina Elete [az eb]
eből Sz Apoloniaj
Sz Aduigai
eből Sz Adoriani
Sz Sofiaj
Sz Atlexiuse [sic!]
Sz Maria Egip
sziakaj
 (NádK. kötés)

Eben az kónibe vagion
Sz Barlam es Sz Iosafat elete
Sz Vrsolai
Sz Alexi
 (KazK. előzők)

Eben az künivben van Sz Ferencz Atiank elete
 (VirgK. kötés)

Eböl Virag Vaszarap estue Nagi Cziütör estue oluaszna
 (WeszprK. borító)

A bejegyző kéz személyével többen foglalkoztak, az azonosítás ennek ellenére eddig még nem sikerült (Lázs 1981: 676–677; Pusztai–Madas 1994: 9–10; Schwarcz 1994: 14, 17). Tevékenysége azonban fontosabb, mint a kiléte, mert egyedülálló módon köt össze egy kódexcsoportot.

Sok esetben a tartalomjegyzékeket készítő kéz, de mások is utasításokat adnak a lapszéleken. Ezek egy része a felolvasónak, más része a másolónak szólhat, sokszor pedig eldönthetetlen, hogy melyikőjüknek. Azok az egyértelműen másolásra felszólító bejegyzések, amelyek az *ír* ígét tartalmazzák. A másolásra kijelölés egyértelmű nyoma annak, hogy a 15–16. századi szövegeket a későbbi századokban is – de nagyjából 100 év elteltével még biztosan –, mint példánynak használták.

A Cornides-kódexben több kéz is dolgozott, ezek közül egyik (valószínűleg a tartalomjegyzékes) az adott szövegszakasz olvasásával kapcsolatban tesz megjegyzést, amely azonban félig le van gyalulva, így egy része olvashatatlan: [*Mindenszentek napján Kel olvasni* (CornK. 92v). Egy másik, gömbölydedebb írás a másolásról rendelkezik itt és a Példák könyvében (valaha feltehetően egy kódex lehetett, vö. Lázs 1981): *ez az leg elso Pelda at kit kel irni* (CornK. 212), *it vége vagyon* (CornK. 216v), *ezis hoza ualo ezt is Le kel írnya* (PéldK. 13r – e bejegyzés első fele valószínűleg másik kéztől

származik, a későbbi kéz nem tarthatta elegendőnek a korábbi utasítást, pontosította), *it vege vagyon* (PéldK. 14v). Feltehetően a felolvasó eligazodását segíti egy lapalji bejegyzés: *Fordécs két levelet* a lap alján (ÉrsK. 424), majd a hozzá kapcsolódó *It keszd el* a megfelelő lap tetején (ÉrsK. 429). Hasonló indítékból készült bejegyzéssel más kódexekben is találkozni: *It Végeződik Szt Eufrosinának élete* (NádK. 227v), *Sz Ferencz A[tyánk] életinek vighe* (VirgK. 56v). A Weszprémi-kódex tartalommegjelöléséről már esett szó – ez a kéz a kódexben is jegyzetel: *It kesdik* (WeszprK. 7v), *mikor / el Vigzik [...]/ az imadk[...]/ bul ...[...]/ Nagi Czoë / töertokoen / C oluozion* (WeszprK. 28), *Edig* (30v). A ThewrK. egy lapalji margóján pedig a következő bejegyzés szerepel: *böthben ezt kel mondaný. döcsö/sef. .jicsiret teniket Uram / örök docsusigne kiralá* (ThewrK. 33v), és egy valószínűleg klarissza kéztől származó témamegjelölés: *sent ana asoni imacaga* (ThewrK. 61v).

A rendszerezésen és szövegkijelölésen túl a tartalomjegyzékes kéz, valamint más kezek is a szövegek javítását, esetenként valószínűleg olvasásra való előkészítését is végzik. Jellemzően egy-két szövegegységet igazítanak a saját ízlésükhöz vagy nyelvválapothoz (vö. Haader 2005). Helyenként az érthetőség kedvéért is szükség van erre a munkára, ha a másoló kihagyott valamit, vagy más módon rongálódott a szöveg. A Nádorkódex egy helyén valószínűleg másoló kihagyás történt: „ki menven kedeg az apat, Le esec 9 elotte az ifyv ýmadsagot teven / le úlenec” (NádK. 209v). A szövegből hiányzik egy mozzanat, melyet a klarissza emendátor egy lapszéli jegyzettel orvosol, utalójellel az *ifjú* után szúrva két tagmondatot: *konyoroghuén az Apaturnak hogj fogadná bé eötet az kalastromban* (NádK. 209v). A Bod-kódexben egy kéz egy iniciálénak kihagyott helyre a *Regentem* szót szúrja be, mert valószínűleg túl in medias res kezdetűnek tartja a szöveget eredeti formájában: „isten ég zent iambornak , ill'en rettenetes dolgot mutata” (BodK. 16r), és az eredetileg kis *i*-ket is nagy kezdőbetűkké alakítja (vö. Korompay-Pusztai 1987: 91, 1. lábjegyzet). Hasonló vonalvezetésűnek tűnő kéz a Cornides-kódex utolsó példájának hiányzó eleje helyett a margóra bejegyzi, hogy *Vala egi Toluai ki lakik vala egi erdőben ez mikor latot volna...* (CornK. 211r) – és a példa az eredeti szöveggel folytatódik: „nemely zerzetevsseket bemenny az erdevben kyben ez toluay lappag vala” –, teljessé és felolvashatóvá téve ezzel a szöveget. A másik eset, amikor a szöveg ugyan jó, de a jegyzetelő szerint valamiért javításra szorul. A 17. században biztosan klarissza tulajdonú kódexek közül az Érsekújvári, a Nádor- és a Kazinczy-kódex első sorban szavak javítását tartalmazza, de olykor morfológiai javításokat is végeztek. Az ÉrsK.-ben főleg a passiónál alapos korrekciókat végzett egy kéz fekete tintával – Lauf Judit (2017) szerint maga Újfalusi Judit. A szövegek hangjelölését, helyesírását is javítgatta, de feltűnően sok olyan szót cserélt le, amely valószínűleg régies volt, pl. *mýnd eeth által* → *Ecczaka* (ÉrsK. 66), *Azert Crýstwsnak elsew kennyáert* → *erös* (ÉrsK. 67), *zynten fejér* → *Tiszta* (ÉrsK. 68), *newezetról* → *Titulusrol* (ÉrsK. 71), *ydegokel* → *Szejakal* (ÉrsK. 72). (További példákra l. Haader 2009: 39.) Ugyancsak a szavak régisége lehet az oka a KazK. javításainak, ahol Szent Anna életénél a rokoni fokok megnevezéseit javítgatja a későbbi klarissza olvasó: *ikömmnek* → *Nagi Aniamnak* (KazK. 27v), *ikömet* → *Nagy Aniamot* (KazK. 27v), *onokad* → *öczed* (KazK. 29r). A NádK.-ben egy szintén fekete tintával dolgozó kéz (talán ugyanaz, aki a szövegek végét bejelöli és ki egészíti) a helyesírási javítások mellett néhány szót is változtat, egyértelműsíti a jelentést,

apró betűs interlineáris betoldásként: *marhaua* → *gazdaghsaggal* (NádK. 201r), *zaz penzt* → *forint* (NádK. 210v) stb.

4.2. Az egyéni olvasás nyomai

A legegyénibbek a possessor bejegyzések vagy inkább névbejegyzések, ugyanis sokszor nem is klasszikus tulajdonosbejegyzéssel találkozunk, hanem a nevek beíráásával. Ezek olykor bizonytalan vonalvezetésűek, ami azt feltételezi, hogy az adott apácák nem voltak mesterei az írásnak, inkább csak próbálkozhattak. Bár a később tárgyalandó figyelmeztetéseket is tekintetbe véve lehet, hogy szükséges volt a nevüket bejegyezni, hogy mások ne tulajdonítsák el az olvasott köteteket. Egy kihúzott tulajdonosi bejegyzés található a Guary-kódex első kötéstáblájának belső felén, mely szerint *Emerencia Mesurecki*-é volt a kézirat. Hasonló szerepelhetett a Gömör-kódex régi kötéstábláján, ahol a *Sor. Katarina Constancia* volt olvasható. Mivel a kötetet 1852 márciusában újra kötötték, csak Mátray Gábor tudósításából tudjuk, hogy az elpiszkolódott hártakötésen íráspróbák között a fenti név volt olvasható. A név valószínűleg Révay Katalin Konstancia pozsonyi klarissza főnöknöt jelölte, akinek az életéről 1693 és 1747 közöttől ismerünk adatokat (Haader–Papp 2001: 22–23). Hasonló a Példák könyvében szereplő *Soror Frusina* bejegyzés (PéldK. 10v és 11r). A kódex főszövegének vonalvezetését utánozza bejegyzésében a ThewrK. *Soror kató*-ja (ThewrK. 85r). Egy Barbara nevű apáca két kódexben is megörökölte a nevét: *Vrsula Barbara* a Gömör-kódexnek akkor még első lapján (GömK. 11) és *barbara* (JordK. 55r) formában a Jordánszky-kódexben. E kódex esetében ez az egyetlen klarissza bejegyzés, mely a proveniencia bejegyzés mellett az apácákhoz köti a kódexet. Nem saját név bejegyzése, de valakinek tulajdonító bejegyzés szerepel a Weszprémi-kódexben: *Az Somodi nenem kónue ez* (WeszprK. 58r).

A marginálisok közül a leginkább klasszikusak és legváratlanabb tartalmúak a szövegre valamilyen szempontból reflektáló bejegyzések. Ezek mentén indult el az olvasástörténet felől közelítő kutatási irány, mert ezeken keresztül ragadható meg leginkább a befogadói élmény. A klarisszák nagy számban hagyták hátra fohász vagy „invokáció” funkcióban Isten vagy szentek neveit, amelyek olykor épp a tollpróba határán mozognak. Ilyenek: *en Istenem* (WeszprK. 58r), *emedes Istenem segec engemet erre az konre* (ÉrsK. 77), *Jesus Maria* (KazK. 102r), *Jesus Mar[!]* (ÉrsK. 156). Magával a szöveggel foglalkozó bejegyzések például a szereplő megnevezése a margón: *Maria magdalena* (WeszprK. 51v), valamilyen információ kiemelése: *Szent Ferencz Apianak neue uolt peter fy Bernard* (VirgK. 11v), vagy egy tekintélytől vett idézet lejegyzése: *Egészvilági boldogságoknál boldogságosb, az lölki dolgokban egyedül foglalatoskodnyi; így irta meg Eugenius P.* (KazK. 102r). És végül a szöveg kiváltotta érzelmi reflexiók: a Kazinczy-kódex scriptorának „*eg aue mariat ker aký irtha*” kolofonjával együttérző bejegyzés: *segeni* (KazK. 29v), valamint az Érsekújvári kódex margóján a békességes együttélésről szóló résznél: *Minden ember az emaga zemeben neze meg az gerenddat az utan pizkalia az maseban az zalkat* (ÉrsK. 342). Ebből a bejegyzésből a kolostori élet nehézségeibe is betekintést kapunk.

A nagyon is tudatos, olvasásra is reflektáló szövegek az ajánlások és a figyelmeztetések. Ezek közül vannak egy kéztől származók is: Balassa Mária Viktória – 1691–1694 között nagyszombati apátnő – jegyzi be őket egy-egy általa birtokolt

kötetbe. Az egyiket, a Lányi-kódexet Vlasich Franciskának ajándékozta, ahogy a szövegben olvassuk: *Anno 1689 Die 27 DeCembris Adom Szent Prophessioia Napian Ezta kónjuet Soror Catharina Franciska Vlassichnak Emlekezettől hofi Sorgalmatossan tanullia Oluasnÿ Sor Maria Victoria Balassa Ordinis S: Clarae.* (LányiK. előzéklap). Ugyanő a Czech-kódexbe egy figyelmeztetést ír, mely a kötet aktív használatának a bizonyítéka: *Ez akönju Mienk Sr Maria Victoriaÿ. Szenki el ne uegie. Mert Penteki Imadcsagimot el kel hadnom és biszonial annak alelkin uan aki el uesti es meg nem agia aki Elő uesti helire tegie hofi bönt Ne ualiak miata* (CzechK. 42). Más kéztől hasonló stílusban íródott, de a könyvet közösségi tulajdonként megnevező bejegyzés olvasható a Guary-kódex hátsó kötésének belső oldalán: *Az Giermekék hazaban valo kóniu Az pokolról es az ü kinairul [...] Senki el ne vegie az ki el veszi megh agia* (GuaryK. hátsó kötés). Az utóbbi bejegyzések távoli rokonai a középkori könyvtákoknak, amelyeket a lopni szándékozók elrettentésére írtak a könyvek elejébe (vö. Drogin 1983).

Az egyéni olvasást, de legalábbis valamilyen használat nyomát tükrözik a kevéssé tartalmas, de annál informatívabb egyéb nyomok: a firák, rajzok és tollpróbák. Azért is szerepelnek ezek együtt, mert sokszor nem vonható meg egyértelműen a határ közöttük. Részen emiatt, részen pedig azért, mert egy-egy kódex használatáról többet mond el a bejegyzések összessége, mint azok típusai, ezeket kódexenként mutatom be. Tizenkét kódex tartalmaz több-kevesebb ilyen típusú bejegyzést, amelyek leginkább, de nem kizárólagosan az előzéklapokon fordulnak elő, valójában bármely lapszél megfelelő. Nagyon jellemző, hogy ezek írásgyakorlásra szolgálnak. A GuaryK. kötéstáblájának belső felén ábécékezdemények, nagybetűk, *Jesus Maria* névbeírás és egy *jo Az ki Istenben Bi*[...] kezdetű bejegyzés található, a hátsó kötésen pedig egy *Memento Mori* és *Eternum Non Pecabÿs*. A gyermekek házához való tartozás miatt is (l. fentebb az idézett bejegyzést), valamint mert a kódex írása szépen kidolgozott könyvírás, felmerülhet, hogy ezen tanultak volna olvasni és írni. A ThewrK. egy lappárjának alját valaki számtalan *p*, *G*, *M*, *k*, *b*, *e* betűvel dekorálta, ezek esetében egyértelmű a betűformák gyakorlása (ThewrK. 28v-29r). Sok betűpróbával és tollpróbával találkozunk a Cornides-kódexben, de ezek akár még a domonkosoktól is származhatnak, elég korainak tűnnek a tintaszín és a betűformák alapján (vö. pl. CornK. 1r, 1v, 2r, 208r, 211r), és van pár 17. századnak tűnő is (CornK. 13v, 14r). Számok és egyéb beazonosíthatatlan jelek szerepelnek a HorvK. már említett előzéklapján is, és néhány betű az 1. lapon. Szintén pár betűt írt valaki a WeszprK. és a WinklK. néhány lapjára (WeszprK. 1r, 32r, 52r, WinklK. 83v, 89r, 178v). Az ÉrsK. előzéklapján világosabb tintával szintén néhány – olykor kiolvashatatlan – mondattörredék, nyilvánvalóan tollpróba áll: *Jesus marÿa seg kes; býzon segenenket* (ÉrsK. előzéklap). Ez az egyetlen kódex, amely grafikus marginálist is tartalmaz: egy szövegrész aljára két madarat (talán galambot) rajzolt ugyanaz a kéz (ÉrsK. 162, 163). A kódex bizonyos szövegegységeinek elejét és végét egy kéz keresztekkel jelölte meg. Ezek kapcsán bizonyította Lauf Judit (2014), hogy a nagyszombati kolostorban élő Újfalusi Judit 1712-ben megjelent Makula nélkül való tükör című munkájához magát az Érsekújvári kódexet használta. A GömK.-be egy „primitív kéz” kétszer is elkezdte beírni az Üdvözlégység Mária... szövegét, az első esetben még a *d-t* is fordítva, inkább *e*-nek olvashatóan alakítva (GömK. 99, 103). Hozzá hasonló a KazK.-be jegyző kéz, aki főleg kiolvashatatlan szavakat hagyott hátra (pl. KazK. 15v). És végül ide tartozik a Simor-

kódex egy bejegyzése: *posonika* (SimK. 1v), egy másik, kiolvashatatlan szó és betűpróbák (SimK. 2v, 7v).

5. Az Érdy-kódex klarissza apácák használatában

Bizonyos kódexekben, amelyek külső bizonyítékok (pl. possessor bejegyzés, előkerülési körülmények) alapján nem köthetők a klarisszákhöz, illetve Schwarcz Katalin szerint korán elkerültek a rendtől, a 17. századi bejegyzésekhez mégis nagyon hasonlókkal találkozunk. Különböző marginálisok és bejegyzések nyomán a Tihanyi, a Nagyszombati és a Jókai-kódex kapcsán érdemes átgondolni a klarisszáktól való elkerülés időpontját. Az Apor-kódexről analógiák miatt feltételezi a szakirodalom, hogy Nagyszombatban lehetett, ezt a kötetábla marginálisai talán meg is támogathatják.

A továbbiakban részletesebben az Érdy-kódex marginálisaisal foglalkozom, mert a szakirodalom a kódexet általában nem köti a klarisszákhöz, pedig Haader Lea a kódexkiadások tanulságaival foglalkozó cikkében felveti, hogy „[a] különböző kódexekbe bejegyző utólagos idegen kezek között azonos kezek is vannak. [...] Pillanatnyilag több gyanúm is van, amelyek még megerősítésre várnak [...] Viszont kétségtelenül azonos (primitív írású) kéz írt be az ÉrsK. 149. és 153., valamint az ÉrdyK. 17. lapjára” (Haader 2009: 39–40).

Az Érdy-kódex korai történetéről csak annyit tudunk, hogy összeállítója és lejegyzője karthauzi szerzetes volt, aki valószínűleg a lövöldi kolostorban alkotta művét. A kötet a 19. század első felében a nagyszombati érseki szeminárium könyvtáráé volt (Volf 1876: xii). A két időpont között a kódex lapjain annak több használója is nyomot hagyott. Az általában rövid bejegyzések írásképét vizsgálva legalább három kéz elkülöníthető: egy „szálkás”, egy „apróbetűs” és egy „kerekded, belejavító” kéz. Az utóbbi kéz – mivel javításait főleg a szövegközben, betűket igazítva végezte – ennek a vizsgálatnak a továbbiakban nem képezi tárgyát. A „szálkás kéz” viszont – amelyre Haader Lea is utal –, az egész biztosan klarisszákhöz köthető ÉrsK.-ben is nyomott hagyott, az „apróbetűs kéz” bejegyzéseihez pedig nagyon hasonlókkal – esetleg szintén tőle származókkal – más klarisszáknál járt kódexekben is találkozunk.

5.1. A „szálkás kéz”

Ez a kéz az Érdy-kódex mellett tehát az ÉrsK. lapjain tűnik még fel. Mindkét kódex nagy terjedelmű, és marginálisokban is bővelkednek, amely az aktív későbbi használat lenyomata. Az Érsekújvári kódex a Nyulak szigeti scriptoriumban készült, innen vitték magukkal a domonkos apácák Nagyszombatba. A nagyszombati állomás lenyomata a kötetábla már említett bejegyzése: *Ez a kónuf Testeletes becóletes Conuetti Melet egi apaca Irta Mater Anna Franciska harmic Noci ezdedós koraban holt megh die 18 Juli Anno 16502[!]* (Madas–Haader 2012: 18). A kódexet 1618-ban a továbbköltöző apácák tehát valószínűleg nem vitték magukkal, hiszen 1652-ben is, és 1712-ben is Nagyszombatban volt (Lauf 2017: 300, részletesebben l. Lauf 2014). A kódexbe jegyző későbbi kezek száma legalább tíz (Haader 2009: 38).

A két kéz betűformálása, a mondat szerkesztés és az íráshibák valóban kétségtelenül azonos bejegyzőre vallanak. Mind a tinta és az íráskép, mind a bejegyzési mód, valamint a marginálisok témája, célja is egyezik. A kéz egyfajta emendáló tevékenységet végez: számára nehezen értelmezhető vagy tényleg hibás helyeket alakít át. A javítási

módszere általában a sorok végére való bejegyzés. Nem töröl, viszont ikszeket használ utalójelként. Fekete tintával és vékony tollal írja szálkás betűit, a vonalvezetés bizonytalan, „remegős”. Jellegzetes betűformák a hurkolt *k*, az *a*, *e* (és kapcsolása a következő betűkhöz), *r*, *n*.¹

A kéz bejegyzései az ÉrsK.-ben:

Locus	Marginális	Főszöveg	Megjegyzés
ÉrsK. 149	<i>tartunk</i>	Ighaz beekeseegheth][² wr ystennel	Betoldás a lap alján utalójellel.
ÉrsK. 152	<i>lutn</i>	az erek wezedelmre][Betoldás a margón utalójellel. A szó végén az <i>i</i> -t a bejegyző lehagyta.
ÉrsK. 153	<i>ualakiakar ueni</i>	?	Bejegyzés a lap alján utalójel nélkül. A szöveg a Szentlélekről szól.
ÉrsK. 156	<i>Iesus Mar</i>	(nem releváns)	Bejegyzés a margón. Feltehetően megkezdett főhász.
ÉrsK. 158	<i>kiul</i>	Mýkeppen az napnak kereksegeth eegh ween zýkrazwan Es feenel][ween	Hozzáatoldás a szóhoz a sorvégen. A bejegyző valószínűleg félreérti a szöveget és a <i>fényelvén</i> olvasatú alakot <i>fénynél</i> kül-re javítja.
ÉrsK. 160	<i>t</i>	Ez czoda][lathwan	Betoldás a szövegben, az eredetileg ragtalan tárgyass főnevet egészíti ki tárgyraggal.
ÉrsK. 160	<i>m</i>	feelelē][melkyl	Betoldás a sorvégen. A rövidített nazális feloldása.
ÉrsK. 380	<i>kes mag</i>	hanem ha ember meg zerzi magat otalmazni	Betoldás a margón. A <i>zerzi</i> második <i>z</i> -je fölött valamilyen jel, feltehetően ez a javítás szándékolt helye.
ÉrsK. 380	<i>n – an</i>	ha meg gyonywk az mý bwnwnket hýw][Es ýgaz][az wr ýsten Es meg boczattýaa	Betoldás a szövegközben. A szöveget félreértve az <i>Úristen</i> jelzőit határozószókká alakítja.
ÉrsK. 381	<i>lopaas</i>	kereset ýozak wsurabol ragadozasbol wrsagbol	Bejegyzés a margón.
ÉrsK. 486	<i>hamis</i>	az sok fáýtalansagaert	Javítás a sorvégen, a <i>fajtalan</i> szó kihúzáva.

¹ A betűformákkal kapcsolatos megállapítások Haader Lea szíves írásbeli közlése alapján.

² A jel a marginális helyét jelöli a szövegben.

Esetleg ennek a kéznek a bejegyzéseit látjuk még a következő helyeken: ÉrsK. 362, 382, 408; 162, 163.

A kéz bejegyzései az ÉrdyK.-ben:

Locus	Marginális	Főszöveg	Megjegyzés
ÉrdyK. 36	<i>nem</i>	mýnt az poganok · kýk ýstent][ýsmerýk	Betoldás a margón, jellel a helyére utalva. Helyes javítás.
ÉrdyK. 44	<i>hogi</i>	awagý termeezetnek terhes volta hogý ha ember...	Marginális betoldás. Talán a <i>hogi</i> más helyesírása miatt.
ÉrdyK. 44	<i>hogi</i>	mert][az emberý bolond-ságot Nem ýllýk...	Marginális betoldás utaló-jellel.
ÉrdyK. 111	<i>lezzen</i>	Es ez ýegýe týnektek][Leltek...	Betoldás a margón jellel a helyére utalva. A névszói állítmányt kiegészíti a <i>segédigével</i> .
ÉrdyK. 111	<i>socsaggos</i>	Es azonnal Leen nagyý sokassaagh az angýallal	Javítás a margón. A szövegben a <i>sokassaagh</i> kihúzva.
ÉrdyK. 111	<i>foldon</i>		Betoldás a margón. A nehezen olvasható <i>-lal</i> kihúzva, talán A-ra átírva. Az átalakított mondat olvasata: <i>és azonnal lén nagy sokságos angyal [a] földön</i> .
ÉrdyK. 112	<i>zent</i>	Hanem hogý az ýew vala testhben	Betoldás a margón utaló-jellel. A szövegben az <i>az</i> iksszel áthúzva.
ÉrdyK. 149	<i>io hit nekul</i>	ýo tetemenýe embernek semýe lezen][Betoldás a lap tetején utaló-jellel a helyére utalva.
ÉrdyK. 159	<i>fogua</i>	Meegh kezdettwl][meegh leek zerezethwen	Betoldás a margón utaló-jellel.
ÉrdyK. 162	<i>uezi</i>	mýkppen az fenesseegh es az haýnal el ýzýk az homalýosságot...	Betoldás a lap alján. A szövegben a cserélni kívánt ige megjelölve.
ÉrdyK. 301	<i>adrian</i>	Es zalla Adorýan chazar az feýedelemseegben	Javítás a szó fölött a lap tetején.
ÉrdyK. 419	<i>?izent</i>	mert mýkoron az býnból meg][wr isten ees ottan hozýaa teree	Betoldás a margón utaló-jellel. A betoldás olvasata és szándékolt helye nem egyértelmű.
ÉrdyK. 496	<i>o maga</i>	ký zalla kwppan herchegh ellen][Betoldás a margón a sor előtt, megfelelő helyen.

5.2. Az „apróbetűs kéz”

Az Érdy-kódexbe bejegyző „apróbetűs kéz” marginálisaihoz nagyon hasonlókkal még a Jókai- és a Nádor-kódexben találkozunk. A három kódex marginálisait összeköti, hogy sötét tintával íródnak, a bejegyző a sorközbe jegyzetel, számára régies szavak újabb megfelelőit adja meg, a főszöveg szavait nem húzza ki, csak föléljük írja a glosszákat.

Példák az Érdy-kódexben:

(üres, kihagyott hely, előtte latin) → *ugi mod* (ÉrdyK. 535 – a betoldás egy üres részen van, nem világos, hova tartozik), *kattroknak* → *latro* (ÉrdyK. 536), *zaztoya* → *?saslo.ia* (ÉrdyK. 536), *Nekyk* → *nimeli kit* ’némelyikét’ (ÉrdyK. 616), *Nekyt* → *nimeli [...]* (ÉrdyK. 616), *zeren zertte* → *Szer[...]* (ÉrdyK. 617), *jöllehet* → *Csak* (ÉrdyK. 618).

Példák a Jókai-kódexben:

ezenne → *ani* ’annyi’ (JókK. 4), *eleuelatny* → *uilag* (JókK. 5), *eleuelattuum* → *előre* (JókK. 5), *holual* → *regel* (JókK. 5), *olyma* → *mint* (JókK. 10), *ewnenbenneten* → *magaban* (JókK. 10), *velem zerkhewt* → *zerződuen* (JókK. 10), vg̃ *uala ewn belewle kywl* → *elmeie* (JókK. 10), *elezteby* → *előbi* (JókK. 10), *monnofelnek* → *minden* (JókK. 12), *ezyūlagotm̃ya* → *?zerte* (JókK. 13)

Példák a Nádor-kódexben:

marhauual → *gazdaghsaggal* (NádK. 201r), *zokas zerent meg ieg̃oze vtet* → *el* (NádK. 201v), *zaz penzt* → *forint* (NádK. 210v)

A példák közötti hasonlóság szembetűnő: nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy mindhárom kódex esetében klarissza bejegyző állhat a szövegek mögött, de a kézazonosságot az ÉrdyK. szövegeinek feltűnően alacsonyabb színvonala miatt nem lehet egyértelműen kijelenteni. A JókK. története szempontjából azonban az összefüggés mégis fontos momentum: ezzel a kódexszel Schwarcz mint a klarisszáktól a 17. század elején elkerült kódexszel számol (Schwarcz 1994: 13). A betoldások azonban nagyon hasonlóak más 17–18. századi klarissza bejegyzésekhez – az íráskép mellett a hangjeölés is ezt erősíti, hiszen jelen van már például a két pontos *ö*, az *u*-nak még lehet /v/ a hangértéke, továbbá más sajátosságok is megjelennek, mint a nem kettőzött hosszú mássalhangzók. Schwarcz megállapításának szakirodalmi háttere valószínűleg Volf György azon meglátása lehetővé teszi, mely szerint a kódexet nem klarissza apácák birtokolták. Egy(!) helyen ugyanis a „my attyank Bodog ferenc” megnevezésből a „mi atyánk” törölve van (Volf 1878: xii). Mivel azonban a kódex későbbi történetéről csak annyit tudunk, hogy Nyitrán került elő, a bejegyzések hasonlósága miatt feltételezhetjük – a kihúzás ellenére is –, hogy tovább volt klarissza környezetben.

Az Érdy-kódex esetében önmagában a szálkás kéz jelenléte kétségtelenné teszi, hogy klarisszák tulajdonában is volt. A Nádor-kódex írása egy kicsit más jellegű, rendezettebb, és a kódex biztosan járt Pozsonyban is, aminek bizonyítékai a possessor bejegyzés és a tartalomjegyzékes kéz jelenléte. Ha a három írás bejegyzője azonos, a másik két

kódex esetében is felmerülne a pozsonyi tartózkodási hely – a JókK. Nyitrán, az ÉrdyK. Nagyszombatban bukkant fel –, vagy a bejegyző kéz tulajdonosa váltott helyet.

6. Tanulások

A klarisszák által a kódexekben hátrahagyott bejegyzéseket áttekintve, azok jellege ékesen visszatükrözi a Rendtartás által is említett olvasási gyakorlat két színterét: a közösségi és az egyéni olvasást. Előbbiek közé tartoztak a szentek életét, prédikációkat, példákat tartalmazó kéziratok (pl. ÉrsK., KazK., HorvK., WeszprK. stb.), utóbbiak jellemzően inkább az imakönyvek (pl. CzechK., ThewrK.). Ugyanakkor a bejegyzések összességének fényében az is kikristályosodik, hogy egyazon kézirat (például az ÉrsK.) a tényleges használat szempontjából mindkét csoportba beletartozott.

A bejegyzések egységben látásával a klarissza (kódex)olvasási- és íráskultúrába is betekintést nyerhetünk. A bejegyzések sűrűsödése alapján úgy tűnik, hogy fontos olvasmányok voltak a szentek életét tartalmazó szövegek és a különféle példák, passió-részek. Az imák és bibliai szövegek nem vonzzák a javításokat, de ennek egyik oka természetesen az is, hogy ezek kötött szövegek. A klarissza apácák íráskultúrája kapcsán a bejegyzések tükrében elmondható, hogy – úgy tűnik – az olvasás mellett az írásnak is nagy szerepe volt, hiszen sok írástanulásra, -gyakorlásra utaló nyom maradt ránk a kódexek lapjain. Ez a tény, illetve a vonalvezetés és helyesírás egységessége (l. 3. fejezet) valamilyen szervezett oktatást valószínűsít. A bejegyzők íráskultúrája széles skálán mozog, láthattuk, hogy az íráskészség alacsony szintje nem tartotta vissza a bejegyezni szándékozókat attól, hogy gondolataikat, fohászaikat, vágyaikat a margókon örökítsék meg saját maguk és rendtársaik részére. Főleg a hosszabb bejegyzések gyakran kezdődnek egy kereszt alakú vonással, de ez inkább a korra jellemző sajátosság lehet. A latin bejegyzések nagyon ritkák, ha mégis előfordulnak, azok is formulák, ezen és a magyaron kívül pedig más nyelv nem tűnik fel.

Jelen áttekintés egyik hozadéka az is, hogy fény derült arra, hogy Schwarcz Katalin – egyébként egyedülálló munkájában (Schwarcz 1994) – az addig rendelkezésre álló kódextörténeti szakirodalom több feltételes megállapítását vette át (sajnos a legtöbb esetben hivatkozás nélkül), mások pedig rá hivatkozva azokat tényként kezelték a továbbiakban. A későbbi kezek marginálisainak egységben látása több kódex történetével kapcsolatban a szakirodalom által így továbbhagyományozott állításokat kérdőjelez meg, mint például a Nagyszombati kódex és a Jókai-kódex 17. századi provenienciája, a klarisszáktól való elkerülés körülményei és időpontja.

Emellett sejtéseket is sikerült megerősíteni, bejegyző kezeket azonosítani, melyek egyes kódexek későbbi történetéhez adnak hozzá „állomásokat” az utólagos kézjegyek alapján. Ezek közül legfontosabb az ÉrdyK.-et marginálisokkal ellátó egyik kéz azonosítása az ÉrsK. egy bejegyzőjével, aminek következtében az ÉrdyK. története egy újabb biztos momentummal gazdagodik, vagyis hogy a 17–18. században a nagyszombati klarissza zárdában kellett lennie.

HIVATKOZÁSOK

- Drogin, Marc 1983: *Anathema! Medieval Scribes and the History of Book Curses*. Totowa, New Jersey: Allanheld & Schram.
- Haader Lea – Papp Zsuzsanna 2001: Bevezetés. In Üök szerk.: *Gömöry-kódex. 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 26. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 7–134.
- Haader Lea 2005: A nyelvi (ízlés)változás nyomai az Érsekújvári kódexben. In Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest: Argumentum, 103–109.
- Haader Lea 2009: Én édes Istenem, segíts engemet erre az könyvre! A kódexek tanúságaiból. In Korompay Klára – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa – Zsilinszky Éva szerk.: *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. MNyTK. 229. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 35–47.
- Haader Lea 2017: Csáky Éva Franciska és Szent Paszkál életrajza. In Bajáki Rita – Báthory Orsolya – Bogár Judit – Déri Eszter – Kónya Franciska – Maczák Ibolya – Szádóczki Vera szerk.: *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 172–177.
- P. Kocsis Réka 2017: Marginálistípusok az ómagyar nyelvemlékkódexekben. *Magyar Nyelv* 113, 42–58.
- Korompay Klára – Pusztai István 1987: *Bod-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi magyar kódexek 2. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Lauf Judit 2014: Az Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükör: A középkori magyar passióhagyomány nyomai a 18. századi kegyességi irodalomban. *Magyar Könyvszemle* 130, 218–236.
- Lauf Judit 2017: Újfalusi Judit glosszái az Érsekújvári kódexben? In Bajáki Rita – Báthory Orsolya – Bogár Judit – Déri Eszter – Kónya Franciska – Maczák Ibolya – Szádóczki Vera szerk.: *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 299–304.
- Lázs Sándor 1981: A Cornides-kódex körül. *Irodalomtörténeti Közlemények* 85, 671–683.
- Madas Edit – Haader Lea 2013: Bevezetés. In Haader Lea szerk.: *Érsekújvári kódex 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 32. Budapest: Tinta Könyvkiadó, MTA Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztály, MTA–OSZK Res Libraria Hungariae/Fragmenta Codicum Kutatócsoport, 7–59.
- Pusztai István – Madas Edit 1994: Bevezetés. In Pusztai István szerk.: *Nádor kódex 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata jegyzetekkel*. Régi Magyar Kódexek 16. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 7–26.
- F. Romhányi Beatrix 2000: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Katalógus*. Budapest: Pytheas Kiadó.

-
- Schwarcz Katalin 1994: *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században*. Olvasmánytörténeti dolgozatok 6. Szeged: Scriptum.
- Volf György 1876: Érdy-codex. *Nyelveléktár* 4. Budapest: MTA. v–xvi.
- Volf György 1878: Ehrenfeld Codex. *Nyelveléktár* 7. Budapest: MTA. v–xxxiv.

ÓMAGYAR SZÓKÉSZLETTANI ÉS JELENTÉSTANI KÉRDÉSEK AZ APOR-KÓDEX ALAPJÁN: *LÉLEK, SZELLET, SZENTLÉLEK*

KOROMPAY KLÁRA

1. A vizsgálat célja

A címben megjelenő elemek önmagukban is jelzik, hogy az a kérdéskör, amelynek az elemzésére vállalkozom, szorosan kapcsolódik az ún. Huszita biblia világához, annak jellegzetes szóhasználatához, sőt – közvetve – a vele kapcsolatos vita egyik kritikus kérdéséhez, a *Spiritus Sanctus* – *Szent Szellet* megfeleléshez is. Jól ismert tény, hogy a Bécsi, Müncheni és Apor-kódexben ránk maradt első magyar bibliafordítás újra meg újra felveti azt a kérdést, amely legelőször 30 évvel ezelőtt fogalmazódott meg ilyen formában: „Huszita-e a Huszita Biblia?” (Szabó 1989). E három kódexből álló szövegegyüttes kapcsán korán felmerült és később is komoly megerősítést kapott a huszita eredet, másfelől újra meg újra érvek hangzottak el a premontrei, a bencés, újabban pedig a ferences eredet mellett is. Nem célom, hogy a vita történetét ismertessem vagy akár egyes szálait is részletesen elemezzem; még kevésbé célom, hogy bármit is bizonyítani kívánjak. Azt hangsúlyozom, hogy a kérdés ma is nyitott kérdés. Ahhoz, hogy e téren előrelépés történjen, főként két dologra van szükség: egyrészt további előmunkálatokra, másrészt a társtudományok dialógusára.

Ami az **előmunkálatokat** illeti, az Apor-kódex néhány éve megjelent új kiadása (Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi 2014), melynek tíz szerző által írt bevezető tanulmánya számos új megállapítást tett többek között a kódex keletkezéstörténetére nézve is, megbízható alapot ad ahhoz, hogy egyes nyelvészeti kérdéseket újra felvessünk és megvizsgáljunk. A jelen előadás keretében egy ilyen elemzést készülök bemutatni.

A gondolatmenet kiindulópontja az, hogy az ún. Huszita biblia jellegzetes kifejezéseit célszerű úgy vizsgálni, hogy egy-egy kódex adatainak teljességét állítjuk a középpontba, számolva az itt megjelenő bibliai részek sajátosságaival, sőt adott esetben a kódex összetett felépítésével is. Más lehetőségeket kínál a négy evangéliumot tartalmazó Müncheni kódex (a Szentlélek megnevezéseinek áttekintéséhez egyedül ez ad igazi alapot) s ismét másokat az ószövetségi könyveket őrző Bécsi kódex. A maga nemében különleges szövegrétegekkel találkozunk az Apor-kódexben, melynek meghatározó része a zsoltároskönyv – ugyanakkor a hozzá kapcsolódó liturgikus szövegek más jellegűek és eredetűek, nem is szólva arról, hogy ezeknek két különböző sorozata is van. Úgy gondolom, pontosabb és megalapozottabb megállapításokat tehetünk, ha az ilyen eltéréseket is figyelembe vesszük, s nem általánosságban beszélünk az ún. Huszita biblia vagy akár az Apor-kódex nyelvéről.

A **társtudományok dialógusa** – melynek meggyőződéses híve vagyok – megkívánja, hogy a különböző területeken munkálkodó szakemberek indítatva érezzék magukat a közös eszmecserére, valamint – ami nem kevésbé fontos – tudományáguk legújabb

eredményeinek összegzésére, s ennek kapcsán régi, megkövesedett vélemények felülbírálására is. (Saját nézeteim az ún. Huszita biblia kérdéseiről: Korompay 2006, 2015, 2017.) Nagy örömömre szolgál, hogy Husz és a huszitizmus körül az utóbbi évtizedben megmozdult a levegő: ígéretes kutatások jelentkeznek a történettudomány és az egyetértörténet oldaláról (vö. Galamb 2009; Haraszi Szabó–Kelényi–Szögi szerk. 2016–2017; Kovács–Mészáros szerk. 2017; Haraszi Szabó 2018), s ezek szilárd alapot teremthetnek átfogó, új következtetések levonásához.

2. A lélek és a szellet háttere a forrásnyelvekben

Ha körütekintünk a héber, az ógörög és a latin nyelv idevágó elemeinek körében, mindegyikben legalább két, nemegyszer több kiemelt szerepű szó van, s ezek mindegyike rendkívül sokrétű és színes jelentéskört mutat.

A héberben három fő elemmel találkozunk: A) *rúah* 'lélek, szellem, szél, lélegzet, lehelet'; B) *nösama* 'lélegzet, lehelet, lélek'; C) *nefes* 'lélegző lény, élőlény, lélek, maga (mint vonatkozó névmás), személyiség, ember'. Az, hogy ezeknek mikor melyik jelentése kerül előtérbe, nagymértékben függ a kontextustól, eltéréseket mutat egyes fordítások szerint, s lényeges szerepet kap velük kapcsolatban az értelmezői hagyomány, mely számol az adott bibliai szöveg korával, műfajával s az adott mondatban együtt szereplő elemek kölcsönös viszonyával is. Kiemelném azt, hogy egy olyan elem, mint a *rúah*, utalhat Isten lelkére, leheletére és az emberi lélekre is, a *nefes* pedig alapul szolgált ahhoz, hogy megfelelés alakuljon ki közte, valamint a görög *pszüché* és a latin *anima* között.¹

Az ógörögben két központi elem van: a *pszüché* és a *pneuma*. A *pszüché* jelentései: 1) 'lehelet, lélegzet'; 2) 'életerő, élet'; 3) 'halott lelke, árnya, szelleme; testtől elvált lélek'; 4) 'halhatatlan/anyagtalan lélek'; 5) 'lélek (mint az érzelmek, vágyak és az emberi értelem központja)'; 6) '(emberi viselkedést irányító) lélek, viselkedési mód, életmód, jellem'; 7) 'személyiség'; 8) 'a világmindenség lelke'; 9) '(szeretett személyről) lelkem'; 10) 'pillangó'. – A *pneuma* jelentésköre: 1) 'fúvás, fuvalás; szél, fuvalat'; 2) 'kifújt levegő; lélegzet; lehelet'; 3) 'bélshél'; 4) 'kipárolgás; illat, szag'; 5) 'életerő; lélek'; 6) 'anyagtalan lény, szellem; angyal'; 7) 'hehezet'. – Az utóbbi főnév a *pneó* ige származéka: 1) '(szél) fúj'; 2) '(illatot) kilehel, áraszt'; 3) 'liheg; (lő) fújtat'; 4) 'lélegzik'. (Vö. Györkösy–Kapitánffy–Tegyei 1993.)

A latin elemek köréből az *anima* és a *spiritus* emelkedik ki. Az *anima* jelentései: 1) 'légmozgás, szellő, szél; levegő; lélegzet, lehelet'; 2) 'életerő, lélek, élet'; 3) (plur.) 'holtak lelkei, szellemek, árnyak'; 4) 'élőlény'. – A *spiritus* jelentésköre: 1) 'levegő, fúvás, fuvalat, lélegzet, lehelet, sóhaj'; 2) 'élet, lélek, szellem, érzület'; 3) 'lelkesedés, ihlet, költői lelkesültség'; 4) 'fennköltség; bátorság; indulat, dőlyf, gög, dac, büszkeség'. – Az utóbbi a *spiro* ige családjában tartozik: 1) 'lehel, fúj; illatozik'; 2) 'lélegzik, él'; 3) (átvitt ért.) a) 'zúg, tombol [tenger]'; b) 'lelkesül'; 4) 'kilehel, terjeszt v. áraszt [illatot]; vmiért lelkесedik'. (Vö. Györkösy 1989.)

A fenti összeállítás legmeglepőbb tanulsága az, hogy mindhárom nyelv valamennyi szavában egymásba játszó, **egymást sokszorosan átfedő jelentések** egész sorával találkozunk: szó sincs olyan elkülönülésről, hogy egy-egy szóalakhoz egy-egy jól

¹ A héberre vonatkozó ismeretekért hálás köszönetet mondok Koltai Kornéliának.

körülhatárolt jelentés kapcsolódna. A héberről mondtak e tekintetben különösen beszédesek: úgy gondolom, a szövegtípusokkal és a kontextussal kapcsolatos tanulságokat célszerű más nyelvek körében is figyelembe venni.

Ha a fenti elnevezések szemléleti alapját próbáljuk felderíteni, két fő kiindulópont kínálkozik. Egyfelől az ember (és más élőlények) lélegzete, lehelete, mely a legszorosabban összefügg magával az élettel, mint annak érzékelhető megnyilvánulása és jele. Ez esetben a testben való lét emelkedik ki, két fogalom egymásra utaltságával (vö. „test és lélek”). Másfelől kiindulópontot jelent egy másik elemi tapasztalat is a levegő mozgásáról és erejéről: a szél. Vö. ehhez egy evangéliumi részletet: „A szél fúj, amerre akar, hallod a zúgását, de nem tudod, honnan jön és hová megy: így van mindenki, aki a *Lélektől* született” (Jn 3,8, Biblia 2014; „*Spiritus* ubi vult *spirat*: et vocem eius audis, sed nescis unde veniat, aut quo vadat: sic est omnis, qui natus est *ex spiritu*”). Ez a mondat jól mutatja az „Isten lelke” (más nyelvekben: „Isten szelleme”) kapcsolatát a szél fogalmával, annak láthatatlan erejével, hatásában megmutatkozó természetével. Ehhez is kialakult egy jellegzetes szópár („szellem és anyag”), mely jól érzékelteti a két fogalom szembeállíthatóságát is.

Úgy gondolom, a latin bibliafordítás *anima – spiritus* kettősségében végső soron ez a kétféle megközelítés van jelen; használatuk további alakulásában, kikristályosodásában, megrögzülésében (vö. Sleumer 1926) az egyházi fogalomkincs játszott szerepet. Témánk szempontjából kiemelendő, hogy a latin szópár megfelelői két olyan nyelvben is megvannak, melyek hatásával az ún. Huszita biblia keletkezéstörténetében szintén számolni lehet: a németben a *Seele* és a *Geist*, a csehben pedig a *duše* és a *duch* felel meg az előbbieknél (vö. Hadrovics 1994: 101).

3. Összesítés az Apor-kódex adatairól

Az alábbiakban egy táblázat mutatja be a *lélek* és a *szellet* adatait, valamint a *Szentlélek* megnevezéseit a kódex nagyobb szövegegységeinek rendjében. A gyűjtés kiindulópontjául Az Apor-kódex ábécérendes adattára (Jakab–Kiss 1997) szolgált; minden további tagolás, értelmezés és besorolás az elemzés során alakult ki.²

Előjáróban szükséges néhány szót szólni a szövegegységek szerinti bontásról. A kódex három nagy részből áll: első a zsoltároskönyv a hozzá kapcsolódó liturgikus szövegekkel, második a „Három jeles szolgáltatás” című premontrei előírás, harmadik egy passiódialógus. Annak, hogy a táblázatban nem három, hanem öt egység különül el egymástól, a következő az oka. Mivel a vizsgálat a *Szentlélek* megnevezésére is irányul, célszerű különválasztani a zsoltárokat (melyekben ez a kifejezés nincs jelen) és a liturgikus szövegeket, melyek között újszövetségi kantikumok és kora középkori himnuszok is szerepelnek, ahol tehát ez megjelenhet, s ahol több szöveg végén a záró doxológiában találkozunk vele („Dicsőség legyen Atyának és Fiúnak és *Szentléleknek*, ...”). Ezen belül egy további bontás is szükségesnek bizonyult, a liturgikus szövegek első sorozata

² Megjegyzések a szövegközlésről: Az AporK. adatait hangzashű formában, mai helyesírással közlöm. A *Szent Lélek* kapcsán megtartom a korra jellemző különírást. A zsoltárszámozás a modern számozást követi. A latin megfelelők ellenőrzése a Vulg. alapján történt. Köszönöm Szentgyörgyi Rudolfnak, hogy tanácsára és segítségével egy megbízható kiadást vehettem alapul.

ugyanis az ún. huszita korpuszhoz tartozik, a második sorozat viszont (mely egy másik scriptortól származik) újabb felhasználók, közelebbről premontrei apácák számára készült, a kódex további szövegegységeivel együtt (vö. Haader–Kocsis 2014; Szentgyörgyi 2014; Madas 2014). Mivel a *Szent Szellet* kifejezés a ferences krónika 16. század elejéről való közlése szerint a magyar husziták bibliafordításának a jellegzetessége, a *szellet*, illetve a *Szent Szellet* előfordulásaira az első két szövegegységben, a „huszita korpusz”-ban számíthatunk (lásd a táblázat első két sorát). Első látásra szembeötlő egy fontos negatívum: a *Szent Szellet* kifejezésre ebben a kódexben egyetlen adat sincs – noha elvben lehetne, sőt egy vélemény szerint eredetileg volt is. Erre később visszatérek.

	<i>lélek</i>	<i>szellet</i>	<i>Szent Lélek</i>	<i>Szent Szellet</i>
Zsoltároskönyv (2. kéz, 43–164)	79	17	–	–
Liturgikus szövegek 1. (2. kéz, 165–176/12)	5	1	9	–
Liturgikus szövegek 2. (3. kéz, 176/14–188)	9	–	3	–
Három jeles szolgáltatás (4. kéz, 189–198)	–	–	–	–
Passiódialógus (3. kéz, 199–228)	1	–	–	–
Összesen:	94	18	12	–

1. táblázat. Az Apor-kódex adatainak áttekintése

4. A *lélek* jelentésköre és latin megfelelői az Apor-kódexben

A *lélek* szó a **zsoltárokból** kiemelt fontosságú elem. Forrásnyelvi háttere a latin *anima*; a magyar szó 79 előfordulásából 75 esetre ez áll. Feltűnően gyakori az „én lelkem” kifejezés, melyre 59 példát találunk. Elmondható, hogy e bibliai könyvnek ez különösen jellemző fordulata: a fohászkozó, reménykedő, hálát adó ember személyes megszólalásának visszatérő eleme.

A szó jelentése egybehangzóan: **’emberi lélek’**. Vö. AporK. 97: „te vigasztalatid megvigasztalták *én lelkemet*” (Zsolt 94,19: „consolationes tuae laetificaverunt *animam meam*”), 106: „Jól mondj, *én lelkem*, Úrnak” (Zsolt 103,1: „Benedic *anima mea* Domino”), 157: „Kiviszed a töredelmből *én lelkemet*” (Zsolt 143,13: „Educes de tribulatione *animam meam*”).

Figyelemre méltó a *lélek* szónak az a használata, amikor az **’élet’**, sőt a testben való lét kap hangsúlyt. A kontextus gyakran jelez erre utaló elemeket, s a modern bibliafordítások nemegyszer szóválasztásukban is ilyen irányt vesznek. Vö. AporK. 155: „tebeléd reménykedtem, ne vedd el *én lelkemet*” (Zsolt 141,8: „in te speravi, non auferas *animam meam*”), vö. Biblia 2014: „Hozzád menekülök, ne vedd el *életemet*”), 118:

„Éhezvén és szomjúhozván, *ő lelkek* öbennek megfogyatkozott” (Zsolt 107,5: „Esuriens, et sitiens: *anima eorum* in ipsis deficit”), 112 [az ószövetségi Józsefről szólva]: „Alázák békókban *ő lábait*, vas általmené *ő lelkét*” (Zsolt 105,18: „Humiliaverunt in compedibus pedes eius, ferrum pertransiit *animam eius*”, vö. Biblia 2014: „Lábát bilincsbe szorították, *őt magát* vasra verték”).

Ezzel szorosan összefügg az ómagyar korban használatos *lelkes állat* kifejezés, mely az élőlényekre, illetve azok egy csoportjára utal (vö. latin *animal*). Ebből jött létre tapadással egyrészt az ómagyar *lelkes* főnév, melynek első adatai éppen az Apor-kódexből valók, vö. 160: „és betöltesz minden *lelkest* áldomással” (Zsolt 145,17: „et imple omne *animal* benedictione”), másfelől az *állat* mai jelentése, ugyancsak tapadással és jelentésszűküléssel.

A *lélek*-re visszatérve különleges figyelmet érdemel a zsoldárfordításnak az a néhány adata, ahol a forrásnyelvi háttér **nem az *anima*, hanem a *spiritus***.

Összesen 4 ilyen esetet találunk: AporK. 74: „és megsepreml vala *én lelkemet*” (Zsolt 77,6: „et scopebam *spiritum meum*”), 116 [Mózesről szólva]: „Mert megharagodták *ő lelkét*” (Zsolt 106,34: „quia exacerbaverunt *spiritum eius*”), 156: „megfogyatkozott *én lelkem*” (Zsolt 143,7: „defecit *spiritus meus*”). – A negyedik eset rendhagyó: 108: „Ki teszed te angyalidat *lelkeké*” (Zsolt 104,4: „Qui facis angelos tuos, *spiritus*”, vö. Biblia 2014: „A *szeleket* tette követeivé”). Itt fordítói félreértésre gondolhatunk.

Az első három példa egyértelműen mutatja, hogy a szó jelentése itt is ’emberi lélek’. (A „lélek megfogyatkozása” kifejezéssel feljebb a *lélek* : *anima*, alább pedig a *szellet* : *spiritus* adatai között is találkozunk.) Egészében azt mondhatjuk, hogy a fordító itt hű maradt saját szóhasználatához, miközben eltért a forrásnyelvi mintától. Erre alapozta Kardos Tibor (1953: 9–15) a patarén elméletet, mely szerint a *spiritus* csak a tökéletes isteni szellemre volt alkalmazható; ez lenne az oka annak, hogy a fordító – ha emberekről volt szó – nem a *szellet*, hanem a *lélek* szót választotta. Ezt a nézetet Károly Sándor (1955) részletes kritikai elemzésben részesítette. Magam most csak annyit jelzek, hogy alább, a *szellet* szó elemzése során látni fogjuk: a két szó jelentésköre közötti határok korántsem átjárhatatlanok.

Végül igen érdekes a zsoldárok körében az az egy eset, amikor a ***lélek* és a *szellet*** azonos mondatban, párhuzamosan fordul elő: AporK. 74: „Megutálta vigasztalni *én lelkemet*, megemlékeztem Istenről, és gyönyörkedtem és tanejtattam, és megfogyatkozott *én szelletem*” (Zsolt 77,3: „Renuit consolari *anima mea*, memor fui Dei, et delectatus sum, et exercitatus sum: et defecit *spiritus meus*”). E kettősség hátterét annak a zsoldárnyelvi hagyománynak a fényében értelmezném, melynek jellegzetessége a „parallelismus membrorum”: egy-egy zsoldárvers jellemző módon két félversre tagolódik, s ezek ugyanazt a gondolatot hasonló jelentésű, párhuzamos elemekkel fejezik ki: vö. „és kihozta népét örvendezve, választottait vigadozva” (Zsolt 105,43, Biblia 2014). A fenti mondatban az *anima* és a *spiritus* között ilyen viszonyt látok – mind a latin forrásnyelvben, mind a neki pontosan megfelelő magyarban.

A forrásnyelv kapcsán idekívánczik egy megjegyzés. A latin előzményt a Vulgata alapján ismerjük – azt azonban nem tudhatjuk, hogy a sokféle kéziratos forrás közül a fordítók milyen szövegváltozatokból dolgoztak. Hadrovics László (1994: 106) több

német és cseh forrásra is rámutatott (vö. ehhez Forgács 1997 is), s utalt arra, hogy az e nyelvterületeken használt latin szövegvariánsok szerepével is számolni kell.

A **liturgikus szövegek körében** (ezekről átfogóan: vö. Szentgyörgyi 2014: 43–57) szintén találunk adatokat a *lélek* közzsói használatára, 'emberi lélek' jelentésben. Közülük különleges figyelmet kíván a *Magnificat*, melynek kezdő sorai ismét fölvetik a párhuzamosan jelentkező *spiritus* és *anima* fordításának kérdését. Ez a szöveg – Mária éneke – mindkét sorozatban jelen van, de más-más szövegváltozatban: Apork. 168: „*Én lelkem* felmagasztatja Urat. És *én lelkem* vigadott én üdvösségemnek Istenében”, 177: „Nagyjejtja Urat *én lelkem*. És ervend *én lelkem* én idvességemnek Istenemben” („*Magnificat anima mea Dominum. Et exsultavit spiritus meus in Deo, salutari meo*”). Ugyanakkor a kettő megegyezik abban, hogy ahol a latinban két külön szó van (*anima*, majd *spiritus*), ott a magyarban mindkét esetben a *lélek* jelenik meg.

Az Apork-kódex első szövegváltozata további meglepetéseket is tartogat. Elvezet a Müncheneri kódex felé, ahol ugyanez a szöveg lényegében szó szerint azonos formában jelenik meg (vö. Szentgyörgyi 2014: 47–48), azzal az eltéréssel, hogy a *spiritus* megfelelője itt a *szellet*: MünchK. 55ra: „*Én lelkem* felmagasztatja Urat, és *én szellemem* vigadott én üdvösségemnek Istenében” (Lk 1,46–47). Ezen a ponton a MünchK.-ben a forrásnyelv követése látszik meghatározónak, az Apork.-ben pedig a szokásos magyar szóhasználat. – Ezzel az esettel Hadrovics László (1994: 101) is foglalkozik. Azt emeli ki, hogy „a magyar gyakorlati kereszténységben nem volt fontos a különbségtétel *anima* és *spiritus* között”; „a *lélek* szó mindkét fogalomra szolgált”. Szerinte a fenti helyen (az egymás mellett álló két szó kapcsán) egy hiteles bibliafordításban különbséget kellett tenni közöttük, a bibliából kiragadott imádság esetében azonban nem. – Egy megjegyzése (uo.) korrekciót kíván: az a nézet, hogy „[a]z Apork-kódex két olyan *Magnificat*ot is tartalmaz, amelyek nem a Huszita Bibliából valók”, az első változatra nem áll.

5. A *szellet* jelentésköre az Apork-kódexben

E közzsóra jóval kevesebb adat van – a **zsoltárokból** összesen 17 –, ezek használati köre azonban meglepően változatos. Legalább négy fő jelentés különíthető el egymástól. A fizikai jelenségektől a lelkiek felé haladva ezek a következők.

Jellegzetes a '**szél**' jelentés, 5 előfordulással. Vö. Apork. 79: „És megemlékezett, mert test elmenő *szellet*, és meg nem forduló” (Zsolt 78,45: „Et recordatus est quia caro sunt: *spiritus* vadens, et nons rediens”), 107: „Mikor a *szellet* általmegyen öbenne, és nem leszen” (Zsolt 103,16: Quoniam *spiritus* pertransibit in illo, et non subsistet”), 120: „Mondotta, és megállott a fergetegnek *szellete*” (Zsolt 107,25: „Dixit, et stetit *spiritus* procellæ”), 162: „Fű ő *szellete*, és folynak vizek” (Zsolt 147,18: „flabit *spiritus* eius, et fluent aquæ”), 163: „Tűz, köes, hó, jég, fergeteknek *szellete*, kik teszik ő igéjét” (Zsolt 148,8: „Ignis, grando, nix, glacies, *spiritus* procellarum: quæ faciunt verbum eius”).

Ennek kapcsán ismét figyelmet érdemel egy rokon elem, a *szellő*, melynek legkorábbi adata ugyancsak az Apork-kódexben fordul elő: 120: „És állattatta ő fergetegeket *szellőbe*, és veszteglettenek ő habi” (Zsolt 107,29: „Et statuit procellam eius in auram: et siluerunt fluctus eius”).

A *szellet* előfordul 'lélegzet, lehelet' jelentésben is, 2 alkalommal. Vö. AporK. 137: „Megnyittam én számat, és vonontattam *szelletet*” (Zsolt 119,131: „Os meum aperui, et attraxi *spiritum*”), 147: „Pogánoknak képek aran és ezüst: emberi kezeknek művelkedei. [...] Fülök vagyon, és nem hallnak, és mert nincs *szellet* ő szájakban” (Zsolt 135,15 és 17: „Simulachra Gentium argentum, et aurum, opera manuum hominum. [...] Aures habent, et non audient: neque enim est *spiritus* in ore ipsorum”).³

Feltűnően gyakori az 'emberi lélek' jelentés, melyet 7 adat képvisel. Vö. AporK. 73–74: „ki elveszi fedelmeknek *szelleteket*” (Zsolt 76,12: „qui aufert *spiritum* principum”), 74: „és megfogyatkozott én *szelletem*” (Zsolt 77,4: „et deficit *spiritus meus*”), 76: „és nem hitt Istenbe ő *szellete*” (Zsolt 78,8: „et non est creditus cum Deo *spiritus eius*”), 110: „elveszed ő *szelleteket*, és megfogyatkoznak” (Zsolt 104,29: „auferes *spiritum eorum*, et deficient”), 155: „Én *szelletemnek* énbőllem megfogyatkozatban” (Zsolt 142,3: „In deficiendo ex me *spiritum meum*”), 156: „és megbúsoltatott énbennem én *szelletem*” (Zsolt 143,4: „et anxius est super me *spiritus meus*”), 160–161: „Kimegyen ő *szellete*, és megfordol ő földébe” (Zsolt 146,3: „Exibit *spiritus eius*, et revertetur in terram suam”). – Példáink kivétel nélkül a latin forrásnyelv követésére valának. Megjegyzendő, hogy hasonló mondatokkal a *lélek* 'emberi lét' adatai között is találkoztunk, többnyire *anima*, egyszer *spiritus* háttérrel. A lélek megfogyatkozására, elvételére utaló kifejezésekben tehát mindkét szó előfordul.

Végül jelen van az 'Isten lelke', összesen 3 példában: AporK. 110: „Ereszd ki te *szelletedet*, és meg teremtetnek” (Zsolt 104,30: „Emittes *spiritum tuum*, et creabuntur”), 151: „Hová megyek te *szelletedtől*, és hová fussak te orcádtól?” (Zsolt 139,7: „Quo ibo a *spiritu tuo*? et quo a facie tua fugiam?”), 157: „Te jó *szelleted* viszen engemet az igaz földbe” (Zsolt 143,11: „*Spiritus tuus* bonus deducet me in terram rectam”).

A fentieket áttekintve legmeglepőbb tanulságként azt emelhetjük ki, hogy noha az ismert *Spiritus Sanctus* – Szent *Szellet* megfelelés alapján a *szellet* szónak 'Isten lelke' jelentésére első helyen számítanánk, az adatok fényében más a helyzet: a különféle jelentések közül itt különösen gyakori az 'emberi lélek' és a 'szél'.

Fontos kimondani, hogy a *szellet* háttérében mindig a *spiritus* áll; ugyanakkor – mint korábban láttuk – a *spiritus* fordításaként néha a *lélek* is megjelenik.

Végül különleges figyelmet kíván az az egy adat, mely nem a zoltárokból, hanem a **liturgikus szövegek első sorozatában** fordul elő: AporK. 174: „Felséges Szent Háromság, téged minden *szelletek* dicsérnek, kiket a keresztnék titkja miatt üdvözöjtven bírsz örökké. Ámen.” („Te, summa Deus Trinitas, / collaudet omnis *spiritus*: / quos per crucis mysterium / salvas, rege per saecula. Amen.”) Az előfordulás helye a „Vexilla regis prodeunt” kezdetű 6. századi latin himnusz fordítása; a szó itt is emberi lelkekre

³ Ez a rész egy igen különös értelmezés alapjává vált. Marosi Ernő (2006) egy lexikoncikkben ezt írja: „A huszita képellenségnek van magyar nyelvű dokumentuma is (az → Apor-kódex 134. zoltár-fordításában)”. – Ez az elgondolás figyelmen kívül hagyja, hogy e szöveg a latin fordításon keresztül a héber Bibliára megy vissza. Vö. itt 2Móz 20,4: „Ne csinálj magadnak faragott képet”. Ez eredetileg a bálványszobrokra vonatkozik; később a képi ábrázolás tilalmát is jelenti. A 15. századi Magyarországra nézve ebből semmilyen következtetés nem vonható le.

vonatkozik. Az, hogy nem csak bibliai könyvek, hanem egy liturgikus szöveg fordításában is megjelenik a huszita hagyomány körébe sorolt *szellet*, feltűnő jelenség, melyre Szentgyörgyi Rudolf tanulmánya (2014: 52) is ráirányítja a figyelmet.

6. A *Szent Lélek* előfordulásai – és ezek kontextusa

Amint jeleztük, ez a megnevezés csak a liturgikus szövegekben fordul elő. Az első sorozat – mint a „huszita korpusz” része – ez esetben is kitüntetett figyelmet érdemel. Az itt megjelenő tizenkét rövidebb szövegben 3 egyedi esettel, valamint egy sajátos típus 6 példájával találkozunk. Az egyediek a következők: Apork. 165: „Azért egy Atya, nem három Atyák, egy Fiú, nem három Fiak, egy *Szent Lélek*, nem három *Szent Lelkek*” (Atanáznak tulajdonított hitvallás), 167: „Te vigasztalándó *Szent Lelkedet*” (*Te Deum*).

A típusba sorolható 6 adat mindegyike a Szentháromságot dicsérő doxológiában fordul elő, egyes szövegek végén: Apork. 169: „Dicsőség legyen Atyának és Fiúnak és *Szent Léleknek*, miként vala kezdetben és ma és mindenha és örökköl örökké” (*Magnificat*), 171: „Atyának, Fiúnak, *Szent Léleknek* legyen dicséret és tisztesség, tehetőség és dicsőség, mend örökköl örökké. Ámen” (*Conditor alme siderum*), 172: „Dicsőség legyen Atyának és önnön csupa Fiának vigasztalándó *S[zent] Lélekkel* mend örökköl örökké. Ámen” (*Veni redemptor gentium*), 173: „Dicsőség legyen felséges Atyának és igen nagy dicséret ő Fiának, *Szent Lélekkel* egyembe, ma és örökköl örökké. Ámen” (*A solis ortus cardine*), 175: „Dicsőség neked, Uram, ki felköltél halottaidból, Atyával és *Szent Lélekkel*, mend örökköl örökké. Ámen” (*Ad caenam Agni providi*), 176: „Legyen dicsőség Atya Istennek, ékesség felséges Krisztusnak, tisztesség *Szent Léleknek*, ki három személben és egy állatban. Ámen” (*Ave maris stella*).

A liturgikus szövegek második sorozatának egyes darabjaiban ugyancsak a Szentháromságot felidéző mondatokban találkozunk a fenti megnevezéssel, 3 esetben: 177: „tennen magad felséges Jézus Krisztus *Szent Lélekkel* Atya Istennek dicsőségében. Ámen” (*Gloria*), 179: „Mérhetlen felségebeli Atyát, becselendő bizont és egyetlen Fiadat és vigasztaló *Szent Lelket*” (*Te Deum*), 181: „Áldjuk Atyát és Fiat *Szent Lélekkel*, dicsérjük és minderökké felmagasztaljuk őtet” (*Benedicite*).

Fontosnak tartom a fentiek kapcsán hangsúlyozni azt a különbséget, amelyet Tarnai Andor (1984: 231–236) „nyílt és zárt szövegek” között tesz. A közkeletű, rögzült szövegek vagy fordulatok nehezen változnak – úgy gondolom, a doxológiára is ez áll. E mondatnak (és variációinak) hátterében e korban már sok évszázados liturgiai hagyománnyal számolhatunk. Ez pedig bizonyára ellenállt a *Szent Szellet* kifejezés esetleges megjelenésének.

7. Szótörténeti és etimológiai kérdések: a *lélek*, a *Szentlélek*, a *szellet*

A *lélek* – a vele rokon *lélegzik* igével együtt – egy fgr. eredetű alapszó származéka, melynek eredeti jelentése ’lélegzet, lehelet’ volt (vö. TESz.). Találkozunk vele azoknak a léleképzeteknek az elnevezéseiben is, melyek a népi hitvilágban a 20. századig fennmaradtak, vö. *lélekzetlélek*, *árnyéklélek* stb. (Pócs 1980). A *lélek* szó beépült a keresztény vallás terminológiájába, számos más honfoglalás előtti szóval együtt (vö. *ótörök bocsat*, *gyón*; *iráni isten* stb.). Első adatai legkorábbi szövegeinkben jelentkeznek, vö. HB.: „Wimagguc uromc isten kegilmec ez *lelic ert*”, HBK.: „uimaggomuc ez scegin

ember *lilki ert*”. A Jókai-kódexben közel 60 alkalommal fordul elő: 38: „én *lel kemnek* idvességéért neked adom”.

A *Szentlélek* elnevezés keletkezéstörténete szorosan összefonódik a *lélek* szó keresztény használatával. Meglétéről korai adatok tanúskodnak, vö. KTSz.: *scent lel*[uc], *scent leluc nec* (Benkő 1980: 43). Előfordul patrocíniumi településnevekben is: 1335: *Zenthleluk* (vö. Hoffmann–Rácz–Tóth 2018: 296, 307). A Jókai-kódexben 18 adatot találunk rá, vö. 1: „És miképpen az szent apastalak voltak mend ez világnak csudálatosok és *Szent Lélekvel* teljesek, azképpen Ferencnek szentséges társi [...]”.

Kialakulása magától értetődőnek látszik, mégis – a korábbiak fényében – felvetnék vele kapcsolatban egy kérdést. Ha a latin forrásnyelvben az emberi lélekre az *anima*, a Szentlélekre pedig a *Spiritus Sanctus* utal, önként adódott-e, hogy a magyarban az utóbbinak a megnevezéséhez a *lélek* jelentette az alapot? Úgy gondolom, igen. Egyrészt mert ez az egy szó állt rendelkezésre (a *spiritus*-nak nem volt külön megfelelője idevágó jelentésben), másrészt mert ezt erősíthette egy olyan nyelvi hatás is, mely igen korán jelentkezett: a szláv nyelveké. A ’lélek’ és a ’Szentlélek’ jelentésű elemek itt etimológiailag összefüggnek egymással, vö. orosz *duša* ’lélek’, *Svjatoj Duch* ’Szentlélek’; cseh *duše*, *svatý Duch* stb., ráadásul a ’lélegzik’ igével is – akárcsak a magyarban. Mindezek mellett korántsem hagyható figyelmen kívül egy idevágó tény: *szent* szavunk maga is szláv eredetű. Még tovább menve: mivel a *Szentlélek* a kereszténységnek egyik alapvető fogalma, a magyar névalak keletkezése minden bizonnyal az első térítők tevékenységéhez kapcsolódik. Márpedig Magyarországon a 10. század második felében a keresztény tanítást bizánci papok közvetítették (elsőként Hierotheosz püspök, 950 körül) – s ebben a görög–szláv kétnyelvű papok meghatározó szerepet játszhattak.⁴ Erre vall az egyházi szókincs szláv eredetű szavainak nagy száma (*pap*, *kereszt*, *karácsony* stb.), továbbá az a mintegy 40, ugyancsak e fogalomkörbe tartozó szláv tükörszó vagy tükörjelentés, melyeket Kiss Lajos (1976: 220) kimutatott és megvizsgált. Magam úgy gondolom, hogy a Szentlélek szláv megnevezése akár közvetlen mintát is jelenthetett a magyar számára, megerősítő hatást pedig mindenképpen. Mindezek alapján elképzelhetőnek tartom a *Szentlélek* névalaknak igen régi (a latin hatás előtti) keletkezését – **a korai szláv hatással** összefüggésben.

A *szellet* eredete egyértelmű: ez a *szél* alapszó származéka. (Az ún. Huszita biblia összes *spiritus* háttérű adatát lásd: Büky 1986: 85–93.) Igen általános az a vélemény, hogy e szót a bibliafordítók vezették be a nyelvi tudatosság jegyében, arra törekedve, hogy a latin forrásszöveg *spiritus* – *anima* párja mindkét elemének legyen pontos magyar megfelelője (vö. Hadrovics 1994: 101–103). Ezt a nézetet tökéletesen osztom; az alábbiakban néhány gondolatot meg is fogalmazok vele kapcsolatban.

Fontos kimondani, hogy ez a szó – minden szótörténeti előzmény nélkül – először az ún. Huszita biblíában bukkan fel, annak következetesen használt, jellegzetes elemeként. Ez valószínűvé teszi, hogy keletkezése is összefügg a bibliafordítás keletkezésével. (Ugyanígy vélekedem annak helyesírásáról is; vö. Kniezsa 1952: 146–157, 172–179,

⁴ E kétnyelvűséget külön kiemelte Juhász Dezső és Szentgyörgyi Rudolf egy remek szakmai eszmecserén, mely 2018 tavaszán alakult ki két doktorandusz témabemutatóján, közelebből a *malaszt* szó kapcsán. – A kérdésről bővebben: Zoltán 2016: 35. Köszönöm, hogy fenti feltevésemet ő levélben megerősítette, s utalt a pannóniai szlávok esetleges szerepére is.

Haader–Korompay 2014; Korompay 2015, 2017.) Erős érv a tudatos újítás mellett, hogy a fordítók általában is merész nyelvújítóknak bizonyultak: terminusok sokaságát alkották meg. Ezekről – Pais Dezső óhajlására – Kardos Tibor (1953: 53–57) egy külön listát is összeállított, mely 237 szót és jó pár körülírással kifejezést tartalmaz. Különösen kiugró a *-lat/-let* végű szavak magas száma. A mintegy 100 deverbális *-at/-et* képzős névszó körében gyakori eset, hogy ezek alapszava *-l* képzős ige, vö. *éneklet, hálálat, plántálat*, így adva voltak egy képzőbokrak keletkezésének feltételei is. Denominális *-lat/-let* képzővel mintegy 10 esetben találkozunk, vö. *császárlat* (imperium), *hangoslat* (symphonia), *tündérlet* (phantasma). E képzőt Szegfű (1992: 289) is a tudatos szóalkotás eszközeként tartja számon. A vele alkotott származékok sorába tökéletesen beleilleszkedik a *szél* alapszóból képzett *szellet*.

Másfelől a szakirodalomban nemegyszer felmerült az is, hogy a *szellet* nem feltétlenül egyéni alkotás: lehet olyan eleme a szövegnek, amelyet a fordítók saját nyelvjárásukból ismertek (Károly 1955: 304), illetve amely a ferences krónika folytatója számára már nyelvi régiségnek számított (vö. Szabó 1989: 123; Galamb 2009: 16. jegyzet és előzményei; mindketten a szó nem eretnek jellegét emelik ki). Magam úgy gondolom, hogy amennyiben élt is korábban egy *szellet* 'szél' szó, ennek bibliai fogalmakra való alkalmazása (vö. *spiritus*, sőt *Spiritus Sanctus*) mindenképpen egyéni és tudatos nyelvi újítás.

8. Régi szakirodalmi nézetek továbbviteléről – az Apor-kódex kapcsán

Az ún. Huszita biblia szakirodalma az 1840-es évek óta folyamatosan bővül, s ezt több tudományterület (irodalomtörténet, nyelvtörténet, kodikológia, történelem, egyháztörténet stb.) kutatói párhuzamosan alakítják tovább. A vita egy-egy fordulója nemegyszer felszínre hoz régi véleményeket, köztük olyanokat is, amelyeknek a kritikai felülbírálata elmaradt vagy nem vált közismertté. Az alábbiakban egy ilyen nézet útját követem nyomon, mégpedig a Szentlélek megnevezéseinek Apor-kódexbeli előfordulásaival kapcsolatban. (A félkövér kiemelések tőlem származnak.)

Egy évtizeddel ezelőtt jelent meg Galamb György (2009) új szellemű tanulmánya: „A Huszita biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez”. Ez az írás történész oldalról alapvető megállapításokat tesz a ferences krónika hitelességével kapcsolatban, s igen árnyaltan elemzi az ortodoxia és a heterodoxia (más szerzők szóhasználatában: az igaz hit és az eretnokség) korántsem leegyszerűsíthető viszonyát. A gondolatmenet egésze számomra tökéletesen meggyőző. A tanulmány végén azonban megállított egy félmondat a három kódexről: „a ferences krónika által említett »zent zelleth« kifejezés következetesen megvan a kódexek szövegében (kivéve az **Apor-kódexet**, ahol következetesen ki van javítva »szentlélek«-re)”. – A zárójeles megjegyzés minden tapasztalatommal ellenkezett; felkeltette azt a gyanút, hogy mögötte valamilyen szakirodalmi kövület állhat.

Ennek hátteréről eligazítást ad a 16. jegyzet, ahol a szerző Waldapfel József (1927) nézetével vitatkozik. A kritikus pontra nézve így összegzi Waldapfel véleményét: az Apor-kódex „**újtestamentumi himnuszai** szóról szóra megegyeznek a Müncheneri-kódex szövegével, csak a vitatott »zent zelleth« van bennük Szentlélekre kijavítva”. – Figyelmet érdemel, hogy ebben a megfogalmazásban nem a kódex egészéről, hanem annak

egyes újtestamentumi elemeiről van szó. Mivel ilyenekkel csak a liturgikus szövegekben találkozunk (165–188. lap), a kör jelentősen szűkült.

Mit mond maga Waldapfel (1927: 98)? Idézem tőle az Apor-kódex kapcsán: „Ebben **három új-testamentumi himnus** fordítása szóról-szóra egyezik a Münchener-kódex szövegével, csak éppen a szent szellemet javították ki szentlélekre.” – Újabb szűkítés: mindössze három szövegről van szó (közelebbi megjelölés nélkül).

Az Apor-kódex liturgikus szövegei közül melyik az a három, amelynek szó szerinti megfelelője a Münchener kódexben is megvan? Az összevetés eredménye három **kantikum**: a *Magnificat* (168–169), a *Benedictus* (169–170) és a *Nunc dimittis* (170). A párhuzamos változatok összehasonlítását nagy gonddal elvégezte Szentgyörgyi Rudolf (2014: 47–48); ő is arra a megállapításra jutott, hogy az Apor-kódex második keze „lényegében szóról szóra” másolt.

Szerepel-e a fenti szövegekben a *Szentlélek* kifejezés? – Nos, **nem szerepel**. Egyetlen sajátos előfordulás idézhető vele kapcsolatban: az Apor-kódex első *Magnificat*-szövegének végén megjelenő doxológia, mely a liturgikus használathoz kötődik: 169: „Dicsőség legyen Atyának és Fiúnak és *Szent Léleknek* [...]” Erre az egy mondatra épült rá mindaz, ami fokról fokra, a kódex egészére nézve egy teljesen téves megállapításhoz vezetett.

A szóhasználat kapcsán is felmerül egy kérdés. Mit jelent az, hogy „kijavították”? Egy scriptor szemmel látható beavatkozását? Erről szó sincs. Valójában a szerző feltevése fogalmazódott meg itt, de olyan formában, mintha tény volna. S ez több mint 80 évvel később is alkalmas volt arra, hogy zavart támasszon.

9. Tűnődések egy-két tanulságon

A fentiekben elgondolkodva nem lehet eléggé hangsúlyozni a szavak súlyát, a pontosság igényét s ezzel kapcsolatban az író és az olvasó felelősségét. Szabó T. Attila mondanása jut eszembe: „Mindent ellen kell őrizni!” Ez a követelmény külön hangsúlyt kap, ha egy téma több tudományterületet érint: amit valaki egy adott területen leírt, azt más tudományágak művelői gyanútlanul átvehetik. A fenti esetben pontosan ez történt.

Másfelől érdemes eltűnődni a fogalmazásmódon. Ami tény, jelenjen meg tényként; ami feltevés, feltevésként. A személyes állásfoglalás is jelzést kíván. Szívesen idézem Mészöly Miklóstól (1993: 100) a következő gondolatot: „azt hiszem, a bizonytalanság árnyalatai azok, ami miatt érdemes magyarul írni”. Úgy gondolom, a tudományos stílusban is helyénvaló a skaláris szemlélet: onnan, hogy „kétségtelenül”, „minden bizonytalansággal”, „nagy valószínűséggel”, „bizonyára” stb. hosszú sor vezet a „még az sem lehetetlen”-ig. Persze külön élmény Bárczi „alkalmasint”-ja (ami erősen valószínű állításokat vezetett be) és Pais Dezső vonzalma a *-hat/-het* képzős igék iránt – ami nála a fölünyes magabiztosság elutasításának a jele.

Befejezésként azt emelném ki, hogy a folyamatos kritikai gondolkodás mellett alapvetően fontos, hogy a tudományos közvélemény időről időre visszatérjen egy-egy vitás kérdéshez, megrostálja a múlt anyagát, és mások számára is hozzáférhetővé tegye azt, ami maradandónak bizonyul. Természetesen annak tudatában, hogy a tudomány nem a megnyugtató válaszok, hanem az új meg új kérdések világa.

HIVATKOZÁSOK

- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Budapest: Akadémiai.
- Biblia 2014 = *Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése*. Budapest: A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója.
- Büky Béla 1986: *A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban*. Budapest: Akadémiai.
- Forgács Tamás 1997: Észrevételek Hadrovics Lászlónak „A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága” című tanulmányával kapcsolatban. *Magyar Nyelv* 93, 265–281.
- Galamb György 2009: A Huszita biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez. *Egyháztörténeti Szemle* 10/2, 3–12. <http://www.unimiskoc.hu/~egyhtort/cikkek/galambgyorgy.htm>. (Letöltés dátuma: 2018.10.04.)
- Györkösy Alajos 1989: *Latin–magyar szótár*. Tizedik kiadás. Budapest: Akadémiai.
- Györkösy Alajos – Kapitány István – Tegye Imre szerk. 1993: *Ómagyar–görög szótár*. Második kiadás. Budapest: Akadémiai.
- Haader Lea – Kocsis Réka 2014: A kódex története. In Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi 2014: 25–31.
- Haader Lea – Korompay Klára 2014: A kódex sriptorai és helyesírásuk. In Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi 2014: 61–80.
- Haader Lea – Kocsis Réka – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf 2014: *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Budapest: Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.
- Hadrovics László 1994: *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága*. = *Nyelvtudományi Értekezések* 138. Budapest: Akadémiai.
- Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László 2016–2017: *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken, 1348–1525*. 1–2. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára – MTA – ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport.
- Haraszi Szabó Péter 2018: Az egyetemek szerepe a huszita propagandában. A huszitizmusra reflektáló írások a 14–15. századi Magyarországon. In Fábíán Laura – Lovas Borbála – Haraszi Szabó Péter – Uhrin Dorottya szerk.: *A könyv és olvasója. A 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban*. Budapest: MTA–ELTE HECE, 115–131.
- Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria 2018: *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest: Gondolat.
- Jakab László – Kiss Antal 1997: *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen: KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Kardos Tibor 1953: *A Huszita Biblia keletkezése* = *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 82. Budapest.
- Károly Sándor 1955: Első bibliafordításunk szellemi szava. *Magyar Nyelv* 51, 303–311.

- Kiss Lajos 1976: *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban*. = *Nyelvtudományi Értekezések* 92. Budapest: Akadémiai.
- Knieszsa István 1952: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest: Akadémiai.
- Korompay Klára 2006: Helyesírás-történet, művelődéstörténet: két tudományág dialógusa, különös tekintettel a huszita helyesírásra. *Magyar Nyelv* 102, 204–209.
- Korompay Klára 2015: Gondolatok egy régi-új vitához: az ún. Huszita biblia eredetének kérdésköre. In Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna szerk.: *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, 79–88.
- Korompay Klára 2017: Egy nyitott kérdés, több tudományterület metszéspontjában: az ún. Huszita biblia. In Kovács–Mészáros szerk. 2017: 53–63.
- Kovács Eszter – Mészáros Andor szerk. 2017: *Husz János és a huszitizmus hatása a magyarországi művelődésben*. Esztergom – Budapest: Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Vallástudományi Központ – Országos Széchényi Könyvtár.
- Madas Edit 2014: A kódex tartalma és forrásai. B) Három jeles szolgáltatás, valamint Mária és Szent Anzelm dialógusa Krisztus kinszenvedéséről. In Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi 2014: 57–9.
- Marosi Ernő 2006: képrombolás. In Kőszeghy Péter főszerk.: *Magyar művelődéstörténeti lexikon* 5. Budapest: Balassi Kiadó, 301.
- Mészöly Miklós 1993: A mesterségről. In *A tágasság iskolája*. Budapest: Szépirodalmi, 97–105.
- Pócs Éva 1980: lélek. In Ortutay Gyula főszerk.: *Néprajzi lexikon* 3. Budapest: Akadémiai, 438–440.
- Sleumer, Albert 1926: *Kirchenlateinisches Wörterbuch*. Limburg: Gebrüder Steffen.
- Szabó Flóris 1989: Huszita-e a Huszita Biblia? Bíráló és útkeresés. *Irodalomtörténeti Közlemények* 93, 118–126.
- Szegfű Mária 1992: A névszóképzés. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai, 268–320.
- Szentgyörgyi Rudolf 2014: A kódex tartalma és forrásai. A) Az Apor-kódex zsoltáros-könyve és liturgikus szövegei. In Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi: 31–57.
- Tarnai Andor 1984: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- Vulg. = Hetzenauer, Michael szerk.: *Biblia Sacra Vulgatae Editionis*. Ratisbonae et Romae: Fr. Pustet & Co. 1922.
- Waldapfel József 1927: Legrégibb bibliafordításunk. *Irodalomtörténeti Közlemények* 37, 96–9.
- Zoltán András 2016: A Kárpát-medencei szlávok nyelvéről a honfoglalás korában. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla szerk.: *Nyelvelmélet és kontaktológia* 3. Budapest – Piliscsaba: Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 33–45.

SZÓ- ÉS KIFEJEZÉSKÉSZLET A MARGIT-LEGENDA CSODAELBESZÉLÉSEIBEN

M. NAGY ILONA – BÉNYEI ÁGNES

I. Bevezető

A középkor gondolkodásában a csodák hozzátartoztak az emberi élethez, s azokat az isteni erő megnyilvánulásaként tekintették. Általában sokkal több történetet éltek meg csodaként, mint ahogy ma gondolkodunk a csodáról (pl. Deák 2007: 33). A szentek életének kifejezett jegye volt, hogy csodás jelenségek kísérték, illetve hogy általuk csodák történtek, amelyek előképei mindenekelőtt Krisztus csodatételei voltak. Az ilyen csodákat, valamint az azokat elbeszélő történeteket az ókortól *miraculum*nak nevezik. Az utóbbi megfelelőjeként használjuk a *csodaelbeszélés* terminust.

A magyar középkorban – amint ismeretes – az Árpád-házi Szent Margithoz fűződő források igen gazdag – elsősorban latin nyelvű – anyagot kínálnak a szentek csodáinak tanulmányozásához. Margit csodáiról több tanulmány született teológiai, irodalmi, történeti, néprajzi szempontból (csak a legújabbakra utalva: Klaniczay 2004a, 2004b; Deák 2005, 2007; Csepregi 2017), amelyek természetesen számos nyelvi megfigyelést is tartalmaznak, de nyelvükről nem készült külön feldolgozás.¹ A következőkben a magyar nyelvű Margit-legenda (MargL.) csodaelbeszéléseit vizsgáljuk abból a szempontból, milyen jellemző szó- és kifejezőkészlettel éltek a csodák ábrázolásakor, melyek voltak a tipikus „szakkifejezései”, hogyan követte a magyar szöveg a latin források mintáit,² s általában hogyan szerkesztették meg e szövegtípus egyes darabjait. Dolgozatunkkal remélhetőleg hozzájárulunk a csodaelbeszélés tipikus frazeológiájának szélesebb körű történeti feltárásához.

Azt, hogy egy ilyen vizsgálat kiindulópontjául középkori nyelvemlékeink közül a Margit-legenda a legalkalmasabb, aligha szükséges bizonygatni. Néhány tényt talán mégis célszerű hangsúlyoznunk mondanivalónk háttéréül. A magyar legenda (mint szintén ismeretes) külön fejezetbe foglalva tárgyalja a Margit által történt csodákat (108–196), rendszerezve az életében, halála idején és halála utáni eseteket, azok változatos típusait. Szempontunkból fontos, hogy általában részletesen leírja a csoda megtörténetének egész folyamatát. Mindebben alapvetően fő forrását, a 13. századi (legrégibb) latin nyelvű legendáját (legenda vetus = LV) követi, annak szövegét a csodák leírásában leg-

¹ Ezt kíséreltük meg korábbi cikkünkben (M. Nagy-Bényei 2018) a MargL. latin forrásaiból – hazai latin forrásokról van szó – kiindulva; ott bővebben közöltük a forrásokra vonatkozó filológiai irodalmat is.

² Anyagunkat ehhez a legenda szövegét latin forrásszövegeivel együtt tartalmazó digitális feldolgozásból (http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510) gyűjtöttük. Az egyes csodaelbeszélések és párhuzamos latin forrásszövegeik külön-külön is megnyithatók „A legenda tartalmának és forrásainak áttekintő táblázata” menüpontból.

többször szoros fordításban adja vissza. Néhány történetet mond csak el önállóbb szerkesztéssel, amikor másik forrásából, a szentségvizsgálati jegyzőkönyv (Inquisitio... = Inqu.) tanúvallomásaiból (is) merít. A LV-ban a csodák elbeszélésének módja és nyelve példásnak mondható, általában is szép stílusban írt szöveg (M. Nagy 2006), hiszen a latin legenda a szentté avatás céljára készült, amelyet a 13. században a pápaság szigorúan szabályozott. Bár a magyar legenda apácaközönség számára készült, a LV mint fő forrás, illetve annak pontos visszaadására való törekvés elég biztosíték arra, hogy a középkori magyar nyelvű csodaelbeszélések nyelvéről megbízható képet közvetítsen.

II. A csodaelbeszélés szerkezete

A csodaelbeszélések tárgyalásához célszerű abból a megállapításból kiindulnunk, hogy azok meghatározott narratív sajátságokkal rendelkeznek: jól strukturált szerkezetűek, véges számú, mintegy modulszerűen variálható eseménymozzanatokból épülnek fel, amit éppen a Szent Margitra vonatkozó források szemléltetnek a legjobban (ezek strukturájáról l. Klaniczay 2004a, 2004b, irodalommal). A MargL. csodaelbeszéléseinek jellemző felépítését a következő táblázatban vázoltuk fel. Az elbeszélés szerkezetét viszonylag apró tartalmi egységekre osztottuk, e felosztás alkalmas keretet biztosít a kifejezések megfigyelésére. Hangsúlyozzuk azonban, ahogyan Klaniczay is tette, hogy a szerkezeti egységek esetenként variálódhatnak, összefonódhatnak, határaik nem élesek. A táblázat első oszlopában a főbb szerkezeti modulokat – a csoda eseménymozzanatait – tüntetjük fel, a másodikban azok jellemző magyar kifejezéseit mai helyesírással és többnyire normalizált (vagyis például nem nyelvjárási) alakban, néhány előfordulási helyet is megadva a MargL.-ból, a harmadik oszlopban pedig összehasonlításul a források megfelelő latin kifejezéseit. Elsősorban az egészről törekszünk képet adni, s közben néhány tanulságos részletre térünk ki, de minden modult nem tárgyalhatunk alaposan.

	A történet elemei („modulok”)	A MargL. kifejezései modernizált helyesírással (a kódex lapszámaival)	A latin források megfelelő kifejezései
1.	A csoda megnevezése; a vele alkotott kifejezések (ld. még 7.1 alatt!)	csodatétel, csoda (a szent) csodatételekkel fénylik (139) (az Úristen) csodát tesz/művelkedik (120) a szent érdeme miatt/miá (166)	miraculum clarere miraculis (LV 30); <i>signa facere atque prodigia</i> (V. Ince pápa Bullája) ³ Dominus miracula operatur per merita sanctae virginis Margaretae (LV 44)
2.	A bajt szenvedő neve, illetősége; mihez kéri a szent segítségét	hideglelő nap, hideglelés (136) negyednap, harmadnap ~ (142, 176; 225) negyednap hidegleléssel (kórsággal) gyötretni (142, 176) fejének fájdalma (172) nehéz kórság (153), „az kórság leiti” (176) köszvényesség (!), ~gel verettetni (173), köszvény, ~nyel verettetni (146), köszvényes (174) vérhas (172) poklosság, ~ban működni ’szenvetni’ (153), bélpoklos (176) megnémulni (171) megzsugorulás (143), megzsugorolni (145), megzsugorult (146), megzsugorodni (194) vaktság, vak (149, 151, 152)	accessio (LV 28) (febris) quartana, tertiana; quartanam pati (LV 50) febricitare (LV 29) dolor capitis (LV 49) morbus caducus (LV 48) paralysis; paralyisi percussus (LV 33, 46), paralyticus fluxus sanguinis (LV 49) hydropisis, hydropisi elaborare (LV 38), hydropicus (LV 50) mutus esse (LV 53) contractio (LV 31), contrahi, contractus / contracta esse (LV 32, 33) caecus esse /fieri (LV 35, 36, 37)

³ V.ö. 5Móz 6, 21–22: eduxit nos Dominus de Aegypto in manu forti *fecitque signa atque prodigia magna et pessima in Aegypto*; 5Móz 28, 46: et erunt in te *signa atque prodigia*.

			<p>elnéjétől elidegenedett/elidegenült (154, 155, 156), balgatatag (156), ördögös (154, 165), ördögöktől győztrött (142)</p> <p>gyermeket megholtak lenni (162)</p> <p>nehéz büntől (gyerek halálát okozó „hozzálátalanság”) megszabadítani (163), halottat feltámasztani (157), a lélek megtér, (halott) meglevenül (164), halottaiból feltámasztani (164),</p> <p>tömlőben fogva tartani, fogság, ~ba esni, ~ban tartani (185)</p>	<p>mente alienata esse (LV 39, 40, 41), daemoniatus (LV 39), a daemoniis afflictus (LV 30), a daemone possessa (LV 40) infantem mortuum repperi;</p> <p>grande scelus, circa parvulus inprovidentia, ex incuria mori, in corpus alicuius extincti animam revocare, anima rediit rediviva, ex mortuis vivus ... (LV 43)</p> <p>in carceribus esse (Inqu. 108. tanú)</p>
3.	Miért ehhez a szenthez (Margithoz) fordul?		<p>hallani Szent Margit asszonynak csodatételét (140, 171); ~ az csodatételeket (166)</p>	<p>auditis miraculis (LV 44, 51), audiens miracula fieri (LV 53)</p>
4.	A szent csodatételeinek híre reményt, bizalmat ébreszt		<p>hinni, reménységét vetni Szent Margit asszonyba (‘űrnőbe’: 140, 185), reménysége van Szent Margit asszonyban (182), bízni az ő szent érdemében (143)</p>	<p>sperare, spem habere in virgine M. (LV 30, Inqu. 108. tanú); in meritis et sanctitate eius confidens (LV 53), eum multa fiducia (LV 31)</p>
5.	1. A bajba jutott a szent segítségét kéri		<p>Szent Margit asszony segédelmét / esedezését hívni/kérni (149, 229); folyamanni (‘folyamodni’) Szent Margit asszony segédelmére (188)</p>	<p>suffragium invocare / implorare (LV 35, 52), suffragari (LV 58)</p>

5.	2.	A kérés előadása	én asszonyom 'ünnöm'; a szent érdeme az Úristennél; teljes hittel; kéni, imádni 'kéni'; mellőlni 'méltoztatni' (140)	domina mea (virgo Margareta) merita ante Deum fide plena invocare; orare; dignari (LV 30)
	3.	Fogadalom	fogadást tenni (156, 176), fogadja, hogy (124) pl. zárandokságot ('zarándoklást') tenni Szent Margit asszonynak koporsójához 'sírházhoz' (156)	votum emittere (LV 41), vovere (LV 50) e. g. votum peregrinationis ad sepulcrum virginis (LV 41), etc.
6.		A szent közbenjárása imádsággal	imádja 'kéri' az Úristent; imád 'könyörög' vkéért (138), imádság (135)	orare Deum, orare pro aliquo (LV 29), orationes (Inqu. 38)
7.	1.	A csodatétel	Az Úristen csodatételeket művelkedik (166) istennek kegyelmessége miatt 'által' (183) 'irgalmassága/ isteni ajándék/ malaszt művelkedése miatt 'által';	Dominus miracula /beneficia sanitatum operatur (LV 44); divina operante clementia (LV 58); per gratiam / clementiam Dei (LV 43);
			Szent Margit asszonynak érdeme miatt/miá (172, 141) irgalmasságot nyerni (110) egészségnek jófételét megnyerni (153)	per suffragia meritum virginis Margaretae (LV 53) misericordiam consequi (LV 35) beneficium sanitatis assequi (LV 38)
	2.	körülményei	íme; csodálatosképpen, csodaképpen; legottan a márvány koporsóra könyöklenni (149), a koporsót tapasztalni 'megérinteni' (184)	ecce; mire, miro modo, mirum in modum; statim marmoris sepulcri procumbere (LV 34), sepulcrum tangere (LV 56).

		a kopsorához jönni és Szent Margit asszony vélumát illetni 'megérinteni' (176), egy folt 'darab' Szent Margit asszony skapulárából, hajának mosadék vize (196); öve (184), véluma, feketéje ⁴ 'fekete főkötője' (192), a gyermek fejét [a vélumban] beletakarni (192)	ad sepulcrum adduci et velum tangere (LV 48), petia de scapulario, lavatura capillorum (Inqu. 76. tanú); cingulum sanctae virginis Margarethae (LV 54), obtento velo caput infanuli involvere (LV 56)
8.	Hálaadás	halát adni, hálaadásokat tenni (150, 181) (Istennek, Szent Margitnak, Szűz Máriának) szokás szerint (148)	gratias agere, gratiarum actiones referre (LV 35, 52)
9.	A fogadalom teljesítése	fogadást beteljesíteni (155), fogadása szerint (151); zarándokság, ~ járás (169) zarándokságot tenni (168), ~ beteljesíteni (175) ~ban ('ba') jönni (151) nagy énekléssel (176) szokás szerint (148)	ut decet /iuxta consuetudinem (LV 31, 33) votum emissum absolvere (LV 39); iuxta votum (LV 35) peregrinatio, peregrinationem facere (LV 45), ~ perficere (LV 47), ~ celebrare (LV 35), in peregrinatione venire (LV 36) cum cantu exsultationis (LV 47) iuxta consuetudinem /ut moris est apud nos, pro beneficiis acceptis (LV 47) oblato, oblatio candelarum (LV 35)
10.	Nyilvános biznyságtétel, a csoda kihirdetése; időpontjának megjelölése	áldozat, gyertyáknak áldozata (151) biznyságot tenni, nyilván kihirdetni, hirdetni, megmondani, bizonyítani: nyilván; mindeneknek, sok tanúkkal (151, 155, 190)	testificari, enarrare, publicare, praedicare: publice; cunctis; multis cum testibus (LV 35, 39, 40)

⁴ A szó olvasata bizonytalan, a NySz. (II: 434) a *főkötő*, Mészöly (1941: 186) a *fekete* 'fekete főkötő' formával azonosítja.

III. A szerkezeti egységek főbb nyelvi sajátosságai

A következőkben a fenti táblázat szerkezeti egységeinek sorrendjében bizonyos megjegyzéseket fűzünk az ott vázolt kifejezésekhez, illetve mondatpéldákkal is szemlél-tetjük azok használatát. (Tárgyalásunk alpontjai a táblázatbeli sorszámozással korrelál-nak, az ott vázoltakat egészítik ki.)

1. A csoda cselekvését, annak eredményét, illetve elbeszélését is az összetett *csodatétel* (*csudatétel* formában is), ritkábban a *csoda* szó nevezi meg, megfelelő a latin *miraculum* terminusnak. A *csodatétel* névszót nem alkalmazza gyakran a legenda (27 adat); főleg a forrással többnyire nem dokumentálható szerkesztői szövegekben: címek-ben (alcímekben) fordul elő (1a, d). Ezen túl az elbeszélés „kötelező” fordulataiban ta-láljuk: *hallani a ~t* (l. a 3. pontot); *bizonyságot tenni a ~ről* (l. a 10. pontban). Az előb-biben elvontabb jelentésű, magát a cselekvést (‘csodatevés’) jelöli, s többnyire egyes számban áll, az utóbbiban pedig annak eredményét (‘csodatett’). Olykor a forrás egyéb szinonimáit (pl. *beneficium*), illetve a bibliautánczó stílusban írt elvont példáit is (1c) ez adja vissza. Mondatbeli szerkesztése részben azt a 13. századra elfogadottá vált teológiai felfogást tükrözi, hogy a csodát Isten teszi (ő a cselekvő, elől álló, latinos sorrendben rögzült *úr* értelmezővel), mégpedig a szent által, a szent közvetítésével (aki ennek megfelelően a cselekvés eszköze), így teszi Isten nyilvánvalóvá a szent érdemét (Deák 2005: 409 skk., 2007: 33, vö. továbbá ehhez dolgozatunk 7. pontját is). E gondolatot elméleti szinten is fejtegeti például a – szintén a szigeti domonkos kolostorból származó – Könyvecse (1b). Mindezt általában elég nehézkes volt egy mondatban kifejezni. Inkább jellemző – a legenda közönségét talán közelebből is megérintő – az a szerkesztés, amikor közvetlenül Margit csodatételeiről (csodatételéről) van szó, hozzátéve szakszerűen a hivatalos felfogásnak megfelelő bővítményeket (1a), vagy az egyszerűség kedvéért elhagyva azokat (1d).

- (1a) MargL. 108⁵: Immar jt kezdetnek el *zent margýt azzonnak chuda tetelj kyket az vr menden tehetev isten tevn ·zent margýt azzon erdeme mya*: vö. *Miracula etiam pauca de plurimis eius meritis facta ... superaddemus* (további hasonló példa 138)
- (1b) ApMélt. 55 (28r): *az vr ýsten valakýnek altala azert tezý az ýchodat* hoǵh megh mutassah annak zentsegeth; Uo. 55: *elqzqr* [ti. azért teszi Isten a csodákat,] hoǵh az zentnek *megh mutassah erdemeet* hoǵh zent uolt elteben: *mykeppen zent damokos atýank altal ...: zent ýstvan kýralh altal*: ... es mynd az naǵh sok *zentek altal* naǵh sok ýchodat tǵth
- (1c) 120: *az ev emlekevezetevkre* [ti. a szentekére] *az vr isten nag chodakat tezen · Mely choda tetelevknek myatta · eretneksegnek gonossaga meg gýalaztatýk · es az kereztyen ýht meg erevsehtetik*: V. *Ince pápa megbízó bullája*: Omnipotens ... ad eorum [sc. sanctorum] memoriam *signa facit atque prodigia, per quae pravitas haereticorum confunditur, et fides catholica roboratur*
- (1d) 145: Esmeg mas pelda *zent margýt azzonnak choda tetelerevl* ez keppen

⁵ A további példák előtti puszta lapszámok mindig a MargL.-ra vonatkoznak.

A *csodatétel* már korábban rögzült összetétel, a GuaryK.-ben (26) találtuk rá a legkorábbi példát, de több kódexből van adat (l. NySz.: CornK., DomK., JordK.). E forma megszilárdulásában a pusztá *csodával* szemben közrejátszhatott a hosszabb alak modorosabb, ünnepélyesebb volta is. Érdemes idegen párhuzamok szerepét is figyelembe venni (a LV középkori német fordítása például a *wunderzeichen* szót használja). A CzF. már „kissé régies”-nek minősítette, s ma is ilyennek számít (ÉKSz.²). A latinból fordított *csodatételekkel fénylik* ’kitűnik’ (ti. a szent) kifejezés szintén előfordul legálábbis másik két Ráskay-kódexben (vö. NySz. *fénylik* a.: DomK., CornK.).

2. A történet elbeszélésének kezdetén – eredetileg a hitelesség jegyeként – rendszerint megnevezik a csodát tapasztaló személyt, illetőségét, s az okot, amiért a szent segítségét kérte.

- (2a) 155: Az *cheleĵ janos byronak* felesége *vala* ev *elmeetevl el jdegenedet* · es sokaktvl alehatĵyk *vala evrdevngevsnek*: *Uxor Iohannis, iudicis de villa Chele ... mente erat alienata* ita, ut a pluribus ..., a *daemone possessa* putaretur
- (2b) 153: Ez *marton neveu* ember gyvtreteek sok jdeĵg az *nehez korsagal* · es *vala* ektelenĵevl ev *testeben* meg *zevrnyĵdevt*: *Vir quidam ..., nomine Martinus morbo caduco gravissime vexatus, contracta multa corporis deformitate*
- (2c) 176: *mynden teste* meg *dagadozot* *vala* · es *oruosoknak jtyletĵ* *zerent* mondatĵyk *vala* *kevvzellennĵ belpoklossa*: *toto inflato corpore et morbum hydropicum iudicio medicorum sibi expavesceret imminere*

Leggyakrabban gyógyulásért fohászkodnak, de egyéb okok (házomlás, kútba esés, „hozzálátatlanság” ’gondatlanság’ miatt bekövetkező gyermekhalál, fogságba esés, árvíz stb.) is előfordulnak. A tematika elég változatos (l. a táblázat 2. pontjában), tükrözve, hogy a középkor embere sok mindent élt meg csodaként. Ezek közül most csak a betegségből való gyógyulástörténeteket emeljük ki, amelyek a leginkább jellemzőek, ezek érintik a legtöbb embert. Nyelvileg pedig ezek adnak egy viszonylag nagyobb összefüggő jelentésmezőt, aminek a vizsgálata külön tanulsággal is járhat. A betegségben szenvedőket főleg – a maihoz hasonlóan – a *beteg* szó jelöli, gyakran a *szegény/nyavalyás* jelzővel és fölöslegesen is ismételve. Szinonimája, a *kór* (*kórság*beli, *kórság*os), sokkal ritkább, a *szegény kór* (171) pedig csak egyszer fordul elő (lásd a 3a példában). A korban leginkább szokásos betegségek neve nagyobbbrészt rögzült alakú, ami régi használatukra vall: *balgatatag*, *bélpoklos*, *főfájdalm* ’fejfájás’ (177), *hideglelés*, ez utóbbi kiemelkedő pontja a *hideglelő nap* ’a lázroham napja’ (a lat. *febris* ’láz’ ~ m. *hideg* megfelelés régi voltára l. Hadrovics 1994: 33; Forgács 1997: 271), *köszvény/esség*, *ördögös* ’megszállott’ (vö. *daemoniacus* – *daemon* ’ördög’), *vakság*, illetve *vak*, *vérhas*. Előfordulnak adott esetben körülírások is, részben a forrás szó szerinti fordításából, mint *fejének ... fájdalma* (172, vö. *dolor capitis*) vagy az *elméjéről elidegenedett/elidegenült* (*mente alienata*, vö. lat. *alienus* ’idegen’) szerkezet – ez az *elidegenedik* igealak legkorábbi előfordulása is egyben (M. Nagy–Bényei 2016: 508) – amelyet azonban többször kísérnek a szövegben az *ördögös* (154, 155) és a *balgatatag* (156: 2a) szavak magyaráza-

tul. Másrészt talán a magyarban szokásosan is jelölhettek bizonyos betegséget körülírással, vagy esetleg nem is volt pontosabb neve. Ilyen a *morbus caducus* (vö. *cado* 'leesik') fordítása az egyébként a legendában is (129, 142 stb.) tágabb 'betegség' értelmű *kórság* szóval: *az nehéz kórság* (lásd 2b), továbbá *ezen kórsággal gyötretett vala: morbo caduco ... torquebatur, az kórság leüti* (176). Arra, hogy erre az epilepszia-féle betegségre a *kórság* szót használták, máshonnan is vannak adatok. A Gl. (*kórság* a.) a Kolozsvári Glosszákból (1550 k.) közöl két idevágó helyet, (K¹: *korsagh*, K¹ 3448: *Caducus morbus el eszö. Quod cadere facit nagy korszaagh*), valamint Szikszai Fabricius szójegyzékéből (1590) is egyet (*morbus caducus: Korsag*). Szenci Molnár szótára szerint pedig (l. NySz. *kórság* a.) a *kórság* latin megfelelői a *morbus caducus*, *epilepsia*, *sacer morbus*, *herculeus*. E megnevezések a betegség nehéz, titokzatos („szent”) voltára is utalnak. A betegséget általában jelölő *kórság* szó így jelentésszűküléssel a régi mellé új értelmet is kapott, s a MargL. néhány példája is ide sorolható.

A betegségnevekkel kapcsolatban érdekes még a MargL.-ban megfigyelni, hogy néhány közülük nem felel meg pontosan a forrásban álló szó jelentésének. Ennek ugyan többféle oka lehet – nem tudták, vagy a legendában nem volt lényeges pontosan visszaadni a latin nevet, kevésbé voltak az ismeretek differenciáltak, stb. –, de figyelemre méltó, hogy esetenként bizonyos szójegyzékek ugyanazokat a (tévesnek ható) megfelelőket tartalmazzák. Többször – egyébként részben könnyen etimologizálható – görög eredetű szavak az érintettek. Ilyen a MargL.-ban a *bélpoklos* a lat. (< gör.) *hydropicus* fordításaként (2b példa és a 189. lapon is; a 153/2 *poklos* adatából pedig a *bél* előtag – másoláskor? – lemaradhatott), amely 'vízkór(ság)os'-t jelentene (l. Finály; vö. még Mezey 1955: 66). Murmellius (1533) és más szójegyzékek azonban a *hydropicist* ugyanúgy a *bélpoklos*; *wassersüchtig* szavakkal értelmezik, Szikszai Fabricius (1590) meg 'bélpoklos, vízkórságos' jelentést ad meg, vagyis a két szó nála azonos betegséget jelöl (l. Gl. *bélpoklos* a.). Hasonló a *köszvény*, *köszvényes* és a *vérhas* esete is. A *köszvény*, *köszvényesség*, *köszvényes* a MargL.-ban a lat. (< gör.) *paralysis*, *paralyticus* 'bénulás' (tkp. 'féloldali idegbénulás': Finály) fordításaként áll, bár a lat. (< gör.) *podagra* (tkp. 'lábköszvény': Finály) betegségét jelentené. A MargL. e fordításmódja nem egyedülálló a kódexekben sem. Hadrovics László (1994: 36. sz. tétel) a MünchK. példáit idézi, amelyeket minden esetben ugyanígy fordítanak (l. még Nyíri 1993: 193). Forgács Tamás (1997: 271) pedig azok kapcsán arra mutatott rá, hogy bizonyos szójegyzékekben megvan ugyanez a megfelelés, így a korai (1380 k.) KönSzj. 54: *paraliticus: kuzwynusch* adatában (l. még Gl. *köszvény* a.) és a SermDom. 2: 543 glosszájában: *qui habet manus dissolutas i. e. informas et paralyticas (kezuenes)*. A NySz. (*köszvény* a.) pedig a JordK. 375 adatához jelzi a latintól eltérő fordítást: „Az en gyermekem *kezwenben fekyz* : *jacet paralyticus*.” A *vérhas* a MargL.-ban (172) a 'vérfolyás' jelentésű lat. *fluxus sanguinis* fordítása. A TESz. *vérhas* címszava szerint egyedül Pesti Nomenclaturájában (1538) található olyan egybevetés, amely a *fluxus sanguinis* latin kifejezést így értelmezi: „veerhas: Fluxus fanguis⁶ blütflluß”, s megjegyzi azt is, hogy „a latin és a német

⁶ Pesti adatában a szót a TESz. hibásan *sanguis* alakban idézi, a Gl.-ban (*has* a.) – ugyanúgy Pesti 1538-as első kiadására hivatkozva – *sanguini* alak szerepel. A hibás idézéseket az adat téves olvasása okozza. A Pestinél látható (PestiN. S1, 40. cap. 10. sor) adatban lévő rövidítésjelet

értelmezése valószínűleg nem teljesen pontos.” Hozzáteszi még, hogy a ném. R. *blutfluß* ’menstruáció’ jelentésű. [Mi szintén hibás fordításnak véltük (M. Nagy–Bényei 2017: 230), mielőtt a szójegyzék adatára fel nem figyeltünk.] Érdekes viszont, hogy a szó első előfordulásaként a TESz. – ’Ruhr, Dysenterie’ értelmezéssel – a DöbrK. 387 adatát hozza: „Es ime eg azzon ember (zent veronika) kit ver [ses] has tart vala tizen kettöd etöl fogvan”, amelyben a *vérhas* a bibliai (Luk. 8) *fluxus sanguinis* fordítása, s a történetben közismerten nem a ’dizentéria’ jelentés fordul elő.⁷ Itt sem egyedi fordítás tehát a MargL.-é, hanem egyfajta hagyományhoz kapcsolódik: a *vérhas* szó ’méhvérzés, vérfolyás’ jelentésével számolhatunk.

Az itt érintett kérdést, tudniillik, hogy a magyarban voltak olyan fordítási szokások, amelyek jegyében bizonyos latin (többször a latintól közvetített görög eredetű) szavakat nem a pontos magyar megfelelővel, hanem következetesen egy másik szóval adtak vissza, a szakirodalom a bibliafordításokra vonatkozóan ismeri elsősorban. Erre először Hadrovics László (1994) hívta fel a figyelmet a MünchK. fordítását illetően, s ő elsősorban német minta – egy bibliafordítás és szójegyzékek – követésének tulajdonította. Ezekkel kapcsolatban Forgács Tamás (1997) mutatott rá, hogy ez a fordítási szokás nem csak a MünchK.-ben, hanem több magyar bibliafordításban, sőt a hazai – többször persze latin–német előzményű – szójegyzékekben is megragadható, s a korai adatok szerint már a MünchK. fordítása előtt kialakulhatott. A hazai fordítók tehát a magyar szójegyzékekből meríthették ezt a tudásukat, s a német minta legfeljebb közvetve hathatott. Másrészt például a *paralyticus* *köszvényesnek* fordításáról Forgács (1997: 272) úgy gondolja, a betegségek hasonlósága alapján a magyarban természetes úton, idegen hatástól függetlenül is kialakulhatott a némethez hasonló megoldás. A MargL. általunk idézett három példája azt jelzi, hogy nemcsak a bibliafordításokban, hanem más kódexek szövegeiben is érvényesülhettek ezek a fordítási szokások, ami egyébként nem csoda, hiszen a fordítók ugyanazokat a szójegyzékeket használhatták, illetve az azok által is terjesztett hagyományt ismerték, bármit fordítottak. Az ilyen eseteket természetesen minél alaposabban fel kell tární, s semmiképpen nem jogos az egyes kódexekben hibának tekinteni.

A betegségeknek a *gyöiretik, verettetik vmivel, szenved, mükálikodik* (’szenved’) *vmiben* igékkel kapcsolódnak a mondatba. A szláv eredetű *mükálikodik* (pl. 153: *mükálikodik* poklosságban: elaborans hydropisi) e használata összevethető a lat. *laboro* igéével (vö. *múka*, ill. *labor* ’nehéz munka; szenvedés’).

3. A csodaelbeszélés szokásosan megindokolja, miért az adott szenthez fordul valaki segítségért. A latin általános értelmű *auditis miraculis* formulaszerű kifejezés fordításában a *csodatétel* főnév a latin többes szám ellenére akkor is egyes számú lehet, amikor nem egy konkrét esetre, hanem általánosságban érthető (3a), amit elvontan, a csodatevés cselekvésére utalásnak értelmezhetünk. Ez lehetett a természetesebb használat, mert néhány hasonló értelmű, forrás nélküli, szabad fogalmazású részletben szintén egyes számú (3b; további hasonlók: 123, 140).

ugyanis a TESz. (illetve forrása) nem vette figyelembe, a Gl. pedig, bár – felső indexszel jelezve – helyesen oldotta azt fel, a szövégi *s*-et lehungya.

⁷ Azt, hogy a DöbrK. itt a szokásostól eltérően fordítja a latin kifejezést, előadásában Haader Lea is érintette.

- (3a) 171: Mýkoron *hallotta volna* ez zegen koor· zent margýt azzonnak *choda teteleet*· el hozata evnen magat ... zent · margýt azzon koporsoyához: *audiens insignia fieri miracula circa sepulcrum sororis virginis Margaretae ... ad ipsum sepulcrum ... se fecit perduci*
- (3b) 185: Mykoron ez zolga *hallotta volna* zent margyt azzonnak *choda teteleet* ... Mykoron ezeket *hallotta volna* ez alexander vr mynden remenseget vete zent margýt azzonba.: vö. quidam missus, quem ego mandabam praeceptis meis in Hungaria, venit, et dixit mihi ... postea ego habui magnam spem in ea

4. Az előző mozzanat tartalmából következik, hogy a bajba jutott *hisz, reménységét veti Szent Margit asszonyba* (4a, 3b) bízik az érdemében (5g). A *reménység, bizodalom* kulcsszavak ismét testesebb, erősítést keltő formák, s ugyanilyen szerepű az elvont igével körülírt *reménységét veti* kifejezés is. A források példát mutatnak erőteljesebb retorikai eszközök használatára is. Például a latin rímes díszítéssel szemben a magyar szinonimapárosítással él (4b), egy látomásban elhangzó hasonlat nyomatékát pedig a testesebb képzős alakkal (*reménységed*) fokozza (4c).

- (4a) 182: mynden jdevben *ev/beleye vety vala menden remenseget*: vö. omni tempore *pono spem meam* in sanctitate sua
- (4b) 140: Ha en tapasztalandom istennek leányanak *zvz zent margýt azzonnak koporsoját · hýzem remellem* hog ez nagy keenbol meg gyögývlok: *Si sepulcrum Dei famulae, virginis Margeretae tetigero*, ab ista passione sanari *me spero*
- (4c) 186: *Annýe remenseged* legen zent margýt azzonba · *mýkeppen* zent ersebet azzonba: Tantam spem habeas in ista Sancta Margaretha, sicut in Sancta Elisabeth

5. A bizalom ébredését követően fordul a bajba jutott a szenthez. E folyamat több részből áll.

5.1. A szenthez való fordulást a *hív* (5a), *folyamik, kér* (5b), *imádkozik* (pl. 140, 200), *könyörög* (167), *ajánl* (156), *~ja magát* (5g) igék jelzik, kísérő gesztusa pedig lehet a *fászkodás* (= fohászkodás), amely itt nem a mai 'fohászkodás', csak 'sóhajtozás' jelentésű, illetve az *ájtatosan, teljes hittel* való kérés. A szent „segedelmét / esedezését hívni” fordulattal a források *suffragium invocare* '(istennek, szentnek) segítségét hívni' kifejezését fordítják (vö. lat. *vocare* 'hív', *invocare* 'segítségül hív'), benne a *hív* ige pregnáns 'segítségül hív' jelentése is az *invocare* 'ua.' megfelelője. A latin kifejezés fordításában esetleg közrejátszhatott, hogy a kor literátusai érezhették benne a latin szavak klasszikus jelentését: az ókori isteneket vagy a Múzsát szokták invokálni, s az eredetileg 'szavazat' jelentésű *suffragium* (l. Finály) a középkori egyházi 'auxilium; segítség' jelentésben („intercession by a saint with God”: Niermeyer 1984: *suffragium* 7. jelentés) szintén választékosnak hathatott. De valószínűleg ilyen irányú régi fordítási hagyománnyal is számolhatunk, amire például a HB.-ben a minden szentekre vonatkozó „legenec neki *seged* uromc scíne eleut” részlet utal (l. TESz. *segéd* a.). Magyarosabb szerkesztésűek a *sege-*

delmét / esedezését kérni; segedelmére folyamni 'folyamodni' változatok. A szent segítségének kifejezésére ma szokásos, átlátható felépítésű *közbenjár* (a lat. *intervenire, intercedere*) ige a MargL.-ban – illetve latin megfelelője a forrásaiban – nem fordul elő, bár a HB. előbbi helyének latin előképében is a *per intercessionem* forma áll (l. Mészöly 1956: 108), s ennek pontos magyar megfelelőjét más kódexekből is ismerjük (5c, d). A MargL. kifejezései valószínűleg ennél emelkedettebbnek hatottak.

- (5a) 180: *tellýes hýttel es nagý aytatossagal hýak vala zent margýt azzonnak segedelmet*: fide et devotione plena virginis Margaretae *suffragia invocantibus*
 (5b) 149: [az beteek] aytatossan *kere* zent margýt azzonnak *segedelmeet esedevzeseet*: [Hic] eius *suffragia* devotius *implorans*
 (5c) WinklK. 41 (imaszöveg): *KEwzbe iarýon* myerthewnK ... az dicheseghes zyz maria: *Interveniat* pro nobis ... gloriosa Virgo Maria
 (5d) CornK. 31v: ev erette *kevzbe jaro* az fyv atyanak elevtte: *mediatorem* causae suae habet ante patrem

5.2. A kérést jelezhették röviden, de előadása a történet egyik csúcspontja is lehet, különösen, amikor egyenes idézet formájában szerepel. Kifejezőeszközei ilyenkor mutatkoznak meg a legteljesebben. Mintaszerű például a Dányba való Benedek fohászzkodása⁸ – bár ezt a szót a kódex csak 'sóhajtozás' értelemben használja – (5e), amely latin forrását szorosan követve (vö. „hiszlek tégedet”) minden illő elemet felvonultat: megszólítja a szentet, hivatkozik Istennél való érdemére (az *érdem*, lat. *meritum* fontos szó e történetekben), kifejezi a szentbe vetett hitét és tisztelettelűdőan (*méltólj*) közli a kérését. A forrásbeli prózarím helyett a *kér*; *imád* 'kér' szinonimapárosítás fokozza a kérés erejét. A *kér* ige szinonim párral való erősítésének a középkori egyházi nyelvben régi hagyománya van (A. Molnár 2000: 56–59), a *kér* és *imád* kapcsolatára például az ÉrsK. két helyét is (47, 67) említi A. Molnár (i. m. 59).

- (5e) 140–141: Hýzlek tegedet *en* [.] azzonyom zyz zent margýt azzon · ... ·hog teneked annýe nagý vagýon az *vr* istennel · hog engemet az en testemnek nehez korsagabol meg vígazthac ha akarod · Es *kerlek jmadlak* tegedet *tellýes hýttel* · keuanatos aytatossagal · hog *meltólj* engemet meg zabadehtanod: Credo te, *domina mea virgo Margareta*, ... *tantorum esse meritum ante Deum*, quod ab isto gravissimo corporis mei tormento me liberare, si vis, potes et *oro* te *fide plena* et devotione affectuosa, ut liberare me *digneris*.

5.3. A szent segítségét kérő végül *fogadást* 'fogadalmat' *tesz* (lat. *votum emittere, vovere*) – olykor (11: 2 arányban) egyetlen igével kifejezve: *fogadja* – kérésének teljesülése esetére. (*Fogadalom* szavunkat csak a nyelvújítás alkotta meg: TESz. *fog* a.). Többnyire azt fogadja, hogy *zarándokságot teszen* 'tesz' Margit koporsójához 'sírjához', de

⁸ E csodatörténet elbeszélése végig annyira hatásos, hogy Dány község (ma Fejér m.) 2000-ben ennek alapján készített ábrázolással állított emléket egykori földijüknek. M. Gémes Katalin szobrászművész Szent Margit szobrának oldalsó reliefszoborján Benedek gyógyulásának pillanatát örökíti meg, amint örömben körüljárja a sírt. <http://www.danyikronika.hu/node/5498>.

megfogadhatta valaki például, hogy naponta tizenöt pater noster és ave Mariát mond Margit tisztességére 'tiszteletére' (213), *vízzel, kenyérrel böjtöl* Margit halála előestéin (183), esztendeig *szolgát fizetés nélkül* 'nélkül' a sororoknak (176), ígérhetett a klostornak 'kolostornak' való örök *szolgálatot* (163; a szót l. még a 6. pontban is) stb. (lásd még a fogadalom teljesítéséről a 9. pontot). Itt érdemes megjegyezni, hogy a csodaelbeszélésekben több olyan kifejezés használata jellemző, amelyekben különösen az elvont funkcióban álló *tesz* (*teszen, tőn stb.*) ige kapcsolódik hozzá egy névszóhoz, s azzal együtt a cselekvés megvalósítását testesebb alakban fejezi ki, mint ahogyan legtöbbször egy egyszerű igével lehetne. Az ilyen jellegű, újabban funkcióiósnek is nevezett szerkezeteket jól ismeri a szakirodalom, s tudjuk, hogy használatuk bizonyos szövegtípusokban a kódexektől a mai nyelvhasználatig az átlagosnál gyakoribb lehet (mindezekre lásd pl. Hadrovics 1992: 343; Forgács 2007: 85–87). A fenti *fogadást, zárandokságot tesz* kifejezések mellett továbbiak e témakörből a *csodát, sőt csodatételt, biznyságot, tanolságot* 'tanúságot' (227), *vallást* 'vallomást' *tesz*, sőt egyszer előfordul a *hálaadásokat tesz* (181) is a *hálát ad* mellett, igaz, ott a forrás is bőbeszédű (*gratias agere* helyett *gratiarum actiones referre*). A MargL-ra is érvényes, amit Hadrovics (1992: 343) a kódexekről általában megjegyzett, hogy ti. a latin forrásoknál gyakrabban használ ilyen szerkezeteket, illetve azok olyankor is megjelennek, amikor a forrásban más ige vagy kifejezés (pl. 5f: *votum emittere, votum peregrinationis*; 10a: *testificari*) áll. A *tesz* ige megterheltségét általában jelzik névszói összetételei is: *csodatétel* (pl. 108, 120, 138, 190), *jótétel* (47, 114, 173), *tisztességtétel* (148); *bosszúságtétel* (67, 89). A csodák elbeszélése feltehetőleg azért kedvezett az így „igésített” szerkezeteknek, mivel azok testesebb alakjuknál fogva emelkedettebb, ünnepélyesebb hatást keltettek. Egyes szókapcsolatok e formájának megőrzéséhez is hozzájárulhattak a csodaelbeszélések a gyakori alkalmazással: például a *biznyságot tesz* a mai egyházi nyelvben is megvan (már a KTSz.-ből, 1350 k. adatható: l. TESz. *bizony* a.), a *tisztességtétel* 'tiszteletadás' pedig még a 18. és 19. században is használatos volt a mainál tágabb értelemben (l. CzF., SzT.). Ma már főleg csak a *vég-tisztesség-tétel* kifejezésre korlátozódik a használata (l. ÉKSz.²).

(5f) 156: *ffogadast tevn* ez azzonak ev vra es baratÿ · hog ha az vr isten · zent margÿt azzonak erdeme mÿa · ez azzont meg gÿogehtanaÿa · tahat ... zarandoksagot tennenek zent margÿt azzonak koporsoÿahoz: *Emissioque* [a] marito suo et amicis *voto* peregrinationis ad sepulcrum virginis...

(5g) 143: ez ... frater *fogadast tevn* zent margÿt azzonak · es bÿzeek az ev zent erdemeben · tellÿessseggel ... *ayanla ev magat* zent margÿt azzonak: *Hic cum multa fiducia et devotione voto intra se emissio, meritis virginis sororis Margaretæ se totum ... commendavit*

6. A szent eszköze, amellyel Istenhez fordul, az *imádság* (6a). A Margit életében történt csodák esetében olykor ennek szövegét, illetve gesztusait is részletezi a legenda. Az egyenes idézetet az *imádja* 'kéri' az *Úristent mondván* fordulat vezeti be, s a szent az Isten iránti *szolgálatára* (*servitium*, vö. *servire* 'szolgál'), érdemszerző cselekedeteire hivatkozik kérése bevezetésében. A *szolgálat* általában is fontos viszonyt kifejező fogalom, a legenda (131) például a lat. *obsequium* 'engedelmesség' szót is ezzel adja vissza. (Arra,

hogy több latin szinonima esetén a magyar inkább egy bevett terminust használ, a *csodatétel* szónál is láttunk példát.) Az ereklyékkel telt aranyos imatábla előtt imádkozó szent alakját a források nyomán, de gördülékeny magyarsággal igen érzékletesen jeleníti meg az ima kísérő gesztusainak ábrázolása (6c).

- (6a) 135: *en ertem jmagy · es ... engemet ez en kevel valo halalomtvl meg zabadehc jmdasagoddal: ... ut pro me orares, et ab ista morte mihi vicina me liberares*
 (6b) 133: Tahat zent margyt azzon *jmada az vr istent monduan · O vr isten ha valamýkeuisse kellemetevs teneked az en zolgalatom · tegyed hog ez zolgalo lean meg ne halýon: sic oravit: O domine Deus, si aliquantulum placet tibi meum servitium, fac, ut ista servitialis non moriatur*
 (6c) 131: *kezey evzve kucholvan · es bevseges kevnýueket hullatvan · es aytatos fzkodasokat menýorzagra bochatvan · ev keresenek meg nyeresenek byzodal-maual · Nemýkeppen kýaltvan monda: extensis ac complexis manibus, copiosis perfusa lacrimis et emissis ad caelum suspiriis cum impetrandi fiducia quodammodo clamans dixit:*

7. A fentiekben taglalt előzmények után történik meg a *csodatétel*. Ezt általában egyetlen mondat közli, amelybe nyelvileg bele van zsúfolva mindaz, ami egy csoda szabályos végbemeneteléhez szükséges (7a; l. még az 1. pontban mondottakat). Említendő benne *Isten*, latinosan elől álló értelmezővel *Úristen*) és/vagy az általa képviselt elvont fogalmak neve, általában testesebb képzős formában: *irgalmassága, kegyelmessége, az isteni erő* stb., cselekvését pedig általános értelemben a *művelkedik* (lat. *operare*) ige jelzi. Emellett a *szent* vagy elvont jegyével az *érdeme*, annak *segedelme hívása* (az invokálás fogalmára) által érhető el, hogy a segítséget kérő *megnyerje*, amiért fohászzkodott. Az utóbbi ige (*nyer* alakban is) szintén több latin 'elér vmit' jelentésű szinonima (*sequor* és igekötőkkel: *assequor, consequor; patrare* stb.) megfelelője (7b). Konkrétabb jelentésű igék is előfordulnak (megszabadul a betegségtől, meggyógyul, felkel, stb.). Az, hogy a mondatban *Isten* és a *szent* alany vagy eszközhatározóként jelenik meg, fogalmazás kérdése. Mindenesetre eszközhatározóként a MargL.-ban csak *miatt /miá* névutós szó szerepel, szemben például az újabb nyelvhasználatot tükröző *által* névutóssal, amelyet az ApMélt.-ban láttunk (1b). Gyakran utalás van az időre és a módra (*legottan; csodálatosképpen*), illetve a helyszínrre: a csodák különösen Margit „*koporsója*” 'sírja' körül történnek, de közrehathatnak ereklyéi, például ruhadarabjai (*véluma, skapulárja*) vagy *hájának mosadékleve* 'mosóvize' is (7c).

- (7a) 189: Jme *chodalatos keppen* vgýan azon *eýel · az istený irgalmassagnak myelkevedtý mýat es zent margýt azzonnak erdemének segedelme hývasa mýat · meg zabadula ez vr ez ban · az rettenetes dagadozasnak kezdetýtevl* [A fordító itt *initio*-t olvasott *vitio* helyett]: *mirum in modum infra eiusdem noctis spatium divina operante clementia, suffragantibus meritis virginis invocatae et ab horrendae inflationis vitio ... liberatus*
 (7b) 153: *egessegnek jo tetelet meg nyere: beneficium sanitatis ... est assecutus*

- (7c) 176: Ez mykoron jut volna az koporsohoz · es jllette volna az ev velomat legottan meg gyogyvla: *Statimque, ut sepulcrum et eius velum infirmus tetigit, omnino sanus est effectus*

8. A csodatétel megtapasztalását követi a *hálaadás* Istennek és a szentnek (a szent érdemének), s az gyakran a fogadalom teljesítésekor a sírnál történik. A *hálát ad* kifejezés a lat. *gratias agere* jelentésében már korábban meghonosodott; mása a déli szláv nyelvekből mutatható ki (TESz. *hála* a.). A hálaadást *szokás szerint* (lat. *iuxta consuetudinem; ut decet*) bizonyos gesztusok, összefoglalóan *tisztelettel* kíséri (8a), ami különösen a zárandokláshoz kapcsolódik (l. még a 9. pontban). A sírnál való hálaadást kifejezheti a *földre leterjeszkedik* (vö. lat. *sternere* 'leteríteni') kapcsolat, amellyel az alázatos földre borulást jelezték (8b). Az is előfordul, hogy valaki *vendégséget szerez* 'rendez' hálája kifejezésére (8c).

- (8a) 148: az vr istennek es · *halat adanak* zent margyt azzonnak erdemert · *ayandokokkal tyztesseg tetelekkel zokaszerent*: Deo pro meritis virginis suae fidelis *gratias cum oblationibus iuxta consuetudinem ... exsolverunt*
- (8b) 143: nagy aytatossaggal es alazatossagal fevldre le teryezkevduen *halat ada* ez zent zvznak: cum multa devotione et humilitate *humi prostratus gratias egit*, ut decebat
- (8c) 150: „*halat ada* vr istennek es zent margyt azzonnak erdemenek *Zerze nagy vendegseget*: Deo et meritis virginis sororis Margariae *gratias agens convivium instruxit*

9. A csodatételt megtapasztaló *beteljesíti fogadását* 'fogadalmát'; a kifejezésben mindig igekötős, perfektív értelmű ige (vö. lat. *absolvere*) áll, s szavakkal is – a *fogadott zárandokság, fogadásuk szerint* kitételekkel – visszautalhatnak a *fogadás* 'fogadalom' tényére (9a). Leggyakrabban Margit koporsójához 'sírjához' zárandokolnak. A zárandokláshoz tartozhat *ajándék, gyertyaáldozat* – a lat. *oblatio* 'felajánlás' (vö. *offero* 'eléje visz') értelemszerű fordításai rejlenek ezekben – és *éneklés*, illetve jellemző az odamentel módja: a *gyalog járás*. *Zárandok* szavunk 'vallási ügyben utazó, búcsújáró; Pilger, Wallfahrer' jelentése, melyet az EWUng. 1575-től (Heltaitól) tart számon (vö. még TESz. 1775), már előfordul a legendában (9b).

- (9a) 151: mynd ez emberekkel vj *gergyaknak aldozatyaual* · az ev zarandoksagokat be tellyeseytek · az ev *fogadasok zerent*: cum omnibus eisdem peregrinationem novam cum *oblationibus candelarum iuxta votum* ad sepulcri cincturam ... celebrarunt
- (9b) 181: el mene alazatosson jffyv lazlo kyral mykeppen *zarandok* · zent margyt azzonnak koporsoyat meg latogatny · *jaruan gyalog* evnen labayn: sepulcrum dictae virginis Margariae humiliter, ut *peregrinus, pedibus gradiens* visitavit

10. A csodaelbeszélés befejező mozzanatában, amikor sokak előtt nyilvánosan kihirdetik és bizonyítják a csoda megtörténtét, mondást jelentő igék (*nyilván kihirdet, nagy*

nyilván való kiáltással, nyilván való szóval kijelent, megmond), illetve a bizonyítás kifejezései (*bizonyásgot tesz, bizonyít*) szerepelnek. A meggyógyultat nyilvánosan is megmutathatják (*praesentare*) *mindeneknek* ('mindenkinek', lat. *cunctis*), és *sok tanúval* is megerősítik a csodát. A csoda kihirdetésének különösen ünnepélyes módját olvashatjuk például a Megyerre való Mária gyógyulástörténetében, amelyben a kolostortemplom *harangjait* is megszólaltatták, és a nővérek a Tedeumot énekelték (10c). A csoda fölötti *öröm* említése többször is megjelenik (10d, továbbá 150, 152, 164, 168, 170, 181, 184).

(10a) 155: mynd nyayan *byzonsagot tevnek* ez chodarol: *beneficiumque acceptum omnes sunt testificati*

(10b) 151: mendeneknek *nylvan ky hyrdeteek* ez meg gyogehtasnak Jo tetelet: *cunctis beneficium acceptum publicantes*

(10c) 196: Ezeket latvan az fraterek · meg jzeneek az sororoknak · Az sororok kedeg nagy aytatossagal meg enekleek az te deum laudamust · es harangokkal harangozanak dychyrveen az vr istent az ev zentyben: et illi, qui viderunt ... dixerunt hoc fratribus, et fratres dixerunt sororibus, quod cantarent „Te Deum laudamus”; et cantaverunt, et pulsaverunt campanas

(10d) 193: mykoron latottak volna az ev gyermeky · nemellyk *vigad meuet vala* · nemellyk *syr vala evrevmekben*: quando pueri sui hoc viderunt, aliqui *ridebant*, aliqui *flebant*

IV. Összegzés

A fentiekben a MargL. szövege és latin forrásszövegei alapján felvázoltuk egy jellegzetes középkori elbeszélő szövegtípus: a csodaelbeszélés (lat. *miraculum*) jellemző moduláris szerkezeti felépítését, egységenként megállapítottuk, milyen szóhasználattal, milyen szószerkezetekkel, fordulatokkal jelölték a téma fő pontjait. A csodatétel sarokpontjainak jelölésére, részleteinek ábrázolására láthatóan sok tekintetben megállapodott magyar szó- és kifejezőkészlet állt rendelkezésre, s ezzel az ún. literátusi csoportnyelv (l. Tarnai 1982) rutinosan élt. E vázlat kiindulópontul szolgálhat más kódexek hasonló szövegeivel való további összevetésekhez is, illetve a csodaelbeszélés középkori magyar szó- és fráziskincsének alaposabb feltárásához. A tematikus nézőpont a részletesebb tárgyalás során – amire itt csak nagy vonalakban és egyenetlenül vállalkoztunk – másfajta megfigyelésekre is módot adhat, így került elő például *zarándok* szavunk eddigiehez képest korábbi első adata, illetve rámutathattunk a legendában, hogy bizonyos fordítási szokások az eddig ismertnél szélesebb körben érvényesülhettek. Ez arra is figyelmeztet, hogy kódexszövegeinket a (latin) forrásokkal érdemes rendszeresen összevetni, ettől olyan eredményeket is várhatunk, amelyek pusztán a magyar szöveg alapján nem észlelhetők.

FORRÁSOK

MargL. = Szent Margit élete. 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az átiratot és a jegyzeteket készítette Dömötör Adrienne és Pólya Katalin. A bevezetést írta † P. Balázs János, MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1990. (Régi Magyar Kódexek 10.)

- M. Nagy Ilona szerk. 2011–: A magyar Margit-legenda és latin forrásai: http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510.
- M. Nagy Ilona – Boda István Károly – Porkoláb Judit – Varga Teréz 2011: A Margit-legenda digitális konkordancia-szótára. http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510.

HIVATKOZÁSOK

- ApMélt. = *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról 1521*. Közzéteszi Pusztai István 1985 (Régi Magyar Kódexek 1). Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- CornK. = *Cornides-kódex [1514–1519]*. Közzéteszi Bognár András – Levárdy Ferenc 1967 (Codices Hungarici VI). Budapest: Akadémiai.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1878: *A magyar nyelv szótára* 1–6. Pest: Emich Gusztáv – Budapest: Athenaeum.
- Csepregi Ildikó 2017: Árpád-házi Szent Margit csodái. In Csurgy Horváth József szerk.: *Az első 300 év Magyarországon és Európában. A Domonkos-rend a középkorban*. Székesfehérvár: Alba Civitas Történeti Alapítvány, 103–124.
- Deák Viktória Hedvig OP 2005: *Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia. Garinus legendája nyomában*. Budapest: Kairosz.
- Deák Viktória Hedvig OP 2007: Árpád-házi Szent Margit csodái. In Illés Pál Attila – Zágorhidi Czigány Balázs szerk.: *A domonkos rend Magyarországon*, Budapest – Piliscsaba – Vasvár: Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány – PPKE BTK – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 31–48.
- DöbrK. = *Döbrentei-kódex 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi Abaffy Csilla – T. Szabó Csilla 1995 (Régi Magyar Kódexek 19). Budapest: Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk.: Pusztai Ferenc 2003. 2., átdolgozott kiadás. Budapest: Akadémiai.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Benkő, Loránd 1993–1995 + *Register* 1997, Budapest: Akadémiai.
- Finály = Finály Henrik 1884/1991: *A latin nyelv szótára*. Reprint kiadás. Budapest: Zeneműnyomda.
- Forgács Tamás 1997: Észrevételek Hadrovics Lászlónak „A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága” című tanulmányával kapcsolatban. *Magyar Nyelv* 93, 265–281.
- Forgács Tamás 2007: *Bevezetés a frazeológiába. A szólás és közmondáskutatás alapjai*. Budapest: Tinta.
- Gl. = Berrár Jolán – Károly Sándor szerk. 1984: *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Budapest: Akadémiai.
- GuaryK. = *Guary-kódex*. Közzéteszi Szabó Dénes 1944 (Codices Hungarici III). Budapest: MTA.
- Hadrovics László 1992: *Történeti jelentés*. Budapest: Akadémiai.

- Hadrovics László 1994: *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága = Nyelvtudományi Értekezések* 138. Budapest: Akadémiai.
- Klaniczay Gábor 2004a: A csodatörténetek retorikája a szentté avatási perekben és a legendákban. In Bitskey István – Oláh Szabolcs szerk.: *Religió, retorika, nemzetudat régi irodalmunkban* (Csokonai Könyvtár 31). Debrecen: Egyetemi, 29–49.
- Klaniczay Gábor 2004b: A csoda struktúrája. In Pócs Éva szerk.: *Áldás és átok, csoda és boszorkányság* (Tanulmányok a transzcendensről IV). Budapest: Balassi, 67–79.
- Mezey László 1955: *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén*. Budapest: Akadémiai.
- A. Molnár Ferenc 2000: *Két régi magyar ima az oltáriszentségről = Nyelvtudományi Értekezések* 148. Budapest: Akadémiai.
- Mészöly Gedeon 1941: Szűz Szent Margit asszonynak, Béla királynak leányának élete. *Nép és Nyelv* 1, 18–23, 52–8, 81–4, 117–8, 138, 184–8, 205–15, 251–56, 307–10, 343–47, 378–81. [A Margit élettörténetét tartalmazó részt közli a kiejtést tükröző modernizált helyesírással, magyarázatokkal.]
- Mészöly Gedeon 1956: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- M. Nagy Ilona 2006: Árpád-házi Szent Margit legrégibb latin nyelvű legendájának stílusáról. In Ladislaus Havas – Emericus Tegyei szerk.: *Classica – Mediaevalia – Neolatina*. Debrecen: Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 121–129.
- M. Nagy Ilona – Bényei Ágnes 2016: Szótörténeti adatok és kommentárok a Margit-legendából 1. rész. *Magyar Nyelv* 112, 500–511.
- M. Nagy Ilona – Bényei Ágnes 2017: A keresztény *miraculum* leírásának középkori latin kifejezései és magyar recepciójuk (az Árpád-házi Szent Margitra vonatkozó források alapján). In Tóth Orsolya szerk.: *Miraculum: A csodák szerepe és jelentősége az európai kultúrtörténetben*. Debrecen: Egyetemi, 218–245.
- Niermeyer, J. F. 1984: *Mediae Latinitatis Lexicon minus*. Leiden: Brill.
- Nyíri Antal szerk. 1993: *A Müncheni Kódex magyar–latin szótára*. Budapest: Akadémiai.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Budapest: Hornyánszky.
- PestiN. = Pesti Gábor: *Nomenclatura sex lingvarum, Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae*. Bécs, 1538. Faksimile kiadása: Molnár József 1975. (Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium 2). Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- SzT. = Szabó T. Attila főszerk. et al. 1975–2014: *Erdélyi magyar szótörténeti tár* I–XIV. Bukarest: Kriterion – Budapest: Akadémiai – Kolozsvár: Erdélyi Múzeum.
- Tarnai Andor 1984: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Budapest: Akadémiai.
- WinkIK. = *Winkler-kódex 1506*. Közzéteszi Pusztai István 1988 (Codices Hungarici IX). Budapest: Akadémiai – ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke.

ETIMOLÓGIAI VIZSGÁLATOK LEHETŐSÉGEI A NÉPESSÉGTÖRTÉNETI KUTATÁSOKBAN*

PÓCZOS RITA

1. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke mellett működő MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport egyik kiemelt feladatának tartja a 11. századi oklevelek szórványainak a tanulmányozását, újraértékelését. Ezek a nyelvemlékek (éppen koraiságuk miatt) a nyelvtörténeti kutatások kezdeteitől komoly tudományos érdeklődésre tartottak számot, az elmúlt bő száz évben gazdag szakirodalma gyűlt össze e nevek – főként etimológiai szempontú – tanulmányozásának. Mivel az utóbbi időkben a névtudományban is számos elméleti és módszertani újítás látott napvilágot, valamint olyan korszerű nyomtatott és elektronikus névtárak állnak már rendelkezésünkre, amelyeket elődeink még nem használhattak a névadatok elemzése során, úgy gondoljuk, időszerű mind a fennmaradt 11. századi helynévállomány, mind pedig az arra épülő más tudományágakban megfogalmazott következtetések újraértékelése: Hoffmann István a Tihanyi apátság alapítólevelének (2010a), Szőke Melinda a Garamszentbenedeki apátság adománylevelének (2015), Kovács Éva pedig a Százdi apátság alapítólevelének (2018) a nyelvtörténeti vizsgálatáról jelentetett meg monográfiát a közelmúltban. Jómagam a Szent István korára datált tíz oklevél közül annak a négynek a nyelvi, nyelvtörténeti sajátosságait vizsgálom, amelyeket a diplomatika hitelesnek minősített, ezek a Pannonhalmi monostor kiváltságlevele (1002/1213), a Veszprémi püspökség adománylevele (1009/+1257), a Pécsi püspökség alapítólevele (1009/+1205–1235/1343 előtt/1350/1404) és a Veszprémvölgyi monostor alapítólevele (1001 előtt/1109).

Kutatócsoportunk tudományszemléletének egyik meghatározó tétele, hogy a névkutatás önálló tudományág, ugyanakkor más tudományterületek segédtudományaként is értelmezhető: azaz a nevek tanulmányozásával alapvető ismeretekhez juthatunk a névrendszerrel, távolabbról magával a nyelvvel kapcsolatban, másrészt viszont a nevek és különösen a névadás erős társadalmi, kulturális meghatározottsága miatt más tudományágak, elsősorban különböző történeti stúdiumok számára is fontos forrásként szolgálnak (vö. Hoffmann–Rác–Tóth 2018: 165–168; 185–186).

Tanulmányomban a névkutatás utóbbi szerepéhez mutatok be egy példát: egy történeti forrásokban meglehetősen szegény időszak, a honfoglalás és a magyar államalapítás korszakának etnikai viszonyait a kutatók régóta próbálják a helynevek segítségével meghatározni. Ehhez legkorábbi forrásként az első királyunk, Szent István idejéből fennmaradt okleveleket hívhatjuk segítségül, ezt megelőzően ugyanis a magyarság Kárpát-medencei történetéről tudósító, Magyarországon keletkezett írott forrásokat nem ismerünk. Jómagam egyrészt ezeknek az okleveleknek a helynévi adatait vizsgálom nyelvtörténeti és névrendszertani szempontból, másrészt viszont módszertani kapaszkodót keresek a korpusz népeségtörténeti vizsgálatához.

* Készült az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében.

A tudományos módszerekre alapozott helynévkutatás bő száz évében ezeknek az okleveleknek a szórványait számos kutatás használta a honfoglalás és az államalapítás kora népességtörténeti tanulmányozásának a forrásaként, legismertebbek és ma is leggyakrabban hivatkozottak ezek közül Melich János (1925–1929), Kniezsa István (1938) és Kristó Gyula (2000) egymásra épülő, ugyanakkor egymást (főként metodológiai szempontból) bíráló munkái. Kniezsa és Kristó módszertanának átfogó kritikáját Hoffmann István és Tóth Valéria a Századok hasábjain publikálta 2016-ban.

2. Az egyik jellegzetes szempont, amely a Kristó feldolgozásmódját célzó kritikákban megjelenik, a névadó és a névhasználó elkülönítésének hiánya. Ez a módszertani hiba persze nemcsak Kristó munkáira jellemző, a helynevek és a népességtörténet kapcsolatát vizsgáló kutatások szinte mindegyike figyelmen kívül hagyta korábban ezt az aspektust. Az ezredforduló környékén és azóta több tanulmány is foglalkozott e kérdéskörrel (pl. Póczos 2010: 104; Hoffmann–Tóth 2016: 269; Hoffmann–Rácz–Tóth 2018: 108–110, 130), Kovács Éva a legutóbbi szegedi nyelvtörténeti konferencián 2016-ban elhangzott előadásában is érintette ezt (2017: 202–203), így a probléma részletesebb ismertetésére dolgozatomban nem térek ki, csupán két, az általam vizsgált forráscsoporttal (is) kapcsolatos gondolatot tartok fontosnak kiemelni.

Egyrészt azt, hogy a Szent István kori oklevelek adatai elsősorban a 11. századi (és nem a korábbi) névhasználókról szolgálnak információkkal: a nevek hangalakjából következtethetünk nyelvhasználói csoportokra, leginkább akkor, ha egy idegen eredetű (szláv) helynév magyar nyelvhasználat nyomait mutatja. A Tihanyi apátság alapítólevelében például ilyen a *Balaton* (1055: *bolatin* ~ *balatin* < szl. **Blatъnъ* 'sáros'; vö. Hoffmann 2010a: 49); a Szent István kori oklevelek szórványai közül pedig a *Zemony* adatával kapcsolatban vethető fel magyar névhasználat (1009/+1205–1235//1404: *Zemogny* < szl. **Zeml'ьnъ* 'földes, földből való'; vö. Hoffmann 2011: 160). Az élőszóban használt név lejegyzett alakját persze számos tényező befolyásolhatja az oklevél megszövegezősekor (pl. a lejegyző nyelvi készségei, a korabeli írásszokás stb.), de nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy ezek az oklevelek akár több száz évvel később keletkezett átiratokban maradtak fenn, a másolók pedig aligha törekedtek a teljes, betűhív átirásra: ez jól megfigyelhető általában is oklevelek párhuzamosan létező másolatain, de a Pécsi püspökség alapítólevelének latin szövegében fellelhető hibák, hiányok is az átirásnak tulajdoníthatók (Szentpétery 1938: 145). Előfordulhat tehát, hogy egyes hangalaki sajátosságok a másolat és nem a lejegyzés korát jellemzik.

Másrészt fontosnak tartom megjegyezni azt, hogy a névadók a név etimológiai megfejtése alapján határozhatók meg, minél pontosabb, egyértelműbb a magyarázat, annál biztosabb a névadók nyelvi hovatartozása. Azt azonban, hogy az adott név mikor keletkezett, magánál az eredetnél is nehezebb megállapítani: a magyar eredetű nevek esetében nyilvánvaló, hogy a magyarok Kárpát-medencei bejövetelénél korábban nem tehető keletkezésük, de a szlávság által adott nevek esetében általában nincs fogódzónk arra, hogy például a magyar honfoglalás idejéhez viszonyítsuk keletkezésük idejét.

3. Tanulmányomban azokat a problémákat fogom röviden bemutatni, amelyek a legkorábbi okleveleink szórványainak megfejtését, azaz a névadók nyelvi hovatartozásának megállapítását nehezítik. Ezek között vannak olyanok, amelyek ebben a korpuszban csupán egy-egy név etimológiáját érintik, de olyanok is, amelyek egész névcsoportok magyarázatát teszik bizonytalanná.

3.1. Ez utóbbinak tipikus esete a személynévből formáns nélkül, hagyományos terminológiával szólva „puszta személynévből” létrejött településnevek kérdése. E jellegzetes helynévcsoport kialakulásának, jellemzésének, településtörténeti forrásértékének szinte könyvtárnyi szakirodalma keletkezett a magyar helynévkutatás története során, Hoffmann István szavaival: „már-már misztikus státust” élvez a nevek vizsgálatában (2014: 694). A névtípus kapcsán kialakult, szinte „dogmává szilárdult téziseket” Tóth Valéria vette revízió alá a közelmúltban: az ómagyar kor személynévi helynévadását vizsgáló monográfiájában önálló fejezetet szentelt a formáns nélkül alakult személynévi helyneveknek, s ebben több ponton módosította a korábbi elképzeléseket (2017: 75–125).

A névtípus településtörténeti, etnikai forrásértékének megítélésében alapvető fontosságú az az általánosan elfogadott elképzelés, hogy a Kárpát-medencében, sőt egész Közép-Európában egyedül a magyarság névalkotási rendszerében ismert a személynévből formáns nélkül létrehozott helynevek névmodellje. A szláv helynévállomány kapcsán ez a névalkotási minta először a Stanislav–Kniezsa-vita során merült fel (Stanislav 1948: I, 591–599; Kniezsa 1960: 20), később az ezredforduló környékén (Kiss L. 1996: 444–445) és a kérdéskört vizsgáló legújabb szakirodalomban is (Tóth V. 2017: 78–79; Hoffmann–Rácz–Tóth 2018: 196–197) megjelent a névtípus egy további lehetséges magyarázata: az, hogy a szláv *-jb* képző is hozhatott létre olyan helynévi alakulatokat, amelyek hangalakja (de legalábbis annak a korai forrásokban rögzített írott változata) egybeesik a kiinduló személynévi formával.

A helynévtípus megítélésekor figyelembe vehetjük (sőt figyelembe kell vennünk) a magyar és a szláv településnevek keletkezési mintáinak általános arányait: a régiségben a magyar helynévrendszerben a településnevek egyik leggyakoribb névalkotási modellje a személynévből formáns nélkül, metonimikusan létrehozott helyneveké volt, míg a szláv településnevek alapvetően helynévképzővel jöttek létre, ezek között azonban csupán egy, ismereteim szerint nem is kiugró gyakoriságú formáns volt a *-jb*. Ezek alapján a településnév-csoportról nagy biztonsággal állíthatjuk, elemei valószínűleg magyar névadási tevékenység eredményeként keletkeztek. Ugyanakkor az egyes nevek értékelésekor ez az elv nem segít: ha elfogadjuk, hogy a régiségben produktív volt a szláv *-jb* formáns, akkor azt is el kell fogadunk, hogy elvileg bármelyik szláv személynévi alapú helynevet létrehozhatták szláv névadók ilyen módon, sőt, elméleti lehetőségként még azt sem zárhatjuk ki, hogy a szlávság akár magyar eredetű személynévből is alkothatott szláv helynevet. Nem véletlen, hogy Tóth Valéria is óvatosságra int a szláv személynévi alapú helynevek kapcsán: ezeket ugyanis aligha lehet sablonszerűen, kizárólag magyar névadói tevékenységhez kötni, s erre alapozva népességtörténeti konzekvenciákat levonni (i. h.).

A Szent István kori oklevelek helynévi szórványai közül a következők vezethetők vissza szláv (eredetű) személynévre: *Padrag* (1001 előtt/1109: *Παδρουργου*,¹ < óe. szl. *podrugъ* ’felebarát’; FNESz.; vö. 1109: *Podruc* szn.; ÁSz.), *Csitény* (1001 előtt/1109: *Τσίτωνι*, vö. 1138/1329: *Cetin*, 1288: *Cheten* szn.; ÁSz.), *Veszprém* (1009/+1257: *Wesperen*; vö. cseh *Bezprem*, le. *Bezprzem* szn.; FNESz.), *Ozora* (1009/+1205–1235//1404: *Ozora*; vö. szl. *Ozor* szn.; FNESz.; 1174: *Azarias*, 1294/1393: *Ozorias* szn.; ÁSz.). Fehértói Katalin Árpád-kori személynévtárának adatai arra utalnak, hogy ezek a névformák

¹ A helynévi adatok forrása mind a négy oklevél szórványainak esetében a DHA.

a korszak személynévhasználatban jelen voltak, azt azonban adatokból nem állapíthatjuk meg, hogy a nevek használói mely etnikumhoz tartoztak.

A formáns nélkül pusztá személynévből alakult helynevek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a törökségi népek névrendszerében sem ismeretlen a névadásnak ez a módja. Tudjuk, hogy a honfoglaló magyarsághoz nagy számban csatlakoztak törökségi népek, és egyes feltételezések szerint valamilyen szintű magyar–török kétnyelvűség jellemezte a honfoglalókat. Hogy egyik-másik e nevek közül lehet-e török névadás eredménye, mai tudásunk alapján aligha deríthető ki. A Szent István kori oklevelek szórványai közül a *Kolon* (1009/+1257: *Colon* < ? ótör. *qulun* 'csikó'; Kristó 2000: 18; de vö. 1256: *Kulun* szn.; ÁSz.) és a *Börgönd* (1009/+1257: *Beren*; vö. kirg. *Kudai Bergen* szn. < ótör. *ber-* 'ad, ajándékozik'; FNEsz.) helynevekkel kapcsolatban merült fel, hogy alapjuk török (eredetű) személynév; szóba kerültek továbbá a *Tömördi* (1002/1213: *Temirdi*; vö. ótör. *Temir* ~ *Temür* szn. < 'vas' jelentésű ótör. közszó; FNEsz.; de vö. 1252: *Temer*; 1282: *Tymere*; ÁSz.), a *Patadi* (1001 előtt/1109: *Παταδι*; < ? 'lemegy' vagy 'tevecsikó' jelentésű ótör. közszó; Kristó 2000: 18; de vö. +1092/+1274: *Path*, 1211: *Pata*, +1082/XIII: *Fotud*, 1138/1329: *Fotiodi*, 1152: *Foth* szn. ÁSz.) és a *Tápé* (1009/+1205–1235//1404: *Thapeon* < ? 'tisztelet, szolgálat' jelentésű ótörök közszó; Kristó 2000: 18; de vö. +1135: *Tapa*, 1211: *Topa* szn.; ÁSz.; Hoffmann 2010b: 8) helynevek is, ezek morfológiai szerkezetét azonban nagy valószínűséggel magyar képző alakította.

3.2. Szintén a helynevek és a személynévek viszonyát érinti a következő nehézség: egyes, hagyományosan (szláv) közszóból származtatott helynevünkkel azonos alakú személynév is kimutatható az Árpád-korban, a vizsgált szórványok közül ilyen a *Kenese* (1001 előtt/1109: *Κνήσα*; vö. [1174–1178]/1418: *Kenesa*, 1138/1329: *Kenesu*, 1213: *Knesius* szn. ÁSz.) és a *Szombat* (1001 előtt/1109: *Σομβώτο*; vö. +1082/[XIII]: *Zumbot*, +1135/+1262/1566: *Zombot* szn.; ÁSz.). Ha ezek alapja szláv közszó, akkor szláv névadókhoz köthetők, ha személynév (akár szláv, akár magyar), akkor az előzőek értelmében lényegesen valószínűbb a magyar névadás.

3.3. A *Szombat* magyarázata azonban még ennél is bonyolultabb, szintén messzire vezető problémát érint (vö. Póczos 2010: 147–152): a jövevénynévek és a jövevényszók elhatárolásának kérdését. A probléma elsőként a *Láz*, *Pest* típusú nevek kapcsán merült fel: ezeknek a helyneveknek az alapszava közszó, mégpedig olyan, amely a szlávból átkerült a magyarba jövevényszóként, és amelyből mind a szlávban, mind a magyarban alakulhatott helynév. A *Szombat*-féle helynevek értékelése kapcsán persze érdemes lenne megvizsgálni, hogy a szláv nyelvekben alakulhatott-e valóban településnév e közszó felhasználásával, Kálmán Béla például a heti vásártartás napját mint névadási motivációt jellegzetesen magyar jelenségnek tartja (1967: 169), ha azonban az ilyen fajta keletkezés elvi lehetőségét nem vetjük el, a *Szombat* (csakúgy, mint a *Gerencsér*, 1001 előtt/1109: *Γερντζάρι*; vö. szl. **grъnъčarъ* 'fazekas'; TESz.) helynév kapcsán újra felvethető mind a szláv, mind a magyar névadói tevékenység. (A TESz. a *gerencsér* ~ *gelencsér* jövevényszó első közszói előfordulásaként egy 14. század végi adatot idéz: 1389: „Mathe Gherencher” szn., az Árpád-kori *Gerencsér* helyneveket szláv névadás eredményének tekinti, és így minősíti helynévtörténeti monográfiájában a Veszprémvölgyi monostor alapítólevelének szórványát Hoffmann István, Rácz Anita és Tóth Valéria is; 2018: 198.)

3.4. Megint más jellegű problémát képvisel az *Ozora* szórvány példája: a Pécsi püspökség alapítólevelének adata elől ugyanis hiányzik a latin fajtajelölő köznév, így a

nevet vizsgálói részben településnévként, részben víznévként értelmezték. (A latin földrajzi köznév hiánya szövegszerkesztési hiba lehet, a szövegkörnyezet alapján inkább víznévként interpretálható: „secundum Ozora, donec preveniatur *ad aliam aquam*, que Lupa nuncupatur”; DHA. 58.) A denotátum fajtája a névfejtést is befolyásolja: a szórvány településnévként inkább személynévből magyarázható (szláv és magyar személynévi alapszó egyaránt számításba jöhet; az előbbi esetében szláv névadással, képzéssel; vö. R. szl. *Ozor*; FNESz.; m. *Ozor*; *Ozur*; *Ozorc*; ÁSz.), víznévként viszont szláv vízrajzi közszóból is megfejtethető (**ezer*-, **ezor*- ’mocsár, tó’; vö. Póczos 2017: 122–123). A denotátum és magyarázatok bizonytalansága miatt tehát e név esetében is feltételezhetők szláv és magyar névadók egyaránt.

3.5. Szintén kérdéses a 11. században csak latin formában adatható *Győr* (1009/+1205–1235//1404: *Jaurýana*) településnév eredete: magyar személynévből (+1061/1257: *Gewr*, 1212: *Geur* szn.; ÁSz.), illetve magyar közszóból (gyűr ’domb, bucka’ köznév; FKnT. 168) egyaránt származtatható, és a régi, valamint a mai helynév-állomány *Győr* formájú neveinek alapos vizsgálata után sem találhatók olyan kritériumok, amelyek alapján egyik vagy másik magyarázat mellett dönthetnénk (Póczos 2017: 124–135). A *Kapos* víznév (1009/+1205–1235//1404: *Kopus*) az elfogadott magyarázat szerint a *kapu* közszó származéka, de a névadás motivációja ez esetben sem világos: a víznévi névadási minták feltárása után ugyanis azt tapasztaljuk, hogy ilyen névmodell a magyar víznévrendszerben nincs (Györffy E. 2011: 59, vö. Póczos 2015: 79–80; a névalkotási minták és a névfejtés kapcsolatahoz vö. Hoffmann–Rác–Tóth 2018: 140–141). Ez a két név persze a népességtörténeti vizsgálatok problémáinak egészen más szintjét képviseli, mint az előző példák: mindkettő magyar névadás eredményének tekinthető, még ha a névfejtés nem is teljesen egyértelmű.

3.6. A Szent István kori oklevelek szórványai között van több olyan is, amelyek magyarázata az előzőeknél is lényegesen bizonytalanabb, ezeket általában ismeretlen eredetűként szokás kezelni. Persze megfejtési kísérletek ezekre is születtek, igaz, gyakran inkább csak a találgatás szintjén maradtak: például a *Máma* (1001 előtt/1109: *Máma*) helynevet a vele azonos alakú személynévvel kapcsolták össze, a *Murin* (1002/1213: *Murin*) nevet a végződése miatt szláv névadókhoz kötötték, a *Wisetcha* (1002/1213: *Wisetcha*) pedig a név eleje miatt kapott szláv származtatást, ezért a későbbi, mai Hegy-magassal azonosították (Kristó 2000: 14, 19). A *Lupa* (1009/+1205–1235//1404: *Lupa*) víznévnek a lokalizációja a közelmúltig teljesen bizonytalan volt, nemrégiben Szentgyörgyi Rudolf talált figyelemre méltó lehetséges denotátumot a víznévhez (Szentgyörgyi 2012). Ennek magyarázatára is több kísérlet történt (Udolph 1990: 155; Hoffmann 2010a: 93–94; Szentgyörgyi 2012; Póczos 2015), de egyik sem valódi meggyőző erővel: ezek a munkák magyar, szláv, illetve óeurópai gyökereket is lehetségesnek tartanak a név származtatásában.

4. Összegzésként tekintsük át, milyen tanulságokkal szolgál a legkorábbi okleveleink helynévkincsének etimológiai vizsgálata! A korpusz 51 helynevet tartalmaz, melyek közül mindössze 14 rendelkezik biztos magyar, illetve 4 biztos szláv magyarázattal, tehát ezek a nevek egyértelműen köthetők magyar, illetve szláv névadói csoporthoz. Magyar eredetű helynevek a Veszprémvölgyi monostor alapítólevelében: *Szántó* (Σάντα), *Szárberény* (Σαράβρεν) helynevek, a Veszprémi püspökség adománylevelében az *Apor-ügy* (Apurig) víznév, az *Úrhida* (Hurhýda), *Marcalfő* (Morzolfew), *Ósi* (Avsý), *Füle*

(*Fýlęy*), *Sóly* (*Sool*) településnevek, a Pécsi püspökség alapítólevelében az *Almás* (*Almas*) és *Kapos* (*Kopus*) víznevek, a Pannonhalmi monostor kiváltságlevelében pedig a *Bálványos* (*Baluuanis*), *Füzeg* (*Fizeg*), *Pozsony* (*Poson*), *Hímed* (*Chimudi*) településnevek. Szláv eredetűek a Veszprémvölgyi monostor alapítólevelében *Gerencsér* (*Γριντζάρι*), *Paloznak* (*Πωλοσνίκου*), a Veszprémi adománylevelében a *Visegrád* (*Výssegrad*), a Pécsi püspökség alapítólevelében pedig a *Zemony* (*Zemogny*) településnév.

Ha mindehhez hozzáadjuk az átlátszó szerkezetet mutató latin névalakokat is, amelyek viszont nagy valószínűséggel az egyházi latin írásbeliségben keletkeztek (pl. *Quinque Ecclesiae*, *Monte Pannoniae*, *Albam civitates*, *Jaurýana*, *Sumigiense*), de legalábbis a 11. században már abban voltak használatosak, s amelyeknek egy része mögött magyar névalkotással létrejött helynevek állnak, a biztos eredetmagyarázattal rendelkező nevek aránya ebben az esetben sem éri el a vizsgált névállomány felét.

Kristó Gyula ugyanezen korpusz alapján² a következő arányszámokkal jellemezte a Kárpát-medence Szent István kori helynevek nyelvi eredetét: 45% szláv, 36% magyar, 15% török, 4% német (2000: 12).

Ha a nem egyértelmű magyarázattal rendelkező helyneveket a fentiekben mondtak alapján külön kategóriába soroljuk, a vizsgálat eredménye merőben más képet mutat: a 8 százaléknyi szláv, 34 százaléknyi magyar (ide sorolva az oklevelekben latin formában szereplő, magyar eredetű neveket) és 4 százaléknyi latin eredetű helynév mellett 54 százalék azoknak a neveknek az aránya, amelyek többféleképpen is magyarázhatók. Az arányszámokból azt is láthatjuk, hogy ebben a névállományban nem mutatható ki olyan helynév, amelynek biztos török magyarázata lenne, ez az eltérés abból adódik, hogy Kristó török népességre következtetett azokból a nevekből, amelyeknek török magyarázata is van. A szembetűnőbb eltérést azoknak a neveknek a csoportja okozza, amelyeknek több magyarázata is van: Kristó ezek közül (mondhatjuk: önkényesen) kiválasztott egyet, és a neveket az alapján rendelte névadói-etnikai csoporthoz.

A bizonytalanok „bizonytalansága” – mint láttuk – különböző fokozatokat mutat: azok például, amelyek idegen eredetű személynévekből formáns nélkül jöttek létre, nagy valószínűséggel magyar névadással keletkeztek (24%), ezt figyelembe véve jelentősen módosulnak az arányok, mivel a magyar eredetű nevek száma így 58%-ot tesz ki, viszont így sem közelítünk a Kristó által rekonstruált etnikai képhez. Ennek oka, hogy a Kristó a személynévi alap nyelvi eredetének és nem a névalkotás módjának tulajdonított etnikai forrásértéket.

A névfejtések biztosságának ez a fokozatossága újabb dilemma elé állítja nevek elemzőit: vajon hol van az a határ, amikor egy több magyarázattal bíró helynevet még

² A Szent István kori okleveleken kívül Kristó bevon a vizsgálatba egy 12. századi útleírást is, amely a Nyugat-Európából Jeruzsálembe vezető zarándokutat írja le. Ennek Magyarországra vonatkozó része azonban egy korábbi itineráriumból való, melyről feltételezik, hogy 1031–1043 között keletkezett. Ebben szerepel két német név: *Weissenburg* (*Wzenburch*) és *Hahnenburg* (*Hanenburch*). E névadatok népességtörténeti forrásértéke azonban erősen kétséges: az előbbi Fehérvár nevének tükrörfordítása lehet, az utóbbi pedig adatsor nélküli, bizonytalan lokalizációjú szörvány, mely talán csak egy német utazók által használt nevet jelöl (vö. Gy. 2: 363–373; Kristó 1980; Reuter 1982; Bóna 1998: 61).

hozzárendelhetünk egy-egy névadói csoporthoz, és mikor vagyunk kénytelenek a bizonytalanok között hagyni? Én magam inkább az óvatosság híve vagyok. Óvatosságra inti persze a kutatókat az adatok mennyisége is: megbecsülni sem tudjuk a Kárpát-medence 11. századi névállományának nagyságát, de abban biztosak lehetünk, hogy az írásban fennmaradt névanyag ennek csupán az elenyésző töredéke lehet, ráadásul mind lejegyzésük, mind fennmaradásuk esetleges (mondhatjuk úgy is: a minta nem épp reprezentatív).

Ezzel együtt sem gondolom, hogy a legkorábbi szórványemlékek újraértékelése haszon nélküli volna: ezek a vizsgálatok számos megkövesedett tévhitet segíthetnek eloszlatni a Kárpát-medence korai népességtörténetét illetően.

HIVATKOZÁSOK

- ÁSz. = Fehértói Katalin 2004: *Árpád-kori személynévtár: 1000–1301*. Budapest: Akadémiai.
- Bóna István 1998: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen: Ethninca.
- DHA. = Györffy György 1992: *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Budapest: Akadémiai.
- FKnT. = Bába Barbara – Nemes Magdolna 2014: *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest: Akadémiai.
- Györffy Erzsébet 2011: *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Gy. = Györffy György 1963–1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest: Akadémiai.
- Hoffmann István 2010a: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Hoffmann István 2010b: Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 77–82.
- Hoffmann István 2011: Dunaföldvár régi Zemony nevééről. In Csiszár Gábor – Darvas Anikó szerk.: *Klárisok: Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Budapest: Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 155–161.
- Hoffmann István 2014: Megjegyzések a személynévvel azonos alakú helynevekről. In Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél szerk.: *Arcana tabularii: Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I*. Budapest–Debrecen: Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetem – Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 693–704.
- Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria 2018: *Régi magyar helynévadás: A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest: Gondolat.
- Hoffmann István – Tóth Valéria 2016: A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150, 257–318.
- Kálmán Béla 1967: *A nevek világa*. Budapest: Gondolat.
- Kiss Lajos 1996: A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr* 120, 440–450.

- Knieszsa István 1938: Magyarország népei a XI. században. In Serédi Jusztinián szerk.: *Emlékkönyv Szent István halálának 900. évfordulóján II.* Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 365–472.
- Knieszsa István 1960: A szlovák helységnévtípusok kronológiája. In Pais Dezső – Mikesy Sándor szerk.: *Névtudományi vizsgálatok: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958.* Budapest: Akadémiai, 19–26.
- Kovács Éva 2017: A helynevek történeti forrásértékének kérdéséhez: A történeti helynevek mint az etnikai rekonstrukció forrásai. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 201–209.
- Kovács Éva 2018: *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 48. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kristó Gyula 1976: *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához = Acta Historica Szegediensis.* Tomus LV. Szeged.
- Kristó Gyula 2000: Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134, 3–44.
- Melich János 1925–1929: *A honfoglalás kori Magyarország.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Póczos Rita 2010: *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 18. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Póczos Rita 2015: A Pécsi püspökség alapítólevelének helynévi szórványai: Lupa, Kapos. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11, 69–83.
- Póczos Rita 2017: A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: Ozora, Győr. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13, 117–141.
- Reuter Camillo 1982: Hahnenburg = ? Kakasvár. *Névtani Értesítő* 7, 3–6.
- Stanislav, Ján 1948: *Slovenský juh v stredovku 1–2.* Turčiansky Sv. Martin: Matica Slovenská.
- Szentgyörgyi Rudolf 2012: A tihanyi alapítólevél Lupa szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8, 7–36.
- Szentpétery Imre 1938: Szent István király oklevelei. In Serédi Jusztinián szerk.: *Emlékkönyv Szent István halálának 900. évfordulóján II.* Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia, 135–179.
- Szőke Melinda 2015: *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV.* Budapest: Akadémiai.
- Tóth Valéria 2017: *Személynévi helynévadás az ómagyar korban.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Udolph, Jürgen 1990: *Die Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb der alteuropäischen Hydronymie.* Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

EGY SZÖVEGTÍPUS TÖRTÉNETE A DISKURZUSJELÖLÖK TÜKRÉBEN A STAND-UP COMEDY MÚLTJA ÉS JELENE¹

SCHIRM ANITA

1. Bevezetés

A történeti szövegtypológia csak az utóbbi évtizedekben kapott helyet a magyar nyelvtörténeti kutatásokban (vö. Károly 1995; Maitz–Molnár 2001; Gallasy 2003; Gallasy 2018). A történeti nyelvészet tárgyköréből egészen addig hiányoztak mind a szöveggrammatikai, azaz a szövegszerkezetek felépítésére vonatkozó vizsgálatok, mind pedig a szövegpragmatikai, azaz a szövegszerkezetek működését, funkcióit és változását leíró kutatások (Maitz–Molnár 2001: 322). Pedig a nyelv leírása bármely korban csak szövegeken keresztül valósítható meg, így a nyelv története lényegében a szövegtípusok történeteként ragadható meg (Kuna 2017: 223). A szövegtípusok szociokulturális beágyazottságúak, így tükrözik a nyelvhasználók kommunikációs szükségleteit és a szövegalkotó intencióját is (Maitz–Molnár 2001: 327). A szövegtípusok „egyrészt értelmezési keretei, másrészt a társas-kommunikatív igények megváltozásával akár katalizátorai is lehetnek a nyelvi változásnak” (Kuna 2017: 231), azaz a szövegtípusok nem csupán tartalmaznak bizonyos nyelvi elemeket, hanem ezek az elemek vissza is hatnak magára a szövegtípusra. Ezt a kölcsönös folyamatot jól mutatja például az orvosi recept szövegtípusának és normájának a változása. A korai, 16–17. századi receptek még címszerű elemmel, iniciátorral kezdődtek, ezután következett az instrukciós rész, amely a hozzávalókat és az elkészítés módját tartalmazta, végül pedig a receptek a hatásosságot és a hasznosságot kifejtő résszel zárultak (vö. Kuna 2008, 2012). A gyógyítás alakulástörténetével együtt azonban a recept szövegtípusa is változáson ment keresztül, s teljesen eltűnt belőle a meggyőzésre irányuló rész. A történeti irányultságú szöveggrammatikai és szövegpragmatikai kutatások tehát egymást kiegészítve segíthetik a vizsgált szövegtípusok és az azokban megjelenő nyelvi elemek minél teljesebb körű megismerését.

A tanulmány a magyar nyelvű stand-up comedy szövegtípusának a történetét a diskurzusjelölőkhöz keresztül mutatja be. Azért a diskurzusjelölők lettek e szövegtípus fő markereként kiválasztva, mivel ezek az elemek számos nyelvhasználati stratégiát tudnak kifejezni (vö. Schirm 2017: 331): képesek megmutatni a beszélőnek az attitűdjét, a kontextusnak az összetevőit, valamint a szövegtípusnak a jellegzetességeit is. Szinkrón szövegeket vizsgálva már beigazolódott, hogy a diskurzusjelölők a szövegtípusok szemaforjainak tekinthetők, ugyanis az előforduló diskurzusjelölő-példányok a gyakoriságuk, a szerepük, az általuk kifejezett koherenciaviszonyok, a szekvenciában betöltött helyük és a környezetükben előforduló beszédaktusok révén információval szolgálnak magáról a szövegtípusról is (i. m. 339). A diskurzusjelölők fajtái, arányai és szerepei tükrözik a „szövegtípus formalitását, stílusát és legfőbb jellegzetességeit” (uo.). Mutatják például a

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

beszélőváltás menetét, a témakezelés módját és a beszélői attitűdöket. Emellett a diskurzuszegmensek összekötése révén a szöveg koherenciájáról is információt adnak (uo.). Úgy véltem, hogy a diskurzusjelölők nem csupán a szövegtípusok szinkrón állapotát képesek megmutatni, hanem a szövegtípusok történeti alakulása is nyomon követhető általuk. Azt feltételeztem, hogy a diskurzusjelölők fajtája, aránya, eloszlása és szerepe viszszatükrözi a szövegtípus adott korszakbeli normáit és jellegzetességeit. A feltevés teszteléséhez a stand-up comedy szövegtípusát választottam, és a stand-up comedy különböző korszakaiból származó, általam összeállított korpusz segítségével vizsgáltam az anyagban lévő diskurzusjelölőket.

2. A stand-up comedy története és a szövegtípus jellegzetességei

A stand-up comedy – az elnevezés ellenére – nem napjaink szövegtípusa, a műfajra jellemző „comedic art form” ugyanis több mint száz éve jól ismert a magyar kabaréban. A stand-up comedynak három korszaka különíthető el: a konferansziék időszaka, a humoristák korszaka és az amerikai alapú kortárs stand-up (Kövesdi 2012: 94). E három korszak több mint 100 évet fog át: 1908-tól napjainkig tart. Az 1908 előtti kabaré őseit *egyvelegnek*, *esti mulatságnak*, *szavalati tarkaságnak*, *quodlibetnek* (‘kinek mi tetszik’ műsornak), valamint *igen szórakoztató*, illetve *igen nevetető vig játék*nak (sic!) nevezték (Kalina 1968: 160). 1907-ben egy fiatal vidéki színész, Kondor Ernő elhatározta, hogy müncheni mintára magyar kabarét hoz létre. A Teréz körúton kibérelt egy borozót, elkeresztelte *Bonbonnière*-nek, fölállított benne egy színpadot, s minden este fölléptetett egy író egy novellával. Egyik este Nagy Endre állt ki a pódiumra, hogy előadja a tárcáját, de a felolvasása közben a nézőtérben egy monoklit viselő férfi hangosan ásítogni kezdett. Nagy erre abbahagyta az olvasást, az ásítózó úr felé fordult, és rögtönzött mesét mondott a hallgatóságnak egy vadszamárról, akit természetesen az ásítózó nézőről mintázott (vö. Nagy 2000: 20–24). A rögtönzésnek óriási sikere volt. Így születek meg a közönséghez szóló rögtönzött párbeszédek és az első konferanszok (i. m. 162). A konferansziék időszaka Nagy Endre 1908-as színre lépésétől az 1970-es évekig tartott. A konferanszié volt a „kabaré lelke és motorja” (i. m. 197), az épp soron következő produkciót szellemes, mulattató csevegés formájában bejelentő színész. Az egyszerű felkonferáláson túl a bejelentés mindig tartalmazott valamilyen véleményt, ami általában politikai vagy társadalmi eseményekhez kapcsolódott, de voltak konferanszok magukról a konferansziékről is, a lényeg az aktualitás volt (i. m. 163). A konferansziék korszakának egyik legnagyobb képviselője Nagy Endre volt, őt Békeffy László, majd Kellér Dezső és Komlós János követték.

A stand-up comedy második korszaka az úgynevezett humoristák időszaka volt. Ez a korszak az 1960-as évek végén kezdődött és a 90-es évek végéig tartott, s ezt az időszakot olyan nevek fémjelzik, mint Hofi Géza, Sas József, Nagy Bandó András, Markos György, Nádas György, Maksa Zoltán. A humoristák korszaka egy új jelenséget hozott. Eddig ugyanis a kabaréban nem voltak egyéni fellépések, a humoristák – színészként – azt adták elő, amit az írók megírtak nekik. Az 1960-as években viszont az előadók elkezdtek maguk is részt venni az anyagok megírásában, s megjelent az egész estés, egy-személyes show. Ekkor tehát már nem csupán rövid kis konferanszokkal álltak ki a hu-

moristák a színpadra, hanem teljes estés anyagokkal (Kövesdi 2012: 100). A műfaj alakulását követve maga a *humorista* szó jelentése is változáson ment keresztül. Eredetileg a humoros anyagok szerzőit nevezték humoristáknak, később azonban azokat is a humorista névvel illették, akik csupán előadták a mások által megírt humoros jeleneteket. Napjainkban pedig főként azokat hívják humoristáknak, akik maguk írják és adják elő a saját produkciójukat (uo.).

A stand-up comedy harmadik korszaka, az amerikai alapú kortárs stand-up az 1990-es évek végén kezdődött, és még napjainkban is tart. E korszak kezdetét a TV-ben 1998-ban megindult *Esti Showder Fábry Sándorral* című műsortól számítják. A műsorvezető, Fábry Sándor minden adást egy stand-up monológgal nyitott, a műsor egésze pedig a stand-up comedy és a talk show keveréke volt. A tévéműsoron túl az új típusú stand-up elterjedését az is támogatta, hogy 2003-ban Sáfár Zoltán, Arday Tamás és Litkai Gergely szervezésében Budapesten a Godot Kávéházban megnyílt az első Dumaszínház. Általuk terjedt el hazánkban a *stand-up comedy* kifejezés. Ám nemcsak az elnevezést vették át Amerikából, hanem magát a műfajt is adaptálták. A Dumaszínházban 3–4 fellépőből állt egy műsor, s az előadók közül az egyik vezette a show-t, ő volt a házigazda, vagyis hasonló volt a szerepe az első korszak konferansziéjához (Kövesdi 2012: 103).

A stand-up comedy három korszaka számos dologban hasonlít egymáshoz, ám különbségek is vannak köztük, amelyek a szövegtípus változását mutatják. A hasonlóságok közé tartozik az előadásmód látványbeli egyszerűsége. A középpontban minden korszakban a mondanivaló áll. A humorista a kezdetektől napjainkig egyedül megy ki a színpadra, és általában kellékek, jelmezek, valamint díszletek nélkül adja elő a műsorát (Sjöbohm 2008: 4–5; Nagy 2016: 124). Előfordul azonban kellékhasználat is, például Hofi Géza a *Hofélia* című estjén színházi előadásként, jelmezekkel, zenekarral adta elő műsorát, a mai stand-uposok közül pedig például Köhalmi Zoltán használ több műsorában kellékeket és jelmezt is. Ám a stand-up comedyben összességében gyakoribb a kellékek nélküli előadásmód. Az előadásban rövid történetek követik egymást, amelyek elmondásakor a stand-upos hol monológyszerűen mesél, hol pedig dialógust imitálva beszél (Schwarz 2010; Schirm 2016: 34). A humoristák a hallgatóság közös tudására építve hétköznapi vagy közéleti eseményeket mesélnek el (Palágyi 2018: 126): a valóban megtörtént vagy csak kitalált, valamilyen társadalmi vagy politikai aktualitással rendelkező történeteket az ismerőseikre vonatkoztatják, vagy saját magukat teszik meg az elmesélt történetek főszereplőinek. Az egyes szám első személyű előadásmód a személyes élmény érzetét keltve hitelessé teszi az elhangzottakat (Schirm 2016: 34). A stand-up comedyre jellemzőek az ismétlések, a sablonok és a spontán hatás érdekében használt diskurzusjelölők. Az előadásoknak sajátos szerkezete van, s a humor eléréséhez az időzítés és a váratlanság is hozzájárul (Palágyi 2018: 125–126).

A stand-upnak előre átgondolt forgatókönyve van, ám a szöveg a helyszínen, a közönség reakcióinak megfelelően alakul (vö. Nagy 2016: 124). A stand-up comedy olyan retorikai diskurzus, amely nem csupán szórakoztatni, hanem meggyőzni is akar. Ez a meggyőzés akkor lesz sikeres, ha az előadó el tudja érni a hallgatóságnál, hogy a világot az általa létrehozott komikus vízió szemüvegén keresztül nézzék (Greenbaum 1999: 33). A stand-upos és a közönsége között nagyon szoros a kapcsolat, s bár a szó eredeti értelmében nincs valódi párbeszéd a két fél közt, a stand-up comedy mégis

dialogikus műfajnak tekinthető, hiszen az a célja, hogy az előadó és a hallgatóság közti távolságot áthidalja (i. m. 34). A szövegtípus jellegzetességéhez tartozik még, hogy az előadók többféle szerepet is betöltenek: egyszerre humoristák, elbeszélők, kulturális hangadók, közvetítők, társadalmi hírmagyarázók és a jelenkor antropológusai (Mintz 1985, idézi Sjöbohm 2008: 5). Mivel azonban korszakonként más és más igényeknek kell a produkcióknak megfelelniük, ezért a különböző korszakok műsorai a stílus és a szövegépítkezés terén eltéréseket mutatnak.

3. A stand-up comedy szövegtípusának a változása

A stand-up comedy szövegtípusának az alakulása a diskurzusjelölők segítségével is tetten érhető, ugyanis a diskurzusjelölők a diskurzussegmentek összekötése, a kontextusra való utalás, valamint a beszélő attitűdjének a jelzése révén képesek jelezni a szövegtípus jellegzetességeit (vö. Schirm 2017). A diskurzusjelölők (pl. a *hát, ugye, na* elemek) kontextuális koordinátáknak tekinthetők (vö. Schiffrin 1987, idézi Nagy 2016: 120), amelyek az általuk bevezetett diskurzussegment (S2) és az azt megelőző diskurzussegment (S1) értelmezése közti viszonyt jelzik (vö. Fraser 1999: 938).

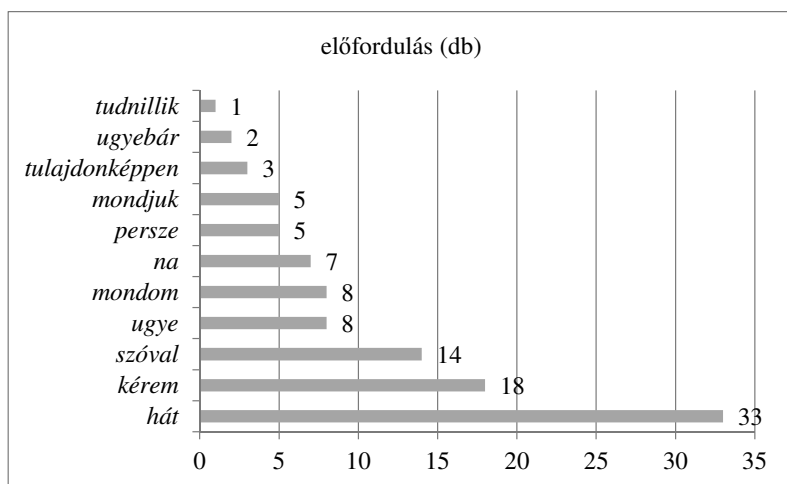
A stand-up comedy szövegtípusának a feltérképezéséhez korpuszelemzést végeztem. Az általam összeállított korpusz 302 percnyi videóanyagból állt. A felvételek közül 40 percnyi anyag származott a konferansziék időszakából, 129 perc a humoristák korszakából, 133 perc pedig a kortárs stand-upból. A konferansziék időszakából Békeffy László, Benedek Tibor, Darvas Szilárd, Kellér Dezső és Vadnay László produkcióit vizsgáltam. A humoristák korszakát Hofi Géza műsorai képviselték, míg a kortárs stand-up comedyk közül a Showder Klub 1. évadának 1. és 4. részét, valamint a Dumaszínház Kabaré *Oktatás* című stand-upjának egy részletét elemeztem. E produkciókban Aranyosi Péter, Beliczai Balázs, Kiss Ádám, Kovács András Péter, Köhalmi Zoltán és Szupkai Viktor léptek fel, az egyéni stand-upokon kívül pedig a humoristák még Kormos Anett, Kovács András Péter és Varga Ferenc József jeleneteit adták elő. A videók pontos adatai a tanulmány végén találhatóak. A korpusz összeállításakor nehézséget jelentett, hogy a konferansziék időszakából kevés volt a jó minőségű hanganyag, ezért lett kisebb ez a részkorpusz. Ezt az egyenetlenséget kiküszöbölendő az egyes korszakokban használt diskurzusjelölők számát a későbbiekben percenként is megadom majd az összehasonlíthatóság kedvéért. A humoristák korszakát pedig azért képviselik egyetlen előadónak, Hofi Gézának a műsorai, mivel Hofi tekinthető az időszak legnagyobb, legismertebb humoristájának, akire a legjellemzőbb az „egyszemélyes politizáló színházi kabaré” (Nemesi 2013: 36), továbbá a produkciói az egész korszakot átfogják, s csupán az ő fellépéseit vizsgálva is tetten érhetők a szövegtípus ezen időszakra jellemző jegyei. S annak ellenére, hogy a diskurzusjelölők használata egyéni sajátosságokat is tükröz, a szövegtípusra jellemző mintázatokat is megmutatja. Nézzük sorban az egyes korszakok szövegeit!

A konferansziék időszakában egy-egy konferansz hossza 3 és 9 perc közé esett. Ennyi időbe nem fért bele túl sok történet, ezért a diskurzusjelölőknek a témaváltó szerepe nem volt jellemző ekkoriban. A konferanszok társalgásszerű hangneme azt a benyomást keltette, hogy ami elhangzik, azt az előadó helyben, a közönség előtt gondolja ki. Valójában azonban a konferanszokat előre megírták, ami elhangzott, az gondos irodalmi előkészület eredménye volt, ahogy azt például Kellér Dezső konferanszainak könyv

alakban megjelent kiadásai is mutatják (Kalina 1968: 198–199). Így a gondolkodásból adódó valódi megakadásjelenségek nem voltak jellemzőek a korszak szövegeire. Azonban a megírt produkciókat az előadónak élőszószerevé kellett tenniük, s erről, valamint a közvetlenebb hangnemről és a közönséghez való odafordulásról a diskurzusjelölők gondoskodtak. Következzen ebből a korszakból, Darvas Szilárd szilveszteri konferanszából egy részlet, amely jól illusztrálja ennek az időszaknak a diskurzusjelölő-használatát.

- (1) Úgy hallom, hogy eddig is nagyon sokat nevettek, nagyon jól szórakoztak, ami nem csekélység *kérem*. Nem tudom, hogy tisztába vannak-e azzal, hogy milyen nehéz az embereket megnevetetni. Nagyon nehéz. Én azt is tudom *kérem*, hogy mért. Azért, mert kisgyerekkorunk óta megszoktuk, hogy sírással sokkal többet el lehet intézni, mint nevetéssel. Én még nem hallottam olyasmit, hogy valaki fölment a tanácshoz, és ott kinevetett egy lakást magának. Gondoljanak csak vissza *kérem*. Többé-kevésbé mindnyáján voltunk csecsemők, *hát* otthon a rózsás pufók arccal szép csendbe fekdüztünk, a kutya nem törődött velünk, de ha elkezdtünk bömbölni, rögtön megnézték, hogy mi van a lelünk fenekén. *Na szóval* én bízom abban, hogy továbbra is nagyon jól fogják magukat érezni, hiszen a magyar ember játékos természetű, sőt, minél idősebb, annál jobban szeret játszani. Igazán játszani *kérem* csak a felnőttek szeretnek.

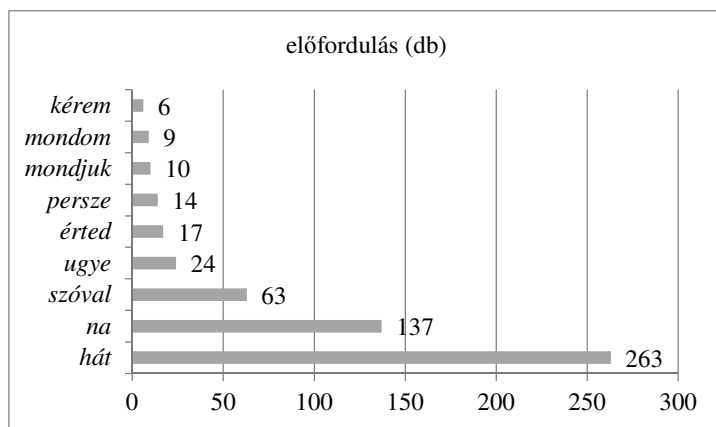
A korszak jellegzetes diskurzusjelölője volt a fenti részletben négyszer is megjelenő *kérem*. A 40 percnyi anyagban 18 *kérem* fordult elő. Ennek az elemnek a funkciója a közönséggel való kapcsolattartás volt. Ez a fajta *kérem* ma már udvariaskodónak, modorosnak hat, ám az akkori produkcióknak igen fontos részét képezte. S bár a korszakot a diskurzusjelölők szintjén a *kérem* jellemzi a legjobban, mégsem ez volt a konferansziék időszakának a leggyakoribb diskurzusjelölője.

1. ábra: A konferanszié korpusz diskurzusjelölői

Ahogy az 1. ábrán is látható, a konferansz szövegekben a *hát* fordult elő a legtöbbször, ami nem meglepő, hiszen az extrém multifunkcionalitásából adódóan ez az egyik leggyakoribb diskurzusjelölő a magyarban (vö. Dér–Markó 2017: 105). A konferanszokban a *hát*-ot főleg a mondanivaló továbbvitelére használták, de nyomatékosítani is tudta az elhangzottakat, illetve a mondanivalót is képes volt retorizálni, továbbá beszélői attitűdöt is tudott általa kifejezni a konferansz. A harmadik legtöbbször előforduló diskurzusjelölő az elemzett alkorpuszban a *szóval* volt. Ennek az elemnek a gyakoriságát is a sokféle használati köre magyarázza: a konferanszokban a magyarázó logikai viszony kifejezése mellett használták önjavításra, a korábban elhangzottakra való visszautalásra, a mondanivaló továbbvitelére, vélemény jelzésére, valamint – ahogy a fenti példában (*na szóval én bízom abban*) is látható – témaváltásra. Kis számban a közös kognitív tudásra és evidenciára utaló *ugye*, a dialógusok imitálásánál a szóátadást jelző *mondom*, valamint a témaváltásra, betétszekvencia betoldására és attitűdjelzésre használt *na* is megjelent a korpuszban. Rajtuk kívül a konferanszokból adatolható volt még a *persze*, a *mondjuk*, a *tulajdonképpen*, az *ugyebár* és a *tudniillik* is, azonban ahogy az előfordulások számából is látszik, ezek a diskurzusjelölők ekkoriban nem voltak jellemzőek a szövegtípusra. A legtöbbet használt diskurzusjelölők között minden időszakban jelen volt az *és* és a *de* is, mivel azonban ezeknek az elemeknek a diskurzusjelölői és a nem diskurzusjelölői használatát gyakran nehéz elkülöníteni egymástól, valamint a diskurzusjelölői használatukban nem mutatnak szövegtípusra jellemző, specifikus jegyeket, ezért a gyakoriságukat és a funkciókörüket nem vizsgáltam.

A stand-up comedy második korszakára, a humoristák időszakára kissé megváltoztak a diskurzusjelölők arányai és szerepkörei, s ez a változás a szövegtípus módosulását is jelzi. A 129 percnyi humorista korpusz diskurzusjelölői a 2. ábrán láthatók.

2. ábra: A humorista korpusz diskurzusjelölői

Ahogy az a 2. ábráról is leolvasható, ebben a korszakban is a *hát* volt a leggyakoribb diskurzusjelölő a produkciókban, átlagosan percenként 2 *hát* is megjelent. A *hát*

részt vett a szövegek szervezésében, a logikai, főként a következtető viszonyok jelzésében, valamint evidencialitást is képes volt kifejezni, továbbá számos beszélői attitűdöt tudott általa imitálni az előadó. Mivel azonban ezek a szövegek is előre meg voltak írva, így valódi megakadásjelenséggént nem fordult elő bennük a *hát*. A spontánság és a rögtönzöttség érzetének a felkeltésére viszont használatos volt ez az elem is. A szövegtípus jellegzetességéből adódik, hogy a csattanó előre jelzésére is alkalmazták a *hát*-ot. A *hát* sokféle használati köre közül ebben a korszakban kezdett el terjedni az eufemizáló, tabukerülő használat. Ennek az lehet az oka, hogy az 1970-es, 80-as évek társadalmi és politikai közegében nem lehetett mindent kimondani, a cenzúra ugyanis „erősen korlátozta a rendszerkritikát” (Nemesi 2013: 36). A humoristák szókimondása, rendszerbírálata és tabudöntögetése a diskurzusjelölők által is tompítódott kissé, s a *hát* és az *ugye* hozzájárultak a sugallt jelentések, az implikatívák kialakításához (pl.: *Hát akkor még más világ ugye*). A korszak humoristái közül Hofi Gézárt tartják az áldialógusok és az implikatívák mesterének (uo.). Lássunk tehát ebből az időszakból egy olyan Hofi-részletet, amely jól mutatja a sugallt jelentések és a diskurzusjelölők közti kapcsolatot.

- (2) *Na de, lesz választás állítólag. Én nem tudom, azt azt mért mért akarják annyian. Hát nem tudom, hát. Én például teljesen meg vagyok elégedve. Hát gyerekek, hát kilencvenhárom, hát ami most van, az csúcs. Lesz választás, hát akkor ugye, hogy akkor mi lesz, az majd elnállik (sic!). De lesz választás, igen.*

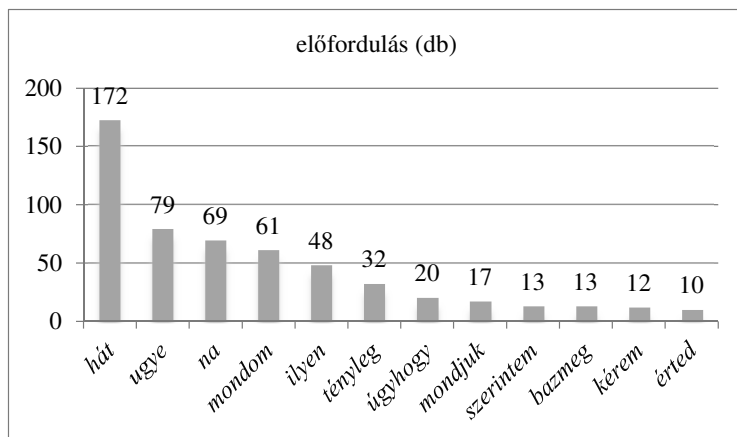
[Náhlík Gábor a TV, Csúcs László a Rádió alelnöke volt]

A 40 másodpercnyi részletben 6 *hát* is hallható. Az első kettővel a bizonytalanságot imitálja az előadó, a harmadik *hát*-tal a közönség felé fordul, majd az ironia eszközeként használja a *hát*-ot. A *hát akkor ugye* kezdetű részben pedig a saját véleményét közvetíti burkoltan a diskurzusjelölő-kollokációval. Hofi a bemutatott példában épp annak az ellentétét mondja (*Én például teljesen meg vagyok elégedve. (...) hát ami most van, az csúcs*), mint amit gondol (ti. egyáltalán nincs megelégedve a rendszerrel), ám a hallgatóság számára a sugallt jelentést a diskurzusjelölőkkel, a hangsúllyal és a mozgólataival teszi egyértelművé.

A diskurzusjelölők arányainak és szerepköreinek a megváltozása híven tükrözi a szövegtípus módosulását. A humoristák korszakára ugyanis a produkciók a konferanszié szövegeknél jóval hosszabbakká váltak. A rövid történetek összekötésében, s a témák közti váltásban a *na* és a *szóval* elemek segítettek: a korpusz tanúsága szerint a produkciókban percenként elhangzott egy *na*, átlagosan két percenként pedig egy *szóval*. Az evidencialitást és a közös kognitív háttérre hangsúlyozó *ugye* is a kabarék része volt, ám arányában nagyjából ugyanannyiszor jelent meg, mint az előző időszakban. A konferansziék korszakára jellemző *kérem* viszont kiszorult a szövegekből. A 129 percnyi anyagban csak 6 *kérem* fordult elő, s ezek a *kérem*-ek már nem közvetlenül a nézőket szólították meg, hanem a szöveg strukturálására használta őket a humorista. Ezt a szöveg-szervező szerepet mutatja, hogy a 6-ból 5 esetben *na kérem*, illetve *hát kérem* formában diskurzusjelölő-kollokáció részeként jelent meg a *kérem*. A korábbi időszak magázódását a nézők egyes szám második személyű tegező megszólítása váltotta fel a 70-es évek végétől, s felbukkant az *érted* diskurzusjelölő. A tegező forma ellenére az *érted*-del a teljes

hallgatóságot kollektíven szólította meg a humorista, s a diskurzusjelölőre nem várt valódi visszajelzést. A humoristák ezzel az elemmel azt próbálták meg elérni, hogy a hallgatóság minden tagja megszólítottanak érezze magát. A fatikus kapcsolattartáson túl az *érted* még utólag is jelezte, mintegy magyarázta a csattanót (pl. „*Anyucikám, én az érettségim nem buktam meg, hanem csak az ötöshöz hiányzott még négy jegy!*” *Érted?*). A diskurzusjelölők közül a *persze*, a *mondjuk* és a *mondom* is megjelent a humorista időszakban, de egyik sem volt különösebben jellemző az elemzett alkorpuszra.

A diskurzusjelölőket tekintve a humorista korpusztól kissé eltérő arányokat és szerepeket mutat az amerikai típusú kortárs stand-up, ahogy az az alábbi (3.) ábrán látható.

3. ábra: A kortárs stand-up comedy korpusz diskurzusjelölői

Ugyan a Showder Klub és a Dumaszínház anyagában is a *hát* volt a leggyakoribb diskurzusjelölő, ami az elem gazdag használati körét ismerve nem meglepő, az azonban már szembetűnő, hogy a szinte ugyanakkora (2 órás) modern korpuszban majdnem 100-zal kevesebb *hát* jelent meg, mint az előző korszaknak, a humoristák időszakának a felvételeiben. Ennek az lehet az oka, hogy a 2000 utáni produkciókban a *hát* tabukerülő, eufemizáló szerepköre már nem jelentős. Ekkoriban ugyanis már bátrabban ki lehetett mondani a véleményt, nem volt szükség a rendszerkritika diskurzusjelölők általi tompítására. A *hát* használatának a csökkenése mellett azonban ebben a korszakban megháromszorozódott az *ugye*-k használata: a humorista korpusz 129 percében előfordul 24 *ugye* diskurzusjelölővel szemben a kortárs stand-up korpusz 133 percében már 79 *ugye* szerepelt. Lássunk a Showder Klub műsorából, Kovács András Péter produkciójából egy részletet, amely jól példázza az *ugye*-nak a szövegtípusban betöltött szerepét.

- (3) Amit én szeretnék még, Zuschlag Jánosnál vacsora, tehát öö. Lenne rácsos linzer. Csúsztatott szappan, *ugye*. Mit lehessen tudni. De nem. Cininél volt múltkor a vacsora, akinek *hát* *ugye* börtönéből szabadult sas lelke már másfél éve túl

van ezeken a megpróbáltatásokon. Emlékszünk még Cinire, amikor kijött? Tehát az első dolga volt, hogy visszavett a melleiből, mert aszonta, hogy fáj neki, és *hát* ez az igazi büntetés, tehát két év letöltendő, meg négy kiló felfüggesztve. És *ugye hát* visszavettek belőle, lett belőle cinimini, de még így is úgy néz ki, mint egy konyhásnéni, *basszus*. Tehát *ugye* hogy még nagyobb a melle, mint a hasa, és még egyelőre följebb is van, ...

Az idézett 51 másodperces részletben 4 *ugye* szerepelt. Az *ugye* használatával a stand-upos a hallgatósággal közös kognitív háttére utal és evidenciát fejez ki. Az *ugye*-k a közönség számára referenciapontként és értelmezési keretként szolgálnak, vagyis irányítják a humor feldolgozását. A kortárs stand-upban a korábbi korszakhoz képest nagyjából felére csökkent a *na* használata, viszont sokkal elterjedtebbé vált a *mondom* elem. A *mondom*-mal, ami olykor diskurzusjelölő kollokáció (pl. *hát mondom*) részeként jelenik meg, a humorista legtöbbször az általa elmesélt történetekben a párbeszédet imitálja és a beszélőváltást jelzi, ahogy azt a (4)-es példa mutatja, de emellett véleményjelölő szerepben is előfordul, ahogy az az (5) alatti példában látható.

- (4) Sógoromnak van egy macskája, múltkor hétvégén fölhívott, hogy hát figyelj, elutaznánk hétvégére, otthagynánk nálad. *Há mondom* maximum szombatra, mer vasárnap én már hamvasztani fogom, tehát.
- (5) Van ez a vacsorázás sztárokkal ennél a csatornánál is, meg annál a másíknál is, tudjuk. És én én én rohadtul meglepődnék, mennék haza, ott ülne a konyhában Gesztesi Károly meg Lagzi Lajcsi. Tehát nem is. Az Erős Pistát már elhasználták, és épp i innák le a befőttről a levet, *hát mondom*.

Új elemként jelenik meg a kortárs stand-upban a *bazmeg*, illetve annak *bazze*-ként rövidült változata, a humorista korpuszban ugyanis még csak 1 *bazmeg* szerepelt, szemben a kortárs stand-up korpusz 13 adatával. A diskurzusjelölő a *Baszd meg a ...-t !* szitkozódásból alakult ki, amely először *Baszd meg!-gé* rövidült. A szerkezet a tárgy kifejtésének az elmaradásával általános értelművé vált, majd fonológiai redukción ment keresztül, így lett belőle *bazmeg*. Az eredeti szerkezet jelentéséből, a szitkozódásból a felháborodás kifejezése vált a diskurzusjelölő jelentésének a részévé, de az érzelmi tölteten túl nyomatékosításra is használatos a szó. A stand-upban a humorista a *bazmeg*-gel beszélői attitűdöt, negatív vagy pozitív indulatkitörést imitál. Továbbá a szó a trágársága miatt a stand-uposnak a közönséggel való közvetlenebb kapcsolatát is kifejezi. Például:

- (6) Demjén Rózsi koncert jött utánam, tehát én voltam az előzenekar. Annyit mondtam viccesen, ez a leges-leges-legelső mondatom ez volt: „Jó estét kívánok, Demjén Rózsi vagyok!” 40 kéz lendült a magasba: „Nyomjad, Rózsi!” Köszönöm! Be se fejeztem a mondatot, má vonatoztak *bazze!* Hihetetlen tehát, én meg csak vicceltem! Na most ebből ebből gyere ki.

A konferanszié korszak jellemző *kérem* eleme teljesen más funkciót tölt be a kortárs stand-upban. Az alkorpusz 12 *kérem*-jéből 10 *kérem szépen* formában jelent meg, 2 pedig a *na kérem* diskurzusjelölő-kollokáció részeként. Ezekkel a formákkal a humorista a történet mesélését szervezi, s a *kérem* diskurzusjelölőnek már nem a fatikus szerepe dominál, hanem a történetek strukturálásában vesz részt az elem.

Mivel a konferansziék időszakának alkorpusza harmadakkora volt, mint a másik két alkorpusz, az összevethetőség kedvéért érdemes a vizsgált diskurzusjelölők percenkénti előfordulásának a számát is megnézni.

DJ-példány	konferanszié korszak	humorista korszak	kortárs stand-up
<i>hát</i>	0,825	2,039	1,293
<i>kérem</i>	0,45	0,046	0,09
<i>szóval</i>	0,35	0,488	0,052
<i>ugye</i>	0,2	0,186	0,594
<i>na</i>	0,175	1,062	0,518
<i>mondom</i>	0,2	0,069	0,458
<i>persze</i>	0,125	0,108	0,037
<i>mondjuk</i>	0,1	0,077	0,127
<i>érted</i>	-	0,131	0,075
<i>bazmeg</i>	-	0,007	0,097

1. táblázat: A diskurzusjelölő-példányok percenkénti előfordulási száma az egyes korszakokban

Ahogy az 1. táblázat adatai is mutatják, a diskurzusjelölők közül mindhárom korszakban a *hát* dominált. Ez egyrészt az elem extrém multifunkcionalitásával magyarázható, másrészt azzal, hogy mivel a *hát* a spontán beszéd leggyakoribb diskurzusjelölője, így vele a legkönnyebb előszószzerűvé tenni az előre megírt szövegeket. A stand-up comedy szövegtípusában az ugyanis a kezdetektől fogva változatlan, hogy a szövegek spontánnak akarnak tűnni, de valójában nagyon is megtervezettek. A humorista korszakban megfigyelhető *hát*-ok magasabb arányában a cenzúra kijátszásának is szerepe lehet. A kezdeti néhány perces felkonferálások után a humorista korszaktól kezdődően a stand-upok egyre hosszabbá váltak, vélhetően emiatt ugrott meg a történetek közti váltásra használt *na* elemek száma. A közönséggel való kapcsolatot már a konferansziék is igyekeztek tartani, a kezdeti fatikus *kérem*-et később az *érted* váltotta fel, újabban pedig a közönséghez való kiszólásnak az egyik eszköze lett az *érted* mellett az attitűdöt is kifejező *bazmeg*. S bár e fatikus elemek fajtája és gyakorisága változott, az végig megmaradt a szövegtípusban, hogy a humorista a közönséget az általa használt elem ellenére is egyenes egészként kezeli. A diskurzusjelölő-példányok számában az *ugyé*-nél és a *mondom*-nál figyelhető meg nagyobb változás. A modern stand-upban gyakorivá váló *ugyé*-vel az előadó egyrészt folyamatosan előre jelzi a hallgatóságnak a csattanót, másrészt utólag is magyarázza azt. Míg a *mondom* arányának az emelkedése az imitált dialógusok számának növekedését jelzi.

4. Összegzés, kitekintés

A stand-up comedy szövegtípusának a diskurzusjelölők segítségével történő diakrón vizsgálata azt mutatta, hogy napjaink stand-upja lényegében nem más, mint egy régi műfaj kissé új köntösben. A diskurzusjelölők minden korszakban részt vettek a szöveg szervezésében, a logikai viszonyok jelzésében, a mondanivaló továbbvitelében, valamint a közönséggel való kapcsolattartásban. Emellett végig fontos szerepük volt a spontánság érzetének a felkeltésében. Az attitűdjelző szerepük révén pedig nem csupán a humorista által megidézni kívánt beszélői viszonyulásokat voltak képesek kifejezni, hanem a sugallt jelentések kialakításában is részt vettek. Továbbá kontextuális utalásokként segítettek a hallgatóságnak a humoros részek előre jelzésében, illetve utólagos magyarázatában. Ezek a funkciók és az egyes diskurzusjelölő-példányok azonban arányukat tekintve korszakról korszakra változtak, s a diskurzusjelölők változása a szövegtípus alakulását tükrözi. Ebben a változási folyamatban az egyes produkciók hosszabbá váltak, pergősebb lett a történetmesélés, s közvetlenebb az előadói stílus. Az elmesélt történetekben megjelenő vélemények pedig a kezdeti burkoltabb megfogalmazást követően egyre nyíltabbakká váltak.

A stand-up comedy különféle korszakaiból származó szövegeinek az elemzése igazolta, hogy ez a szövegtípus is magán viseli az adott időszak elvárásait és jellegzetességeit, amit a diskurzusjelölő-példányok korszakonként eltérő fajtája, aránya és szerepe is igazolt. Vagyis elmondható, hogy a diskurzusjelölők diakrón síkon is a szövegtípusok szemaforjainak tekinthetők, hiszen jelzik a médium műfaji sajátosságait (vö. Nagy 2016: 120).

Mivel a stand-up comedy mint szövegtípus történetének csak egy kis szeletét adják a diskurzusjelölők, ezért a műfaj alakulásának a még teljesebb feltérképezéséhez a diskurzusjelölőkön kívül a továbbiakban érdemes majd megvizsgálni a produkciók mondat szerkezetét, a használt stíluseszközöket és az implikaturákat is. A korpusz bővítése, korszakonként több humorista bevonása szintén tovább finomítaná az eredményeket, és mérsékelné az egyéni nyelvhasználati sajátosságokat. Ezek mellett a multimodális (pl. mimika, kézmozdulatok) és a kinetikus jegyek (pl. helyváltoztatás) vizsgálata is tovább árnyalná a stand-up comedy szövegtípusának a korszakonkénti jellegzetességeit. Azonban már ez a mostani elemzés is rávilágított arra, hogy a nyelvhasználatközpontú nyelvtörténeti kutatás segíthet a szövegtípusok történetének a feltárásában. A diskurzusjelölők a történeti szempontú szövegvizsgálat számára azért nyújtanak izgalmas kutatási témát, mert általuk a szövegek szerveződésén túl a közlő és a mondanivaló, illetve a közlő és a befogadó közötti szubjektív viszony ölt nyelvi formát. A stand-up comedyk vizsgálata is alátámasztja tehát azt a megállapítást, hogy a történeti diskurzusjelölő-kutatás „nem csupán a szociopragmatikai orientáltságú nyelvtörténetírás számára lehet gyümölcsöző, hanem mint a közlés szubjektívizálódásának egyik tünete, akár kultúr- és mentalitástörténeti felismerésekhez is elvezethet” (Maitz–Molnár 2001: 332).

KORPUSZ

[A korpusz összes anyagának utolsó letöltése: 2018. 12. 19.]

- Békeffy László konferansza, <https://filmhiradokononline.hu/watch.php?id=10>
 Benedek Tibor: *Bájjli*, <https://www.youtube.com/watch?v=hWt5vBRflbs>
 Darvas Szilárd: *Szilveszteri konferansz*,
<https://www.youtube.com/watch?v=KJ2t1xXiNbg>
 Dumaszház Kabaré: *Oktatás* 1. és 2. rész,
<https://www.youtube.com/watch?v=KrThcYOaA3U>,
https://www.youtube.com/watch?v=UHurt9_3skQ
 Hofi Géza: *Az élelem bére*, <https://www.youtube.com/watch?v=JQ2VlunSqjA>
 Hofi Géza: *Lenin szobor*, <https://www.youtube.com/watch?v=W5MbAx3fK6M>
 Hofi Géza: *Gondolatok a magyar fociról*, <https://www.youtube.com/watch?v=c-qtdR9BwUw&t=8s>
 Hofi Géza: *Kabaré 1993*, <https://www.youtube.com/watch?v=tuDZuLjRii8>
 Hofi Géza: *Pusszantás mindenkinek*,
<https://www.youtube.com/watch?v=WQd14A6qw6w&t=17s>
 Kellér Dezső konferansza, https://www.youtube.com/watch?v=ZqEv7hq_ICw
 Kellér Dezső: *Hol szorít a footballcipő*,
<https://www.youtube.com/watch?v=z1wIFVzb5FU>
 Kellér Dezső fellépése, <https://www.youtube.com/watch?v=YV6T8UAy4I8>
 Showder Klub 1. évad 1. és 4. rész
 Vadnay László konferansza, <https://www.youtube.com/watch?v=cKeP8sFRYHk>

HIVATKOZÁSOK

- Dér Csilla Ilona – Markó Alexandra 2017: *A hát* funkciói a prozódiai megvalósulás függvényében. *Beszédkiutató* 25, 105–117.
- Fraser, Bruce 1999: What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* 31, 931–952.
- Gallasy Magdolna 2003: Szövegtörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris, 561–576, 691–693, 847–849.
- Gallasy Magdolna 2018: Szövegtörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta, 226–246.
- Greenbaum, Andrea 1999: Stand-up comedy as rhetorical argument: An investigation of comic culture. *Humor: International Journal of Humor Research* 12/1, 33–46.
- Kalina, Ján L. 1968: *A kabaré világa*. Budapest: Gondolat.
- Károly Sándor 1995: Szöveggrammatika. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. kötet. A kései ómagyar kor. Mondattan – Szöveggrammatika*. Budapest: Akadémiai, 759–834.

- Kövesdi, Miklós Gábor 2012: The first hundred years of Hungarian stand-up comedy. In Anna T. Litovkina – Judith Sollosy – Péter Medgyes – Dorota Brzozowska eds.: *Hungarian humour, Humour and Culture 3*, Kraków: Tertium, 91–104.
- Kuna Ágnes 2008: Az orvosi recept mint szövegtípus a 16. századtól napjainkig. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Budapest: Tinta, 270–278.
- Kuna Ágnes 2012: Az orvosi receptek alakulása a társadalmi és a kulturális tényezők függvényében a 16. századtól napjainkig. In Balázs Géza – Veszelszki Ágnes szerk.: *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet*. Budapest: Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht. – Magyar Szemiotikai Társaság – PRAE.HU Kft. – Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, 156–162.
- Kuna Ágnes 2017: Történeti szövegtipológia. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*, Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 223–237.
- Maitz Péter – Molnár Anna 2001: Nyelvtörténetírás és történeti szövegnyelvészet. A szöveg helye és a szövegtudomány feladatai a történeti nyelvészetben. In Csátár Péter – Maitz Péter – Tronka Krisztián szerk.: *A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 322–336.
- Mintz, Lawrence E. 1985: Standup comedy as social and cultural mediation. *American Quarterly* 37/1, 71–80.
- Nagy Anna 2016: A diskurzusjelölők szerepe humoros szövegekben. In Gécseg Zsuzsanna szerk.: *LingDok 15. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 117–132.
- Nagy Endre 2000: *A kabaré regénye*. Budapest: Palatinus.
- Nemesi Attila László 2013: „A nagy vörös óriás föl fog robbanni”: az implikaturák mint a politikai humor kellékei Hofi Géza szilveszteri műsoraiban. In Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna szerk.: *Sokszínű humor*. Budapest: Tinta Könyvkiadó – ELTE Bölcsészettudományi Kar – Magyar Szemiotikai Társaság, 35–49.
- Palágyi László 2018: A „muslincaglóriáról” kognitív keretben – humoros összetételek Bödöcs Tibor előadásaiban. In Nemesi Attila László – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna – Barta Péter szerk.: *Humorstílusok és -stratégiák*. Budapest: Tinta, 122–136.
- Schiffrin, Deborah 1987: *Discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schirm Anita 2016: Az alakzatok mint a nyelvi humor eszközei a stand-up comedyben. In Boda-Ujlaky Judit – Barta Zsuzsanna – T. Litovkina Anna – Barta Péter szerk.: *A humor nagyítón keresztül*. Budapest: Tinta Könyvkiadó – Selye János Egyetem – ELTE Bölcsészettudományi Kar, 33–41.
- Schirm Anita 2017: A diskurzusjelölők és a szövegtípusok viszonyáról. *Magyar Nyelv* 113, 330–341.

- Schwarz, Jeannine 2010: *Linguistic aspects of verbal humor in stand-up comedy*. Doktori disszertáció. Kézirat. Saarlouis: Universität des Saarlandes.
https://publikationen.sulb.uni-saarland.de/bitstream/20.500.11880/23601/1/Linguistic_Aspects_of_Verbal_Humor_Verlagsversion.pdf [letöltve 2018. 12. 19.]
- Sjöbohm, Juan M. 2008: *Stand-up comedy around the world: Americanisation and the role of globalised media*. Kézirat. Malmö University.
<http://documents.scribd.com/docs/2flxb04ilnrsp4snbvjo.pdf> [letöltve 2018. 12. 19.]

2 IN 1 – A SZINJAI HANTI LOKATÍV MONDATOK EGYIK KVÁZIKOPULÁJÁRÓL

SIPOS MÁRIA *

1. Bevezetés

A testtartást kifejező igék ('ül', 'áll', 'fekszik') fontos forrásai a lokatív (Hol? kérdésre felelő) mondatokban megjelenő kvázikopuláknak (az alanyt és a névszói állítmányt összekapcsoló, szemantikailag nem teljesen kiüresedett elemeknek) (Newman 2002; Pustet 2005). Ezek használatát – bármennyire is elemi és univerzális tapasztalatnak tűnik a három említett cselekvés – nyelvenként különböző, elsősorban az alanyként szereplő tárgy térbeli tulajdonságain alapuló szabályok határozzák meg (Newman 2002; Ameka–Levinson 2007). Az eltéréseknek nyelven kívüli és nyelvi okai is lehetnek (Sipos 2018). A testtartást kifejező igék mellett vannak más, térbeli helyzetet jelölő igék is, amelyek a kvázikopulák forrásául szolgálnak (pl. 'függ', 'elterül' stb.) (Ameka–Levinson 2007). Nagy különbségek vannak a nyelvek között abban is, hogy hány kvázikopulát alkalmaznak lokatív mondatokban (Newman 2002; Ameka–Levinson 2007; Kutscher–Schultze–Berndt 2007).

Az északi hantiban a lokatív mondatokban kis számú kvázikopula használatos, amelyek közül az 'ül' jelentésűnek feltűnő a megterheltsége. Az 'áll' ige jelentősége kicsi,¹ a 'fekszik' pedig alig fordul elő.² Az 'ül' elsőprő jelentőségének nyelven kívüli, a hantik anyagi kultúrájában gyökerező oka is lehet. Mivel az obi-ugor kultúrában az ülés jellemzően nem valamiféle emelvényen, széken, padon stb. történt, az ülő ember kompakt, alacsony súlypontú, stabilan elhelyezkedő tömeget képez, a lábak helyzete, illetve láthatósága nem lényeges, és a metaforikus használatnak kevesebb megkötése van (Sipos 2018). Ezzel szemben annak, hogy a többi északi hanti dialektustól eltérően a színjai nyelvjárásban az 'áll' ige is jelentős ebben a szerepben, nyelvi, pontosabban etimológiai okai vannak, amelyet az alábbiakban mutatok be.

A színjai nyelvjárásban a *laj-* hangalakú ige, amely másutt 'áll' jelentésű, előfordulásaiiban meglehetősen szemantikai tarkaságot mutat: van 'áll', 'függ', valamint ezektől

* MTA Nyelvtudományi Intézet

¹ Ezzel egybecseng Gugán–Csepregi–Hegedűs (megjelenés előtt) keleti hantiról megfogalmazott kijelentése is, amely egy jugáni beszélő ítéletén is alapul.

² A megfigyelések az Uráli nyelvek névszói szerkezetei című, NKFIH 125206. számú kutatási projekt számára a kazimi nyelvjárás alapján mondatgyűjteményem alapján születtek, és nemcsak a lokatív, hanem az egzisztenciális mondatokra is igazak. Az 'áll' ige a főként tankönyvi és újságnyelvi szövegekből származó példák közül kétszer fordul elő. Mivel újabb, formális stílusú szövegekről van szó, természetesen felvetődik az orosz minta hatása, hiszen az orosz *stojať* 'áll' igeről a szótárak is közlik, hogy egyik jellemző használata tárgyak hollétének kifejezése. Ha pedig a hanti nyelvű mondat az orosz *pamjatinik* szóval kifejezett emlékműről szól, ez a téma szintén az orosz hatás lehetőségét támogatja, különös tekintettel arra, hogy a hanti tankönyvek sok esetben orosz nyelvű eredetűnek valamely hanti nyelvjárásra fordításával jöttek létre.

lényeges pontokon eltérő, de nehezen körvonalazható jelentése is. A két jelentés a nyelvterület nagyobb részén két különböző, bár hasonlóságokat felmutató hangalakhoz tartozik. Az adatok alapján nem könnyű eldönteni, hogy szóhasadással vagy konvergens hangváltozással állunk szemben. Viszonyuk azonban a pusztai történeti szemantikai vagy etimológiai problémán túlmutat, és tipológiai vonatkozásai is vannak: a világ nyelveiben mindkettő gyakori kvázikopulaként a lokatív (és egzisztenciális) mondatokban. Az alábbiakban a következő kérdésekre keresem a választ:

- Etimológiailag milyen kapcsolat van a két egyező hangalakú szócsalád között?
- Mi jellemzi a vizsgált ige / igék viselkedését lokatív mondatokban? Milyen geometriai tulajdonságokkal rendelkező alanyokkal lesz(nek) használható(k)?

Tágabb értelemben azt vizsgálom, mi történik, ha két markánsan eltérő jelentésű, de ugyanolyan hangalakú igéből kvázikopula lesz? Hogyan határozza ez meg az ige (igék?) választhatóságát?

A továbbiakban először a testtartást kifejező igékkel kapcsolatos leglényegesebb kutatási eredményeket foglalom össze (2). Ezután a színjai hanti nyelvjárás, valamint a korpusz bemutatása következik (3), majd a két ige etimológiai összefüggésének mikéntjét vizsgálom (4). Az alap- és kiterjesztett jelentések számbavétele után a két ige lokatív és egzisztenciális mondatokban betöltött szerepét írom le (5). A dolgozatot összefoglalás zárja (6).

2. A testtartást kifejező igék kutatásáról

Newman (2002) meggyőzően bizonyította, hogy az 'ül', 'áll', 'fekszik' igék metaforizációja és grammatikalizációja a nyelvekben általában igen jelentős. Új funkcióik között lehet, hogy aspektus kifejezőivé válnak, illetve lokatív mondatok kopulaszerű eleme, kvázikopula is válhat belőlük. Noha az alábbiakban döntően a lokatív mondatokról lesz szó, megjegyzendő, hogy megfigyelések szerint a világ nyelveinek kétharmada ugyanazokat az igéket használja a lokatív és az egzisztenciális mondatokban³ (Clark 1978, idézi Ameka–Levinson 2007: 854). A tárgyalt kvázikopulának egzisztenciális mondatban való megjelenésére is lesz példa.

A kopulaszerű elemek vagy kvázikopulák (semi-copula, quasi-copula) Pustet meghatározása szerint azt a szerepet töltik be, amelyet a kopulák. Abban különböznek azonban tőlük, hogy szemantikailag nem üresedtek ki. Abban viszont hasonlítanak hozzájuk, hogy (kopulaszerűben) nem állhatnak önmagukban állítmányként (Pustet 2005: 6). Egy magyar példával megvilágítva: a következő mondat: **A toll van.* nem hangzik helyesnek, szemben a következővel: *A toll a zsebemben van.* Hasonlóképpen: **A hirdetőoszlop áll* mondat furcsán hangzik, azonban: *A hirdetőoszlop a trafik mellett áll* mondat

³ Az egzisztenciális mondatokat az utóbbi kutatások már nem valami létezésének kimondásaként fogják fel, hanem a lokatív mondatok inverzeként. Azaz míg a lokatív mondatokban egy már említett vagy a közös ismeretanyagban meglévő entitás holléről adunk meg új információt, az egzisztenciális mondatban ennek fordítottja történik: a tér- vagy időbeli keret ismert, és ahhoz rendelünk hozzá, illetve vezetünk be új információként valamilyen entitást (Creissel 2014).

helyesnek minősül. Az első példapárban szereplő *van* kopula semmit nem mondott a toll alakjáról vagy elhelyezkedéséről, a második példapárban azonban az *áll* ige akkor is elárulna valamit az alanyként szereplő objektum alakjáról vagy térbeli orientációjáról, ha nem tudnánk, hogy a hirdetőoszlopok hogy néznek ki.

Másokhoz hasonlóan Newman is hangsúlyozza emellett, hogy lokatív mondatokban más igékből származó kvázikopulák is lehetnek. Az angolban például a három testtartást kifejező ige után gyakoriságban (alapjelentésében) a 'függ, lóg' jelentésű ige következik (Newman 2009). A 'függ, lóg' jelentésű ige jelenlétét a kvázikopulák lehetséges forrásai között jelzi az is, hogy egy pápua nyelvben, a jelében⁴ három igéből álló készletről tudunk, amely az 'ül' és 'áll' mellett nem a 'fekszik', hanem a 'lóg, függ' jelentésű igét foglalja magában (Ameka 2009: 847).

Ameka (2007) Newmannal szemben abból indult ki, hogy a lokatív mondatok igéi nem korlátozódnak a három alapvető testtartást kifejező igeire. Igaz, a nyelvek igen sokfélék lehetnek abból a szempontból, hogy hány ilyen igét alkalmaznak, és Ameka ennek alapján négy tipológiai csoportot állított fel. Vannak olyanok, amelyek nem is alkalmaznak igét.⁵ A nyelvek egy másik csoportjában egyetlen lokatív ige használatos. A harmadikat olyan nyelvek alkotják, amelyekben igen nagyszámú (9–200) igét alkalmaznak ebben a szerepben – e nyelvekben marginális a testtartást kifejező igék jelentősége.⁶ Vannak továbbá a kisebb igeekészletet (3–5) alkalmazó nyelvek – ezekben viszont nagy a testtartást kifejező igék jelentősége. Ezek hármasa gyakran kiegészül olyanokkal, mint pl. 'függ, lóg' (Ameka 2007: 855–860).

Ameka és kutatócsoportja meghatározta a fenti tipológiai csoportok várható tulajdonságait. Mivel a vizsgált hanti nyelv, illetve színjai nyelvjárása az előzetes megfigyelések alapján a legutóbbi csoporthoz tartozik, az alábbiakban kizárólag ennek jellemzését foglalom össze:

- (a) Amennyiben nem releváns a térbeli tulajdonságok kifejezése, egyetlen általános ige is használható.
- (b) A kontrasztba állítható lokatív igék megléte együtt járhat olyan szavak létével a nyelvben, amelyek szemantikailag általánosak, és a lokatív igék az aktuális jelentés egyértelműsítésében is közreműködhetnek. Olyan szavak jelentései közül, mint például '(tűzi)fa/tűz', 'folyó/víz', 'fafajta/fa termése', a választott lokatív ige jelöli ki az aktuálisan érvényeset.
- (c) Ezek a kisebb igeekészletek jellemzően a három fő testtartást kifejező igéből merítenek, és igen gyakran bevonnak továbbiakat is, mint pl. a 'függ, lóg'.

⁴ Az angol nyelvű szakirodalomban Yeli Dnye vagy Yele nyelvként ismert. A magyar elnevezés Fodor 1999-ből származik.

⁵ Ez azonban egy nyelvben sem kizárólagos minta.

⁶ Noha a számok alapján távoli egzotikus nyelvekre gondolunk, valójában a német is ilyen: tíz olyan ige van, amelyet az alany meghatározható térbeli tulajdonságaitól függően kötelező használni: *stehen* 'áll', *liegen* 'fekszik', *hängen* 'függ, lóg', *lehnen* 'támaszkodik, nekidől vminek', *stecken* 'illeszkedik vmibe, benne van vmiben', *klemmen* 'bele van szorulva valamibe', *kleben* 'hozzáragad vmihez', *haften* 'hozzátapad vmihez', *schwimmen* 'úszik (folyadékban lebeg)', *schweben* 'lebeg' (Kutscher–Schulze–Berndt 2007 alapján).

- (d) Ezen igéknek nagy valószínűséggel van műveltető párjuk is, amelyek a meghatározható tulajdonsággal rendelkező tárgyak valahová helyezését kifejezésére szolgálnak, valamint létezik az ellentétes irányú művelet kifejezésére szolgáló ige is („taking” verbs).
- (e) Az eredeti antropomorf jelentés ellenére az igék használatát (megválasztásukat) vagy részlegesen vagy pedig döntően a tárgy⁷ (Figure object) absztrakt geometriai tulajdonságai határozzák meg. Ez tárgyak esetében a jellemző helyzetére vonatkoztatott legnagyobb mérete (hossza, magassága stb.). Általánosságban ’áll’: ha a hosszanti tengely vertikálisan helyezkedik el; ’fekszik’: ha a hosszanti tengely jellemzően horizontális; ’ül’: ha nincsen hosszanti tengelye, illetve ha széles alapja van jellemző elhelyezkedésében; ’függ, lóg’: amikor nincs alátámasztása. Ezek alapján az ’ül’ igenek lehet default használata – Newmannek az ’áll’ igére vonatkoztatott ilyen sejtésével szemben (Newman 2002) –, illetve döntő lehet a széles alap megléte.
- (f) Ezek az igék rendelkeznek egyfajta szortírozó, osztályozó képességgel, vagyis használatuk a névszók bizonyos osztályához kötődik, illetve a választás az osztályok szerint történik.
- (g) Kvantorok és más bővítmények módosíthatnak az igeválasztáson.
- (h) A tárgyalt pozicionális igéknek feltételező (presuppositional) és állító (assertional) használata is van. A feltételező használat során azt valószínűsítjük, hogy az adott tárgy rá jellemző helyzetét adja meg a választott ige. Az üvegpalackok alapértelmezésben a ’stand’ igével használatosak. Ennek próbája a tagadás: ha azt akarjuk kifejezni, hogy az üvegpalackok nem az asztalon vannak, akkor a mondat így hangzik: *The bottles are not standing on the table*. Ha azonban azt mondjuk: *The bottle is lying on the table*, akkor ez valami nem-kanonikus dolgot állít a szóbanforgó tárgyról. Más szóval az előfeltevése használat során állítást fogalmazunk meg a helyről, és feltételezzük a térbeli orientációt. Az állító használat során az orientációról is állítást fogalmazunk meg.

Jelen dolgozatnak nem célja a csoport valamennyi jellemzőjét megvizsgálni a színjai hantiban. Ezek egy része nem is lehetséges anyanyelvi beszélő bevonása nélkül (például az (f), (g) és (h) esetében). Célzott lekérdezéseket vagy elemzéseket igényel annak eldöntése, hogy a (b) pontban említettek alkalmazhatók-e a hantira.

A felsoroltak közül igaz az északi hantira, hogy van általánosan használható kopula (színjai *ul- ’van’*) (a). Részben igaz, hogy az e csoporthoz tartozó nyelvekhez hasonlóan a színjai is a három fő testtartást kifejező igéből merít, bevonva olyan további igéket, mint a ’függ, lóg’ (c). Azért nem teljes egészében felel meg ennek a kritériumnak,

⁷ Nem mondattani értelemben, valójában a mondat alanyáról van szó. „A helyviszonyok észlelésekor általában a kisebb, perceptuálisan kevésbé szembetűnő, nehezebben azonosítható, mozgó vagy mozogni képes, új információt hordozó tárgyat viszonyítjuk a nagyobb, perceptuálisan szembetűnő, könnyen azonosítható, mozdulatlan és ismert információt hordozó tárgyhöz. Az alaklélektan terminusait felhasználva az előbbi alaknak (*figure*), az utóbbit háttérnek (*ground*) nevezzük.” (Kiefer 2007: 11)

mert a 'fekszik' ige speciális nyelvi okoknál fogva nem vesz részt ilyen folyamatokban, ami egy jövőbeni kutatás tárgya. Az 'ül' és az 'áll' igének valóban van műveltető párja (омәс- 'vmi ülő helyzetbe tesz', лһс- 'valamit álló helyzetbe tesz'), bár nem lexikalizálódott az ablatívuszi párjuk, nincs 'ülő / álló helyzetből elvesz' (d). Az (e) pontban említett sajátság is igaz a hantira, hogy ti. a kvázikopolák közötti választást a tárgyak absztrakt geometriai tulajdonságai határozzák meg.

3. A színjai hanti nyelvjárásról és a korpuszról

A színjai hanti a hanti nyelv (uráli nyelvcsalád, obi-ugor ág) északi nyelvjárása. Nyugat-Szibériában, az Urál és az Ob között, a Szinja folyó mentén beszélik. A hanti veszélyeztetett nyelv: jellemzően idős és középkorú beszélői vannak, a fiatalok oroszul beszélnek. A múlt század elején Wolfgang Steinitz gyűjtött színjai folklórszövegeket, az 1990-es évektől Schmidt Éva és Ruttkay-Miklián Eszter végeztek gyűjtőmunkát.

A vizsgált szöveganyagot Ruttkay-Miklián Eszter gyűjtötte több terepmunka során a 2000-es évek körül (Ruttkay-Miklián 2011). A beszélő középkorú kétnyelvű beszélő volt (sz. 1946), akitől a gyűjtés, illetve a pótgűjtés során 70 órányi hanganyagot rögzített.⁸

A munka során Ruttkay-Miklián Schmidt Éva módszerét alkalmazta, amelyhez a hanti nyelv etimológiai és nyelvjárási szótára szolgált alapul (Steinitz 1966–1988): a terepmunkás megad egy szót, a beszélő pedig a szó jelentését és használati körét megmagyarázza. Az adatközlő saját intuíciói alapján szabadon beszél, így a hangfelvétel valódi spontán beszédet rögzít. A szöveg tartalmilag sem módosult a szerkesztés során. Mindez az obugrisztikában még ma is ritka értékes szöveganyaghoz vezetett.

4. Hangtani, szemantikai és dialektológiai összefüggések

A hanti nyelv etimológiai és nyelvjárási szótára a kérdéses szavakat két független szócikkben közli ('függ, lóg; áll' Steinitz 1966–1988: 721; 'áll' Steinitz 1966–1988: 759). A két szócikk viszonyáról mind jelentéstani, mind pedig hangtani jellemzőik miatt nehéz biztosat megállapítani. Ugyanakkor a hangmegfelelések, a dialektális adatoltság és a jelentések több ponton komplementer viszonyban vannak egymással, ami sejtet valamilyen összefüggést.

Az 1. táblázat a két említett szócikk alapján a hangmegfeleléseket és a jelentéseket tartalmazza. A középső oszlop felülről lefelé haladva mutatja az osztjakológiai hagyományban a nyelvjárási adatoknak keletről (vahi-vaszjugáni) délen át északra (serkálitól obdorszkiig) haladó felsorolását. A két szélső oszlopban a két szócikkben adatolt jelentések szerepelnek. Mellettük (tehát a 2. és a 4. oszlopban) találhatók azok a hangmegfelelések, amelyek az *l*-t, illetve *l'*-t tartalmazó szócsaládokban általában jellemzők.

Az adatsorok mássalhangzóit összevetve jól megfigyelhető egy gyakran említett hanti nyelvtörténeti változás eredménye.⁹ Ez a változás a nem kakuminális *l* hangot és

⁸ Ismételen kifejezem köszönetemet Ruttkay-Miklián Eszternek, hogy gyűjtését, pontosabban annak lejegyzett és lefordított változatát kutathatóvá tette számomra.

⁹ A táblázatban csak a szókezdő és szóközépi mássalhangzókat tüntetem fel a könnyebb áttekinthetőség kedvéért. A 'függ, lóg (+áll)' jelentésű szócsaládban (Steinitz 1966–1988: 721)

palatalizált párját (*l'*) is érintette, és az akkor még centrális helyzetű (mára kihalt) déli nyelvjárásokból indult ki. A hangváltozás a déli nyelvjárásokban és ezt az egy hangtani sajátyságot leszámítva északi vonásokat felmutató serkáli nyelvjárásban (tehát a nyelvterület középső részén) végső soron *t-t*, illetve palatalizált *l'-t* eredményezett. A centrumtól távolabb a változás egy korábbi stádiumban megállt, és csak spirantikus hangokhoz vezetett (*ʌ* és *ʌ'*). A hangváltozás kiindulópontjától legtávolabbi dialektusokat (keleten a vahi-vaszjugáni, északon a színjaitól az obdorszkiig) nem vagy alig érintette a változás.

A hangalakok meglehetősen hasonlóan tűnhetnek, de a palatalizált *l'* és a *j* egybeesésére nem sok példát lehet találni, vagy ha mégis, az szókezdő helyzetben van (Honti 1999: 103–104).

Ami a jelentések egyeztetetőségét illeti, a vertikális közös elem lehet a két cselekvésben / testtartásban / pozícióban. Különbség viszont, hogy a térbeli állapot az egyik esetben alulról, a másikban pedig felülről kap támasztást / támogatást.

721 'függ, lóg; áll'		nyelvjárás	759 'áll'	
szójelentés	dialektális hangmegfelelések		dialektális hangmegfelelések	szójelentés
'függ, lóg'	<i>l...j-</i>	vahi-vaszjugáni	<i>l...l'-</i>	'áll'
	<i>ʌ...j-</i>	tremjugáni	<i>ʌ...ʌ'-</i>	
	<i>ʌ...j-</i>	jugáni	<i>ʌ'...ʌ'-</i>	
–	<i>t...j-</i>	déli nyelvjárások	<i>t'...t'-</i>	
'függ, lóg'	<i>t...j-</i>	serkáli	<i>t...t'-</i>	
	<i>ʌ...j-</i>	kazimi	<i>ʌ...ʌ'-</i>	–
'függ, lóg; áll'	<i>l...j-</i>	színjai	<i>l...l'-</i>	
	<i>l...j-</i>	Ahl PB	<i>l...l'-</i>	
	<i>l...j-</i>	O	<i>l...l'-</i>	

1. táblázat: A két szócikk Steinitz 1966–1988-ban, összevetve a szabályos hangmegfelelésekkel

A fenti párhuzamos elrendezés a következőkre mutat rá. Az 'áll' szócikk éppen azokban a nyelvjárásokban jelöl adathiányt (alsó három sor), amelyekhez a délről induló hangváltozás már nem ért el. Ez azért lényeges, mert a tremjugánitól a serkáliig tartó nyelvjárási szakaszon viszonylag nagy különbség alakult ki a szóbelseji mássalhangzók között (*-j-* vs *-ʌ'-* / *-t'-*), a színjai dialektustól kezdve északon viszont a szóbelseji *-j-*-vel palatalizált *-l'-* állna szemben. Más szóval az 'áll' szócsaládnak éppen azokban a nyelvjárásokban hiányoznak a tagjai, ahol a két hasonló szóalak egybeesésének kedvezőbbek voltak a hangtani feltételei. A másik szócsaládban – ahol a jelentés a nyelvterület nagyobb részén 'függ, lóg' – éppen azokban a dialektusokban adatolható az 'áll' jelentés, amelyekre nézve a másik szócikk hiányos. Mindennek alapján az valószínűsíthető,

hogy több északi nyelvjárásban, ahol a mássalhangzók hasonlósága kedvezett ennek, a két szóalak egybeesett, és a szóbelseji *-j*-t tartalmazó alak élt tovább. A vahi-vaszjugáni nyelvjárásban szintén meglettek volna ezek a feltételek, de az egybeesés nem következett be.

Az etimológiai szótár anyaga alapján érvként felmerülhetne a két szócsalád eredeti azonossága, és egy későbbi szóhasadás mellett az is, hogy a két különböző jelentésű igét – egymástól távol beszélt nyelvjárásokban adatolva – ugyanolyan szókapcsolatban is megtaláljuk. A keleti hantiban a 'függ, lóg' jelentésű igével fejezik ki, hogy a folyópart meredeken áll¹⁰ (Steinitz 1966–1988: 721), a kazimi nyelvjárásban (tehát északon) pedig az 'áll' jelentésű igével¹¹ (Steinitz 1966–1988: 759). Ehhez hasonló példa található a vizsgált korpuszban is (1):

- (1) *a sāṅḡam, wante, olíat lɔj-l, tāmiti,*
 de magaspart nézd meredeken áll-PRS.SG3 így
uxəl-ti śir-en āntəm.
 lecsúszik-PTCP.PRS mód-SG2 van.NEG
 'De a magaspart, nézd, meredeken áll, így, nem tudsz leereszkedni.' (Ruttkay-Miklián Mskt)

Ez azonban nem nyomós érv, mert az, hogy valami bizonyos fajta elrendezésben helyezkedik el, több, különböző pozíciót jelölő igével is kifejeződhet.¹² A két következő, egymáshoz tartalmilag is hasonló példában, amelyekben arról van szó, hogy az adott növény csoportokban nő, egyszer az 'áll', egyszer pedig az 'ül' ige szerepel (2) (3):

- (2) *nō lūw lel-šək-ət, waś-šək-ət i*
 na SG3/PL3 alacsony-COMP-PL vékony-COMP-PL és
śit kārmas jūḡ pɔɣl-ət. pɔɣləŋ-a lɔj-l-ət.
 az hegyes.levelű.fűz fa csoport-PL csoportos-LAT áll-PRS-PL3
 'Na, alacsonyabbak, vékonyabbak, és csoportokban állnak, azok a hegyes levelű fűz csoportok.' (Ruttkay-Miklián Mskt)
- (3) *tām misi paj tōrn-ət misi paj-ət, misi paj-ət-ən*
 ez lápi csomó fű-PL lápi csomó-PL lápi csomó-PL-LOC
ul-l-ət, nō, al'-l-aj-ət misi paj-ət.
 él-PRS-PL3 na hív-PRS-PASS-PL lápi csomó-PL
tāmiś pɔɣl-ət-ən ɔməs-l-ət.
 ilyen csomó-PL-LOC ül-PRS-PL3
 'Ezek a lápi sásfélék lápi sások, lápi sás zombékön nőnek, na, úgy hívják, hogy lápi sás. Ilyen csomókban állnak [lit.: ülnek].' (Ruttkay-Miklián Mskt)

¹⁰ V *čāmīlc lajəŋta kanəŋ* 'steiles Ufer od. Uferabhang' (*laj*- 'függ').

¹¹ Kaz *šōma* *ʌʌ* 'ši *sāṅḡam* 'sehr steiler Uferabhang' (*ʌʌ* 'áll').

¹² Gondolhatunk a magyar *mélyen ülő szemek* és *távol álló szemek* példapárra is.

Mivel tehát a fenti párhuzam nem szolgál érvként a két szócsalád azonossága mellett, a két szócikk hangtani és a jelentéstani összefüggései alapján az valószínűsíthető, hogy a legészakibb nyelvjárásokban hangtani konvergencia ment végbe, nem pedig szóhasadás áll a két, hasonlóságokat felmutató szócikk mögött.

5. Alapjelentés és kvázikopula-funkció

Amint erről a bevezetésben szó esett, a kopuláktól eltérően a kvázikopulák szemantikailag nem üresednek ki teljesen, hanem valamennyit megtartanak az ige eredeti jelentéséből. Az alábbiakban annak áttekintése következik, hogy a két eltérő jelentésű, bár néhány hasonló jegyet felmutató igéből lett kvázikopulák milyen térbeli tulajdonságokat felmutató alanyokkal használhatók.

Az 'áll' alapjelentésében használatos emberre és állatra (állat, kutya, tehén). Van az elhelyezkedés módját megadó használata is, pl. part meredeken áll, szántalp kunkori módon áll, csillagok csoportban állnak, továbbá bogyók fürtösen, gyöngysorok külön, mart meredeken, magaspart ferdén, kutya két lábon, bundaszőr kifelé stb. Emellett inaktivitást is kifejezhet, pl. csónak egész télen, ló befogva, lábszárprém megfagyva stb.

A *lɔj*- 'függ' nem testtartást kifejező ige, emberrel és állattal nem fordult elő a korpuszban. Jellemzően növényekkel és tárgyakkal használatos (száritott hal, kötél, bölcso, bunda, ruha, haj, fülbevaló stb.).

Az esetek egy részében a két eredeti jelentés felfedezhető a kvázikopula-használat során is:¹³ az 'áll' pl. kereszt a templomokon – sátor az erdő szélén – fa – agancs a rénszarvas fején stb. A 'függ, lóg' jelentéshez vonható előfordulásokra példák: szakállzuzmó a túlevelű fákról, malicakesztyű a malicáról stb. A helyhatározón megjelenő rag mindkét esetben (4) (5) lokatívuszi¹⁴ (és a többi nem idézettben ugyanez a helyzet):

- (4) *ɔŋət* *śit*, *ɔŋət* *nõ* *ũli* *χōśa* *ōχ-el-n* *lɔj-l*.
 agancs az agancs na rén -nél fej-PL3-LOC áll-PRS.SG3
 'Az agancs, az agancs, na, az a rénszarvasnál a fejükön van.' (Ruttkay-Miklián Mskt)

- (5) *põrwɔj*, *põrwɔj* *śit* *jũχ* *χōśa* *mõl*, *lep...*,
 szakállzuzmó sz.zuzmó az fa -nál valami túlevelű
nõ *lepsəŋ* *jũχ* *χōśa* *ulten* *śi* *lɔj-l-ət*.
 na túlevelű fa -nál általában biz lóg-PRS-PL3
 'Szakállzuzmó, a szakállzuzmó az fánál valami, tülev... na, túlevelű fáknál lógnak általában.' (Ruttkay-Miklián Mskt)

¹³ A glossázásban a következő elvet követem. Amikor az alany térbeli tulajdonságaiból egyértelmű, hogy az 'áll' vagy a 'függ' jelentés szerepel a mondatban, akkor ezen igei jelentések egyikével glossázom. Amikor egyik jelentés sem egyértelmű az alany tulajdonságai alapján, akkor a 'van' jelentést adom meg a glosszában.

¹⁴ A névutókról szóló monográfia nem ismer ablátívuszi jelentést a *χōśa* esetében (Schön 2017: 324–327).

Számos lokatív mondatban azonban azt, hogy az adott tárgy hol (és milyen helyzetben) van, nem lehet közvetlen összefüggésbe hozni a *lɔj-* szó egyik eredeti jelentésével sem. Ilyenek például: fejnél a nyak – csüdprém a körömnél, patánál – szem, orr, száj az arcon – tobozon a pikkelyek – a talp lent stb. (6) (7) (8) (9) (10)

- (6) *san lij-ti jũχ-en χõsa lɔj-l,*
 tapló rothad-PTCP.PRS fa-2SG -nál van-PRS-SG3
χõj jãm jũχ-en χõsa lɔj-l.
 ki jó fa-SG2 -nál van-PRS.SG3
 'A tapló a korhadó fánál van, némelyik egészséges fán van.' (Ruttkay-Miklián Mskt)

- (7) *nɔχər lipij-ən nɔχər sem-lal: kar-ət.*
 toboz belső.rész-LOC toboz szem-PL<3SG kéreg-PL
elti-lal pa χõj ujet-l, nɔχər-a
 külső.rész-PL<SG3 pedig ki tud-PRS.SG3 toboz-LAT
al'-l-a,
 nevez-PRS-PASS.SG3
nɔχər tõχ, tõηχ-a al'-l-aj-ət.
 toboz torzsa torzs-LAT nevez-PRS-PASS-PL3
nõ elti õt-lal, elti ši, nə sem-lal
 na külső dolog-PL<SG3 külső bizony na pikkely-PL<SG3
ši lɔj-l-ət.
 bizony van-PRS-PL3
 'A toboz belsejében a cirbolyaszemek: kéreg. A külseje meg ki tudja, toboznak hívják, toboz torzsa, torzsának nevezik. Na, a külső izéket, rajta bizony, na, a pikkelyek (RME: szemek)¹⁵ vannak bizony.' (Ruttkay-Miklián Mskt)

- (8) *kūr-pāti sit nõ, kūr-päte-l. χõta pār-t[i] tãχaj-əl.*
 láb-alj az na láb-alj-SG3 hol megy-PTCP.PRS hely-SG3
il'i mõlt lɔj-t[i] tãχaj-əl: kūr-päte-l.
 vagy valami áll-PTCP.PRS hely-3SG láb-alj-3SG
aχa, ilən, kūr-päte-n ilən ši lɔj-l.
 aha lent láb-alj-SG3 lent bizony van-PRS.SG3
 'A talp az, na, a talpa. Ahova lépsz, az a rész. Vagy valami álló rész: talpa. Aha, lent, a talpad lent van bizony.' (Ruttkay-Miklián Mskt)

¹⁵ Ruttkay-Miklián Eszter fordítását, amely minden esetben az eredeti mondatstruktúra és szóhasználat hű visszaadására törekszik, általában változatlanul közlöm. Ebben a példában az egyértelműség érdekében módosítottam a *szem* szót *pikkelyre* mind a glosszában, mind a fordításban, hiszen a természetes ez az a része, amelynek a térbeli helyzetét és tulajdonságát vizsgáljuk.

- (9) *lõptəŋ tõnti, nõ lõptəŋ tõnti šit ši*
 fehér.hártyás nyírkéreg na fehér.hártyás nyírkéreg az.N az.ADJ
tõnte-lal[-n] šita ləj-l, lõptəŋ tõnti.
 nyírkéreg-PL<PL3[-LOC] ott van-PRS.SG3 fehér.hártyás nyírkéreg
 'Fehér hártyás nyírkéreg, na, fehér hártyás nyírkéreg, az a nyírkéreg[en] ott van, fehér hártyás nyírkéreg.' (RuttKay-Miklián Mskt)
- (10) *weš, weš šit xõjat, wəj il'i müj,*
 arc arc az.N ember állat vagy mi
χõta sem-əl ləj-l, nõl-əl ləj-l,
 ahol szem-SG3 van-PRS.SG3 orr-SG3 van-PRS.SG3
ũŋl-əl ləj-l, šit weš-l tãŋxa, weš-l.
 száj-SG3 van-PRS.SG3 az.N arc-SG3 alighanem arc-SG3
 'Arc, arc, az az embernek, az állatnak, vagy minek, ahol a szeme van, az orra van, a szája van, az az arca alighanem, az arca.' (RuttKay-Miklián Mskt)

Noha a jelen dolgozat tárgyát elsősorban a lokatív mondatok képezik, egzisztenciális mondatra is van néhány példa (11):

- (11) *šit kūwəš miləŋ ši, mil-əl,*
 az bunda csuklyás bizony sapka-3SG
pɔs tup ət təj-l. pɔs ət
 kesztyű csak NEG birtokol-PRS.3SG kesztyű NEG
təj-l-a. nõ, nõ lit, lit-lal ləj-l-ət
 birtokol-PRS-PASS.SG3 na na ujj ujj-PL<SG3 van-PRS-PL3
a pɔs ət təj-l.
 de kesztyű NEG birtokol-PRS.SG3
 'A férfi bunda csuklyás bizony, sapkája, csak kesztyűje nincs. Kesztyűje nincs. Na, na, az ujjja, ujjai vannak, de kesztyűje nincs.' (RuttKay-Miklián Mskt)

A fenti példák alapján tehát a *ləj-* ige szerepelhet olyan lokatív mondatokban is, ahol a tárgy térbeli tulajdonságai és elhelyezkedése (alak és háttér) sem az állást, sem a függést nem idézi fel. A tobozpikkelyekről¹⁶ még elmondható, hogy a kisebb alátámasztó vagy függesztő felülethez képest a test nagy része szabadon áll. A talp, a nyírkéreg, az orr, szem stb. példák esetében azonban a tárgyról nem mondható el sem az, hogy van prominens hosszanti tengelye, sem az, hogy hosszanti tengelye vertikális elhelyezkedésű, sem az, hogy az alak és a háttér érintkezése csak részleges. A fent felsorolt mondatokban jelentése általános: 'valami valahol elhelyezkedik'.

A *ləj*-alaknak más dialektusokhoz képest gyakori előfordulása kvázikopolaként tehát valószínűleg a két ige hangalakjának konvergenciájával, valamint az általános jelentés kialakulásával magyarázható.

¹⁶ Azokról is csak kinyílt állapotukban.

5. Eredmények

A hanti nyelv a megfigyelések szerint lokatív mondatokban kis számú kvázikopulát alkalmaz, amelyek közül az 'ül' jelentésűnek kiterjedt szerepe van. Ezzel szemben a színjai nyelvjárásban az 'áll' jelentésű ige is gyakori. Hangalakja több északi dialektusban megegyezik a 'függ' jelentésű igével. Ezek etimológiai szempontból eredetileg nem tartoztak össze. A nyelvterület nagy részén hangtanilag jól elkülönülő két szó a színjaiban feltehetőleg egybeesett, mert bizonyos hangtani változások lehetőséget adtak erre. Keleti nyelvjárásokban, ahol ugyancsak megletek volna a feltételei, ez az egybeesés nem történt meg.

A fenti esettanulmány két olyan ige konvergenciájának következményeit mutatta be, amelyek önmagukban, egyenként is hajlamosak lokatív mondatokban kvázikopula szerepet betölteni. Az eltérő, sőt ellentétes jegyeket felmutató jelentések ellenére valószínűleg a lokatív mondatok adtak lehetőséget arra, hogy a szemantikai különbségek neutralizálódjanak. Létrejött egy általános jelentésű kvázikopula is, amely használatakor nemcsak a támasz alsó vagy felső volta nem hangsúlyos, hanem a tárgy alakjában sincs jelentősége a vertikális iránynak vagy a hosszanti tengely meglétének. Erről a kopuláról tehát kimondható, hogy szemantikailag kiürült, mert – az eddigi példák alapján – nagyon sokféle alakú és térbeli helyzetű alannal használható.

A fentiek arra adtak példát, milyen nyelvi, sőt nyelvjáráspecifikus tényezők lehetnek a kvázikopula-használat alakulásának. Mindez azt is illusztrálja, hogy az univerzális tapasztalat ellenére is változatos okokból alakulhatnak ki nagy különbségek ezen a téren akár genetikailag rokon, akár egyazon areához tartozó nyelvek között.

RÖVIDÍTÉSEK

2	második személy
3	harmadik személy
ADJ	melléknév(i)
COMP	középfok
LAT	latívusz
LOC	lokatívusz
N	főnév(i)
NEG	tagadás
PASS	passzívum
PL	többes szám
PRS	jelen
PST	múlt
PTCP	igenév
SG	egyes szám

HIVATKOZÁSOK

- Ameka F. K. – Levinson S. C. 2007: Introduction – The typology and semantics of locative predicates: posturals, positionals and other beasts. *Linguistics (Special Issue: The typology and semantics of predicates: posturals, positionals and other beasts)* 45 (5/6), 847–872.
- Clark, Eve V. 1978: Locationals: existential, locative and possessive constructions. In Joseph H. Greenberg ed.: *Universals of Human Language*. Volume 4: Syntax. Stanford: Stanford University Press. 85–126.
- Creissel, Denis 2014: Existential predication in typological perspective. <http://www.deniscreissels.fr/public/Creissels-Exist.Pred.pdf> [megtekintés: 2019. március]
- Fodor István szerk. 1999: *A világ nyelvei*. Budapest: Akadémiai.
- Gugán Katalin – Csepregi Márta – Hegedűs Veronika (megjelenés előtt): Nem-igei állítmányú mondatok a a szurguti hantiban.
- Honti László 1999: *Az obi-ugor konszonantizmus története*. Studia Uralo-Altaica, Supplementum 9. Szeged: Universitas Szegediensis de József Attila nominata.
- Kiefer Ferenc 2007: *Jelentélmélet*. Budapest: Corvina.
- Kutscher, Silvia – Eva Schultze-Berndt 2007: Why a folder lies in the basket although it is not lying: the semantics and use of German positional verbs with inanimate Figures. *Linguistics (Special Issue: The typology and semantics of predicates: posturals, positionals and other beasts)* 45(5/6), 1029–1064.
- Newman, John ed. 2002: *The Linguistics of Sitting, Standing and Lying*. Philadelphia: John Benjamins.
- Newman, John 2002: A cross-linguistic overview of sitting, standing and lying. In Newman, John ed.: *The Linguistics of Sitting, Standing and Lying*. Philadelphia: John Benjamins.
- Newman, John 2009: English posture verbs: An experientially grounded approach. *Annual Review of Cognitive Linguistics*, 7(1), 30–57.
- Pustet, Regina 2005: *Copulas: Universals in the Categorization of the Lexicon*. New York: Oxford University Press.
- Ruttay-Miklán, Eszter 2011: *The dialect spoken by Roza Makarovna*. Synya Khanty Dictionary. <http://hantisirn.nytud.hu/sites/default/files/Dialect%20of%20-Roza%20Makarovna2.pdf> [2014. július]
- Ruttay-Miklán, Eszter: *Szinjai hanti értelmező szótár*. Mskt.
- Schön, Zsófia 2017: *Postpositionale Konstruktionen in chantischen Dialekten*. München: Universitätsbibliothek Ludwig-Maximilians-Universität.
- Sipos Mária 2018: „A padok előtt tanári asztal ül.” A hanti ’ül’ szóból létrejött kvázikopulárról. *Folia Uralica Debreceniensia*. Megjelenés előtt.
- Steinitz, Wolfgang 1966–1988: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin: Akademie Verlag.

ADALÉKOK A BAKONYBÉLI ALAPÍTÓLEVÉL NYELVTÖRTÉNETI FORRÁSÉRTÉKÉHEZ¹

SZÓKE MELINDA

1. A bakonybéli apátság alapításkori adományait tartalmazó Bakonybéli alapítólevél egyike a Szent István korára (1037) visszahamisított okleveleknek. Az alapítólevél különböző oklevelek és legendák felhasználásával vélhetően 1230 és 1240 között írták. A 13. század első felében készült oklevélnek azonban nincs meg az eredetije, szövege többszörös átiratban maradt ránk. Az oklevelet a következőképpen datálhatjuk: +1037[1240 k.]/+1246/1330 (mindehhez vö. Szóke 2016: 49, 2017: 137, további irodalom az idézett munkákban).

A 11. század nem bővelkedik eredeti formában fennmaradt hiteles forrásokban, ezért a nyelvtörténészek az utóbbi időkben már egyre több nyelvészeti szempontból bizonytalan kronológiájú oklevelet is vallatóra fognak (tehát az átiratban fennmaradt, a hamis oklevelek, illetve a bizonyos részeit tekintve hamis, azaz interpolált oklevelek némelyikének nyelvtörténeti használhatóságát is vizsgálják), abból a célból, hogy azokból is kigyűjtsék írásbeliségünk e korai időszakára vonatkozó, releváns adatokat (vö. például Hoffmann 2010; Szóke 2015; Póczos 2015, 2017; Kovács 2018). Ennek a kutatási irányvonalnak egyik fontos állomása lehet a Szent István idejéből származó oklevelek helynévi adatainak az értékelése, ezek a források datálásukat tekintve ugyanis írásbeliségünk legkorábbi időszakát jellemzik, s mint ilyenek, kitüntetett figyelmet érdemelnek.

2. A nyelvészeti szempontból kétes hitelű oklevelek egyik fontos sajátossága az, hogy a bennük szereplő helynevek nem egy, hanem több kronológiai síkhoz tartoznak. Ezek az oklevelek akkor válhatnak tehát a nyelvészeti vizsgálatok forrásaivá, ha az egyes nyelvi-kronológiai rétegekhez tartozó magyar nyelvi elemek, szórványok körét nagy biztonsággal meg tudjuk határozni.

A Bakonybéli alapítólevél esetében a kronológiai rétegek számát háromban állapíthatjuk meg. A hiteles alapítólevél hiánya ellenére sem kétséges az, hogy valóban István király alapította a bakonybéli bencés apátságot, erről például a király nagy legendája is megemlékezik (Kisdi 1999: 291). Más oldalról az is kétségtelenné teszi a korai alapítást, hogy István felesége, Gizella is az apátság adományozói közé tartozik (vö. DHA. 1: 120). Az is valószínűnek látszik, hogy az apátságnak volt egy valóban István király idejéből származó alapítólevele is, a most ismert hamis szövegnek ugyanakkor egyetlen részletéről sem bizonyítható, hogy az egykor talán létező hiteles oklevélből származik (DHA. 1: 117, vö. Szóke 2017: 137–138). A diplomatikai és történeti hitelesség különböző voltát (vö. Solymosi 2001: 157) is szem előtt tartva úgy vélem, hogy jó eséllyel találhatunk korai (11. századi) nyelvi nyomokat az alapítólevélben. Ha pedig ez így van, azáltal megcáfolhatjuk azokat a véleményeket, amelyek azt hangoztatják, hogy e korai

¹ A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

időszak tanulmányozásához a Bakonybéli alapítólevél és általában a hamis oklevelek alapvetően alkalmatlanok (vö. például Karácsonyi 1891: 145; Kniezsa 1928–1929: 190; Jakubovich–Pais 1929: XXV; Szentpétery 1930/1995: 36).

Az alapítólevél legkorábbi nyelvi-kronológiai rétege a fentiek alapján a 11. századból származhat. Nyelvi (nyelvtörténeti) szempontból e korai korszakra vonatkozóan néhány évtizednyi eltérés nem tekinthető lényeges időbeli különbségnek. Praktikus okokból tehát annak ellenére elfogadhatjuk a ránk maradt formában feltüntetett 1037. évet a hiteles oklevél kiállításának időpontjaként, hogy az alapítás vélhetően 1018-ban történt (vö. Szőke 2017: 139–140). A második kronológiai réteg a hamis oklevél megírásának az idejére, azaz a 13. század első felére, az 1230-as és 1240-es évekre tehető. A harmadik réteg pedig a hamis oklevelet átiró 1330. évi oklevél koráról tanúskodhat.

A Bakonybéli alapítólevél elemzésével elsősorban annak kívánunk utánajárni, hogy az oklevélben előforduló helynevek a 13. századi hamisítás ellenére milyen mértékben tartalmaznak 11. századi jellegzetességeket, azaz mennyiben vonható be ez az oklevél a 11. század feltárására felhasználható források körébe, ezért úgy gondolom, hogy célravezetőbb, ha a 11. század mellett a második és harmadik sikot együttesen kezelve 13–14. századi kronológiai rétegeként vesszük számításba az elemzéseink során. A hamis oklevél első átiratának a korát (1246) ugyanilyen okokból nem tekintjük külön kronológiai síknak, az oklevélnek ez az átirata ráadásul időben közel is esett a hamis oklevél 1230 és 1240 körüli lejegyzéséhez.

3. A teljes egészében vagy részleteiben hamis oklevelekben szinte minden esetben olyan helynevek is feltűnnek, amelyek a meghamisított eredeti oklevélben még nem szerepeltek. A kétes hitelű oklevelek e fajtáinál kétféle kronológiai síkról kell tehát beszélnünk. A nyelvészeti vizsgálatok első lépéseként az egyes helynevek kapcsán azt kell megállapítanunk, hogy azok szerepeltek-e az eredeti oklevélben, illetve léteztek-e a hamisított korban, vagy csak a hamisítás hozadékaként kerültek bele a szövegbe. Csupán e kérdés tisztázása után kísérelhetjük meg azt, hogy a nyelvtörténeti szempontból meghatározott kronológiai rétegekbe besoroljuk a helyneveket.

A történettudományi és diplomatikai munkák több olyan szempontot is elének tárnak, amelyek segítségével a kétes hitelű források kronológiai rétegei sikeresen elkülöníthetők egymástól. Az apátságok peres ügyei jól megmutatják például, hogy a hamis oklevelek mely nevei tartoznak a hamisítás korának szórványaihoz. Ha ugyanis egy, a hamis alapítólevélben szereplő adomány ügyében perbe keveredett az apátság, akkor ez az adomány vélhetően nem szerepelt az eredeti hiteles oklevélben. A hamis Bakonybéli alapítólevélben az apátság tulajdonaként feltüntetett javak ellen csak a 13. században indítottak támadást, amelyeket a ma ismert irat bemutatásával hárítottak el, ezért ezek a peres eljárások nem annyira a nevek kronológiai rétegekbe való besorolásához, hanem az oklevél keletkezési idejének meghatározásához nyújthatnak támpontot: 1239-ben Akol, 1240-ben pedig Kajár birtok joghatósági hovatartozásának ügyében hívják segítségül az oklevelet, és ítélik azokat a béli apátságnak, a hamis irat elkészültének végső időpontja tehát vélhetően ezekre az évekre esett (Sörös 1903: 284–287; Erdélyi 1903: 222; Szentpétery 1923: 5, 205; DHA. 1: 114, 117). A kronológiai rétegek meghatározásakor az oklevél formulái is fontos fogódzóként használhatók fel, a formulák ugyanis a

11. és a 13. század között nagy változásokon mehettek keresztül. Az alapítólevélnek leginkább a bevezető és befejező részei keltenek gyanút ebben a tekintetben, az egykorú oklevelek hasonló formuláival való összevetése ugyanis jelentős különbségeket mutat (vö. Karácsonyi 1891: 138–139; Erdélyi 1903: 227–228). Az oklevél stílárius jegyei, például a szóhasználata is egy-egy oklevélrész későbbi keletkezésére utal. A monostornak adott szolgaszemélyzetről például az alapítólevél a következőket mondja: „in his villulis sive prediis cuiuscumque condicionis homines sunt ad me pertinentes, Sancto Mauricio dedi” (DHA. 1: 118). Magyarul: „ezekben a falvakban vagy birtokokon bármilyen kötelékben vannak is a hozzám tartozó emberek, Szent Maurícusznak adtam őket” (Dénesi 2013: 127). A *cuiuscumque condicionis* ’bármilyen kötelékben’ kifejezés a 11. században még ismeretlen volt, de annál jellemzőbbé vált a hamisítás korában, a 13. században (Karácsonyi 1891: 140). Számos esetben az adományok jellege is az adott oklevélrészek hitelessége ellen szól. A 11. század kezdetleges társadalmi viszonyai között például meglehetősen szokatlan, hogy a Bakonyban lévő négy hegyen elejtett vadak fele részét, illetve bőrért az alapítólevél az apátság jövedelemforrásai között sorolja fel (Karácsonyi 1891: 142): „sunt preterea quatuor lapides viciniore ad monasterium, qui vulgariter hiis vocabulis nuncupantur: Hygeskw, Kertuskw, Feerkw, Oduoskw. In hiis a quocumque homine fuerint fere interfecte, dimidiam partem, illarum ministri abbatibus accipiant cum cutibus earundem” (DHA. 1: 119), azaz: „Ezen kívül a monostorhoz közelebb van négy hegy, amelyeket közönséges megnevezéssel így neveznek: *Hygeskw*, *Kertuskw*, *Feerkw*, *Oduoskw*. Az ezekben bárki által elejtett vadak fele részét és a bőréket az apát szolgálai kapják” (a fordítás első része tőlem származik: Sz. M., a második mondathoz vö. Dénesi 2013: 127). Egyes oklevélkritikusok véleménye szerint a Szent István-i adománynak feltüntetett erdőjogi és vadászati intézkedések mellett a meglehetősen sok vásár-, illetve révvám adományozása ugyancsak eltér a 11. századi gyakorlattól (Erdélyi 1903: 233). A hamis alapítóleveleknek az apátságok később keletkezett birtok- és adomány-összeíró okleveleivel való összevetése is eredményes lehet az egyes kronológia rétegekhez tartozó helynevek elkülönítésekor (mindehhez vö. Szőke 2015: 39–41, 2016: 49–50).

3.1. A bemutatott támpontok a nevek névtörténeti forrásértékének a meghatározásában alkalmazhatók a legeredményesebben. Segítségükkel ugyanis viszonylag nagy valószínűséggel ki tudjuk jelölni azoknak a helyneveknek a körét, amelyek az eredeti oklevélből feltehetőleg hiányoztak. Ebben a munkában nyelvészeti szempontból leginkább az alapítólevélnek a Bakonybéli összeírással való összevetése lehet eredményes, a többi támpont ugyanis főként a nyelvészeti vizsgálatok szempontjából irreleváns részek, azaz olyan részek elemzésére vonatkozik, amelyek csak kis számban vagy egyáltalán nem tartalmaznak magyar nyelvi elemeket.

A Bakonybéli alapítólevélben 34 helynévi elem található, ezek 32 denotátumra vonatkoznak: *Magyarország* neve *Vngaria*, *Bakony-é Bocon* alakban kétszer fordul ugyanis elő a szövegben (DHA. 1: 118–119). A helynevek közül 23 a hamis oklevélnek nyelvészeti szempontból legfontosabb forrásában, a Bakonybéli összeírásban szintén feltűnik. Ezek a nevek az összeírás 11. század végén keletkezett főszövegét, illetve a 11. század végén vagy 12. század elején lejegyzett első toldalékát gazdagítják (DHA. 1: 117, 249). E nevek ezért vélhetően az egykor létező hiteles Bakonybéli alapítólevélben ugyan csak szerepeltek, a korszak névrendszerébe mindenesetre bizonyosan beletartoztak. A

Bakonybéli összeírás említett részeinek tartalmi hitelessége² (vö. DHA. 1: 248–249) ugyanis megengedi azt a következtetést, hogy a javakat összegző oklevélbe az eredeti hiteles 11. századi oklevél alapján jegyezték le az alapító István király adományait.

Jogosan vetődhet fel ugyanakkor az a kérdés, hogy a Bakonybéli összeírásban is szereplő nevek 11. század elejére történő visszadatálásának nem mond-e ellent az a tény, hogy részben éppen az összeírás említett részleteinek segítségével jegyezték le az apátság hamis alapítólevelét a 13. század első felében. Az összeírás alapján a 11. század elejére visszadatált nevek bizonytalan voltát azonban véleményem szerint eloszlatja az a tény, hogy István király alapította az apátságot a 11. század elején, amely azzal járt együtt, hogy alapítója révén jelentős adományokhoz jutott, és mint korai adományokat a későbbiekkel együtt az összeírás szövege a 11. század végén, illetve a 12. század elején számba vett. Az összeírásban a birtokadományokon túli javakat az első hozzátoldás tartalmazza. Az összeírás első toldalékának második felében a helynevekkel megjelölt adományok az alapítólevélben is feltűnnek, a szövegrészlet végén ráadásul azt is olvashatjuk, hogy mindezeket az alapító István király rendelte így: „Hac ordinatione rex Sancto Beatoque Mauricio ordinavit sanctus Stephanus rex, quam autem et renovavit rex piissimus Ladizlaus rogatu Joseph incliti patris et eiusdem, qui nunc patris eodem in loco” (DHA. 1: 254), azaz „Ezen rendben rendelte Szent és Boldog Móricnak a király, Szent István király, amit pedig a legkegyesebb László király is megújított a híres atyának Józsefnek, és annak a kérésére, aki most apátoskodik ugyanazon a helyen” (Dreska 2013: 143). Igaz ugyan, hogy Györffy György az összeírást tárgyalva ezt az István királyra vonatkozó részt korabeli (Kálmán kori) hamis betoldásnak tartja (DHA. 1: 249), de a munkája egy másik pontján, a Bakonybéli alapítólevél kapcsán pedig azt mondja, hogy a hiteles alapítólevél egykori létezését éppen az valószínűsíti, hogy az összeírás 11. század végén vagy 12. század elején keletkezett első hozzátoldása, illetve IX. Gergely pápa 1230. évi bullája egyaránt említést tesz István király alapításáról és az alapításkori adományairól (DHA. 1: 117). Az elmondottak alapján úgy gondolom tehát, hogy az alapítólevélben és az összeírásban egyaránt előkerülő helynevekre tekinthetünk úgy, hogy azok a 11. század elején már Szent István feltételezett valódi oklevelében is feltűntek. Ezt támogathatja Györffy Györgynek a Hont megyei Bát (az alapítólevélben latinul *Forum Regine*) kapcsán kifejtett azon vélekedése, hogy a hamis oklevél alapján István királyhoz köthető vásárvámot „az apátság 1086-i birtokösszeíró levelére a XII. sz. elején toldott rész szerint ekkor valóban az apátság élvezte” (Gy. 3: 178). A Csongrád megyei Nándor halastó kapcsán még világosabban kimondja, hogy István király adományából került az apátság birtokába (Gy. 1: 898).³ Ezek mellett a négy Győr megyei birtok adományozásáról (Árpás, Kajár, Nyúl és Ponyvád) is mint István-kori adományokról tesz említést

² A főszöveg ma ismert változata Györffy György feltételezése szerint nem az 1086-ban kiállított eredeti példány, hanem annak hamisított vagy az eredetivel egykorú másolata, amely 1086 után, de még Kálmán király uralkodása előtt íródhatott (DHA. 1: 250). A fennmaradásnak ezek a körülményei azonban az oklevél tartalmi részét nem érintették, az teljes mértékben hitelesnek tekinthető.

³ Györffy György a halastó mellett a *Nándord* nevű birtok adományozását is István-korinak tartja annak ellenére, hogy a birtok neve csak az összeírásban tűnik fel *in Nandurdi* (DHA. 1: 253) alakban (vö. Gy. 1: 898). Az alapítólevél csak annyit mond, hogy a halastó környékén lévő fák

(vö. Gy. 2: 578, 603, 613, 620), amelyeknek koraiságát az valószínűsíti, hogy az összeírás fő részének oklevélírója is szól ezekről a birtokadományokról (Gy. 2: 603).

Az alapítás (1018) és az összeírás említett részeinek (11. század vége és 12. század eleje) a keletkezése közötti időben az apátság természetesen további adományokat kapott. Ez sem vonja azonban kétségbe a hamis alapítólevélben előforduló, az összeírás alapján István király korára visszadatált adományok 11. század eleji hitelességét, az összeírás említett részeiben ugyanis jóval több adomány fordul elő, mint a hamis alapítólevélben. Az alapítólevél 8 megnevezett birtokával szemben az összeírás 11. század végi főszövege például 30 birtokot említ meg, vagyis az alapítólevélbeliek mellett az összeírásban 22, az alapítólevélben nem szereplő birtok neve is megjelenik. A két oklevélnek (az alapítólevélnek és az összeírásnak) a birtokok számában megmutatkozó eltérései talán megengedik azt, hogy a mindkét oklevélben szereplő birtokokra úgy tekintsünk, mint amelyek István király adományából kerültek az apátság tulajdonába, a csak az összeírásban meglévő 22 birtokról pedig azt véljük, hogy azokat az István királyt követő uralkodók adták a bakonybéli apátságnak.

A hamis Bakonybéli alapítólevélnek az összeírás alapján a 11. század elejére datált nevei a következők: 1. az apátság helyének megnevezése: in loco, qui *Bel* dicitur [abbas *Beliensis*],⁴ 2–3. az apátság környékének, a Bakonynak a neve: in silva *Bocon* [*Bokon*]. A következő három vélhetően 11. századi helynevet vámok adományozása kapcsán említi az alapítólevél: 4. a későbbi Hont megyei Bátot latin névalakkal:⁵ tributa de *Foro Regine* [*Regine*], 5. a Sopron megye szili piacvámot: (tributa) de foro *Zyl* [mercato *Zilu*], valamint 6. a Győr megyei Árpást a révvámjának adományozása kapcsán: (tributa) de portu *Arpas* [fluvium *Arpas*]. Az árpási révvám adományozása a hasonló jellegű adományok között nem szerepel ugyan a Bakonybéli összeírásban, de az oklevél Árpás birtok első említésekor a birtok neve helyett az Árpás folyóhoz viszonyítva írja körül a területet: *quartum predium, quod est iuxta fluvium Arpas* (DHA. 1: 251). Az összeírás egy későbbi pontján azonban már in *Arpas* formában utal a Győr megyei birtoktestre (DHA. 1: 253). Az idézett szövegrészletek alapján nem kétséges tehát, hogy a 11. században már létezett a folyó, illetve a település neve is, ennek megfelelően az alapítólevélben lévő Árpás víznevet annak ellenére elfogadhatjuk 11. század eleji névnek, hogy a révvám adományozása nem szerepel a Bakonybéli összeírásban. Ráadásul Árpás birtok határleírásakor az összeírás egy, az Árpás torkolata melletti révet is megemlít: „ad exitum rivuli, quod dicitur *Veizetue*, et inde vadit per *Arpas* ad portum” (DHA. 1: 251). Györffy György ezek alapján úgy gondolja, hogy Árpás birtok mellett a Rába réve is István király adományából származik (Gy. 2: 578). 7–10. Két drávai halastóval is gazdagodott az apátság, amelyeket egy patak választott el egymástól: piscinas duas in *Draua* [in *Drawa*]

gyümölcsterményének a hetedrészre az apátságot illeti: „de fructibus vero arborum, que ibi sunt, detur septimus pars” (DHA. 1: 118).

⁴ Az alapítólevél névformái után a Bakonybéli összeírásból származó névalakokat [] zárójelben közlöm (DHA. 1: 250–254).

⁵ Az alapítólevél latin *Forum Regine* elnevezése ugyanarra a denotátumra vonatkozhat, mint a *Bát* név (vö. Sörös 1903: 28), egy 15. századi oklevélben a helynek mindkét neve szerepel (1424: *Baath* seu *Forum Regine*, PRT. 8: 459). A latin névalaknak megfeleltethető magyar megnevezés (*Asszonyvására* ?) nem adatolható a forrásokból.

cum piscatoribus, quarum una *Zualyn* [*Zuualin*] et altera *Toplouca* [*Toplouuiza*], que separantur rivulo nomine *Burzy* [*Burzi*]. 11–12. A Tolna megyei Madocsa révénél szabad halászhelyet adományozott Szent István az apátságnak: in portu *Modosa* [*Modosa*] dedi liberam piscacionem que vulgo *tana* [*tana*] dicitur. Mindezek mellett további halászati jogokat is kapott az apátság: 13. Zelipen: *Zelyp* [*Zlip*]⁶ (talán a Zagyva mellett volt, és azonos lehet a Nógrád megyei Selyppel, Sörös 1903: 28), 14. a Csongrád megyei Nándor halastó területén: piscina *Nandur* [*Nandur*]. 15. Szintén Csongrád megyében pedig egy újabb halászhely jutott az apátság tulajdonába: piscinam autem *Tener Ere* [*Tener here*]. 16–23. A neveknek ebben a csoportjában végül az alapítólevél nyolc birtoknevét kell megemlítenünk: Veszprém megyéből Koppányt (*Cuppan* [*Cupan* és személynévként *Cupon*]) és Akolt (*Ocol* [*Ocol*]), Győr megyéből Árpást (*Arpas* [*fluvium Arpas*, in *Arpas*]),⁷ Kajárt (*Quiar* [*Quiar* és *Kýar*]), Nyúlt (*Nuul* [*Nulu*]), valamint Ponyvát (*Pannauad* [*Panauuadi*, *Pan[auuadi]* és személynévként *Panauadi*]), Vas megyéből Magast (*Mogos* [*Mogos*]), Zala megyéből pedig Paloznakot (*Poloznuk* [*Ploznic*]) (DHA. 1: 118–119).

Nem hallgathatjuk el, hogy a monostor helyének megjelölésére használt *Bél*, illetve a *Bakony* hegység megnevezései nem illeszkednek tökéletesen ebbe a sorba. Ezek a nevek ugyanis nem az adományok felsorolásakor kerülnek elő a hamis alapítólevélben, hanem az apátság helyének kijelölésekor: „in loco, qui *Bel* dicitur, in silva *Bocon* ... monasterium incepti construere” (DHA. 1: 118), vagyis „azon a helyen, amelyet Bélnek neveznek, a Bakony erdejében ... monostor alapításába kezdtem” (Dénesi 2013: 125), bár a Bakony név második említése egy, az összeírásban nem említett adomány kapcsán kerül elő: „do eciam licenciam famulis eiusdem monasterii in silva *Bocon* ligna incideri ad omnia opera monasterii et prediorum eius; porci quoque abbatis in eadem libere pascantur” (DHA. 1: 119), vagyis „Ugyanezen monostor szolgáinak a *Bocon* erdőben szabadságot adok a monostornak és birtokainak mindenféle munkájához szükséges favágásra. Az apát disznai ugyanitt szabadon legelhetnek” (Dénesi 2013: 127). Kristó Gyula is megjegyzi például, hogy az alapítólevélben való szereplése ellenére sem lehetünk bizonyosak abban, hogy az apátság *Bél* elnevezése létezett-e már Szent István korában (2000: 22). Véleményem szerint ugyanakkor az alapítólevélben nem az apátságot, csak azt a helyet nevezik meg, ahová felépítették: *in loco, qui Bel dicitur, in silva Bocon ... monasterium incepti construere* (DHA. 1: 118), én magam is úgy gondolom azonban, hogy a *Bél* és *Bakony* neveknek az alapítólevélben és az összeírásban való szereplése az említett körülmények miatt nem elegendő ahhoz, hogy megnyugtató módon azt mondassuk, ez a két név is létezett már az apátság alapításának korában.

A *Bél* név kapcsán kézenfekvőnek tűnhet az a lehetőség, hogy a mai *Bakonybél* településnév korai adatával állunk szemben, de ezt meglehetősen bizonytalanná teszik a régészeti vizsgálatok eredményei, amelyek igazolták, hogy a monostor közelében csak a középkor után jött létre a ma is létező település (Éri 1969: 205, 213). A monostornak a településektől távoli elhelyezkedése jól illeszkedik a korabeli gyakorlathoz, az volt

⁶ A két oklevél idézett szövegrészleteiben találhatunk a nevek nyelvészeti forrásértékét nem befolyásoló eltéréseket. A zelipi vizák jövedelméről szólva Szent István oklevele például a bevétel hetedrészét, Szent Lászlóé pedig tizedrészét juttatja az apátságnak (DHA. 1: 118, 254).

⁷ Lásd korábban a 6. pontban, az árpási révám kapcsán írottakat.

ugyanis a jellemző, hogy a szerzetesek elzárkózásra törekedve leginkább olyan hegy- és dombtetőkön telepedtek meg, amelyek közelében nem voltak települések (vö. például Koszta 1996: 112–113). A *Bél* név ugyanakkor ennek ellenére a terület megnevezéseként akár létezhetett már az alapítás korában is – adatok hiányában ezt sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudjuk –, de úgy tűnik, hogy a 11. század végén az apátság megnevezésére már ezt a névalakot használták, a Bakonybéli összeírás főszövege ugyanis az apátot mint béli apátot nevezi meg: *abbas Beliensis* (DHA. 1: 250). A *Bél* névformát tehát – bár az összeírásban és az alapítólevélben egyaránt feltűnik – mégis inkább az összeírás korára, tehát a 11. század eleje helyett a végére kell datálnunk. A *Bakony* név kérdésére az alapítólevélben szereplő további négy hegynév elemzése során térek ki.

A nevek felsorolása alapján jól kitűnik, hogy az alapítólevél a 13. századi hamisítása ellenére is számos 11. század elejére visszadatálható helynevet tartalmaz. Az oklevél korai nyelvészeti forrásértéke mellett ez egyúttal azt is jelenti, hogy a helynévvel kifejezett adományok jelentős része valóban István királytól származik, s inkább csak – ahogyan erre már korábban is utaltam – egy-egy adomány mértékét változtatták meg a hamisítás során. Ezt a vélekedésünket támogathatja Horváth Mihály elképzelése is, aki úgy gondolja, hogy az oklevél István király kora után való lejegyzése nem vonja kétségbe a hamis okmányban István adományaként feltüntetett javak valódiságát (1878: 190).

3.2. Az alapítólevél további 11 neve nem szerepel az összeírásban: 1–2. *Vngarie*, 3. *Venecia*, 4. *Raba*, 5. (tributa) de portu et de foro in *Camarin*,⁸ 6. *Týzja*, 7. *Hygeskw*, 8. *Kertuskw*, 9. *Feerkw*, 10. *Oduoskw*, 11. *Strigoniensis*.

Az a körülmény, hogy ezek a nevek a Bakonybéli összeírásból hiányoznak, az előzőekben megfogalmazottak alapján arra utalhat, hogy vélhetően nem szerepeltek az eredeti és hiteles 11. századi oklevélben sem. A továbbiakban annak próbálunk utánajárni, hogy lehetnek-e közöttük olyanok, amelyek – egyéb fogódzók alapján – mégis 11. századiak lehetnek.

Az összeírásból kimaradt annak a négy Veszprém megyei hegynek az említése (*Hygeskw*, *Kertuskw*, *Feerkw*, *Oduoskw*), amelyeknek a nevei a mai napig megvannak (vö. VeMFN. 2: 172; VeMFN. 4: 103, 104, 127–129; Kiss L. 1997: 157), és amelyeket az elejtett vadak, illetve bőrük adományozása kapcsán említ meg az alapítólevél. Ennek az adománynak István királytól való származása több körülmény miatt is bizonytalannak tűnik. Karácsonyi János az oklevél hamis voltát például részben ennek az adománynak az oklevélbeli megjelenésével magyarázza: véleménye szerint ugyanis István korában a Bakonyban még nem volt értéke a vadnak, ezért szokatlan lenne, hogy első királyunk éppen ilyen adománnyal ajándékozta volna meg az apátságot (1891: 142). Sörös Pongrácz is azt vallja, hogy ezt az adományt az alapítólevélben lévő formában nem kaphatta meg Szent Istvántól az apátság (1903: 28). A bakonybéli apátság vadakhoz való jogáról az első hiteles adat csak a 14. századból származik (Erdélyi 1903: 416). A korai adományozást teszi kétségesse továbbá az is, hogy az apátság adományai (például piac-, illetve

⁸ Ez az adomány módosított változatban az összeírásban is szerepel: *de portu Wag* (DHA. 1: 254). A módosítás az adomány megnevezése mellett az adomány jellegét is érintette. Az alapítólevél Komárom városban lévő rév vámja mellett a vásárvámost is az apátság tulajdonaként tünteti fel (DHA. 1: 118). Ezzel szemben az összeírás szövege pusztán a Vág folyón lévő rév vámjának apátsági tulajdonlására utal (DHA. 1: 254).

révvámok) többnyire az alapítólevél első felében, a birtokadományok előtt szerepelnek, az említett négy hegynévvel kapcsolatos adományok azonban követik a birtokadományok felsorolását.

A Bakonybéli medencét triász- és jurakori peremhegyek veszik körül. A környék legmagasabb pontja a 709 méteres Kőris-hegy, az alapítólevélben említett sziklás ormokkal rendelkező kiemelkedések pedig körülbelül négyszáz méter magasságúak (Tölgyesi 1988: 6–7). A Bakonybéli összeírás 11. század végéről származó hiteles tartalmú főszövege a birtokadományok között határleírásával együtt említi meg a Veszprém megyei Koppányt is, a településen szolgáló népeket pedig név szerint felsorolja (DHA. 1: 250, 253). A területnek ez a 11. századi leírása, illetve a szolgálonépek említése kétségtelenné teszi, hogy a magyarok a 11. században már jelen lehettek a környéken, és minthogy a mai Bakonykoppány az alapítólevélben említett hegyek közelségében (Bakonyszücs mellett) található, a Bakonybéli alapítólevél tárgyalt hegységeiről adatok hiányában is feltételezhető esetleg az, hogy a 13. századtól (az oklevél hamisításának idejétől) napjainkig meglévő nevek már a 11. században is léteztek. Ha elfogadjuk, hogy az említett négy hegynév az írásbeliségünk korai időszakában már használatban lévő név volt, akkor ez talán még inkább igaz lehet a korábban tárgyalt *Bakony* névre. Mindezek persze forrásadatokkal nem támaszthatók alá (vö. Szóke 2018b, 77).

A neveknek ebbe a csoportjába beletartozik két folyónév is: a *Rába* és a *Tisza*. A Rába folyó nevét az összeírás első toldalékából hiányzó⁹ árpási révvám, a Tiszáét pedig a mindkét oklevélben előtűnő *Nándor* nevű halastó közelebbi meghatározásának a szándékával jegyezte le az oklevél írója: de portu *Arpas* in *Raba*, de piscina *Nandur* in *Týzya* (DHA. 1: 118). Mindkét víznév az óeurópai névkincshez tartozik, ez az eredet pedig minden kétséget eloszlat afelől, hogy e nevek a 11. században bizonyosan használatban voltak (vö. Györffy 2011: 135). A *Rába* név a 11. század elején településnévként is létezett Győr város megnevezésére: [1030–43]: ad civitatem quae vocatur *Raua* (Gy. 2: 590; Kristó 2000: 13, 2005: 129).

A Komárom megyei Komáromnak az alapítólevélbeli a jelenleg ismert első adata. Mivel Komárom vármegye Szent István korában jött létre, és a *Komárom* nevet viselő ispáni várat ő maga tette a vármegye központjává (vö. Györffy 1977: 209; Sebők 1994: 365; Bóna 1998: 58), a hamis alapítólevél *Camarin* névalakját nem minden alap nélkül vehetjük fel korai neveink sorába.

Szent István székhelyét a 11. század elején latinul (illetve szlávul: *Sobottin* 'szombat' a szombati vásárról) nevezték meg *Regia civitas* formában, csak ezt követően tűnik fel a ma is használatos *Esztergom* név (Györffy 1977: 153; Kristó 2000: 14, 17, 2005: 128). Az alapítólevél latin melléknévi *Strigoniensis* alakja az *Esztergom* névből jött létre a hangalak latinizálásával (vö. Hoffmann 2004: 24), az alapítólevélnek ezt a helynevet tehát nem datálhatjuk vissza a 11. század elejére, a század utolsó negyedéből származó oklevelekben azonban már ez az alak is feltűnik (Vö. DHA. 1: 226; Gy. 2: 238–239).

A latin névalakoknál maradva kell szólnunk az ország megnevezéséről: kétszer említik az oklevélben, mindkétszer a latin névmegfelelőjének, az *Vngaria*-nak (*Ungaria*, *Hungaria*) a genitívuszi *Vngarie* alakját használva. Magyarország e néven való említése

⁹ Az összeírás főszövege azonban Árpás birtok leíráskor megemlíti egy, a folyó torkolata melletti révet (DHA. 1: 251).

csak a 15. században jelentkezik először, az ezt megelőző évszázadokban a középkori latin *Hungaria*, illetve az ókori eredetű *Pannonia* volt használatban (vö. Hoffmann 2004: 20; Kristó–Szegfű 1994: 429–430; FNESz.). A francia és az olaszországi írók műveiben már a 10. és 11. században megtalálható a középkori latinból származó *Hungaria* alak, de eredeti magyarországi oklevélben csak a 12. század első felében fordul elő (FNESz.). A legkorábbi okleveleinket összegyűjtő *Diplomata Hungariae Antiquissima* című oklevéltárban sok esetben előkerül ez az alak, azonban ezek az előfordulások bizonytalan kronológiájú oklevelekből származnak (vö. DHA. mutatóját), az alapítólevélnek ez a névformája is későbbi lehet tehát a 11. század elejénél. Még egy név, az észak-olaszországi *Venecia* szerepel latinul az alapítólevélben (*Venecia*, DHA. 1: 118), nem magyarországi név lévén azonban ezúttal ennek a névalaknak az ismertetésétől eltekintünk.

Az alapítólevél 33 helynevének¹⁰ az előzőekben bemutatott lehetséges datálása azt jelenti, hogy bár a Bakonybéli alapítólevelet a 13. század elején hamisították vissza a 11. századra, névtörténeti forrásként mégis a 11. század tárgyalásakor vehetjük számításba: 29 név valószínűleg az alapítás, illetve az eredeti hiteles oklevél korából, a fennmaradó 4 név (*Bel*, *Vngarie* két adata, *Strigoniensis*) pedig a 11. század végéről vagy a 12. század elejéről származhat.

4. Az alapítólevél neveinek névtörténeti forrásértékére irányuló elemzés alapján azt gondolhatjuk, hogy a nevek lejegyzésében is megmutatkozhatnak a 11. század sajátosságai. A nevek 11. századi voltából azonban automatikusan nem következtethetünk a nevek 11. századi nyelvtörténeti forrásértékére. A hamis alapítólevélben feltűnő nevek egy jelentős része bár nagy eséllyel a 11. századi hiteles alapítólevélnek is helynévi eleme volt, de a legegyszerűbb fennmaradási mód szerint is a hiteles alapítólevélből a helyneveket először átvették a már sokszor emlegetett, az apátság javait összeíró oklevélbe, majd ezután innen – mert a hiteles alapítólevélnek időközben nyoma veszett – átvezették a 13. században összeállított hamis alapítólevélbe, amely oklevél nem maradt fenn eredetiben, csak 14. századi átiratban. A helyneveknek ez a hagyományozódása a névalakok lejegyzésében is nyilvánvalóan nyomot hagyhatott: az eredeti 11. századi eleji névformák az oklevél hamisítása, illetve a hamis oklevél átirása következtében 13–14. századi nyelvi formában is szerepelhetnek a hamis alapítólevélben.

Korábbi munkáimban többször hangsúlyoztam, hogy a hamisított korból származó oklevelek mintaként, forrásként való követését a hamis oklevelek nyelvtörténeti hasznosítását elősegítő tulajdonságként is értékelhetjük. Amennyiben ugyanis azonosítani tudjuk a hamis oklevélhez forrásként felhasznált okleveleket, és ezek nyelvtörténeti szempontból megbízható és máig fennmaradt források, úgy a mindkét oklevélben szereplő nyelvi elemek összevetése révén talán lehetőség adódik a különböző nyelvtörténeti síkokhoz tartozó elemek elkülönítésére (Szőke 2017:141, 2018a: 431–432). Ennek mentén egy-egy korábbi tanulmányomban (Szőke 2017, 2018b), illetve előadásomban az oklevél 8 helynevének nyelvi-kronológiai jellemzőit igyekeztem meghatározni. Logikusan adódik, hogy a nevek efféle osztályozásához a hang- és helyesírás-történeti elemzésükre támaszkodhatunk a legeredményesebben, de mindkét alkalommal olyan nehézségekbe ütköztem, amelyek jelenlegi ismereteink alapján megoldhatatlanok. A

¹⁰ Az alapítólevélben 34 helynév található, de elemzésünk során – mint jeleztük – nem vettük figyelembe az olaszországi *Venecia* név latin nyelvű névalakját.

nehézség abból fakad, hogy a Bakonybéli alapítólevélben és a Bakonybéli összeírásban egyaránt feltűnő helynevek összevetése számos hang- és helyesírás-történeti kérdést hoz ugyan a felszínre, de ezeket a jelenségeket nem lehetséges bizonyosan egy-egy időszakhoz (esetünkben a 11. századhoz vagy a 13–14. századhoz) kötni.

Egy-egy (kivételesen szerencsés) helyzetben ugyanakkor előfordulhat, hogy pusztán a nevek hang- és helyesírás-történeti vizsgálata alapján is szinte teljes bizonyossággal meg tudjuk határozni a nevek nyelvi jellemzőit, de jelenlegi ismereteink alapján úgy tűnik, hogy egy teljes oklevél nyelvi sajátosságainak feltárásához önmagukban ezek a vizsgálati szempontok nem elegendők. Az alapítólevél négy hegynévét (*Hygeskw*, *Kertuskw*, *Feerkw*, *Oduoskw*, DHA. 1: 119) további, *kő* lexémát, illetve *ő* hangot tartalmazó nyelvi adatokkal (mintegy 800 névadattal) összevetve a nevek utótagja alapján azt állapíthattam meg, hogy ezeknek a neveknek az alapítólevélben feltűnő névalakjai nem származhatnak a 13. századnál korábbi időből, az *ő* hangnak *w*-vel való jelölése ugyanis ezt megelőzően nem volt szokásban. Ahogyan arról már szóltam, ezek a nevek nem szerepeltek az összeírásban, ez pedig egyéb, korábban már említett kutatási eredmények mellett arra utalhat, hogy a nevek a 11. századi hiteles oklevélben sem voltak megtalálhatók. Ha a 4 név nyelvtörténeti elemzése során arra az eredményre jutottunk volna, hogy lejegyzésük a 11. század terméke, akkor ez esetleg részben megcáfolhatná az adomány hitelessége ellen szóló véleményeket, másrészt arra is gondolhatnánk, hogy a hamisítás elfedése érdekében lejegyzett archaikus nyelvi adatokkal állunk szemben. Mivel azonban a nevek nyelvi alkatára irányuló elemzés ugyanahhoz az eredményhez vezetett, mint a történettudósok az oklevél hitelességét meghatározni szándékozó kutatásai, nyelvi oldalról is megerősítést nyerhet talán az, hogy e hegyekben elejtett vadak, illetve bőrük adományozása vélhetően nem szerepelt az eredeti 11. századi oklevélben (vö. Szóke 2018b).

Az alapítólevélben 8 olyan helynév van a 23. összeírásban is szereplő között, amelyeket egyforma alakban tüntetett fel a két oklevél: 1. *tana*, 2. *Modosa*, 3. *Nandur*, 4. portu *Arpas*, 5. *Arpas*, 6. *Mogos*, 7. *Quiar*, 8. *Ocol* (DHA. 1: 118, 251–254). Az összeírás érintett részeinek 11. század végi, illetve 12. század eleji keletkezése nyomán ez azt is jelenti, hogy az egykori hiteles alapítólevélben is feltűnő nevek egy jelentős része 11. századi, 12. század végi formában szerepel a 13. században hamisított, de csak 14. századi átiratban fennmaradt oklevélben, ugyanakkor azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy ezeket a neveket a 13–14. századi írásbeliségben is ugyanabban a formában használták (vö. Szóke 2018b, 83–84). A nyelvtörténeti jegyek időhöz kötésekor tehát önmagában nem elégséges támpont az, hogy a két oklevél (a hamis alapítólevél, illetve a forrása, a Bakonybéli összeírás) azonos alakban jegyzi le a megemlített helyek nevét.

5. Végezetül fontosnak tartom újfent hangsúlyozni, hogy a hamis oklevelek nyelvészeti forrásértéke két lépcsőben állapítható meg. Elsőként az oklevelekben szereplő helyneveknek mint neveknek a forrásértékét kell meghatároznunk, majd ezek után tehetünk kísérletet a lejegyzett névalakok nyelvi jegyeinek az értékelésére. A Bakonybéli alapítólevél elemzése alapján úgy tűnik, hogy a hamis oklevelek nyelvészeti forrásértékének a meghatározása kielégítő módon csak az első síkon végezhető el, legfőképpen az oklevelek összeállításához felhasznált források fényében: vagyis azt tudjuk viszonylag

nagyobb bizonyossággal meghatározni, hogy az adott helynevek mely kronológiai síkhoz tartoztak, az azonban, hogy a nyelvi alkatuk (helyesírásuk, hangzásuk) melyik síkhoz kapcsolja őket, sokszor nem állapítható meg.

HIVATKOZÁSOK

- Bóna István 1998: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen: Ethnica.
- Dénesi Tamás 2013: A Szent Maurícius Monostor Alapítólevele. In Vásárhelyi Anzelm szerk.: *Isten házában, közösségében: bencés monostor ezer éve Bakonybélben*. Bakonybél: Szent Maurícius Monostor, 125–129.
- DHA. = Györffy György 1992: *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest: Akadémiai.
- Erdélyi László 1903: A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei. In Erdélyi László szerk.: *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 8. A bakonybéli apátság története 1. Az önállóság kora (1023–1548)*. Budapest: Stephaneum, 219–266.
- Éri István 1969: Veszprém megye középkori településtörténeti vázlata. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8, 199–216.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest: Akadémiai.
- Gy. = Györffy György 1963–1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest: Akadémiai.
- Györffy György 1977: *István király és műve*. Budapest: Gondolat.
- Györffy Erzsébet 2011: *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Hoffmann István 2004a: Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1, 9–61.
- Hoffmann István 2010: Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 77–82.
- Horváth Mihály 1878: *A kereszténység első százada Magyarországon*. Budapest: Ráth Mór.
- Jakubovich Emil – Pais Dezső 1929: *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs: Danubia.
- Karácsonyi János 1891: *Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Kisdi Klára 1999: Szent István király nagyobbik legendája. In Kristó Gyula szerk.: *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 269–298.
- Kiss Lajos 1997: Hegynevek a történelmi Magyarországon. *Magyar Nyelv* 93, 154–168.
- Kniezsa István 1928–1929: A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24, 188–197, 257–265, 318–327; 25, 27–34.
- Kosztai László 1996: A keresztény egyházszervezet kialakulása. In Kristó Gyula – Makk Ferenc szerk.: *Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről*. Szeged: Somogyi Könyvtár, 105–115.

- Kovács Éva 2018: *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kovács Zsuzsa 2001: A bakonybéli apátság alapítólevele. In Takács Imre szerk.: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma: Bencés Főapátság, 69.
- Kristó Gyula 2000: Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134, 3–44.
- Kristó Gyula 2005: Settlement Name Giving in the Age of the Árpáds. *Onomastica Uralica*. 3, 117–133.
- Kristó Gyula – Szegfű László 1994: *Magyarország*. In Kristó Gyula főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest: Akadémiai, 429–430.
- Póczos Rita 2015: A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Lupa, Kapos. Helynévtörténeti Tanulmányok* 11, 77–92.
- Póczos Rita 2017: A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Ozora, Győr. Helynévtörténeti Tanulmányok* 13, 117–142.
- PRT. = Erdélyi László – Sörös Pongrácz 1912–1916: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története 1–12*. Budapest: Szent István Társulat.
- Sebők Ferenc 1994: *Komárom*. In Kristó Gyula főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest: Akadémiai, 365.
- Solymosi László 2001: Oklevéltan. In Bertényi Iván szerk.: *A történelem segédtudományai*. Budapest: Osiris, 153–168.
- Sörös Pongrácz 1903: A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora (1023–1548). In Erdélyi László szerk.: *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története* 8. Budapest: Stephaneum, 5–215.
- Szentpétery Imre 1923: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1*. Budapest: Akadémiai.
- Szentpétery Imre 1930/1995: *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. Reprint kiadás: Budapest: Hatágú Síp Alapítvány.
- Szőke Melinda 2015: *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Szőke Melinda 2016: A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12, 45–57.
- Szőke Melinda 2017: A Bakonybéli alapítólevél birtokneveiről. *Magyar Nyelvjárások* 55, 137–151.
- Szőke Melinda 2018a: A hamis oklevelek a magyar nyelvtörténeti vizsgálatok szemszögéből. *Századok* 152, 419–434.
- Szőke Melinda 2018b: Szempontok a Bakonybéli alapítólevél kronológiai rétegeinek megállapításához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14, 73–87.
- Tölgyesi József 1988: *Bakonybél és környéke*. Veszprém: Veszprém Megyei Idegenforgalmi Hivatal.
- VeMFN. 2. = Balogh Lajos – Ördög Ferenc 1987. *Veszprém megye földrajzi nevei 2. A Pápai járás*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171.
- VeMFN. 4. = Balogh Lajos – Ördög Ferenc – Varga Mária 2000. *Veszprém megye földrajzi nevei 4. A Veszprémi járás*. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194.

A TÜKÖRJELENSÉGEK VIZSGÁLATÁNAK MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

VARGA ÉVA KATALIN

1. Bevezetés

A nyelvi kölcsönzésnek Haugen (1950: 214–215) felosztása szerint két típusa van, a *loanword* (átvétel helyettesítés nélkül) és a *loanshift* (helyettesítés átvétel nélkül). Az utóbbira, a magyarul *tükrőfordítás*nak vagy *tükrözés*nek nevezett jelenségre a 19. század végén figyelt fel a nyelvtudomány. Ekkor született meg a *kalk* elnevezés is: a francia *calque* eredetileg művészeti szakszó volt, az olasz *calco* '(másolópapírral létrehozott) másolat' jelentésű főnév átvétele (Rey *calquer*). A tükrőjelenségek kutatásának úttörője, Boris Unbegaun a kalkot a belső forma kölcsönzéseként határozta meg. A szó hangalak-jával vagy külső formájával szemben belső formának a kifejezésmódot nevezhetjük¹ (1932: 19). A nomináció elve tehát idegen, de a megnevezéshez a nyelv „saját” anyagát használják fel.

Az utóbbi évtizedekben a tükrőjelenségekkel foglalkozó magyar szakirodalom néhány írása átfogó képet igyekezett nyújtani a magyar nyelv kalkjainak forrásairól (Papp 1984; Zsilinszky 2003; Gerstner 2003; Zoltán–Janurik 2018). A tanulmányok többsége egy-egy nyelvnek, például a németnek (Gerstner 1998, 2003; Nyomárcay 1980; Csizmazia 1980) vagy a szláv nyelveknek (Kiss 1976), újabban az angolnak (Janurik 2017) a magyarra gyakorolt hatásával és konkrét példák elemzésével foglalkozott (Gerstner 1999; Zoltán 2003, 2005, 2013, 2018). Hangsúlyos szerepet kaptak a határon túli magyar nyelvhasználatban megfigyelhető kontaktusjelenségek (Lanstyák 2003, 2006; Benő 2013; Gazdag 2013). Annak ellenére, hogy a tudományos szaknyelvek terminusait sokkal gyakrabban tükrözik, mint a hétköznapi élet vagy a technika, konyhaművészet, divat területének szavait (Arapova 2000: 8), a szaknyelvek terminológiájában tömegesen előforduló kalkok vizsgálata nem kapott kellő figyelmet.

Tanulmányomban a természettudományok, főként a magyar orvosi szaknyelv egyes kalkjainak elemzésén keresztül mutatom be a tükrőjelenségek jellegzetességeit, ismertetőjegyeit és a szaknyelvi kalkok etimológiai kutatásának lehetséges módszereit. Elsősorban Kiss Lajos szláv eredetű tükrőszókkal foglalkozó munkájának rövid bevezetőjéből (1976: 3–5) és Arapovának az orosz nyelv Nagy Péter kora utáni kalkjait feldolgozó kísérleti szótárának bevezető tanulmányából (2000: 3–44) indulok ki. Az utóbbiban idézett orosz példák helyett igyekeztem magyar párhuzamokat találni, többnyire saját korábbi kutatási eredményeimet felhasználva. Célom a szaknyelvi kalkok néhány olyan jellegzetességének a kiemelése, amelyek figyelembe vételével a vizsgált tükrőjelenségek eredményesebben kutathatók. A vizsgált szavak első adatainak tekintetében mindig a

¹ „[...] le procédé de l’expression [...], par opposition à la forme phonique ou externe du mot, peut être appelé la forme interne [...]. Le calque est un emprunt de la forme interne” (Unbegaun 1932: 19).

TESz. szócikkeire támaszkodtam, de következtetéseimet – amennyiben lehetséges volt – az eredeti forrásokban visszakeresve és a rendelkezésemre álló adatokkal összevetve vontam le, ezért közvetlenül azokra is hivatkozni fogok.

2. A tükörjelenségek típusai

Haugen idézett írásában (1950: 214–215) a kalkok két fő típusát különböztette meg, a *loan translation* és a *semantic loan* típusokat, amelyek a német terminológia *Lehnübersetzung*, illetve *Lehnbedeutung* fogalmainak felelnek meg. A szláv nyelvek többsége, az orosz is, a *kalk* terminust vette át. Arapovánál a *словообразовательные кальки* (szóképzési kalkok) és a *семантические кальки* (szemantikai kalkok) elnevezéseket találjuk (Arapova 2000). A tükörjelenségek megnevezését illetően a magyar terminológia nem egységes. A *tükkörszó* elnevezést Eckhardt Sándor alkotta (TESz. *tükkörszó*). Kiss (1976: 3) szerint *tükkörszó* az, amikor „valamely elemezhető idegen nyelvi szó alkotó elemeinek lefordítása, utánzása útján új szó keletkezik”. Arapova megfogalmazása szerint nemcsak új jelentés, hanem új, a nyelvben korábban nem létezett hangtest is keletkezik, amely prototipikusan több morfémából áll, a tömorfémán kívül legalább még egy morfémát tartalmaz (Arapova 2000: 17, 25). Nyomárkay (1980: 437) összefoglaló *tükkörfordítás* terminusát szerencsésebbnek tartom, mert nemcsak képzett szavakra és szóösszetételekre, hanem minőség- és birtokos jelzős szerkezetekre is vonatkozhat. Néhány szaknyelvi példával szemléltetve, a gyógyszerészet régies *festvény* (CzF.) ’gyógynövények alkoholos kivonata’ szava a latin *tinctura* (<*tingo* 3, -*xi*, -*ctum* ’fest’ és -*ura* képző) szerkezetét másolja elemről elemre. A nyelvújítási *rovar* két, egymással versengő képzésmód eredménye: a *rovar* alak a latin *insectum* (<*seco* 1, -*ui*, -*ctum* ’vág’) másolataként a *ró* igéből jött létre a *ritka* -*r* képzővel, a *robar* pedig a Bugát által ajánlott *rovott* / *rovátkolt barom* (<német *Kerbtier*) jelzős szerkezetből vonódott össze; majd rövid ingadozás után a *rovar* alak terjedt el (TESz. *rovar*). Ugyancsak minőségjelzős szó szerkezet az orvosi nyelvben az angol *therapeutic window* mintájára létrejött *terápiás ablak* kifejezés, vagy a latin *os lunatum* anatómiai nevet másoló *holdas csont*, amelyeket nem lenne célszerű pusztán formai szempontok alapján *tükkörkifejezésként* külön csoportba sorolni. Hasonló megfontolásból az egyes kutatók által nem pontos kalknak tekintett, minőség- vagy birtokos jelzős szerkezeteket tükröző összetett szavakat, mint *borsócsont* (<latin *os pisiforme*) vagy *lapockatővis* (<latin *spina scapulae*) is pontos tükkörfordításnak tartom.

Megkülönböztetjük ettől a típustól a *tükkörjelentést*, amikor „valamely már meglevő szó kap idegen minta hatására új jelentést” (Kiss 1976: 3). Lanstyák (2006: 24) ezt a típust *jelentésbeli kölcsönszónak* nevezi. A hangfestő eredetű, ’kis seb’ jelentésű gyermeknyelvi *bibe* növénytani műszóként tudatos szóalkotás eredménye, a latin *stigma* ’a termő virágpor felvételére szolgáló része’ (<görög *στίγμα* ’égett seb helye’) kalkja. Az elnevezés alapja az, hogy a virág termőjének ez a része hegedő sebre hasonlít (TESz. *bibe*). A *kalapács* szó jelentésköre a hallócsontocskák egyikének nevéként a megegyező jelentésű latin *malleus* hatására bővült az anatómiai jelentéssel (TESz. *kalapács*).

A magyar szaknyelvek tükkörjelentéseiben sokszor magyarázó elemek is megjelennek, amelyek a terminus használati területére vonatkozó információkat tartalmaznak. Különösen gyakori ez metaforikus névadás esetén. Az anatómiai nevekben jellemzően

testrészeire utaló előtagokat, mint *szájpadlás* (<latin *palatum* 'boltozat, égbolt, szájpadlás', vagy az anatómiai képlet típusára utaló utótagokat találunk, például *-csont* a *sípcsont* (<latin *tibia* 'síp') nevében; a *szárkapocscsont* (<latin *fibula* 'kapocs') mindkét típusú magyarázó elemet tartalmazza, a testrészeire utaló *szár* (=lábcső) előtagot és a *-csont* utótagot is. Jól megfigyelhető a jelenség más szaknyelvekben is, például a Természettudományi szókészlet (Bugát 1843) növénytan *virágkoszorú* (<latin *corolla* <*corona* 'koszorú') 'virág szirmainak összessége, pártá' (ÉKsz².) jelentésű terminus *virág*-, vagy az állattani *légyálmé* (<latin *larva* 'álarc') 'átalakulással fejlődő állat átmeneti fejlődési alakja, lárvá' (ÉKsz².) *légy*- előtagjában.

A szaknyelvi terminusokkal szemben támasztott egyik fontos követelmény az expresszivitás hiánya. Feltehetően emiatt nagyon ritkák a mai terminusok között az olyan kicsinyítő képzős alakok, mint a *hallócsontocskák* (<latin *ossicula auditus* <*os* 'csont'). Ma már rendszerint csak akkor használunk terminusokban diminutívumokat, amikor egy kisebb és nagyobb struktúra szembeállítását szeretnénk kifejezni. A kicsinyítő képző helyett már ilyenkor is megoldásokat igyekszünk alkalmazni, mint *nagyagy* – *kisagy* (<latin *cerebrum* – *cerebellum*) esetében. Sokszor pedig teljesen elmarad a kicsinyítő képző, mint az *arcideg-csatorna térdé* (<latin *geniculum nervi facialis*) anatómiai névben. Ezzel szemben a megelőző korok terminusalkotását a forrásminta minél pontosabb másolásának igénye jellemezte. A korai szaknyelvi munkákban, például Apáczainál (1653) a latin *musculus* 'izom' (<*mus* 'egér') vagy *glandula* 'mirigy' (<*glans* 'makk') pontos másolatait találjuk az *egeretske* és a *makkotska* kalkokban. A nyelvújítás korában felelevenítették a régi *-cs* kicsinyítő képzőt, az ilyen képzésű alakok közül azonban csak néhány maradt meg. Anatómiai nevekben például a *kutacs* (<latin *fonticulus*, <*fons* 'kút'), a *fülcse* (<latin *auricula*, <*auris* 'fül'), a *fejecs* (<latin *capitulum*, <*caput* 'fej'), vagy egy ma már ritka gyógyszerforma, a *labdacs* (<latin *pilula*, <*pila* 'labda') nevében (Bugát–Schedel 1833). A kicsinyítő képzőt tartalmazó metaforák kalkjai átmeneti kategóriát jelentenek a lexikai és a szemantikai kalkok között: ha a kalk is diminutívum, akkor több morfémából áll, ezért szerkezeti szempontból lexikai kalk. Mivel azonban a kicsinyítő képző rendszerint elmarad, a jelentés másolása miatt inkább a szemantikai kalkok közé kell sorolni őket (vö. Arapova 2000: 30–31).

A tükrözés ma is az egyik legfontosabb terminusalkotási eszközünk. A modern szaknyelvekre azonban inkább a többszavas terminusok a jellemzőek, ez az oka annak, hogy a tükröjelentések önmagukban ritkák. Tükröfordítások részeként jóval gyakrabban találkozhatunk velük. Anatómiai neveinkben latin mintákat másoló tükröjelentések a csontok felszínén található bemélyedések elnevezései: *árok* (<latin *fossa*), *barázda* (<latin *sulcus*) vagy *csatorna* (<latin *canalis*), például a *könnytömlőárok* (<latin *fossa sacci lacrimalis*), *könny-orrjárat barázda* (<latin *sulcus lacrimalis*), *könnycsatorna* (<latin *canalis nasolacrimalis*) anatómiai nevekben. Az ilyen tükröfordításokba ágyazott tükröjelentések sokszor teljes metaforarendszereket ültetnek át nyelvünkbe, így alakítva a szaknyelvi világpéunket. A csípővápa részei a latin *acetabulum* 'ecetes tálka' (<görög *κοτύλη* 'csésze') anatómiai név csésze-metaforájától eltérően az ortopédiai sebészetben egy épület képét jelenítik meg angol mintára létrejött tükröjelentéseikkel: *vápatető* (<angol *acetabular roof*), *vápapfal* (<angol *anterior / posterior wall*), *pillér* (<angol *anterior / posterior column*), *vápaszög*, *vápasarok* (<angol *angle*).

3. A tükörjelenségek ismertetőjegyei

A tükörfordításokat jóval könnyebb felismerni, mint a tükörjelentéseket, mivel szembeszökő az idegen nyelvi minta pontos, elemről elemre történő fordítása, utánzása (vö. Schumann nyomán Nyomárkay 2013: 382). A tükörjelentések kevésbé feltűnők, mivel a minta és a másolat szó szerkezetének hasonlóságára nem tudunk támaszkodni. Van mégis néhány olyan jellegzetességük, amely legalábbis felveti a jelentéskölcsönzés lehetőségét.

Legfőbb ismertetőjegyük az olyan hirtelen, ugrásszerű jelentésváltozás, amit nem alapoz meg a szó megelőző jelentésfejlődése (Arapova 2000: 25), vagy ha „egy-egy jelentés létrejöttét nem tudjuk általános szemantikai szabályszerűségekkel tisztázni” (Gerstner 2003: 58). A magyar *ablak* szónak az orvosi nyelv *terápiás ablak* kifejezésében egy új, születőben levő jelentését regisztrálhatjuk: „az időtartam, amin belül elkezdve a hatékony kezelést, nagyobb az esélye, hogy minimális maradványtünet maradjon vissza” (vitalitasportal.com). Az *ablak* szónak korábban nem volt időtartamra utaló jelentése. Az új jelentés nem első jelentésfejlődésének az eredménye, hanem az angol *therapeutic window* kifejezésből kölcsönöztük. Mára beépült a szaknyelvi használatba: „Stroke-ra utaló tüneteket tapasztal? 2 óra a terápiás ablak!” (weborvos). Bizonyos szempontból ide sorolhatjuk azt a jelenséget is, amikor egy idegen eredetű terminus az eredeti szaknyelvi jelentése mellé egy másik idegen minta hatására újabb szaknyelvi jelentést vesz fel. A tükörjelentéseknek ezt a típusát Krysin (2004) nyomán másodlagos átvételnek nevezzük. Az orvosi nyelv latin eredetű *abláció* terminusát a Brencsán orvosi szótár (Benjamin 2006) ’leválasztás, leválás’ jelentésben közli, például *placenta ablációja*. Nem szó-tározott, de ide kapcsolható a ’valamely végtag vagy testrész egészének vagy egy részének eltávolítása’ jelentése, mint *emlő ablációja*. A modern sürgősségi eljárások kulcsfogalmává vált *katéteres abláció* kifejezésben a ’<szívritmuszavar> (kóros ingerképző góc katéteres hőkezelésével való) megszüntetése’ jelentés az angol *catheter ablation* hatására létrejött másodlagos átvétel.

Feltételezhetően tükörjelentéssel van dolgunk, ha egy archaikus szó új jelentésben születik újjá, vagy egy sokáig nem adatolt, kiveszőben levő jelentése újra felbukkan (Arapova 2000: 26). A *lárva* rovartani ’átalakulással fejlődő állat átmeneti alakja, álca’ jelentésében a tudományos latin *larva* átvétele. A klasszikus latin *larva* ’álarc’ jelentésű is volt, ez a magyar *lárva* első, ma már régiesnek minősített jelentése is (TESz., ÉKsz².). Az *alak* szónak a régiségben szintén volt ’álarc’ jelentése, amely a 18. század végén még jelen volt a jelentésszerkezetében. Ezt a kiavulóban levő jelentést felhasználva jöhetett létre egy másik, napjainkban már csak szókapcsolatokban (mint *áttelelő alakok*) élő szaknyelvi tükörjelentés: „úgy a kéreg alatt mint a fában alakok, bábok és kiképzett bogarak találtnak” (Erdészeti Lapok 1865: 7. 232).

Tükörjelenségre kell gondolnunk, ha szaknyelvi terminusként valaminek a megnevezésére több fordításvariánst vagy népes szinonimasort találunk. A *kalapács* (<latin *malleus* ’kalapács’) nevű hallócsontocska Rácz Sámuelnél (1782) és Bugát Pálnál (1828) *pöröly* néven szerepel. Az *orsócsont* 19. századi, a CzF.-ban dokumentált összes névváltozata, a *könyökorsó*, *karküllő* és *könyöksugár* a latin *radius* ’pálca, vetélő(ként használt

orsó), küllő, sugár' egyes jelentéseit másoló kalk (vö. OLD). Csak a tudományos terminusalkotás korából származó művek szisztematikus feldolgozása tenné lehetővé a szinonim elnevezések összegyűjtését, hogy így teljesebb képet kaphassunk a terminusalkotás mechanizmusáról.

Kiss Lajos (1976: 4) arra int bennünket, hogy „a különböző nyelveknek azok a szavai, amelyek egymás fordításának látszanak, [...] létrejöhetnek egymástól függetlenül, idegen példa közrejátszása nélkül is, pusztán közös szemléletmód alapján”. Különösen nehéz a metaforikus névadással létrejött terminusok esetében eldönteni, hogy idegen minta másolásával létrejött tükörjelentések-e. Az anatómiai nevekben például egy struktúrának több nyelvben is ugyanahhoz a használati tárgyhoz való alaki hasonlósága lehet a névadó motívuma. Ezekben az esetekben a legfőbb támpontunk a konkrét és az anatómiai jelentés első adatának az időpontja. A 18. századtól kezdve, a tudományos terminusalkotás korában biztosak lehetünk abban, hogy tudatosan másolják a latin mintát, de már jóval korábban, akár az első szójegyzékeink szakszavai is tanúskodhatnak a kor tudományos nyelvének a hatásáról. Néhány szláv eredetű, metaforikus névadással létrejött anatómiai nevünk segítségével vizsgáljuk meg a kérdést.

A lapocka ásóra emlékeztető körvonala élesen kirajzolódik a bőr alatt. A csont névadását több nyelvben is az alakja motiválta, így az anatómiai nomenklatúra latin *scapula* 'ásó' (vö. OLD) és korábbi görög *ὠμοπλάτη* (*ōmos* 'váll' és *πλάτη* 'lapát', vö. LSJ) elnevezéseit is. A *lapocka* a szláv *lopata* 'lapát, ásó' kicsinyítő képzős alakjának átvétele. Elsőként a 15. század elejéről, a SchlSzfj-ben anatómiai értelemben adatolt *lap(i)chka* alakban, a latin *scapula* megfelelőjeként (vö. TESz. *lapocka*),. A *lapocka* 'kis lapát' jelentése majdnem száz évvel későbbi másodlagos átvétel, és biztos, hogy a metafora az átdadó szláv nyelvben jött létre, ezért a magyar *lapocka* nem tükörjelentés.

Szintén metaforikus névadás eredménye a *koponya*, mely szintén a 15. század elején, a SchlSzfj.-ben fordul elő először, *capina* alakban, 'merítőedény' jelentésben (vö. TESz. *koponya*). A *koponya* fogalma alatt kezdetben csak a koponyacsont felső, csészére vagy lapos tálra emlékeztető részét értették. Több kultúrában ismertek voltak a kultikus céllal, az ellenség levágott fejéből készült csészeszerű ivőedények, ezért a metaforikus átvitelt az alaki hasonlóságon kívül a funkció is megalapozhatta. A *koponya* anatómiai jelentésének kialakulását feltehetően az *Agia kaponyaia* (1533. Murm.) típusú birtokos szerkezetek alapozták meg. Az 'edényféle' > 'koponya' jelentésfejlődés több nyelvben megfigyelhető: latin *testa* 'cserépedény', orosz *чепен* ('ua', német *Hirschale* (<*Schale* 'csésze') (vö. TESz. *koponya*). Mivel az átdadó szláv nyelvekben nem adatolt 'koponya' jelentés, a metafora a magyarban keletkezhetett belső jelentésfejlődés eredményeként, így ezt sem tekinthetjük tükörjelentésnek.

A *térdkalács kalács* eleme a BeszSzfj.-ben (1395 k.) adatolható elsőként. A *torta*: *kalach* 'kerek sütemény' és *circulus* 'karika (ugyancsak kerek sütemény értelemben)' jelentés őrzi az összláv *kolačъ* eredeti 'kerék alakú, kerek tárgy' jelentését (vö. TESz. *kalács*). A *térdkalács* összetétel már a SchlSzfj.-ben előfordul a *polles* (*poples*) 'térd(hajlat)' megfelelőjeként (vö. TESz. *térdkalács*). Az eredetileg kerek süteményfélét jelentő *kalács* 'kerek' jelentéssége teljesen elhalványult, ezért nehezen ismerhető fel a metafora. Kiss Lajos (1968) gyűjtése alapján a *térdkalács* elnevezéseinek többsége két latin mintára vezethető vissza: az egyik a mai nomenklatúra *patella* 'csésze, tál, serpenyő' kalkja (angol

kneepan 'serpenyő', orosz *надколенная чашечка* 'csésze'), a másik névcsoport a régebbi latin *rotula* (<*rota* 'kerék') másolata (német *Kniescheibe* 'korong, tárcsa'). Bár a magyar *térdfalács* és a szlovén *pogáčica* a 'süteményféle' jelentésű szemantikai jegyével látszólag kilóg a sorból, a metafora létrejöttében valószínűsíthetjük a latin *rotula* hatását.

Medence szavunk a szláv *medenica / medenbca* (<*medb* 'réz') átvétele, melynek tulajdonképpeni jelentése 'rézből készült tárgy' (TESz. *medence*, Hadrovics 1992: 127). A magyarban elsőként 'tálszerű, mosakodásra alkalmas edény' jelentésben adatolható (1395 k., BesztSzj.). Az anatómiai nomenklátúra *pelvis* 'lapos tál' (vö. OLD) elnevezése Vesaliustól származó 16. századi tudományos latin metafora. Ezt másolja a német *Becken*, francia *bassin* és az orosz *maz* is. A magyar *medence* a tudományos terminusalkotás korában kapja anatómiai jelentését, először Rác Sámuel (1782: 2) használja. A *medence* szó jelentésváltozása megnehezíti ugyan a tükrjelenség felismerését, az anatómiai jelentés megjelenésének időpontja alapján bizonyosan kalknak minősíthetjük.

Említést kell tennünk egy tükrörfordításra utaló árulkodó jelről, a hibás értelmezés tükrözéséről is (vö. Arapova 2000: 8). A keresztcsont *os sacrum* 'szent csont' anatómiai neve a görög *ἱερόν ὀστέον* tükrörfordítása, amely a görög *ἱερός* melléknév téves értelmezéséből született (Hyrtil 1879: 31). A kiinduló jelentés nem a közismert 'szent', hanem az eredeti 'erős, nagy, kiemelkedő' volt, amit a keresztcsont korábbi, az anatómiai nomenklátúra 19. század végi rögzítéséig fennmaradt latin *os latum* 'széles csont' névváltozata is megőrzött. A singsont *processus coronoideus* (<görög *κορώνη* 'varjú') 'kampó alakú nyúlvány' jelentésű része a varjú csőréhez hasonló horgassága alapján kapta nevét. A mai *koszorúnyúlvány* vagy *koronanyúlvány* elnevezések a *coronoideus* jelzőnek a latin *corona* 'koszorú' szóval való téves azonosításról tanúskodnak. Félreértés és félreértelmezés eredménye lehetett a denevérnek a német *Fledermaus* 'röpködő, cikázó egér' helyetti *Ledermaus*, azaz *bőregér* elnevezése (vö. Zoltán 2013).

4. A tükrjelenségek etimológiai vizsgálata

Az etimológiai vizsgálat célja a szavak eredetének a felkutatása, annak meghatározása, hogy melyik nyelvben, mikor, milyen elsődleges motiváció alapján, milyen alapjelentéssel jött létre a szó, valamint annak az útvonalnak a megrajzolása, hogyan kapta meg mai alakját és jelentését. A kalkok etimológiai vizsgálata során ugyanazokat a tényezőket kell vizsgálnunk, mint a jövevényszavak esetében, egy fontos kivétellel: mivel a kalk a belső forma, a kifejezésmód átvétele, az etimológiai elemzés során elmarad a hangalaki rekonstrukció. Ezzel azonban egy nagyon fontos tájékozási pontot is elve szítünk, ezért még hangsúlyosabb szerepet kap a jelentések megfeleltethetőségének a kérdése és maga a jelentéselemzés is. A jelentések több motívumból állnak, emiatt nem is mindig lehet a jelentéseket egyetlen alapjelentésre visszavezetni. A jelentéselemzést ezért ki kell terjesztenünk nemcsak az adott szó jelentésváltozásainak, kollokációinak, szinonimáinak a vizsgálatára, hanem az azonos vagy hasonló jelentésű szavakéra is a kalkok lehetséges forrásnyelveiben.

Kiss Lajos (1976: 3) megállapítja, hogy: „Ahonnan van jövevényszó, onnan tükröszó is lehet”. Felismerésükhöz és eredetük meghatározásához azonban nem elegendő a jó nyelvismeret. Egyetértek Nyomárkay (2013: 382) véleményével: „A megbízható eredmények eléréséhez a kutatónak alaposan kell ismernie nem csupán az utánczó- és a

feltételezett mintanyelvet, hanem az adott areában a kölcsönhatás tekintetében szóba jöhető más nyelv(eket is).” A jelentésmegfelelések felismeréséhez elengedhetetlen a korabeli anyagi kultúrának és magának a megnevezendő fogalomnak, jelenségnek az ismerete is. Meghatározó szerepet kapnak a nyelven kívüli tényezők, a nyelvek közötti érintkezés területei, hogy lehetséges volt-e a kontaktushatás, térben, időben, esetlegesen milyen közvetítéssel.

A kalkok eredetének a vizsgálata kapcsán fel kell hívnom a figyelmet egy fontos módszertani kérdésre. A magyar és az orosz etimológiai szótárak gyakorlata eltér az eredet meghatározásának kérdésében. A magyar nyelvészet hagyományai alapján egy szót olyan eredetűnek tekintünk, amely nyelvből közvetlenül átvettük. Az orosz etimológia ezzel szemben a szó végső forrását és az esetleges közvetítőnyelveket adja meg. A közvetlen átvétel forrásának a megadása a kalkok esetében nem elég informatív, mivel rejtve hagyhatja a jelentés eredeti motivációját, ezért a kalk forrásának azt a nyelvet kell tekintenünk, amelyben a vizsgált szójelentés először létrejött. Arapova (2000: 7) szavaival élve a kalk forrása az a nyelv, amelyben először kimondták valamely terület új szavát.

Másrészt a közvetlen átvétel forrásának meghatározása sokszor lehetetlen. A tudományos szaknyelvek terminusai úgy viselkednek, mint a nemzetközi vándorszavak, ezért a legalaposabb vizsgálattal sem tudjuk minden esetben egyértelműen meghatározni a mintát. Vannak olyan kalkok, amelyek nem egyféle nyelvi hatásra keletkeztek, például a *benyomás* kalk keletkezését a latin *impressio* és német *Eindruck* megfelelője egyaránt elősegíthette (Zsilinszky 2003: 191). Ahogy Nyomárkay (2013: 382) fogalmaz: „egy tükröszónak vagy -kifejezésnek (nem gyakran ugyan, de) lehet két nyelvből vett mintája is, tehát nem csak mintanyelvről, de adott esetben mintanyelvekről is beszélhetünk”.

A terminusok eredetének vizsgálata során ki kell emelnünk az adott kor nemzetközi szaknyelvének a szerepét. A 17–18. században, a nemzeti szaknyelvek létrejöttének az időszakában a nyugat- és közép-európai nyelvek ugyanabból a forrásból, nevezetesen a tudományos latinból merítettek, ez vezetett a szaknyelv areális egységéhez (vö. Lanstyák 2003). A magyar szaknyelvek születésekor a szerzők sokszor latin–német szótárakból, illetve latin és német nyelven egyaránt olvasható szakirodalomból dolgoztak, ezért bármelyik forrásnyelv prototípusai alapján tükrözhettek (vö. Arapova 2000: 11). Rácz Sámuel Plenck-fordításának (1782) már a címében is jelzi, hogy a német és a latin forrásból is dolgozott vagy dolgozhatott: „A borbélyáságnak eleji, melyeket németül, ’s deákul ki-adott Plenck Jósef”.

A 19. századi magyar tudományos szaknyelvek szemantikájukban a latin, szerkesztékben pedig a német terminusokat másolják. Annak ellenére, hogy a kor sok magyar terminusában leképezett jelentésmozzanat a latinban és a németben is megvan, a tükrözés elsődleges forrásának a latin mintát kell tekintenünk. A németnek kettős szerepe volt: közvetítette és megszilárdította a latin modelleket, ezzel hozzájárult az európai kulturális és nyelvi egységhez. Másrészt a német nyelvre jellemző szóösszetételek szerkezeti mintát kínáltak a magyar tudományos szaknyelvek korábbi hosszú leíró szerkezetei helyett.

A jelenséget a *kulcs*csont esetével világítom meg, amely mind a TESz., mind az EWUng. (*kulcs*csont) szerint német mintára alkotott tükröfordítás. Papp (1984: 50–51) szerint „a kései felbukkanás és a kulcs + csont összetétel utal a német mintára, hiszen a gör. *κλεις κληίς* ’kulcs’ Hippokratész óta orvosi szakszó, ennek megfelelője a lat.

clavicula 'ua.'", ezt az érvelést azonban több ponton vitathatónak tartom. A kulcscsontnak korábban, a 17. században *fióksont* (Keszler 2005), később pedig *perec* volt a neve (TESz. *perec*¹). A 18. század végén, a tudományos terminusalkotás igényével egyszerre jelennek meg a 'kulcs' jelentéssjegyvet hordozó alakok. A magyar orvosok azonban nem a 18. század végén találkoztak először a kulcscsont latin vagy német nevével. A német *Schlüsselbein* a latin *cavicula* kalkja, a 17. századtól adatolható (DWDS), külhonban tanulmányait végző diákjaink minden bizonnyal ismerhették. A *kulcscsont* felbukkanásának az időpontja a magyarban a tudományos latin nomenklatúra minél pontosabb utánzásával és a német minták tudatos kerülésével jellemezhető. Maga a *kulcscsont* összetétel Rácz Sámuel (1782) Plenck-fordításában adatolható először: „öszvefoglaltatik a költsontakkal és az hét valóságos óldatsontaknak portzagóival” (1782: 20). Ugyanezen műben több helyen is *vállkulcs* szerepel a *kulcscsont* megfelelőjeként, amelynek nem volt német mintája: „A 'Vállban két tsontak vagynak: egy vállapatzka; és egy vállkölts” (1782: 3). A 19. század eleji szinonimák, a *kulcs*, *vállkulcs*, *mellkulcs*, *kulcscsont* és a *vállperec* (vö. Bugát 1828a) versengéséből végül a némettel szerkezetileg megegyező *kulcscsont* került az anatómiai nomenklatúrába. Megállapíthatjuk, hogy a *kulcscsont* szemantikájában a latin minta másolata, tükörjelentés magyarázó elemekkel, mai alakjának a rögzülésében pedig a latin *clavicula* és a német *Schlüsselbein* együttes hatása érvényesült.

A szaknyelvi kalkok esetében sokszor még az első adat meghatározása sem egyszerű feladat. A *kalapács* mint a hallócsontocska neve szemantikai kalk a latin *malleus* 'kalapács' mintájára, anatómiai névként *kalapács* alakban először 1757-ből adatolható (TESz.), azonban a *kalapatsotska* *tfontotskája* szókapcsolatban már Apáczai Magyar Encyclopaediájában (1653: 157) megjelenik. Tekinthesz-e vajon ezt az első adatnak? Mivel a körülíró szerkezetek és szinonimák legalábbis előkészítik a kalk születését, az etimológiai szótárakban ezeket az előfutárokat feltétlenül rögzítenünk kellene, és a kalkok mintáinak meghatározásában is figyelembe kellene vennünk. Etimológiai szótáraink a *kalapács*ot latin, az *üllőt* azonban német *Amboß* mintájára képzett kalknak tartják, a *kengyel* eredetéről nem nyilatkoznak (TESz., EWUng.). Apáczainál az *üllő* is megjelenik „üllőhöz hasonló tfontotska” formában (1653: 157), a latin *incus* 'üllő' fordításaként. Mivel anatómiai értelemben az *üllő* elsőként Rácz Sámuel Plenck-fordításában (1782: 2) adatolható, fenti érvelésem alapján nem német, hanem latin mintára alkotott tükörjelentésnek tartom.

Tükörjelentés keletkezéséhez feltétlenül szükséges, hogy a magyar és az idegen szó jelentésszerkezetében párhuzamok, átfedések legyenek (Gerstner 2003: 58). Ez azonban azt is jelenti, hogy a kalk egy adott szó bármely jelentését másolhatja, ezért a mintát nem csak a kalk eredeti jelentésében kell keresnünk. A tükörjelentés forrásának a felkutatásában figyelembe kell vennünk a feltételezett minta jelentésfejlődését, jelentésváltozásait, átviteleit, jelentéseltolódásait. A CzF. *orsócsont*, *karküllő*, *könyökorsó*, *könyöksugár* anatómiai neveit elemezve nem tudjuk megmagyarázni, hogy az *orsó*, *küllő* és *sugár* elemek között van-e szemantikai kapcsolat, és ha van, akkor mi az. Megoldáshoz csak a *radius* jelentésszerkezetének feltárása vezethet, amely 'orsócsont' jelentésében maga is a görög *κερκίς* kalkja. Ennek eredeti jelentése 'elkeskenyedő végű bot' volt

(vö. LSJ), amelyre mint orsóra feltekerték a fonalat, hogy segítségével az álló szövőszéken a felvetett szálak közé vezessék. Ennek a görög mintának a hatására bővült a latin *radius* 'íróvessző', '(kerék)küllő', '(nap)sugár', jelentésszerkezete 'vetelő' és 'orsócsont' jelentéssel (vö. OLD). Az orsócsont neveként a *radius* több jelentésének a kalkja megtalálható a különböző nyelvekben, mint például a német *Armspindel* 'orsó' és *Speiche* 'küllő', a régies francia *rayon* 'küllő, sugár', vagy az orosz *луч(евая кость)* 'sugár'. Maga az 'orsó' szemantikájú elnevezés feltehetően Vesalius hasonlatának hatására keletkezett a németben. Feltételezhető, hogy a magyar *orsócsont* elnevezés rögzülésében a csont német *Spindel* 'orsó' és a *Spille* 'guzsaly, orsó' névváltozatai is szerepet játszottak.

A kalkok mintáinak felismerését megnehezíti az is, hogy létrejöttükben más szaknyelvek már létező terminusainak reterminologizálódása is szerepet játszhat. Apáczai Encyclopaediájában a szív részeként szerepel a *tokotska*: „két kívül bé felé tarto tokotskája vagyon” (Apáczai 1653: 146), melynek pontos jelentését is csak a latin mintaszöveggel való egybevetéssel tudtam megállapítani. A latin szövegpárhuzamban – megegyezően a mai anatómiai nevével – az 'ajtószárny' jelentésű *valvula* a szívbillentyű neve: „duabus valvulis foris intro spectantibus”, azaz: 'két, kívülről befelé néző billentyűvel' (Regius 1668: 30). Vajon kalk-e a *tokotska*, van-e közös jelentésmozzanat a magyar *tok* és a latin *valva* között? A párhuzamot a *valva* egy másik, növényteni terminusként való használatában találjuk meg, a keresztesvirágúak két rekeszre osztott száraz becőtermésének, a *kopács*nak a definíciójában: „kopács alatt értik a magrejtő forradásain felfelső egyes darabokat vagy ajtókat, pl. a becző két kopácsccsal nyílik fel (valva)” (CzF. *kopács*). Apáczai *tokotska* terminusa tehát a latin *valva* kalkja, 'billentyű' jelentésben.

5. Összegzés

Bár az általam bemutatott tükrjelenségeinek többsége a magyar szaknyelvek kialakulásának korához köthető, a tükrözés napjaink szaknyelveinek is kedvelt terminusalkotó eszköze. Keletkezési mechanizmusának vizsgálata további kutatásra érdemes. A módszer változatlan, de a tudományok nemzetközi nyelveként az angol lépett a latin helyébe. Míg a 18–19. században a születőben levő magyar szaknyelvek a latin minták minél pontosabb, tudatos másolására törekedtek, napjainkban az angol szemléletének az érvényesülését figyelhetjük meg, például a *vápatető* vagy *terápiás ablak* esetében.

Egy másik fontos különbséget is felfedezhetünk: Arapova szerint a tükrjelenségek az írott nyelvre jellemzőek, és a beszélt nyelvben való megjelenésük másodlagos (Arapova 2000: 10). Ez a 18–19. századi tendencia azonban napjainkban megfordulni látszik. A felgyorsult szakmai kommunikáció mind szóban, mind írásban nagy mennyiségben, spontán termeli a kalkokat. Az interferenciajelenségektől eltérően a tükrjelenségek csak lexikai szinten figyelhetők meg, a szintaktikai szinten nem jelentkeznek. A szaknyelvekben a hétköznapi nyelvhasználattól eltérően a kontaktushatások rendszerint egyirányúak, a nemzetközi terminológiából a nemzeti szaknyelvek felé.

HIVATKOZÁSOK

- Apáczai 1653 = Apatzai Tsere Janos 1653: *Magyar Encyclopaedia*. Ultrajecti: Ex Officina Joannis à Waesberge.
- Arapova 2000 = Арапова Н. С. 2000: *Кальки в русском языке послепетровского периода. Опыт словаря*. [Kalkok a Nagy Péter kora utáni időszak orosz nyelvében. Kísérleti szótár.] Москва: Издательство Московского Университета.
- Benjámin Katalin szerk. 2006: *Brencsán orvosi szótár*. Negyedik, átdolgozott, bővített kiadás. Budapest: Medicina Könyvkiadó Rt.
- Benő Attila 2013: Tükörszók, tükörszerkezetek és jelentéskölcsönzések a kisebbségi magyar nyelvváltozatokban. In Szoták Szilvia – Vargha Fruzsina Sára szerk.: *Változó nyelv, nyelvváltozatok, területiség. A VII. Magyar Hungarológiai Kongresszus szekciólőadásai*. Kolozsvár: Egyetemi Műhely, 15–26.
- Bugát Pál 1828a: *Az egészséges emberi test boncztudományának alapvonalai. Hempel Adolf Fridrik után németből fordítva Bugát Pál által*. Pest: Trattner.
- Bugát Pál 1828b: *Boncztudománybeli mű- meg azon ritkább szavaknak deák-magyar szótára, melyek ezen munkában előfordúlnak*. Pest: Trattner.
- Bugát Pál 1843: *Természettudományi szóhalmaz*. Budán: A Magyar Királyi Egyetem betűivel.
- Bugát Pál – Schedel Ferenc 1833: *Magyar-deák, deák-magyar orvosi szókönyv az Orvosi Tár' első két évéhez*. Pest: A Magyar Királyi Egyetem betűivel.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I–VI*. [I–V.] Pest, [VI.] Budapest: [I–IV.] Emich Gusztáv, [V–VI.] Athenaeum.
- Csizmazia Zsuzsanna 1980: Német mintára létrejött magyar összetett főnevek. *Magyar Nyelv* 76, 447–458.
- DWDS = Das Digitale Wörterbuch der deutschen Sprache. <http://www.dwds.de/>
- ÉKsz². = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai.
- Erdészeti Lapok 1865. epa.oszk.hu/01100/01192/00358/pdf/00358_229-246.pdf. [Letöltve: 2009. 03. 25.]
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1992–1998: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Budapest: Akadémiai.
- Finály Henrik 1892: *A beszterczei szószedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Gazdag Vilmos 2013: Államnyelvi kontaktuselemek a kárpátaljai magyar sajtóban. In Fedinec Csilla – Szoták Szilvia szerk.: *Változó világ – változó közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, 199–242.
- Gerstner Károly 1998: *A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban = Nyelvtudományi Értekezések* 145. Budapest: Akadémiai.
- Gerstner Károly 1999: Német tükörjelenségek a magyar szókészletben: *akna, keringő, őrnagy*. *Névtani Értesítő* 21, 387–390.

- Gerstner Károly 2003: Idegen nyelvek hatása magyar szavak jelentésére. In Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 57–62.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan*. Budapest: Akadémiai.
- Haugen, Einar 1950: The Analysis of Linguistic Borrowing. *Language* 26/2, 210–31.
- Hyrtl, Joseph 1879: *Das Arabische und Hebräische in der Anatomie*. Wien: Wilhelm Braumüller.
- Janurik Szabolcs 2017: Angol mintára keletkezett tükörszavak a magyarban és az oroszban. In Lukács István szerk.: *Nexus Linguarum: Köszöntő kötet a 80 éves Nyomárkay István akadémikus tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, 147–160.
- Keszler Borbála 2005: A régi magyar orvosi nyelv forrásai és szótipusai. *Magyar Orvosi Nyelv* 5, 24–29.
- Kiss Lajos 1968. Térdkalács. *Magyar Nyelv* 64, 453–455.
- Kiss Lajos 1976: *Szláv tükörszók és tükörijelentések a magyarban = Nyelvtudományi Értekezések* 92. Budapest: Akadémiai.
- Krysin 2004 = Крысин Л. П. 2004: *Вторичное заимствование и его описание в толковом словаре*. [A másodlagos szókölcsonzés és értelmező szótári rögzítése.] <http://rus.1september.ru/article.php?ID=200404401> Letöltve: 2008. január 30.
- Lanstyák István 2003: Fordítás és kontaktológia. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 5/3, 49–70. http://epa.oszk.hu/00000/00033/00014/pdf/szemle_2003_3_lanstyak.pdf Letöltve: 2012. március 28.
- Lanstyák István 2006: *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzésről, kódváltásról és fordításról*. Pozsony: Kalligram.
- LSJ = Liddell, Henry George – Scott, Robert 1940: *A Greek–English Lexicon*. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie. Oxford: Clarendon Press.
- Murm. = Szamota István 1896: *A Murelius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból*. Budapest: Franklin-Társulat Nyomdája.
- Nyomárkay István 1980: Német tükörfordítások a horvátban és a magyarban. *Magyar Nyelv* 76, 436–447.
- Nyomárkay István 2013: Egy nyelvteremtő praktika: a tükörszóalkotás. *Studia Slavica Savariensia* 1–2, 382–387.
- OLD = Glare, P. G. W. ed. 1968: *Oxford Latin Dictionary*. Oxford: Clarendon Press.
- Papp László 1984: Tükörszók a magyarban. *Magyar Nyelv* 80, 48–59.
- Rác Samuel 1782: *A borbélyágnak eleji, melyeket németül, 's deákul ki-adott Plenk József*, Pesten és Budán: Weingand és Köpf.
- Regius 1668: Henrici Regii Ultrajectini *Medicina, et praxis medica, medicationum exemplis demonstrata. Editio tertia*, Trajecti ad Rhenum: Ex officina Theodori ab Ackersdijck.
- Rey, Alain 2006: *Dictionnaire historique de la langue française*. Paris: Le Robert.

- SchlSzej. = Szamota István 1894: *A schlägli magyar szójegyzék a XV. század első feléből*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest: Akadémiai.
- Unbegaun, Boris 1932: Le calque dans les langues slaves littéraires. *Revue des Études Slaves* 12/1, 19–48.
- vitalitasportal.com <https://vitalitasportal.com/egeszsegmegorzes/stroke-melyek-az-agyverzes-tunetei-megelozes-es-kezeles/> [Letöltve: 2018. április 3.]
- weborvos <https://weborvos.hu/egeszsegmagazin/orankent-egy-stroke-halal-magyarorszagon-237939> [Letöltve: 2018. április 3.]
- Zoltán András – Janurik Szabolcs 2018: Entlehnungen und Kalkierungen im Ungarischen. In Witzlak-Makarevich, Kai Hg.: *Kalkierungs- und Entlehnungssprachen in der Slavia: Boris Unbegaun zum 120. Geburtstag*. Berlin: Frank & Timme GmbH, 325–338.
- Zoltán András 2003: *Farvíz*. *Magyar Nyelv* 99, 73–80.
- Zoltán András 2005: *Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok*. Kisebbségkutatás Könyvek. Budapest: Lucidus.
- Zoltán András 2013: *Denevér, böregér és a vámpír -pír-je*. *Magyar Nyelv* 109, 457–462.
- Zoltán András 2018: A fog segédige szláv párhuzamai. In Dudás Mária – Dudás Előd szerk.: *Velencétől Dubrovnikig. Köszöntő kötet Vig István tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, 251–264.
- Zsilinszky Éva 2003: Szókészlettörténet. (Ómagyar kor). In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris, 372–392.

VÁLTOZATOS ELLENTÉTEK, ELLENTÉTES VÁLTOZATOK A 16–18. SZÁZADI MAGÁNÉLETI REGISZTER ALAPJÁN¹

VARGA MÓNKA

1. Bevezetés

A jelen problémafelvető dolgozat az ellentétet kifejező szerkezetek, tagmondatok variációjának néhány aspektusát tárja fel, és mutatja be a 16–18. századi magánéleti regiszter forrásainak (levelek, boszorkányperek) összevető elemzésével. A mondat szintjén számos választási lehetőség állhat a megnyilatkozó rendelkezésére, referenciálisan azonos, de a tartalom prezentációjában eltérő megoldásokat eredményezve (Dömötör 2003: 449; Haader 2004: 465–466). A vizsgálat részletes adatgyűjtésen alapul, elsődlegesen a Történeti magánéleti korpusz alapján (a továbbiakban TMK., leírását lásd Dömötör et al. 2017), kiegészítve manuálisan keresett adatokkal, valamint a Magyar történeti szövegtár és a Magyar nemzeti szövegtár (l. Oravecz–Várad–Sass 2014) anyagán végzett keresésekkel.

A középmagyarban a választási lehetőségek közé tartozott a határozói igeneves szerkezetek használata különböző funkciókban, mellérendelő kötőszókkal is kapcsolódva. Noha ez utóbbi variáns napjainkra nagyrészt visszaszorult, jól mutatja a jelentések, funkciók (például az ellentét és a megengedés) közötti átjárhatóságot a korszakban (lásd 3.).

A magyar nyelvre vonatkozóan az ellentét altípusainak elhatárolásában meghatározó szerepe van a kötőszók viszonylag korán kialakult megoszlásának, miközben tulajdonképpen a mai napig megfigyelhető a különböző fajták közötti átjárhatóság, variáció. A dolgozat második felében az egyik ritkább diskurzusfunkcióval foglalkozom, amelynek megjelenését a szakirodalom a középmagyar korszakhoz köti.

A vizsgálat a *pedig* szórendi variációjára és funkcióbeli változására irányul. Szembeállítást kifejezve (illetőleg szövegtovábbvivő funkcióban) a *pedig* pozíciója jellegzetes, a szembeállított mondatrész után szerepel (a második tagmondatban; Haader 2003: 555). Ez lényegében az ómagyar korszaktól napjainkig kimutatható. Ezzel együtt megengedő használatban a tagmondat élére kerül – a 16–18. század során:²

- (1) 1708: mégis dolgoznak, *pedig* nem is kinszeríttem őket (Bark. 197. sz.)

¹ MTA Nyelvtudományi Intézet. A dolgozat az OTKA 116217. sz. munkálatának (Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés) keretében készült.

² Az adatokat a TMK. alapján betűhűen közlöm, a hivatkozás az év és a korpusz alapján a perszám, levélszám vagy oldalszám szerint történik (a TMK.-n kívüli adatok feloldását l. Hivatkozások).

- (2) 1760: azt mondana hogy üszögös, *pedig* gyönyörű sárga szemekel tele (MikLev. 3. sz.)

A nyelvtörténeti szakirodalom ezt a variánst a 17. századtól mutatja ki, szépirodalmi példát idézve (Berrár 1957: 117):

- (3) 1651: Láttatik, hogy az tűz száll keresztyénekre,/ *Penig* inkább ráhull pogány törökökre (Zrínyi, Szigeti veszedelem XIV, 82)

A *pedig* ez utóbbi használata napjainkban is aktív – besorolása a tekintetben, hogy mellérendelő vagy alárendelő viszonyú-e, vitatott, bár ez utóbbi a jellemzőbb (Haader 2000: 526; de vö. Farkas 1962: 424–425, 435).

A jelenséggel kapcsolatban ugyanakkor számos tényező feltárára vár. Kérdés például, hogy a magánéleti regiszterben mikorra tehető a megjelenése ennek a variánsnak, illetőleg a 16–18. században mennyire jellemző e változat használata a *pedig* „hagyományos” használatához képest, valamint a vizsgált anyag más megengedő kötőszavaihoz képest.

A vizsgált anyag szerint nem csak a tagmondat eleji helyzethez köthető a megengedő jelentéstartalom megjelenése a *pedig* esetében, így felvetődik, hogy a változásban a mondatbeli pozíciónak is szerepe lehet, különös tekintettel a perifériákra (az angol *but*, *though* és *anyway* kapcsán kimutatható változásokhoz hasonlóan, lásd 4.). További szempont, hogy tekinthető-e ez a szerkezeti és funkcióbeli változás egyfajta grammatikalizációnak (tágra értelmezve, a pragmatikalizációt is ideértve). Szó esik továbbá a variáció időbeli, társadalmi, pragmatikai beágyazottságáról.

2. Ellentétes előzmények

A középmagyar korszakra jellemző mondattörténeti változások a mellérendelés esetében elsősorban a kapcsolóelemek rendszerének gazdagodásával, elsődlegesen a kötőszókészlet bővülésével kapcsolatosak, ez azonban nem befolyásolja magának a struktúrának az alakulását (Haader 2003, 2018). Az ómagyar korszak anyagain végzett összegző vizsgálatok alapján korán kialakult az ellentétet kifejező kötőszók funkciómegoszlása (Juhász 1991, 1992; Papp 1995). A *kedig* szembeállító és megszorító használatú (illetőleg ellentét nélküli párhuzamosságot is kifejez, valamint szövegtovábbvivő funkciója is lehet); a *de* szintén szembeállító és megszorító funkciójú, emellett tagmondat élén kizáró is lehet (Juhász 1991: 486–487, 1992: 781; Papp 1995: 728–729). A *hanem* használatára ekkor még kiemelő funkció jellemző; a 16. század elejére viszont az elsődleges funkció (‘hanem csak’) ártértekelődik, és a *hanem* a kizáró ellentét kifejezésére lesz használatos (‘csak, kizárólag’ jelentésben; Juhász 1991: 492–493, 1992: 795; Papp 1995: 730, 734–735). A *hanem* újabb használatának térnyerésével a *de* a megszorító ellentét kötőszava marad, s gyakran megengedő jelentésárnyalat társul hozzá (Papp 1995: 728–729). A kategóriák átjárhatóságát mutatja, hogy az ómagyarban és a későbbi időszakban sem példátlan az *és* (megszorító) ellentétet kifejező, *de*-vel váltakozó használata, akár egyetlen szövegben is:

- (4 a) 1742: az rontotta megh eőtet, mert egykor Lencsét *kirt tülö, es nem adott neki*
 (4 b) Buzát kirt volt egykor Kas Andrásne, *de hogy nem adott neki kirisire* [...] (Bosz. 2: 284. sz.)

A továbbiakban is a funkciók és szerkezetek közötti átjárhatóságról lesz szó, beleértve a kevésbé adatolt és a struktúrát is érintő variációkat, amelyek ugyanakkor jellemzőek a középmagyar korszakra.

3. Funkciók, átjárhatóság

Az ómagyar korszakban és később is használatosak voltak a határozói igenevek megengedő jelentéstartalom kifejezésére (Rácz 1995: 712). Az ómagyarra nézve első sorban a létigéből képzett igenév megengedő funkcióját emelik ki, de lényegében az alapige fajtájától független volt. A megengedő jelentéstartalom azon az implicit vélekedésen alapul, hogy a mellékmondat és a főmondat tartalma között valamiféle összeegyeztethetlenség, konfliktus érzékelhető – az előfeltevés pedig aktuálisan törlődik (König 1985: 4). Emellett jelezheti a váratlan, meglepő jellegét az épp elhangzottaknak a korábbiak fényében, arra utalva, hogy a két adott esemény, helyzet normális körülmények között nem jár együtt (König 1985). Mind az összeegyeztethetlenség, mind a váratlanság olyan jelentések, amelyeket a megszorító utótagú ellentétes mellérendelés is kifejezhet (a szakirodalom hangsúlyozza a *de* megengedő árnyalatát a kései ómagyar korszakban, vö. Papp 1995). A megengedés ugyanakkor hagyományosan alárendelésben fejeződik ki, ahol általában a határozói tagmondat hordozza az alapokat (idő, ok, feltétel), a főmondat pedig a váratlan vagy kevésbé valószínű eseményt, helyzetet fejezi ki (tipológiai szempontból Givón 1990: 835; az angol alapján, König 1985: 4).

A *-ván/-vén* képző által tipikusan kifejezett időbeli és oksági viszony könnyen módosulhatott megengedő jelentéssé. Ez a funkció a középmagyar korszak magánéleti regiszterében sem példátlan, egy korábbi vizsgálat a TMK. akkori igeneves adatainak 5%-át ilyennek tekintette (a korábbi időszakokhoz képest jelentősnek számító 276 adattal; Varga 2017). Időnként az igenévi szerkezet mellett kötőszó és/vagy koreferenciát jelölő elem is explicitté teheti a jelentéstartalmat:

- (5) 1708: *mindazáltal vevén* 8. Julii Danytul írot levelét szeretettel, ara *is* akartam válaszolni (Bark. 192. sz.).

A jelenség a 19–20. század során is kimutatható (Gugán 2015: 40–42). Már az ómagyarban is jellemző a megengedő jelentéstartalmú tagmondatokra, hogy ellentétes mellérendelő kötőszók kapcsolják a következő tagmondathoz (*jóllehet, demaga, bátor – de, bátor – es* stb., vö. Juhász 1992: 795). E megoldás a 19. század során sem példátlan:

- (6) 1861: ezen mente *megtartván ugyan* az alakját *de azért* elvágott derékka is készíthető leszen (Kostyál Ádám Férfidivat Közlöny, MTSzt.)

Hasonlóképpen jellemző a középmagyar korszakra az igenév mellérendelő kötőszós kapcsolódása a tagmondathoz (tipikusan kapcsolatos viszonyban, de nem kizárólag,

vö. Gugán 2006, 2015; Varga 2015). Az ellentétes mellérendelés kapcsán a jelenség már a kései ómagyarban is kimutatható – Papp Zsuzsanna szerint a határozói igenevek „gyakran” egyenértékűek a ragozott igealakokkal (példákkal lásd 1995: 734–735), de a feltáró vizsgálat ebből a kérdéskörből számadatokat, arányokat nem közöl.

A TMK. alapján egyelőre 153 előfordulásról beszélhetünk – explicit kötőszóval legalábbis –, azaz a kapcsolatos mellérendelésnél jóval ritkább, de nem jelentéktelen adatszámról. A korpuszon kívüli levelezésekben (pl. a 17. századból Révai Kata levelei, Esterházy Miklós levelei) és a szegedi, valamint a nagybányai boszorkányperek anyagában sem példátlan (eddig 25 előfordulás). A jelenség tehát eredeti szövegekben is kimutatható, férfiak és nők egyaránt használták, viszonylag informális helyzetben is. Az eddigi adatok főként a 18. századból származnak, a társadalmi beágyazottságra nézve egyelőre szövegtípusokhoz köthető (nem személyekhez, csoportokhoz), főként a boszorkányperes tanúvallomásokhoz. E korreláció diskurzusbeli motivációval is magyarázható, gondolva a nem ritkán rendkívülinek, váratlannak tartott történetek felidézésére, amelyek boszorkányság gyanúját keltették a közösségben.

Nemcsak a megszorító kötőszós kapcsolódás jellemző a magánéleti regiszter ige- neves szerkezeteire. Megfigyelhetők az ige- neves tagmondatok szembeállító és kizáró el- lentét kifejezésekor is, a kötőszó a szerkezetet megelőző és az azt követő tagmondatok- hoz egyaránt kapcsolódhat (a tagmondatok viszonyát további, például koreferenciát jelölő elem is nyomatékosíthatja):

- (7) 1754: a Tanú Templomban *lévén*, a felesége *pedig* a Beteges Anyja mellet az Házban maradott (Bosz. 1: 158. sz.)
- (8) 1733: ismet *oda menvén* Bodorné hogy meg kenye, *de* a Fatens nem engedte (Bosz. 1: 85. sz.)
- (9) 1737: és azt kívánta hogy a Fatens csináltassa megh, *de* a Fatens *megh nem akarván csináltotnyi, mellyért* igen megh haragudot Tott Ilona (Bosz. 2: 273. sz.)
- (10) 1722: de Kiskori Kato nem *akarván* leelőlni [= leülni], *hanem* a gerendara nezet (Bosz. 1: 33. sz.)
- (11) 1650: az kuchokat ki nem uettem, hanem maga *üüuen* hozsam, *ugy* buchuzott el az Tisztül (Zr. p. 168)

Mind a kapcsolatos mellérendelés, mind a megengedő alárendelés irányából mo- tivált lehet a középmagyar korszakban az ige- neves szerkezetek ellentétes kötőszóval való kapcsolódása, felvetve az ellentétes mellérendelés és a megengedő jelentéstartalom (alá- rendelés) kategóriáinak átjárhatóságát is.

4. Perifériák és funkciók: *pedig*

Nemcsak az ige- neves szerkezetek esetében mutatkozik átjárhatóság az ellentét és a megengedés között. A továbbiakban a *pedig* ilyen használatáról lesz szó. A jelenséget a nyelvtörténeti szakirodalom régóta tárgyalja. A megengedő jelentést a szakirodalom egy része a kiemelő, nyomatékosító használatból eredezteti, a váratlansággal összefü- gésben (Klemm 1928–1941: 435). Felvetődik az ellentét különböző funkcióinak egy- másba alakulása is: „Két ellentétes mondat kapcsolatából a második is nyerhet ráhagyó,

megengedő értelmet, így egyes ellentétes kötőszók, [*pedig, maga*] megengedő jelentést vettek fel” (Berrár 1957: 117). A funkcionális megközelítés a kapcsolatos mondatra vezeti vissza a *pedig* megengedő jelentését, mivel a megelőző közléshez képest mindig bizonyos különbséget emel ki (vö. Hadrovics 1969: 185–186).

Az ómagyar korszakot átfogóan tárgyaló szakirodalom megállapításai lényegében ehhez a megközelítéshez állnak a legközelebb, hangsúlyozva a *kedig* időhatározói előzményét, illetőleg az alapvető időbeli azonosság kifejezését, ’azalatt, az ideig’, a 2. állítást kiemelve, később ’azonban, azonközben’-re módosulva (Juhász 1991: 483, 1992: 783). A grammatikalizációs és tipológiai vizsgálatok szerint is tipikus változási irányról beszélhetünk (többek között vö. az angol *meanwhile* ’mialatt, miközben’, Heine–Kuteva 2002). Mivel a váratlanság, az összeférhetetlenség az előfeltevéseinktől függ, minden megengedés implikál szembeállítást is.

A kései ómagyarból már kimutatható a *kedig* olyan tagmondatok között is, ahol egyszerre megszorító és szembeállító ellentétet fejez ki, nem várt következmény, folytatás esetén (Papp 1995: 729; 737). A szórend ekkor még a szembeállításnak megfelelő.

Klemm szerint a megengedő *pedig* szórendre nézve eredetileg megegyezett a kiemelő, nyomósító, szembeállító *pedig* szórendjével, azaz a kiemelt, szembeállított fogalom után következett, majd később más megengedő kötőszók mintájára került a mondat élére (Klemm 1928–1941: 435). D. Mátai Mária szerint a ’noha, bár, azonban’ jelentésű *pedig* kialakulása „középmagyar korinak látszik” (D. Mátai 2003: 655), példaként szintén hagyományos, szembeállító szórendű adatot idéz:

- (12) 1636: Isten üdvösségre választá ama latrot [...] megveté *pedig* Judást (Pázmány, Préd. 23, idézi: NySz.) [többértelmű: ’jóllehet megveté’ vagy ’megveté viszont’]

A „hagyományos” szórendű megengedő *pedig* a magánéleti regiszterben is megfigyelhető, még a 18. században is:

- (13) 1538: mierth hog kar volna ollyan tudos embernek el wezni teneked *kedigh* Mestered wolt (Svetk. 2. sz.) [= ’miközben/noha teneked mestered volt’]
 (14) 1709: Szent Györgj napjan harmatot szedet, tiltva leven *pedig* a faluban (Bosz. 1: 57. sz.)
 (15) 1709: ihon ez a bolond borju alaja szokik ennek a Tinonak soha sem volt *pedig* borja (Bosz. 1: 58. sz.)

A fentiekben kifejezetten szubjektív a kapcsolóelem által jelölt viszony meghatározása (ezeket a szakirodalom „kritikus környezet”-nek nevezi), de ha megfigyelhető az adott szöveghelyen a váratlanság, az ellentmondás, vagy más megengedő kötőszókkal megfeleltethető a szerkezet, a használat, azzal közvetett módon igazolható a funkció.

A jelenség terjedésének meghatározása nem problémamentes, mivel a grammatikai mellett pragmatikai variációnak számít, így nem törvényszerű, hogy megjelenjen az adott forrásban (egyrészt további megengedő kötőszókkal variálódik, másrészt az *és* is

kifejezheti ezt a jelentést, illetőleg kötőszó nélkül is előfordulhat). Az adatok értékelésében – például hogy a *pedig* önálló mondat elején jelenik-e meg – nehézséget okoz az, hogy a megnyilatkozó által szándékolt mondathatár nem feltétlenül azonosítható. A központosági jellemzők ebből az időszakból kevésbé, illetőleg nem minden forrásban egyformán vehetők tekintetbe – főként olyankor, amikor az adatok egy része nem betűhű közlésekből származik. A tagmondat végi *pedig*-előfordulások esetében viszont az implicit utalószerű megoldások nem vehetők tekintetbe, ahogy közbeékeléses tagmondatokat tartalmazó szövegrészek sem.

Az adatgyűjtés kettős értelemben is korpuszalapú. Elsődleges forrásként a TMK.-ban található előfordulásokat gyűjtöttem ki (szótőre keresve; *pedig* jelenleg 3062 találat, *pediglen* 143, de nem jellemző megengedő használatban), és szűrtem meg manuálisan:

összes <i>pedig</i>	16. sz.		17. sz.		18. sz.	
3062 =	182	62	145	48	1105	1520
	levelek	perek	levelek	perek	levelek	perek
t. eleji	6	-	-	-	33	8
t. végi	7	-	3	1	33	7
megengedő 98 (3%) =	13		4		81	

1. táblázat: A *pedig* szembeállító és megengedő funkciói a TMK.-ban

Az arányok időbeli lebontása elsősorban tájékoztató jellegű, a variáns terjedésére ennek alapján nem lehet következtetni, mivel a 18. századi anyag jelentősebb terjedelmű, mint a korábbiak. A jelzett előfordulásokon kívül további 11 adat szembeállító szórendű (6 boszorkányperekből, 5 levelekből; többértelműek, így nem kerültek az 1. táblázatba).

A manuális kereséskor részben kiterjesztettem a szövegtípusokat, a levelek, boszorkányperek mellett útleírásokat, önéletrészeket, iskoladramákat is bevonva:

	TMK.	manuális: tagmondat eleji	manuális: tagmondat végi
16. sz.	13+5	6	-
17. sz.	4	18	7
18. sz.	82 + 6	80	32
= 252	98+11	104	39

2. táblázat: A megengedő *pedig* összesített előfordulásai a TMK. és a manuális gyűjtés alapján

A *pedig* a megengedést kifejező kapcsolóelemek között is a ritkább előfordulásai közé tartozik, ha nem is a legritkább (vö. TMK.) : *jöllehet* 395 találat; *noha* 480; *pedig*: 98 (a *bár* ~ *bátor* nagyrészt óhajtó jelentésű a korpuszban). A kapcsolóelem későbbi funkciója a vizsgált időszakban igen szórványosan fordul elő – a problémára lennébb térek vissza.

Vizsgálatot igényel emellett az is, hogy a kapcsolóelem valóban csupán más megengedő kötőszók mintáját követve kerül a tagmondat élére, vagy valami más szempont is közrejátszhatott a változásban. Mivel a vizsgált korszakban a tagmondat végén megjelenő *pedig* is működhetett hasonlóan, felvetődik a tagmondat szélső szórendi pozícióinak (a perifériáknak) a szerepe. A *pedig* megengedő használatához hasonló figyelhető meg az angol *but*, *though* és *anyway* esetében is (Barth-Weingarten–Couper-Kuhlen 2002; Mulder–Thompson 2008; Izutsu–Izutsu 2014; Haselow 2015, részletesen I. lentebb). A jelenséget grammatikalizáció eredményének tekintik, az ezzel kapcsolatos magyarázatokban nagy szerepet kap a szórend, pontosabban a kérdéses elemek mondatbeli pozíciói.

Kérdés, hogy a fentiekben jelzett grammatikalizációs magyarázat érvényesíthető-e a megengedő *pedig* esetében, egyáltalán tekinthető-e grammatikalizáció eredményének ez a használat. Az *anyway* esetében napjaink beszélt angolja mellett történeti korpuszokat is feldolgozott a szerző, hangsúlyozva, hogy az összehasonlíthatóság több tekintetben problematikus – főként az írott anyag, a regiszter, a dialógusok hozzáférhetősége miatt (Haselow 2015: 159–160; lásd még Traugott 2014: 15–17).

5. Változatok és változás

Az ellentétet kifejező kapcsolóelemek változásait vizsgáló szerzők (és az általuk hivatkozott irodalom) szerint a tárgyalt esetekben nem izolált lexémák grammatikalizálódnak, hanem az adott elem egy specifikus pozíciós kontextusban változik meg. A szórendi helyzet határozza meg, hogy pontosan milyen funkciót eredményez a változás (Haselow 2015: 166). A *but* és a *though* esetében a tagmondat végi helyzettel járó változásokat tárgyalják (Barth-Weingarten–Couper-Kuhlen 2002; Mulder–Thompson 2008, Izutsu–Izutsu 2014). Az *anyway* kapcsán egyaránt szó van a tagmondat eleji (ún. left periphery, LP) és tagmondat végi helyzetről (ún. right periphery, RP), a megengedő funkció ez utóbbiban figyelhető meg (Haselow 2015).

A szerzők mellett érvelnek, hogy a két periférián eltérő funkciók alakulhatnak ki: a tagmondat végi (RP) helyzetre jellemző a lokális koherencia, a tartalmi viszonyok helyett a megértés előtérbe helyezése azáltal, hogy a megelőző tartalmak kapcsolatát módosítja, újraértelmezi (akár az illokúciós erővel együtt; Haselow 2015: 161–162).

Az adatok alapján a tagmondat végi *pedig* is jelezhetett megengedést:

- (16) 1589: nekem elig nehéz hogj uatzj Istuant öt tarta Ithonnis kellene *pegig* (Tel. 45. sz.)

A tagmondat végi *pedig* bizonyos értelemben a „hagyományos” szórendhez is kapcsolódik, amennyiben az állítmányra, illetőleg az egész tagmondatra vonatkozik a kontraszt, a szembeállítás. A jelentés azonban a ’noha, jöllehet’ felé irányul, nem ritkán kritikus környezetet, azaz többértelmű olvasatot eredményezve. Az alábbi példában, mivel nincs nagyobb releváns kontextus, kétséges, hogy kontrasztot, megengedést, vagy inkább kapcsolatos jelentést lehet-e azonosítani, ’ráadásul, még hozzá’ értelemben:

- (17) 1705: Salavárim már vagjon, czifra *penigh* (Kár. 77. sz.)

Más esetekben viszont párhuzamba állítható az angol úgynevezett „final hanging *but*” használattal, ahol – elsősorban párbeszédes szövegek alapján – a megengedő jelentés implikáció marad (például fordulóváltás miatt, szóátvételekor; Mulder–Thompson 2008: 192–193). Történeti, beszélőváltás nélküli anyagon elsősorban az alábbi részlet esetében figyelhető meg hasonló:

- (18) 1722: Nagjon csudálom, hogj eret nem vágattál magadon, tudot *pedigh*, tavalý is mit okozot halasztása (Kár. 246. sz.)

A (18) példában a *pedig* utáni folytatás miatt válik a kapcsolóelem jelentése lebegtetetté, függőben hagyottá. Egyértelmű lezáráskor direkter kontraszt feltételezhető – erre közvetlenebb példák találhatók a vizsgált időszakban és forrásban is (az idézett részleteket követően más témára terelődik a szó):

- (19) 1712: Erössen siet, csak most estvefelé jöt *pedig* (Bark. II. 360. sz.)
 (20) 1720: Jó kőszálra nem találtak, sok kén [=kéne] *pedig* (Bark. II. 500. sz.)

Az utóbbi példák esetében a tagmondat végén álló *pedig* olyan funkciót tölt be, amely napjainkban a tagmondat eleji helyzetnek feleltethető meg (vö. ’*pedig* csak most estefelé jött’, illetve ’*pedig* sok kéne’). Az adatok szerint akár egy megnyilatkozó egyazon írásában is váltakozik a kétféle periférián való előfordulás, hasonló funkcióban:

- (21) 1698: Már ha visszaadnák is [= jószágát] (tudom *pedig*, hogy nem adják), [...], jobban lehetne ugyan a dolog (Misztótfalusi, Mentsége, Magyar emlékirók)
 (22) 1698: megvallották, hogy szebbet affélét soha nem láttak. *Pedig* én azokat nagy sietséggel készítettem (Misztótfalusi, Mentsége, Magyar emlékirók)

Felvethető tehát, hogy a kétféle szórendi helyzet egymástól független alakulás-e, vagy a grammatikalizáció két lehetséges fázisát képviselik. Eszerint az egész állításra vonatkozó szembeállítás miatt a kapcsolóelem a tagmondat végére kerül, miközben a figyelmet inkább implicit, „lebegtetett” megengedésre vagy direkter kontrasztra irányítja. Ezt követhette akár a tagmondathatár ártértékelődése, a kapcsolóelem tagmondat élére kerülésével együtt. A direkter kontrasztot jelölő részleteknél ugyanakkor problematikus lenne a tagmondathatár ártértékelését várni, viszont a (18) számú részletben például egyaránt vonatkozik a megengedés a „tudod”-ra és a „tavalý is mit okozott”-ra.

A kapcsolóelemek grammatikalizációját tekintve a (tag)mondat eleji helyzet (LP) eltérő funkciókkal jár: a tartalmi helyett inkább diskurzusszervező szerepet kap, nagyobb tartalmi egységek közötti „törést”, témaváltást jelölve (az *anyway* kapcsán Haselow 2015: 179–182). Más esetekben jellemzőbb, hogy a megengedő viszony kifejezése és szövegszintű (*textual*) funkció együttesen jelenik meg (a tagmondat végi *though* kapcsán Barth–Weingarten–Couper-Kuhlen 2002: 353).

A magyarban mindenesetre elsődleges marad a megengedő jelentéstartalom, az ellentmondás, váratlanság jelölése, a megelőző tartalommal való kapcsolat újraértelmezése (ún. „inviting inference”) tagmondat eleji helyzetben is:

- (23) 1554: de csak azt írja, hogy meg leszén, *penig* ő nagysága azt nem tuggya, hogy csak egy szál taraczk nincs (Takaró Mihály levele Nádasdy Tamásnak, MTTár)
- (24) 1706: Csak a régi forma, *pedig* meghattam volt, más forma legyen (Bark. 134. sz.)
- (25) 1711: azt mondgyák az emberek hogy itcevel arulom a vajat, *penigh* ennél több sincs, a mostani vendégséghez is keves lesz (Bosz. 1: 206. sz.)
- (26) 1754: hallotta Zainétül magátül mondani, akkor lészen Szabó Istvánnénak Leánya jobban mikor eő Menyecske lészen, *pedigh* soha sem lesz mivel öregh Aszon (Bosz. 1: 158. sz.)

A szövegtovábbvivő funkció továbbra is a szembeállításra jellemző szórendnél figyelhető meg. Összességében tehát – ha grammatikalizációról beszélhetünk is – nem tipikus „LP”-változásként értékelhetjük. Mivel a *pedig* már a 16. századból is kimutatható a tagmondat élén, a vizsgált forrásban kevésbé követhetjük nyomon közvetlenül magát a szórendi változást. A funkcióbővülésre, illetőleg az egyértelműen megengedő használat újabb voltára engedhet következtetni az, hogy más, hasonló jelentésű kapcsolóelemek „erősítik meg” a jelentést (míg tagmondat végi helyzetben ez nem jellemző; a kapcsolóelem-, illetőleg diskurzusjelölő-társulásokról újabb anyagon l. Dér 2017):

- (27) 1568: ű semmiképen nem adja tanácsúl Kdnek, hogy Kd mast följöjjön, mer Kd császárnál többet itt nem végezhet, *holott penig* immár császár rávette az dolgot, azt mondá, hogy immár gondját is viseli az dolognak (Nád. p. 202–203)
- (28) 1750: átkozta magát, hogy az ördögök eőtet Testestül és Lelkestül ragadgyák el, ha a Macska ott van Mellette, *holott pedig* ott volt (Bosz. 1: 95. sz.)
- (29) 1872: elmegyek a grófnéhoz, és tőle kérem el. Ó, *pedig dehogy* tettem volna! (MTSzt.)

A *pedig* szembeállító használatához képest szórványos a megengedő variáns a TMK. alapján, s egyelőre a manuális gyűjtések alapján sem lehet gyakori használatról beszámolni, ugyanakkor nem is teljesen példátlan (hagyományos szórenddel sem):

- (30) 1754: A selyem bizony, édes Nénémasszony, elég olcsó, mert itt a közönségest is úgy adják, *pedig* énnekem bizony tetszik is (Szentpéteri Judit levele, 73)
- (31) 1769: Én még az árokalji dologról semmit se tudok, *pedig* már én sem örömost mulatnék itt sokat, az erszényem megunta az bécsi mulatozást (Csáky Kata levele, 89)

Szintén a ritka használatról árulkodik, hogy az Erdélyi magyar szótörténeti tár vonatkozó kötete nem idéz e használat kapcsán 18. századinál korábbi adatot (azt viszont szintén a beszélt nyelvhez kapcsolódó forrásból):

- (32) 1750: enye disznó teremtette el menél *penig* aszt mondád hogy ithon maratz, s, meg csalál (SzT.)

Érdekes azonban megjegyezni, hogy a hasonló változásokon keresztülment *though* és *anyway* sem mutat jelentősebb előfordulást (Barth-Weingarten–Couper-Kuhlen 2002: 353; Haselow 2015: 179). A kapcsolóelemek grammatikalizációjával foglalkozó elemzések – elsősorban a *but* és a *though* funkcióiról – szinkrón, beszélt nyelvi anyagokon alapulnak, általában dialógusokon. Eszerint a tagmondat végi funkcióhoz az összetett mondatból nem következő funkciók társulnak, ilyen a szóátadás, a diskurzusba bevonás (Izutsu–Izutsu 2014: 279–281). Más vizsgálatok szerint a bal periféria felelős a koherenciáért, a topikalizációért, egyszerre működhet anaforaként és a kontraszt jelölőjeként (pragmatikai értelemben vett szubjektív, beszélőorientált funkciók), míg a jobb periféria a címzettet orientálja, a szóátadásban, fordulóváltásban, -nyitásban van szerepe (interszjektív jelleg; Traugott 2014 és az ő hivatkozásai). Traugott történeti anyagra is kiterjedő kutatása alapján azonban ez a megfigyelés csak tendenciának tekinthető, egyáltalán nem kivétel (a *surely* és a *no doubt* kapcsán Traugott 2014: 18–23).

Történeti anyagon részletes, terjedelmes dialógusokat leginkább fikciós szövegekben találunk, például iskoladrámákban. Az itt megfigyelhető használatok alapján a megengedő *pedig* esetében nem igazolható, hogy fordulókhoz, szóátadáshoz kötődik, így nem tekinthető interszjektívnak, és diskurzusjelölővé sem válik (mint a *though* vagy az *anyway*). Emellett egyelőre az iskoladrámák alapján is szórványos előfordulásának mutatkozik a megengedő *pedig* (ez az iskoladrámák stilizált jellegével is magyarázható). Ha az egyes megnyilatkozásokat és témákat nézzük, eddig jellemzően alacsony társadalmi státusú személyek szövegében jelent meg, a tartalom alapján a stílust tekintve is informális jellegre következtethetünk:

- (33) 1773: Gatyát varrattam, *pedig* még egy tsepp nadrágom sints (Protestáns iskoladrámák, 965)
- (34) 1733: már a Franczba is jó formán belé esett, *pedig* csak harmadnapig volt Búdán a Ferdőbe (Protestáns iskoladrámák, 1054/Iskoladrámák, 242)
- (35) 18. sz. vége: Bár én is oskoláztathatnám a fiamat! *Pedig* hiszen feje elég nagy van ám (Iskoladrámák, 391)

Az idézett szövegrészek természetes, mindennapi beszélt nyelvi hatást keltenek, így kérdés, hogy a *pedig* e használatban miért ennyire szórványos a 16–18. század során. Felvetődik, hogy korábban – ha indirekt módon is – stigmatizált lehetett. A nyelvtanokat tekintve Riedl Szende a *Magyarische Grammatik*-ban csak a szembeállító funkciót tárgyalja, a gyakorló részben viszont idéz megengedést kifejező, tagmondat eleji használatot (Kölcseytől: *Idegen véleményt tűrni, kevés tud, pedig ki tűrni nem tud, hogyan kívánhat türetni*). A Magyar történeti szövegtár alapján arra következtethetünk, hogy a 19. század során válik sűrűbben adatolhatóvá: az adatbázisban az 1777 és 1802 közötti tagmondat eleji *pedig* alig 50 előfordulást ad ki, 1802 után viszont több ezer szöveghely mutatkozik. A Magyar nemzeti szövegtár százezer fölötti találatot ad – a regiszterhez

kötöttség azonban megmutatkozik. Egy 500-as véletlen mintavétel – minden regisztrert belefoglalva – 11%-os arányt ad, külön nézve azonban a hivatalos stílusra egyáltalán nem jellemző. Ezzel szemben a „személyes fórum” (200-as véletlen minta) és a szépirodalom (250-es véletlen minta) láthatóan preferálja, 29%, illetőleg 30%-ban – az utóbbi találatok nemritkán szintén a beszélt nyelvből merítenek. A mondat végi *pedig* jóval ritkább, de közel sem példátlan a korpuszban (400 fölötti előfordulás, főként személyes-fórum regiszterből, kisebb arányban a szépirodalomból). A társadalmi beágyazottság a 16–18. század során is további kutatást igényel.

6. Összegzés, válaszok, kérdések

A dolgozat az ellentét kifejezésének olyan módjaival foglalkozott a középmagyarban, amelyek szerkezetileg átjárhatóságot mutatnak a mellérendelés és az alárendelés (vö. megengedő jelentéstartalom) között. Részletesen volt szó a *pedig* funkcióbővüléséről és szerkezeti módosulásáról, ahogy az elsődleges egyidejűség jelentéséből a szembeállítás mellett megjelent az explicit(ebb) kontrasztot, ellentmondást, megengedést kifejező használata. A régi forma így új funkciót nyert, a bővülés a pozíció miatt szerkezeti változással is járt. Nem magától értetődő ugyanakkor, hogy grammatikalizációnak tekinthető-e a folyamat; mivel – legalábbis történeti anyagon – a *pedig* kevésbé vált markánssá, mint az angol *but* vagy az *anyway*. Az adatok alapján nemcsak a többi megengedő kötőszó hatására valósulhatott meg a szórendi változás (illetőleg a korszakban váltakozás) – a perifériáknak is szerepe lehet a változás megindulásában (a tagmondat végi pozíció analógiás hatással kevésbé magyarázható). A tagmondat végi *pedig* az esetek egy részében többértelmű volt, de funkcionálisan szinonim is lehetett a tagmondat eleji *pedig*-gel. Ezzel együtt a funkció alakulása nem tipikus példája a bal perifériát érintő változásoknak (igaz, ezek az angolban sem kivételtelenek). Itt érdemes utalni arra, hogy a korszakban a *hanem* esetében mutatkozik meg olyan változás, amikor „folytató, a szót másra terelő használat”-ban jelenik meg (az első tagmondat állító: Farkas 1962: 418–419, 427; vö. a *though* és az *anyway* topic shifter-funkciója; Barth-Weingarten–Couper-Kuhlen 2002; Haselow 2015) – a pozíció azonban nem változik meg. E változás további vizsgálatáról l. Varga (előadás, kézirat).

A megengedő *pedig* esetében a társadalmi beágyazottságot illetően szükségesek kutatások, beleértve a szórványosságot és az esetleges interszubjektív jelleg megjelenését.

HIVATKOZÁSOK

- Barth-Weingarten, Dagmar – Couper-Kuhlen, Elisabeth 2002: On the development of final *though*. A case of grammaticalization? In Wischer, Ilse – Diewald, Gabriele eds.: *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 346–361.
- Berecz Ágnes 2016: „*Semmi újságot írni nem tudok*”: Ráday Gedeonné Szentpéteri Katalin levelezése. Budapest: Balassi.
- Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bitskey István 2000: *Magyar emlékirók 16–18. század*. Budapest: Neumann.

- Demeter Júlia szerk.: 1995: *Iskoladramák (XVIII. század)*. Budapest: Unikornis.
- Dér Csilla 2017. Ellentétet kifejező diskurzusjelölő-társulások a magyarban. In Gecső Tamás – Szabó Mihály szerk.: *Az ellentét nyelvi és nonverbális kifejezésének lehetőségei*. Budapest: Tinta, 32–38.
- Dömötör Adrienne 2003: Szinonim mondatszerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellékmondatos alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében. *Magyar Nyelv* 99, 448–466.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 85–110.
- Farkas Vilmos 1962: A mellérendelő összetett mondat. In Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II: Mondattan*. Budapest: Akadémiai, 408–455.
- Givón, Talmy 1990: *Syntax. A functional-typological introduction*. Vol. II. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- Gugán Katalin 2006: A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 103, 61–74.
- Gugán Katalin 2015: Hol volt? Hol nem volt? A tagmondattörő grammatikalizációs folyamatokról a *lévén* és a *lehet* grammatikalizációja kapcsán. *Magyar Nyelv* 111, 38–53.
- Haader Lea 2000: Szemantikai többlettartalmat hordozó mellékmondatok: a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. In Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 518–534.
- Haader Lea 2003: Mondattörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris, 500–560, 677–690, 770–775.
- Haader Lea 2004: Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128, 464–469.
- Haader Lea 2018: Az összetett mondatok. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta, 209–225.
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest: Akadémiai.
- Hargittay Emil 2002: *Régi magyar levelestár. XVI–XVII. század*. Budapest: Neumann.
- Haselow, Alexander 2015: Left vs. right periphery in grammaticalization. The case of *anyway*. In Smith, Andrew et al. eds.: *New Directions in Grammaticalization Research*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 157–187.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2002: *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: University Press.
- Izutsu, Mitsuko Narita – Izutsu, Katsunobu 2014: „Final hanging *but*” in American English. In Hancil, Sylvie – König, Ekkehard eds.: *Grammaticalization. Theory and Data*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 257–278.
- Juhász Dezső 1991: A köztöszök. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Budapest: Akadémiai, 475–500.
- Juhász Dezső 1992: A köztöszök. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Budapest: Akadémiai, 772–814.
- Klemm Antal 1928–1942: *Magyar történeti mondattan*. Budapest: MTA.
- Komáromy András 1900: *Magyar levelek a 16. századból*. *Magyar Történelmi Tár*.

- Kovács Ágnes – Fogarassy Zoltán szerk.: 2017: *Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz. Második kötet (1712–1724)*. Debrecen. = Bark II.
- König, Ekkehard 1985: On the history of concessive connectives in English. Diachronic and synchronic evidence. *Lingua* 66, 1–19.
- D. Máta Mária 2003: Szófajttörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris, 632–663.
- MNSZ = Magyar nemzeti szövegtár. <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>
- Monok István 2000: *Magyar utazási irodalom 15–18. század*. Budapest: Neumann.
- MTSzt. = Magyar történeti szövegtár. http://clara.nytud.hu/mtszt/run.cgi/first_form
- Mulder, Jean – Thompson, Sandra A. 2008: The grammaticization of *but* as a final particle in English conversation. In Laury, Ritva ed.: *Crosslinguistic Studies of Clause Combining*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 179–204.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvemlékektől a nyelvújításig 1–3*. Budapest: Hornyánszky.
- Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint 2014: The Hungarian Gigaword Corpus. In *Proceedings of LREC*. ELRA, Reykjavik, 1719–1723.
- Papp Klára 2006: „Minden örömöm elegyes volt bánattal”. Csáky Kata levelezése. Debrecen.
- Papp Zsuzsanna 1995: A mellérendelő mondatok. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Budapest: Akadémiai, 719–757.
- Rácz Endre 1995: Nem mondatrészkifejtő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Budapest: Akadémiai, 694–718.
- Riedl Szende 1858: *Magyarische Grammatik*. Bécs: Wilhelm Braumüller.
- SzT. = Szabó T. Attila et al. főszerk.: *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Bukarest – Budapest – Kolozsvár: Kriterion – Akadémiai – Erdélyi Múzeum, 1975–[2014].
- TMK. = Történeti magánéleti korpusz. <http://tmk.nytud.hu/>
- Traugott, Elizabeth Closs 2014: Intersubjectification and clause periphery. In Brems, Lieselotte et al. eds.: *Intersubjectivity and Intersubjectification in Grammar and Discourse*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 7–27.
- Varga Imre 1989: *Protestáns iskoladrámák 2*. Budapest: Akadémiai.
- Varga Mónika 2015: A határozói igenév és az igei állítmány viszonyáról boszorkánypeerekben. *Magyar Nyelv* 111, 54–67.
- Varga Mónika 2017: Nem szólhatván, az Úristent segítségül hívta” – A fonák okság kifejezéséről középmagyar szövegekben. *Magyar Nyelv* 113, 59–74.
- Varga Mónika 2019 (előadás, leadott kézirat). Történeti korpusz, funkcionális leírás: a *hanem* esete a kizárástól a témaváltásig. *Diagram: Nyelvtan, diskurzus, megismerés. A magyar nyelv funkcionális leírása*, Budapest, 2019. március 28–29.

A FELVILÁGOSODÁSBÓL A ROMANTIKÁBA

A NYELVÉSZETI KUTATÁSMÓDSZERTAN VÁLTOZÁSA

C. VLADÁR ZSUZSA

1. Bevezetés

A 18. század végének, a 19. elejének magyar nyelvészeti munkáit olvasva szembeötlő, hogy ezek a művek milyen különböző kutatási módszertannal készültek. Bizonys munkák jól szerkesztett, világosan áttekinthető, rendszerező és rendszerezett jellegűek, míg másokban kimerítően sok adat, részletgazdag megfigyelések vannak, nehezen áttekinthető zsúfoltsággal. Ezek a benyomások nem mutatnak összefüggést azzal, hogy mai megítélésünk szerint helyes vagy helytelen eredményre jutottak-e a szerzők, például a finnugor nyelvrokonság irányába vagy másfelé kutatták-e a magyar nyelv kapcsolatait stb., sőt a maguk korának ítélete akár ellentétes is lehetett a maival.

A tudománytörténet számára azonban az a fontos, hogy a munkákat a maguk korában értsük meg, és ahhoz viszonyítsuk; ne a mai szemszögből tekintünk vissza rájuk. A mai tudásunk és értékrendünk visszavetítése a múltba csalóka lehet, és a lineáris és kumulatív tudományfejlődés csapdájába eshetünk. Ehelyett arra szeretnénk választ keresni, hogy az adott korban milyen fogalmakkal írták le a vizsgálatuk tárgyát, milyen magyarázati módokat fogadtak el, milyen adatok álltak rendelkezésre, miféle irányultságú volt a gondolkodás.

Érdemes tehát a kor nyelvészeti munkáit kutatómódszertani szemszögből is részletesen megvizsgálni: milyen módszertant használtak, valóban kimutatható-e eltérés; ha igen, ezek minek tulajdoníthatók. A korszak a felvilágosodás és a romantika korszakhatára, így feltehető, hogy ha vannak eltérések, ezek összefüggést mutatnak a váltással. Ehhez először röviden tekintsük át két korszak közti módszertani különbségeket!

A felvilágosodásra a racionális gondolkodás jellemző, a deduktív szemlélet, ahol a kategóriák eleve adva vannak, és az univerzális elvekből lehet levezetni az egyedit. A fogalmak pontosan definiáltak, az elemek határai világosak és tiszták. A nyelv különösen fontossá válik, Lavoisier 1787-ben a kémiai nomenklatúra kapcsán a jól szerkesztett, a fogalmak rendjét követő terminológia fontosságát hangsúlyozta. A nyelvészetben ennek a karteziánus szemléletnek a terméke a racionalista nyelvészet (Port Royal grammatika). Nem véletlen, hogy később a generatív grammatikai irányzat is a Port Royal-grammatikában vélte megtalálni a maga elődjét. Ez a kor a modern értelemben vett tudományosság megszületésének ideje: a logikus magyarázatok keresése, a pontosság, az ellenőrizhetőség követelményének megjelenése. (Részletesen Porter 2003: 23–44.)

A 18. század közepén azonban, elsősorban a német egyetemek köré szerveződve másfajta irányzat és megközelítés bontakozik ki. Az új iskola erősen empirikus beállítottságú, a tényekre friss szemmel néz, és kontextusukban kezeli őket. A világot (szemben a szinkrón szemléletű felvilágosodással) élő és stációkon át fejlődő organizmusként tekinti. Ha a felvilágosodás az univerzalist részesítette előnyben, most az egyediség, a

változatosság tűnik fel értéként. Élesen elválasztott kategóriák helyett átmenetiséget tételeznek: az elemek inkább vagy kevésbé tartoznak egy adott kategóriába. A vizsgálat az elemeket, ezek kapcsolódási mintázatait és a struktúrát, az összefüggéseket keresi.

A kor nagy szava a vegyrokonság, az *affinitas*. Az affinitást a göttingai tudományos iskola kulcsfogalomként és terminusként kezelte (először a kémiában, majd más tudományterületeken is), a szerkezeti, struktúrabeli hasonlóságok kutatását tűzve ki fő célul. A változatos és különböző nyelveket nem egy univerzális grammatika egyedi megvalósulásaként tekintették, hanem külön egyedekként, amelyek eltérését a külső körülmények okozzák. Az affinitás kutatása a nyelvészetben a nyelvek közös szerkezeti vonásainak feltárását jelentette, és e szerkezeti rokonság egyik alosztala lehetett a genetikai rokonság, de nem ez utóbbi kiderítése volt a cél. (A göttingai iskoláról általában lásd Marino 1995, a magyar nyelvészetre gyakorolt hatásáról pedig Békés 1997.)

A módszertani jellemzőket kutatva előzetes próbaként négy magyar nyelvészeti művet választottam ki a korból. Három közismert nyelvrokonító művet, melyek közül kettőt a finnugor nyelvrokonság megalapítójaként tartunk számon: Sajnovics *Demonstratióját* (1770) és Gyarmathi *Affinitását* (1799). A harmadik mű, Beregszászi Nagy Pál *Aehnlichkeitje* (1796) viszont ma már tévútnak számít a maga keleti rokonításával. Negyediknek a már említett Gyarmathinak egy korábbi nyelvéleíró munkáját választottam, az *Okoskodva tanító magyar nyelvmestert* (1794). A vizsgált munkák tehát az 1770 és 1799 közti időszak termékei, kortársaknak tekinthetők. A dolgozatban szereplő idézeteket saját fordításban közlöm.

2. Két ikerdarab – vagy mégsem? A *Demonstratio* és az *Affinitas*

Vegyük szemügyre először a két, a nyelvtudomány történetében ikerdarabként számon tartott munkát! Az általános vélekedés szerint Sajnovics és Gyarmathi ugyanúgy a finnugor nyelvrokonságot bizonyította, csak Gyarmathi több nyelvvel vetette össze a magyart, tehát egyszerűen kiszélesítette a vizsgált nyelvek körét.

A különbség azonban nemcsak az egy nyelvvel vagy egymás után több nyelvvel való összehasonlításban van, hanem annak módszertanában is.

Kezdjük a legfeltűnőbb dologgal, a szerkezettel! A *Demonstratio* egy természettudományos bizonyítás, klasszikus szónoki beszéd formájába öltöztetve. Ezt a szerkezetet sokkal tisztábban lehet látni az első kiadásban. A második kiadásban a Hell nyomására beiktatott betétek (a kínai ősnyelv kérdése, a lapp címer, újabb támogató szerzők idézése) sokat torzítottak a feszes arányokon, ezért módszertani szempontból érdemesebb az első kiadás szerkezetét áttekinteni.

A Királyi Tudós Társasághoz	bevezetés	az érdeklődés felkeltése, a szónok kompetenciájának igazolása enthüzméával a demonstrátor-szerep kijelölése
	tétel	a magyarok és a lappok nyelve azonos a magyar és a lapp nyelv dicsérete
I. fejezet	1. altétel és annak bizonyítása	I. a nyelvrokonságnak nem feltétele a kölcsönös megértés
II. fejezet		II. a nyelvrokonságot a könyvekből sem lehet megítélni a nyelvrokonságot csak 3 kritérium alapján lehet vizsgálni: 1. azonos helyesírású, 2. hangváltozásoktól megtisztított dialektusok 3. eredeti szavain
III. fejezet	bizonyítás a hangok szintjén	a magyar és a lapp nyelv <u>hangjai</u> azonosak
IV-V. fejezet		1. kritérium: ezért a helyesírást egységsíteni lehet és kell
VI-VII. fejezet		2. kritérium: a dialektusok jellemzése, az átalakítás szabályai
VIII. fejezet	bizonyítás a szavak szintjén	3. kritérium: eredeti szavak kikeresése <u>szójegyzék</u> két szótár alapján
IX. fejezet	bizonyítás a grammatikai elemek szintjén	névszók egyezése
X. fejezet		névmások, szuffixumok, ragok egyezése
XI. fejezet		igék egyezése
XII. fejezet	bizonyítás beszéden kívüli eszközökkel	tekintélyek idézése
	konklúzió	a magyar és a lapp nyelv azonos
	lezárás	visszatérés az eredeti tételre: bizonyítva van, a demonstrátor-szerep megismétlése

1. táblázat: A *Demonstratio* koppenhágai, első kiadásának retorikai szerkezete (saját összeállítás)

A *Demonstratio* egyenes vonalú, célratörő szerkezettel rendelkezik, a gondolatmenet logikus, a fejezetek egymásra épülnek. A mű első hét fejezete tulajdonképpen csak a vizsgálat elméleti keretének megteremtését tárgyalja: a módszertan és a fogalmak tisztázását. A szerző először a tételt tűzi ki (a magyar és a lapp nyelv azonos), majd azt

mutatja meg, hogyan nem lehet, és hogyan lehet bizonyítani a tételt. Az első két fejezet szintiszta logikai bizonyítás, enthümémákkal. A következő fejezetek azzal foglalkoznak, hogyan kell a nyers adatokat (szójegyzékek szavai) megtisztítani és mérhető formára hozni. Ennek szabályait részletes hangmegfelelési táblázat foglalja össze. Az összevető szójegyzék ezután nem is túl terjedelmes, 150 szó, ellenben minden szó mellett pontosan fel van tüntetve az átalakításához használt szabály sorszáma. (Később ezt a **menyiséget** kifogásolta kritikájában Schlözer, lásd lentebb.) A nyelvtani hasonlításról foglalkozó, egyébként elég rövid fejezetek is főként szabályokat fogalmaznak meg, és ezekhez szemléltetésként csatlakozik egy-egy példa.

A névszóragozási fejezetben is túlnyomórészt szabályokat találunk, és Sajnovics bővebben csak ott elemez, ahol a grammatikusok felfogása közt egységesíteni kell (pl. a duális ragozás léte, az esetvégződések kategorizálása stb.). Összehasonlító paradigmát egyáltalán nem közöl, csak a különböző svéd, lapp, finn grammatikák egy-egy esetvégződéseinek bemutatását állítja egymás mellé, nincs egyetlen magyar vagy lapp szó végigragozva. Az első táblázat, mindössze 1-1 magyar, illetve lapp példával, a fokozásnál kerül elő. A névmásoknál és a birtokos szuffixumoknál is a legnagyobb részt a morfológiai és mondatba szerkesztési szabályok magyarázata teszi ki, a birtok-birtokos száma szerinti egyeztetést pontokba is szedi, egyetlen magyar példaszóval. Lapp példaszó nincs. Ugyanígy a határozóragok esetében is a ragok kategorizálásának elméleti kérdéseivel foglalkozik, azzal a jellemző megjegyzéssel: „mindez egyetlen példából is világos”. Az igeragozásban ugyanígy, a grammatikusok adta szabályokat és definíciókat állítja szembe, egyetlen magyar vagy lapp ige végigragozása nélkül. Az első paradigma és egyben az első nyelvi példa a létigénél jelenik meg. Az egyetlen hosszabb táblázat három lapp igeeképzési sor Leemtől kimásolva (ez is csak a második kiadásban).

A tömörséget magyarázhatná, hogy a mű első kiadása egy ténylegesen elhangzott beszéd szinte azonnali kinyomtatása volt 1770 elején. A második, egy évvel későbbi nagyszombati kiadásban valóban voltak már bővítések, de a lényeg, a metódus nem változott. Az elméleti rész továbbra is deduktív bizonyításra épül, a konkrét elemzésekben pedig a szabályok dominálnak, egy-egy, **illusztrációként** kiválasztott példával.

Gyarmathi Sámuel *Affinitas* c. munkája, amely 1799-ben jelent meg Göttingában, teljesen más jellegű. A mű eleve részletekben készült, három kisebb tanulmányból (két *Affinitas* és egy *Observatio*) áll, ezekhez három *appendix* tartozik. Az egyes részek színvonala, kidolgozottsága változó. A munkát utólag sem fésülték össze, ellentmondások, ismétlések, és a példákban és a latin szövegben is mindent elborító sajtóhibák tömege mind a szerkesztés és a korrektúra hiányát mutatja.

Ez azonban csak a felszín. A különbség az egyes részekben belül is megmutatkozik. Először is az *Affinitas* egyes részeinek nincs szoros belső szerkezete sem, sokkal inkább különféle szempontok szerint egymás után helyezett nyelvi példák tárháza. Nézzük meg az első résznek, a magyart a finnel (valójában: a lappal) összevető résznek a felépítését! A húszoldalas bevezető után következő 124 oldal terjedelme nagyságrendileg megegyezik a *Demonstratio*val (első kiadás 83, a második 132 oldal). Szerkezete azonban sokkal kevésbé kidolgozott és logikus.

az oldalszámok az eredeti műre vonatkoznak]

ELSŐ RÉSZ [lat 1–121 Fasciculus primus]	
A lappok és a finnek nyelvének rokonsága (a magyar nyelvvel)	
A főnevek, melléknevek és a kicsinyítő szavak végződésai	1
Névszórágózás	7
Melléknévfokozás	13
Számnevek	14
Névmások	17
Birtokos szavak és szuffixumok	20
Igék	22
A <i>vagyok</i> létige	35
Határozószók	40
Előjárók	41
Szintaxis	44
A magyar szavak hasonlósága a lapp és a finn szavakkal	53
Lapp–finn–latin–magyar összehasonlító szójegyzékek betűrendben	61
Magyarul hangzó, de más jelentésű szavak	92
Finn és magyar bibliai helyek egybevetése	94
Következtetés	119

1. ábra: Gyarmathi saját szerkesztésű tartalomjegyzéke az *Affinitas* első, a magyar–finn nyelvrokonságot vizsgáló részéhez (magyar fordításban)

Az első, ami feltűnik, az elméleti kifejtés hiánya. Ehelyett csak vizsgálati területeket kapunk. Az elméletet kereshetnénk a Bevezetésben, ott azonban csak a kutatástörténeti előzmények rövid említése szerepel (közülük sokatmondóan Beregszászi kap hosszabb méltatást, és az északi irányba hasonlítókat, pl. Sajnovicsot, épp csak megemlíti); majd a vizsgált területek felsorolása; a felhasznált források; végül 6 oldalon terjedelmes idézetek „Lindal és Öhrling tudós urak szótárának” előszavából.

A vizsgált területek sorrendje sem szorosan kötött. A mű mindjárt egy hatoldalas szójegyzékkel indít, amelyik összecsengő végződésű magyar és lapp szavakat sorol fel, minden magyarázat nélkül, és ez a technika folytatódik a továbbiakban is. A névszórágózásról szóló rész (a *Demonstratio*val ellentétben) bőséges példaanyagot ad, sőt, külön részben kapnak helyet az esethasználatokat szemléltető mondatok. Ugyanez érvényes a többi részre is. Rengeteg példa van, hosszú oldalakon folytatódnak a legkülönbélebb paradigmák, egymás mellé helyezve, csak a névszóból képzett igék három teljes oldalon például. Egy-egy részkérdést hosszan és árnyaltan fejteget, például az *(-ék)* [heterogén többesjel] használatát.

Érdemes megfigyelni a bizonyítási módszertant: a **bemutatott példasor** (ellentétben a *Demonstratio*val) nem egy megfogalmazott tételhez csatlakozik, hanem **maga a bizonyítás**. Gyarmathi az adatokból levonható következtetések levonását az olvasóra

bízsa. A mű nagy tömegű, célzatosan kiválogatott példaanyagot használ, és a szerző szerepe mindössze annyi, hogy az olvasó figyelmét ráirányítja a jelenségre, de szabályokat nagyon ritkán fogalmaz meg. Egy jellemző idézet az eljárásra: „Aki az idézett példákat jól szemügyre veszi, egy pillanat alatt meglátja a birtokos szavak képzésében a rendkívüli hasonlóságot. Az első példában a *Suarbmam*, *ujjam* mellé más magyar szót *Barmam* [barmom] állítottam, minthogy ennek nagyobb lévén a hasonlósága, ... az olvasó sokkal könnyebben figyelheti meg a birtokos szó képzésének a hasonlóságát” (1999: 42).¹

Gyarmathi sokkal kevesebbet foglalkozik a nyelvhasznításban felhasznált kategóriák tisztázásával, mint Sajnovics, és sokkal következetlenebb. Az eseteket például hol formaként, hol funkcióként kezeli, így a lapp ragozási táblázatban feltüntetett esetvégződések (esetformák) hasonlításakor egy adott magyar forma helyett az esetforma funkcióinak fordításait adja meg a példamondatokban (Vladár 2008). Ugyanígy nem sokat foglalkozik a különböző terminológiák egységesítésével sem, nem érzi szükségesnek, hogy egy jelenséget mindig ugyanúgy nevezzen meg, és ezek a terminusok definiálva legyenek a vizsgálat megkezdése előtt. Az aktuális megnevezés a vizsgálat irányától, a felhasznált forrástól vagy a hatékonyabb magyarázat szempontjától függően változik. Így jöhetett létre például az a helyzet, hogy magyar határozóragok a műben hét (!) különböző megnevezéssel fordulnak elő különböző helyeken (Vladár 2008).

A szóhasznítás sokkal bővebb, mint elődjénél. A szabályos hangmegfelelést nem foglalja szabályokba. A helyesírás terén ad ugyan különféle megfeleléseket a különböző művek írásgyakorlata között, de ezek rendszeres alkalmazásáról szó sincs. A magyar szavakat úgy alakítja át, hogy a lappokhoz minél hasonlóbbak legyenek: „...a mássalhangzókat a rokonnyelvi használathoz alkalmazva helyettesítem, és a magánhangzókat tetszés szerint cserélem ki...” (1999: 70).

Sajnovics még csak általános elvként emlegette a változást, és nem próbálkozott elképzelni, milyen lehetett egy korábbi alak. Gyarmathi viszont több ponton is, az igeragozásoknál ún. elképzelt ragozásokban (*paradigma fictum*) és tetszés szerint alakított szavakban próbálta élénk fantáziával rekonstruálni a magyar és a lapp közötti átmeneti alakokat. „Szokásomhoz híven közlök valamely fiktív ragozást, és az átalakulást az észből a magyarba mintegy természetes folyamatában mutatom be, hiszen egyúttal ezt is törekszem kikutatni” (1999: 136). Ez a történet iránti érdeklődés feltehetően a göttingai szemlélet befolyását mutatja.

Az *Affinitas* szemléletének fontos jellemzője a nyitottság. Míg a *Demonstratio* kizárta a más irányú vizsgálatot, például a héberrel való összevetést, az *Affinitas* elfogadja, hogy másfelé is lehet vizsgálni. „A tudást kedvelő olvasó ebben a Beregszászi-műben a legtöbbet fogja fellelni abból, amire nyelvünk Keletről tett szert. Hogy Észak mit tud nyújtani ennek a témának a megvilágítására, azt kifejezni az én feladatom lesz” (1799/1999: 16). Ugyanígy megengedi, hogy az olvasó elfogadja vagy elvesse a véleményét, nem akarja a saját gondolatait rákényszeríteni.

A két összevetett munkának a címválasztása is árulkodó. Az egyiknél a matematikai bizonyítás szakszava, a *demonstratio*, a másiké a göttingai paradigma kulcsszava, az *Affinitas*. (Megjegyzendő, hogy a kulcsszó, az *affinitas* csak a címben szerepel, a mű

¹ Az idézetek lapszámait az 1999-es magyarázatra vonatkoznak.

szövegében szinte soha, helyette a *similitudo* 'hasonlóság' szót használja.) A *Demonstratio* címében levő *idem esse* kifejezésre később térek vissza.

3. Hasonlóságok: az *Affinitas* és az *Aehnlichkeit*

Az *Affinitas* bevezetőjében nagy elismeréssel emlegetett Beregszászi Nagy Pál alig három évvel korábban, 1796-ban adta ki az erlangeni egyetemen a magyar és a keleti nyelvek hasonlóságáról tartott előadását *Über die Ähnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen* címmel. A két cím is ugyanazt jelenti, csak Gyarmathié latinul, Beregszászié pedig németül: 'hasonlóság'. Ha Gyarmathi Északra, Beregszászi Keletre hasonlított; de míg Gyarmathi több nyelvvel vetette össze egymás után a magyart, Beregszászi egy egész csoporttal hasonlított: bizonyos magyar sajtáságokat a keletiekhez általában, másokat hol az egyik, hol a másik keleti nyelvhez.

Első pillantásra is feltűnő a mű zsúfolt és nehezen áttekinthető jellege. Ha az *Affinitas* a formális szabályok és definíciók helyett inkább sok, egymás mellé helyezett adatot vonultatott fel a kapcsolat bizonyítására, Beregszászi munkájára ez még inkább igaz. A 214 oldalnyi mű az előszó és a függelék között három részt tartalmaz (nyelvtani hasonlítás, szóhasonlítás és szólások összevetése), ezen belül azonban csak paragrafusokra van osztva, tartalomjegyzék vagy más eligazító, áttekinthető felosztás nincs.

A munkából teljességgel hiányzik az elméleti alapozó rész: sem az elvek, sem a terminusok nincsenek formalizálva. Ehelyett csak elszórt megjegyzésekkel találkozunk. Az első részben a vizsgált nyelvtani jelenségek sorrendje nem követ valamilyen szoros logikát, egyes jellemzők több helyen, több nyelv kapcsán is előkerülnek, különböző megfogalmazásban. A megfigyelések különböző nagyságú területre vonatkoznak: éppúgy lehet egy konkrét képző hasonlítása (mint a török *-lik* ~ m. *-lék*, pl. *főzelék*), mint általános tipológiai jellegű megállapítás (pl. a grammatikai nem hiánya vagy a suffixumok eredete és használata).

A munka, éppúgy, mint az *Affinitas*, elsősorban az elképesztő mennyiségű nyelvi adattal kívánja bizonyítani a hasonlóságot. Hosszú paradigmasorok, rengeteg példaszó. Beregszászi érdeklődése azonban elsősorban tipológiai jellegű: a morfológiai és szintaktikai megoldások elvének hasonlóságát keresi, és nem törekszik a (mai szóval) anyagi egyezést is kimutatni. A megfigyelésekből nem épít szabályrendszert, a következtetéseket az olvasóra bízta.

Ez azonban nem jelenti, hogy felületesen vagy egyoldalúan közelítené meg a morfológiai és szintaktikai hasonlóságokat. Bár épp az említett szerkesztetlenség és a részbeni ismétlések miatt némileg nehéz pontokba szedni, de következzen egy lista az általa felvetett vizsgálati szempontokról, melyek nagyrészt azonosak az *Affinitas* nyelvazonosító szempontjaival. (Az *Aehnlichkeit* vonatkozó helyeit a paragrafusszámok jelölik.)

Az alaktani hasonlítás szempontjai az *Aehnlichkeit*-ben (vastagon szedve az *Affinitas*-ban is megtalálható szempontok)

I. Az alaktani részben

- a nyugvó és egymással felcserélhető *v, j, h* (1–3.§)
- **nincs szókezdő mássalhangzó-torlódás** (4.§; 1999: 32)
- **nincs nyelvtani nem** (5.§; 1999: 36)

- az eseteket toldott partikulák [határozóragok] fejezik ki, a genitivust status constructus [birtokos személyjeles alak] (7.§; 1999: 59)
- a személyes névmások alakja hasonló (9-10.§; 1999: 40)
- a pronomen affixumok [birtokos személyjelek] eredete és használata, ezeket névutók is felvehetik (11–14.§), 31.§; 1999: 40–41, 49)
- a névmások töve (15.§; 1999: 39)
- az ige töve a S/3 (16.§)
- az igeképzők rendszere (18.§; 1999: 43)
- a műveltető ige képzője -t (21.§, 45.§, 8.§; 1999: 132)
- a szuffixumos főnevek esetragozhatók, az esetrag a szuffixum után áll (53.§; 1999: 32)
- a határozott igeragozás ragjai névmási szuffixumok (47.§)
- névszói állítmány (35.§; 1999: 60, 65)
- hangrendi illeszkedés (42.§, 33.§, 45§)
- csak egyféle igeragozás van (45.§, 35§)
- *habeo*-s szerk. (49.§; 1999: 142)
- posztpozicionálás (53.§; 1999: 57)
- összevető főnévragozási táblázat (54.§; 1999: 32–34)

III. A szerkezetani részben:

- kettős tagadás (1.§)
- számnév után egyes szám (2.§; 1999: 60)
- a jelző a főnév előtt áll, és nem ragozódik (2.§; 1999: 60)
- a birtokos szerkezetben kettős jelölés (3.§)
- a családnév áll elől (3.§)

A szóhasonlítás a II. részben kap helyet. Itt Beregszászi általános elveket fogalmaz meg: a szóhasonlóság nem elég, csak az eredeti, alakban és jelentésben hasonló szavak számítanak, ezeket a rokonságot bizonyító szavakat el kell választani a jövevényszavaktól. Akárcsak Gyarmathi, ő is hosszú listát közöl a jövevényszavakból.

A hosszú példasorokból kiolvashatók a szabályos hangmegfelelések, de expliciten nincsenek megfogalmazva. Ehelyett Beregszászi azt hangsúlyozza, hogy minden nyelvnek, sőt dialektusnak egyedi karaktere van – ez szintén a romantikus nyelvszemlélet tétele. A hangalakbeli eltérések oka szerinte a hangképzőszervek eltérése az éghajlat, a nyelv szelleme és a kultúra elért foka szerint. A hangmegfelelések rendszere helyett a régi metaplasmus-elmélet szerinti csoportosítást kapjuk: elmarad a szó elejéről valami; a szó vége képzőt kap; toldás; hangcserék, összevonások következnek be (II. 2.§, II. 7.§).

Láthatjuk, hogy a hasonlítás szempontjai nagy arányban egyeznek. Az *Aehnlichkeit* nagy tárgyi anyaggal és kevés előzetes ítélettel dolgozik: az olvasót a sorjázó adatoknak kell meggyőzniük. Ez a munka módszertanát tekintve sokkal jobban hasonlít az *Affinitas*ra, mint a *Demonstratio*.

Mai fogalmaink szerint Beregszászi nem bizonyította a magyar és a keleti népek rokonságát (ilyen fogalom akkor még nem is létezett), inkább egy korai tipológiai jellegű

munkának lehetne tartani. Az *Aehnlichkeit*et a mai értelemben vett nyelvrokonság előfutárait kereső tudománytörténet a tévutak közé sorolja, de az adott korban és szellemi közegben (a német egyetemi körökben) a kutatási irányt és az alkalmazott módszertant, éppúgy, mint Gyarmathiét, teljesen elfogadták, az eredményt pedig nagyra becsülték: nyelvészeti munkájukért mindkettejüket tagjává választotta a göttingai tudós társaság. (Sajnovicsot viszont nem, aminek természetesen sokféle egyéb oka lehetett. Sajnovics mentora, Hell a csillagászati eredményei jogán tagja volt a társaságnak).

4. Módszertani váltás egyazon szerzőnél: a *Nyelmester* és az *Affinitas*

A módszertani különbségeket kézenfekvő lehet azzal magyarázni, hogy a *Demonstratio* egy (vagy ha Hellt is ideszámítjuk: két) matematikus műve, akik az ott szokásos módszertannal közelítették meg a nyelvészeti témát is. Valóban, mint lentebb szó lesz róla, a matematikusi megközelítést a *Demonstratio* ötletadója, Hell többször büszkén hangsúlyozta is. Ezzel meg is elégedhetnénk, ha éppen Gyarmathi az *Affinitas* előtt néhány évvel nem írt volna egy másik nyelvészeti munkát, az *Okoskodva tanító magyar nyelmestert*. A két mű között nem az az igazán érdekes eltérés, hogy a *Nyelmester*ben Gyarmathi még a keleti nyelvek közé sorolta a magyart, hanem az alkalmazott módszertan. Már a címek is beszédesek: míg az *Affinitas* a göttingai iskola kulcsszava volt, az *Okoskodva tanító magyar nyelmester* egyszerre volt tudományos (*raisonnée*, azaz okoskodó) és pedagógiai mű, amely a karteziánus szemléletű racionális grammatikát ötvözte a beszédtevékenységből leszármazott tapasztalattal. Az elvont univerzális nyelvtanból származtatta az egyes nyelvek szerkezetét, ezt az univerzális grammatikát teljesen szabályosnak (és ilyen értelemben ideálisnak) tartotta: „Mert igaz az, ha találhatnánk egy olyan nyelvet, melyben csak egy hajtogatás és egy foglalás volna; (Declinatio, & Coniugatio), kirekesztődve minden törvényteleniségek (Anomaliae) a’ból az, a’ legtokélettebb Nyelv volna a világon ...” (1794: VII).

Szemlélete alapján a *Nyelmester* a Port Royal-grammatikával (1660) tart rokonságot, szellemi elődei a Francia Akadémia szellemi köréhez tartozó nyelvtanírók, közvetlen forrása pedig Langius *Verbesserte Grammaire Raisonné*c. munkája (lásd erről Éder 1995).

A terjedelmes magyar grammatika jól áttekinthető, világosan elrendezett, arányos fejezetekre osztott mű, ahol a tárgyalás logikusan halad a nagyobból a kisebb, az általánostól az egyedi felé. Jól látható ez a mű tartalomjegyzékén is, érdemes összevetni az *Affinitas* fentebb közölt tartalomjegyzék-részletével.

I. Rész tanítja a' Kimondást, és a' Helyes-írást Orthographia.		Lapok
I. Szakasz tanít a' Betűkről	2 §.	1
II. Szakasz a' Hangokról	8 §.	16
II. Rész, tanítja a' Beszéd nyolcz Részzeit, Eredetvevés, Etymologia.		
I. Szakasz tanít a' Szóknak elosztásáról és természetéről közönségesen.	9 §.	24
II. Szak. a' Hajtogathato Szókról különösen.	15 §.	32
III. Szakasz a' Névről.	21 §.	74
IV. Szakasz a' Név másféleképp.	44 §.	94
V. Szakasz a' Birtokos Nevekről.	52 §.	132
VI. Szakasz az Időszókról.	56 §.	147
VII. Szakasz a' Részelményekről	75 §.	251

2. ábra: A *Nyelvmester* tartalomjegyzékének részlete

Egy másik példa: a magyar nyelv tulajdonságait három csoportba sorolja. Az első a világ összes nyelvével közös nyelvtani kategóriák, melyeket a világban található dolgok általános tulajdonságaiból vezet le, így a névszók egyes vagy többes számát is: „Minden dolgok, a' mellyeket nevezni lehet, vagy egy, vagy több számból állanak. ... Vagyon tehát minden nyelvben *Egyves-szám* és *Többes szám* (*Singularis Pluralis Numerus*)” (1794: 32). A második csoport a csak a keleti nyelvekkel közös tulajdonságok (pl. birtokos szavak), a harmadik a csak a magyarra jellemző tulajdonságok.

A használt fogalmakat mindig pontosan definiálja. Az előszó végén egy komplett latin–magyar terminusjegyzék is található.

Míg az *Affinitas* a szabályos hangmegfelelést nem foglalta táblázatba, csak a példasorból lehetett következtetni, a *Nyelvmester* hosszú táblázatokat ad a magyar szavak ragozás közbeni hangkiegészéseinek és hangcseréinek szabályaihoz:

Az átalakítás (Metathesis) Táblája.	
b, l, r, z,	sehret, köblöt, kobzor, öblöt, öblös.
d, r,	vedret, fodrot, szedret, gödröt.
g, l, ly, z,	szaglok, baglyot, szegzem, orizaglok, tegzet, foglyot.
k, l, r, ny,	aklot, bokrot, feneklem, éneklek, esdeklek, poklok, öklöt, ökröt, tükröt, ikret, taknyot.
l, k, m, g,	lelket, malmot, dolgot, tulkot, halmot, halmaz, hatalmaz, hatalmat, jutalmat, jutalmaztat (és a'

3. ábra: A hangcserélés táblázata a *Nyelvmester*ben (1794: 44)

Gyarmathi e művében sokat foglalkozik definíciós kérdésekkel, így például azzal, hogy milyen kritériumok szerint és hány esetet lehet felvenni a magyarban. Ez különösen érdekes rész, mert itt éppen azzal a „forma vagy funkció?” kérdéssel kerül szembe, ami az *Affinitas*ban több következtetlenséghez vezette a nyelvhasználatnál. Itt viszont logikusan és következetesen érvel amellett, hogy ha a latin ablativusnak többféle megfelelője lehet a magyarban (a hagyományosan ablativusnak tekintett *háztól* mellett *házból*, *házban* stb.), akkor nem lehet külön ablativusról beszélni a magyarban, helyette toldott előljárónak kell ezeket tekinteni.

5. Egy fogalom tanulságai. Megjegyzések az identitásról: merev kategória vagy fokozati kérdés?

A felvilágosult és a romantikus szemlélet különbségét esettanulmányként a művek címében is megjelenő nyelvi *identitas* fogalmán keresztül is érdemes megvizsgálni. A művek létrejöttében fontos szerepet játszó személyek (szerzők és mentorok) több értelmezést is megfogalmaztak ezzel kapcsolatban, tehát a címkérdést a kommentárok felől is tanulságos megközelíteni. Annál is inkább, mert az említett tudósok nagyrészt élénk levelezésben voltak egymással, és ezekből a levelekből lenyűgöző szellemi és kapcsolati háló bontakozik ki.

Mivel a korban egyszerűen nem létezett még a mai értelemben vett nyelvrokonság (*Sippe*) fogalma (ezt a történeti nyelvészet vezette csak be), és a nyelvek közti kapcsolat megragadására a nyelvhasználatok elindulásakor különböző megnevezéseket használtak. A megnevezések: egyeznek (*idem*), hasonlítanak (*conveniunt*) stb., és ezek mögött az azonos eredetből származó hasonlóság gondolata állt (C. Vladár 2001; Békés 2016: 300). A fordulat a romantikus iskola kulcsfogalmának, az *Affinitas*nak a megjelenésével következett be, amikor a nyelvek szerkezeti hasonlóságának, a szókincs elrendeződésének és a nyelvek fogalmi rendszerének a kutatása lett a fő cél (nagyjából a mai nyelvtipológia), és ennek egyik alosaete volt csupán, amikor a hasonlóságot a közös eredet magyarázta (mai értelmű nyelvrokonság). (Minderről Békés 1997.)

5.1. A *Demonstratio* és az *idem esse*

A *Demonstratio* címében a magyar és a lapp nyelv azonossága (*idem esse*) szerepel. De vajon hogy értelmezhető ez az *identitas*? Az egyik lehetséges magyarázat szerint a nyelvek közti azonosság a múltra értendő, és valójában azonos eredetet kell érteni alatta (*eiusdem originis*). Valóban, Sajnovics a bevezető fejezetekben, mint láttuk, hosszan fejtegeti, hogy az identitásnak nem feltétele a kölcsönös megértés, hiszen a nyelvek szétfejlődhetnek. Ugyanakkor a kortárs recenziók nem helyeselték ezt a címválasztást, túlzásnak tartották. Úgy tűnik, ez a kritika nem félreértésen alapult.

A matematikai szemlélet, a merev kategóriák alkalmazása és a kivételnélküliség gondolata ugyanis több szempontból is túlzásokhoz vezetett. A *Demonstratio* szövegéből az *identitas*-fogalomnak az említett 'hajdani azonosság' mellett egy másik, meglehetősen érthető értelmezése is kivehető. A mű több helyen fogalmaz úgy, hogy a magyar és a lapp közt **teljes azonosság** áll fenn. A hangok szintjén: „A magyarok és a lappok közt azonban nincs tere olyan szabályos hangváltásoknak vagy elhagyásoknak, mint amilyenek létezését a dánok és a németek közt bemutattam. A lappok ugyanis pontosan ugyanannyi

és ugyanolyan hangot és kifejezést használnak, mint a magyarok. Kétségbevonhatatlan bizonyíték ez arra, hogy kisebb különbség van a magyar és a lapp nyelv között, mint a német és a dán nyelv közt” (1994: 50). A szókincset illetően: „...egyetlen olyan magyar szó sincs, amelyet nem találnánk meg a finnek vagy a svédországi lappok vagy a finnmarkiai lappok közt” (1994: 50). Továbbá: „...megértik, amit mi a karjeliaiakkal beszélgetve tapasztalatból tudunk), a karjeliaiaknak nemcsak a nyelve egyezik meg a magyarral (mint a lappoknak), de még a dialektusuk is teljesen megegyezik a magyar dialektussal, jobban, mint a [többi] finn és a lapp dialektusok. Innen van, hogy hogy a legtöbb olyan szóban, amelyben a magyarok jelentősebben eltérnek a lappoktól, a karjeliaiak is eltérnek a lappoktól, és közelebb állnak (amiben eltérnek a lappoktól) a mai magyarokhoz” (1994: 113).

A megfogalmazásokhoz később explicit értelmezés is társult. Sajnovics főnöke és mentora, a *Demonstratio* ötletadója, Hell Miksa egy etimológiai vita kapcsán latin nyelvű feljegyzést írt vitapartnerének, Pray György történésznek címezve. Ebben az identitás értelmezéséhez a *Demonstratio*nak a dialektusok egyezéséről szóló passzusát idézi a következő kommentárral: „Sajnovics e szavai röviden azt jelentik, hogy a karjeliaiak és a magyarok nem csupán ugyanazt a nyelvet, de ugyanazt a dialektust is beszélik (hozzáteszem, én be fogom bizonyítani, hogy [a magyar és a lapp dialektus] teljesen megegyezik). Két nép dialektusának azonosságát állítani annyi, mint azt mondani, hogy egymással közösen ugyanazon szavaik vannak, eltekintve azoktól, amelyek különböző nyelvű más nemzetektől keveredtek bele vagy kikoptak a használatból” (EL Coll. Prayana XVIII. 25.)

Hellnek ebben a feljegyzésében egyébként nagy szerepet játszott a módszertani felsőbbrendűség hangsúlyozása. Meg volt győződve róla, hogy a matematikai kutatás-módszertan egzaktága, definiált kategóriái és a deduktív, ezért teljes körű bizonyítás révén eleve a legértékesebb megközelítés bármely tudományterületen.

5.2. Schlözer és a göttingai iskola

A kortárs megjegyzések és bírálatok, mint szóba került, a *Demonstratio* címében szereplő szövélasztásra (*idem*) vonatkoztak. A bírálók a kapcsolatot bizonyítva látták, de az egyezés mértékét kifogásolták, azonosság helyett csak rokonságot láttak. Schlözer 1771-es kritikája szerint (magyarul Gyarmathi 1999: 352, Kubinyi Kata ford.) „a címlapon levő IDEM ESSE túlzás, attól még messze van Sainovits úr magyar-lapp egybevetése, hogy okunk volna identitásról beszélni”, amit elsősorban azért kifogásol, mert az általa perdöntőnek tartott szógyökbéli egyezések száma nem elég. Schlözer szerint a 152 szó, a képzetteket leszámítva feleannyi gyökér (*radix*) vizsgálata kevés.

Schlözer szavaiból úgy tűnik, hogy szerinte a nyelvi kapcsolat egy skaláris jellegű dolog, amelynek az azonosság az egyik végpontja, és szerintük a magyar és a lapp nyelv közti kapcsolat a skálán lejjebb van, vagyis a *Demonstratio*ban levő éles határu kategorizálás nem felel meg módszertanilag.

Még világosabb ez Schlözernek egy latin nyelvű leveléből, amit személyesen Hellnek írt. Hell ugyanis elküldte neki a *Demonstratio* második kiadását, egyúttal több kérdést is feltéve. Válaszában Schlözer kifogásolta a magyar és a lapp nyelv dialektus szintű azonosítását, ezek szerinte távolabb vannak, mint az alnémet a hollandtól, a finn

a lapptól vagy a magyar a vogultól. Szerinte nem lehet éles határt húzni, a teljes azonosítást kimondani: „a [jövényszavak leválasztása után] fennmaradó gyökszavak és ragok harmada vagy negyede olyan, amely biztosan nem jövevény, hanem a magyar nyelv szellemében gyökerezik, és mégis nem a finneké, hanem a keleti népeké kell keresni az eredetét” (Schlözer Hellnek 1772. febr. 29.). Deduktív helyett induktív módszertant ajánl, az adatok teljes körű összegyűjtését és csoportosítását: „Kedves Uram, készítsen magyar etimológiai jegyzéket, vizsgáljon meg minden gyököt, és jelölje meg, vajon valamely magyar gyöknek van-e valamely nyelvben neki megfelelő gyök...” (uott).

Ez a módszertan tipikusan a romantikus megközelítés, a nyitott, sokfelé kapcsolatot kereső és empirikus vizsgálat. A helyzet megfordult: Hell matematikusi módszertana, amire annyira büszke volt, az új szemlélet szempontjából merevnek és leegyszerűsítőnek bizonyult, és hiányzott belőle a nyitottság, a tények több szempontú mérlegelése.

5.3. Beregszászi és a nyelvi hasonlóság

Schlözer azonban nem csak Hellhez intézett levelet, de az idézett munkák szerzői közül Beregszászhoz is írt. Az *Aehnlichkeit* szerzője, Beregszászi másik irányban kutatott: Észak helyett Kelet felé. Schlözer, amint ezt Beregszászi hangsúlyozta is az *Aehnlichkeit* Bevezetésében (1796: V) helytelenítette Beregszászi kutatását, de ez a helytelenítés a romantikus iskolán **belüli** másik irányzatnak szólt (Békés 2016: 296), nem pedig a módszertannak, hiszen, mint láttuk, módszertana nagyon hasonló volt.

Beregszászi szerint is a nyelvrokonság fokozati jellegű dolog. Herzlre hivatkozva azt írja, hogy „Azok a nyelvek tarthatók rokonoknak (*verwandte Sprachen*), amelyekben a karakterisztikus szavak (vagyis azok, amelyeknek azonosságából (*Identität*) a nyelvrokonságra (*Verwandschaft der Sprachen*) biztosan következtetni lehet), vagy felerészben vagy legalább harmadrészben azonosak (*identisch*)” (1796: 32). A *rokonság* itt inkább hasonlóságot jelölhet mai fogalmaink szerint. Feltűnő viszont, hogy az *Affinitas/Affinität* szót Beregszászi sem használja, sem a címben, sem a mű szövegében, szemben a 42-szer előforduló *Aehnlichkeit*tel.

Bár Békés Vera (2016: 300) szerint Schlözer a Beregszászi-féle *Aehnlichkeit* jellegű nyelvhasználatot módszertanában találta elégtelennek, azt hiszem, éppen módszertanukban hasonlítanak. A két cím egymás szinonimája, és két igen hasonló módszertanra utal.

6. Összefoglalás

Úgy vélem, igazolódott, hogy a 18–19. század fordulójának magyar nyelvészeti irodalmában az általam vizsgált munkákban kimutathatóan két, eltérő módszertan mutatkozik meg. Ezeket a felvilágosodás racionalista, illetve a romantika (göttingai paradigma) organikus szemléletéhez lehet kötni. A módszertani különbségeket a művek szerkezete, definíciói, bizonyítási módszere, a példák szerepe mutatja. A szerzők személye, kapcsolatai, a művek címe ezekhez megerősítésül szolgál.

A vizsgálatot érdemes lenne további művekre és alkotókra is kiterjeszteni. Feltehető, hogy a Révai–Verseghy-vitában is a felvilágosodás, illetve a romantika különbsége mutatkozik meg a szemléletben és a módszertanban, és ez a kortárs recepciót is eldöntötte Révai javára.

HIVATKOZÁSOK

- Békés Vera 1997: *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin Betűk.
- Békés Vera 2016: A „nyelvrokonság” terminus fogalomtörténeti fordulatai a 18. századi magyar nyelvtudomány történetében. In Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla szerk.: *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, 284–304.
- Beregszászi Nagy Pál 1796: *Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen*. Leipzig, kiadó nélkül.
- Éder Zoltán 1995: Gyarmathi Sámuel *Nyelvmesterének* egyik fő forrása. *Magyar Nyelv* 91, 52–63.
- Gyarmathi Sámuel 1794: *Okoskodva tanító magyar Nyelvmester*. Első darab. Kolozsvár: rott.
- Gyarmathi Sámuel 1999 [1799]: *Affinitas. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel*. Bibliotheca Regulana 3. (Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa és Koszorús István, szerk. Szíj Enikő.) Budapest: Tinta.
- Hell Miksa 1774 k.: *Responsum Patris Hell...* EL. Coll. Pray. XVIII. 25.
- Marino, Luigi 1995: *Praeceptores Germaniae. Göttingen 1770–1820*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Porter, Roy 2003: *The Cambridge History of Science. Volume 4. Eighteenth-Century Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sajnovics János 1770: *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Hafniae. Typis Orphanotrophii Regii, excudit Gerhard Giese Salicath.
- Schlözer, August Ludwig 1905/1772: Levél Hell Miksához. *Közli Mencsik Ferdinánd. Magyar Történelmi Tár* 28, 143.
- Vladár Zsuzsa 2008: Sajnovics’s *Demonstratio* and Gyarmathi’s *Affinitas*: Terminology and methodology. *Acta Linguistica Hungarica* 55, 145–181.

-KÁL VÉGŰ IGÉK AZ ERDÉLYI MAGYAR SZÓTÖRTÉNETI TÁRBAN

ZSEMLYEI BORBÁLA

1. A probléma

Előadásomban azt a problémát járom körül, hogy a *-kál* végű igék milyen morfológiai művelettel jönnek létre. Ezt azért tartom problematikusnak, mert a leíró nyelvtanok szóképzéssel foglalkozó fejezetei (pl.: Magyar grammatika, Strukturális magyar nyelvtan) a *-kál*-t nem listázzák a képzők sorában, így felmerül a kérdés, hogy egyáltalán van-e ilyen derivációs formáns a magyar nyelvben, vagy kételemű képzőnek kell tekintenünk (*-ka* kicsinyítő képző és *-l* igeképző kapcsolata). Konkrétabban: a mai nyelvállapotban van több – mindenképpen képzéssel létrejött – igealak, amelyekről nem lehet eldönteni, hogy a képzés egy vagy két lépésben jön-e létre. Kérdés tehát, hogy a *pisikál* ige alakjában vajon a *-kál* önmagában denominális igeképző-e, vagy a *pisi* kicsinyített alakjához (*pisi* + *-ka*) járul az *-l* igeképző. Hasonló a probléma a *hamikál* (*hamika* + *-l* vs *hami* + *-kál*) vagy a *papikál* (*papika* + *-l* vs *papi* + *-kál*). Amennyiben van ilyen önálló denominális igeképző, akkor van egy deverbális párja is, amely például a *járkál* morfológiai szerkezetében jelenik meg. Tehát ennek értelmében a *-kál* denominális és deverbális igeképzőként is működik. Továbbá az is kérdés, hogy ez a formáns mennyire termékeny.

2. Szakirodalmi kitekintés

Az újabb leíró magyar nyelvtanok nem listázzák a *-kál* formánst sem a deverbális, sem a denominális képzők körében (l. Magyar grammatika, Új magyar nyelvtan stb.). Ennek elsősorban az lehet az oka, hogy a mai nyelvben nem tekinthető termékeny képzőnek a *-kál*. Az Új magyar nyelvtanban például a képzők produktivitása egy skálán helyezhető el, amelynek értelmében a teljesen produktív szóképzés egyértelmű szabályba foglalható, az improduktív képzők viszont már egyáltalán nem hoznak létre új szavakat, csak néhány lexikalizálódott származékban maradtak fenn. Ilyen például az *-Vng* képző, amelynek a használata nem jósolható meg, a szóképzés nem foglalható szabályba. Az *-Vng* képzős származékoknak a következő jellemzői vannak:

1. A tö nem önálló szó (*vis-*), a származékok jelentése nem kompozicionális.
2. Új szó nem alkotható vele, a képző jelentése nem egyértelmű, és az sem világos, hogy a naiv beszélő felismeri-e a képző képző voltát.
3. Nem lehet megmondani, hogy a képző milyen szavakhoz járul, hiszen az alapszó néhány kivételtől eltekintve nem önálló szó.

A szóképzés révén létrejött szavak könnyen lexikalizálódhatnak, felvehetnek olyan jelentéselemeket, amelyek alkotóelemeikből nem vezethetők le. Ezeket a szótárban külön fel kell tüntetni, jelentésük leírása a szótár feladata. A termékeny szóképzéssel és szemantikailag kompozicionális szavakat nem kell a szótárban felsorolni, ez nem is

lenne lehetséges, hiszen a szabadon képzett szavak számának nincs felső korlátja (É. Kiss–Kiefer–Siptár 2003: 224).

Az új leíró nyelvtanokkal szemben néhány régi nyelvtan és nyelvtörténeti munka viszont említést tesz a *-kál* képzőről. Gyarmathi Sámuel az 1794-ben megjelent Okoskodva tanító magyar nyelvmester c. nyelvtanában a *-kál/-kél* képzőt gyakorítónak tartja (idézi T. Szabó 2003: 15). Földi János Magyar nyelvkönyv, avagy grammatika (1790) munkájában a *-kál/-kél* „végezettel” rendelkező igéket „kisebbitőknek” nevezi (idézi T. Szabó 2003: 15).

D. Bartha Katalin a képző keletkezésére vonatkozóan megállapítja, hogy „a mozanatos *-k* és a gyakorító *-l* összetapadásából alakult képzőbokor a régiségben is csak néhány származékot hozott létre, a mai köznyelvben teljesen elavultnak számít” (D. Bartha 1958: 33). Továbbá elsősorban a képző hangulati jellemzőiről szól. „Érdekes hangulati hatásuk van azoknak a gyakorító képzőbokoknak, amelyek hangalakjukat tekintve valamelyik kicsinyítő képzőbokkal azonosak, illetve ezekhez hasonlóak. Ilyen például a *-csál*, *-icskál*, *-kál*. Az ilyen származékok, mint: *akarscál* [...], *fujicskál*, *alukál* a nyelvérzék számára a cselekvés kicsinyítését jelölik (vö. az *aluka* elvonás), az *alukál*, melyet csak kisgyermekkel kapcsolatban használnak, szinte becéző hangulatú.” (D. Bartha 1958: 27–28).

A gyakorítás és a kicsinyítés szemantikai rokonságára az új nyelvelírások is rámutatnak. A *-gAt* gyakorító igeképző kapcsán például a következőket állapítják meg:

Két jelentést fejezhet ki: 1. gyakorítást, amikor a képző jelentése a ‘többször/gyakran V-zik’, és 2. kicsinyítést, a cselekvés csökkentett intenzitással való végzését.

A kétféle jelentés előre jelezhető. Gyakorító jelentés esetében az eredetileg nem tartós (pillanatnyi) cselekvést kifejező igék a *-gAt* révén tartós cselekvést fejeznek ki: *sokáig nyitja az ajtót (-) – sokáig nyitogatja az ajtót, sokáig üzent neki (-) – sokáig üzengetett neki*.

Kicsinyítésről azoknál az igéknél van szó, amelyek eleve tartós cselekvést fejeznek ki. A kicsinyítés a cselekvés tartósságán nem változtat: *sokáig evett – sokáig eszegetett, sokáig sétál – sokáig sétálgat*.

A szabály:

1) A gyakorító ige képzése

V + [gat] → [V+gat]

Feltétel: V egyszeri, pillanatnyi eseményt fejez ki.

Jelentés: ‘a származék V-vel jelölt cselekvés gyakran ismétlődik.

2) A kicsinyítő ige képzése

V + [gat] → [V+gat]

Feltétel: V tartós cselekvést fejez ki.

Jelentés: ‘a származék V-vel jelölt cselekvés csökkent intenzitású’

Mindkét esetben a *-gAt* képzővel új akcióminőséget képzünk. A képzett ige vonzatkerete és argumentumszerkezete megegyezik az alapige vonzatkeretével és argumentumszerkezetével. Ennek következtében az alapige és a képzett ige bármely szintaktikai környezetben felcserélhető egymással (É. Kiss–Kiefer–Siptár 2003: 247–248).

T. Szabó Csilla A deverbális igeképzés a XVI–XVIII. században az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatanyaga alapján (2003) című munkájában a *-kál* képző többféle csoportosításban is megjelenik:

1. Képzők hangtani felépítése: 1.4. Mássalhangzós kezdetű, szótagalkotó, két-elemű képzők: *-kál/-kél, -kol/-kel/-köl*
Magánhangzóval kezdődő kétszótagú képzőbokok: *-acskál/-icskál* ?
Mássalhangzóval kezdődő kétszótagú képzőbokok: *-cikál* ?
2. A képző és a tö viszonya. A kapcsolódás alaki vonatkozásai
Csonka tőhöz járuló képzők. Többeleműek: *-acskál/-icskál, -cikál* ?
Teljes és csonka tőhöz egyaránt járuló képzők. Többeleműek: *-kál/-kél, -kol/-köl* ?
3. Az igeképzők illeszkedése. Labiális-illabiális illeszkedést mutató képzők: *-kál/-kél, -kol/-köl* (több helyen megjelenik, mindenhol ugyanazok a példák). Kétszótagú képzőbokok: *-cikál* (T. Szabó 2003).

Továbbá az igeképzők funkcióit bemutató fejezetben a *-kál* képzőt a gyakorító igeképzők közé sorolja, és a következő szemantikai vonásait állapítja meg:

Gyakran-csoport (habituális ige): *járkál*

Ide-oda, le-föl jelentéscsoport: *bújkál*

Kicsinyítést, kedveskedést, néha felaprózottságot kifejező származékok csoportja: *faricskál*

Intenzitáscsökkentő csoport: a) lassan, ráérősen, kényelmesen végzett cselekvést kifejező igék csoportja: *mérkel*, b) kevésbé erősen végzett cselekvést, illetve történést, állapotot kifejező származékok csoportja: *megtüpöcsköl* 'kevésbé erősen elpáhol', c) céltalanul, határozatlanul végzett cselekvést, illetve történést kifejező származékok csoportja: *áskál* 'itt-ott áogat', d) nyomatékosítás, valamint erőszakos cselekvés kifejezésére szolgáló származékok: *beráncikál* (T. Szabó 2003). Ezen szemantikai csoportok elkülönítése helyenként nem tűnik megalapozottnak. Ez elsősorban abból adódik, hogy mindenhol csak egy-egy példát emel ki, ami nem elég ahhoz, hogy ezeket a kategóriákat elkülönítse.

3. A korpusz

A kérdés tisztázása érdekében történeti vizsgálatot végeztem: összegyűjtöttem az Erdélyi magyar szótörténeti tár (továbbiakban SzT.) 14 kötetéből az összes *-kál* végű igét, és megnéztem, hogy lehet-e valamilyen közös vonást felfedezni ezen igék alakjában. Mivel a SzT. adatai főként a 16–19. századok közti időszakból származnak, ezért a *-kál* szóelem működése nagyjából a középmagyar és újmagyar korban figyelhető meg.

A SzT.-ban összesen 172 *-kál* végű ige jelenik meg címszóként. Ezek nagy része olyan latin eredetű szó, amely eredetileg *-co* végű. A magyarba ezek az igék *o > a* nyíltabbá válással kerülnek, és egy *-l* igeképző kapcsolódik hozzájuk honosító képzőként (pl. *adjudikál* 'odaítél' < lat. *adjudico*, *dedukál* 'levezet, származtat' < lat. *deduco*, *elokál* 'kihelyez, kamatra/kamatos kölcsönként kiad' < lat. *eloco*, *fortifikál* '(meg)erősít' < lat. *fortifico*, *illokál* 'kihelyez/letelepít' < lat. *illicito*, *keresztülcirkál* 'kb. vmely tárgyon (babonáskodó-rontó szándékkal) ujjmozdulatokat tesz' < lat. *circo*, *kollokál* 'elhelyez, állásba tesz, beszállít, beszállásol' < lat. *colloco*, *manudukál* 'irányít' < lat. *megszuplikál* 'megkér/kérvényez' < lat. *supplico*, *paciskál* 'megbékél, egyezik vkivel' < lat. *pacifico*,

rekognoszál 'elismer, beismer' < lat. *recognosco*, *szedukál* 'elcsábít' < lat. *seduco*, *tesztifikál* 'tanúvallomást tesz' < lat. *testificor* stb.). A latin eredetű igéknek a vége tehát alakilag egybeesik a magyar *-kál* képzővel, de mégsem az, így ezen igék vizsgálata nem visz közelebb a probléma megoldásához.

A *kalákál*, *klákál* 'kalákázik, kalákában dolgozik' a TESz. szerint román eredetű, vö. rom. *clacă* 'közös önkéntes munka, az ezt követő mulatság'. A román szó átvétel a déli szláv nyelvekből. Az általánossá vált *kaláka* alakváltozat a korábbi *klákából* keletkezett a szőeleji mássalhangzó-torlódás feloldásával. A *megszpurkál* 'bemocskol, meggyaláz' jelentésű ige a latin *spurco* igének román közvetítéssel átkerült változata. A *megkumenyikál* 'megáldoztat' jelentésű ige szintén román eredetű.

A *keresztülspékel* 'átdőf/szúr' töve a német *spicken*, *specken* 'húst sütés előtt szalonnával megtűzdel'. A magyar *spékel* jelentései a németből valók.

Az *ibrikál* a SzT.-ban bizonytalan jelentéssel szerepel. A TESz. az *ibrik* oszmán-török eredetű főnévből származtatja, amelyhez *-l* igeképző kapcsolódik.

Az *áskál* 'ásogat, turkálgat, áskálódik' (1730: „látók Szakács Mátyást, és Tála Jstvánt áskálni” [A.torja Hsz; Borb. I]), valamint ennek igekötős változata a *megáskál* 'alásogat' a TESz. szerint az *ás* ige *-kál* gyakorító képzős származéka. Az *áskál*nak 'ás-kálódik' jelentése az ige tárgyatlan használatában fejlődött ki. A *bepókál* 'bepólyál' (1831: „az időtlen Gyermekről akit bé pokálva el helyeztettem azt az utositást adtam Dregan Vonutznak akkor estve hogy ássan Földet s takarítsa el” [Dés; DLt 332. 12]) töve a *póka*, amely valószínűleg egy szláv *-ka* képzős névszó átvétele, ehhez kapcsolódik az *-l* igeképző. Bár a *ráncikál*-nak a TESz.-ben csak *ráncigál* alakja szerepel címszóként, és egyáltalán említést sem tesz a *ránt* ige *-kál* képzős alakjáról, az adatok között megjelenik egy 1778-as *rántzikálja* adalék. A SzT.-ban több igekötős származéka is megjelenik címszóként: *beráncikál* (1793: „Barátosi Janos, és Horváth Joseff bé rántzikáltál, taszigálták a Házba” [Dés; DLt az 1799. évi iratok közt]), *megráncikál* 'megrángat' (1814: „Markovits Ersebet meg taszigálta Házának pítvaránál karján fogta meg rántzikálta annyira hogy karja is a Kemény rántzikálás és Fogásai miatt el kekült” [Dés; DLt 221]). A *besajtikál* 'besántikál' (1584: „a' paztorne (...) chak Aligh mehete Saytikalhata be az zelesne hazaba, zittak Bozorkannak ez azont es el zenwedte” [Kv; TJK 4/1, 275]) jelentésű szóalak nincs meg a TESz.-ben, ezért erdélyi jellegzetességnak tűnik. A *bibirkál* 'babirkál, babrálgat, matatgat' (1730: „Ezt hallottam a Varró Asz(szony)tol hogy mondotta néki Borbara Aszszony: fogja kglđ egj kitsinyég ezt ā keskenőt az előruhamat had igazítsam meg, mert el oldott ... láttam ... hátra maradott volt egy kevésse s' ott bibirkált az elő ruháján” [Torda; MvRk]) alapja a TESz. szerint a *babrál* ige, amely vitatott eredetű, de valószínűsíthető, hogy hangfestő szó. Erre mutatnak hangtani és alaktani sajátosságai. A szóvég gyakorító képző. Még a következő alakváltozataira van adat a TESz.-ben: 1587/1588: *bibékel*, 1617: *buborkál*, 1659: *bibirkaly*, 1772: *bibirkél*, 1799: *biberkél*, 1838: *Bibérkél*ni. A *bujkál* (1676: „Szathmári ... a bokrok kozott bukálvá(n) latorságát úgy akarta el titkolni” [Kv; TJK 247]) töve ősi finnugor eredetű, ehhez kapcsolódik a *-kál* igeképző. A *cékál* 'csatangol, kóborol, kószál' (1655/1754 k.: „Urától pedig ha el kuldetik gyorson járjon, és annak alkalmatosságával másutt ne cékályon, hanem hamar-sággal választ hozzon” [Kv; AsztCJk 32]), illetve a *cubukkál* 'átgázol' (1838–1845: „Cubukkál = cobukál, csbukol, combig erő vizen, locson át gázol, uszáskor vizet ver”

[MNYTK 107. 15]) jelentésű ige csak a SzT.-ban van meg. A *dukál* 'irányít, vezet' (1769/1802: „azon meg mutatott jegyes fáknak ki mutatásában ki járásában a Fatensek vacilláltatnak úgyhogy a Fatenseket magok a Bezdedi Lakosak ducálták alattamba, hogy a Commissarius Uraimék eszre ne vegyék intantumak (!) a Fatenseknek miért menyenek” [BSz; JHb LXVII/3. 54]) bizonytalan eredetű. Elképzelhető, hogy a latin *ducere* 'vezet', illetve *ducare* 'vezetőként tevékenykedik, vezet' igéknek az átvétele, de nincs rá bizonyíték. Nem is illik abba a mintázatba, amely a latinból átvett *-kál* végű igékre érvényes. Annyi bizonyos, hogy a román *ducului, duculi* 'illik' a magyar *dukál* átvétele. A *faricskál* 'faragdos' (1599: „az Vduaron faraczkal (!) vala Deak Peter, egi palczachikat veon kezebe kj mene” [UszT 14/39]) – *elfaricskál* 'elvagdos, levagdos' (1797: „nem egész földet keresünk hanem tsak barozdát mellyet el foritskáltak Mikolaianusok földünkéből” [Kük.; JHb XIX/57]) töve ősi örökség az uráli korból. A *faragsál, farigcsál* gyakorító képzős alakok, amelyekből hangátvétellel jött létre a *faracskál, faricskál*. Az *irkál* 'írogat' (1598: „Kochis Istúa(n) aual iobbitotta vallasat hogi iut immár ezebe(n) hogi Bachí Peter túrbaiból ki zedte leüleit es az vrahoz be vitte, es ott irkaltak” [Kv; TJK V/1. 210]), *elirkál* '(időt) firkálgatással tölt el' (1854: „A nap nagyobb részt a burouban unalom s ásitás közt elirkálja, vagy ellesbeli” [Ujfe 117]), *felirkál* 'összeírogat' (1664: „Nemzetes Várad Udvarhelyi György hívünket (...) Fogaras földére küldöttük, a' végre, hogy az ott valo Bojérságot szorgalamtosan fel irkálván, azkik mind személyekre es értékekre nézve alkalmasnak ítéltettek az Bojérságra ... tehát mi is őket abban meghagynók” [Veress, Doc. XI, 52–3 Bornemissza Anna kiváltság-levele]) töve csuvasos jellegű ótörök jövevényszó, amelyhez a magyarban kapcsolódott a *-kál* igeképző. A SzT.-ban megjelenő *irkál-firkál* (1776: „Maga a Groffné itten lévén beszéllette, hogy nem egyébért ment Vásárhelyre, hanem hogy a matkaságot el rontsa, de addig irkáltak, firkáltak, hogy arra nem érkezett” [Egrestő KK; GyL. Joan Tompos de Csik Sz. György (66) vall.]) a TESz.-ben *irkafirkál*ként szerepel. Alapja az *irkál-firkál* ikerszó, amely az *irkál* és *firkál* igék összetapadásából keletkezett. Az *irkafirkál* az *agya-bugyál, sertepertél, szurkapiszkál, ugrabugrál* stb. analógiás hatására jött létre. Az *irkafirka* elvonás eredménye. A *járkál* 'ide-oda jár' (1778: „nappal nem mért járkálni” [K; KLev.]), *körüljárkál* 'körbejárogat' (1798: „imént az Öreg Lupsa luonis körül járkálván a régi szálló helyet ki mutatta” [Nagykristolc SzD; JHb Bornemissza Anna Mária lev.]) *jár* töve valószínűleg ősi örökség a finnugor korból, ehhez járul a *-kál* igeképző. A *kandikál* 'kukucsál' (1773/1778: „a' Contractust eleget kérők hogy adja kezünkbe ... de nem adá a kezünkbe hanem azt mondja vala hogy ebbe bizony nem kondíkal az eb adta huntzfuttya senki azzal a' tűzbe veté” [Ilencfva MT; DLev. 6]) – *bekandikál* '(kíváncsian) beles, beleskodik/leselkedik' (1806: „Arkosi Susánna be kandikált az ablakon” [Dés; DLT 250/1808]) töve valószínűleg annak a szócsaládnak a 'ferde, görbe, ferdül, görbül' jelentésű alapszavával azonos, amelybe legközelebből a *kampó, kanyarodik, konyul, kunyerál* stb. szavak tartoznak. Mivel az eredete homályos, a fő nehezen azonosítható, így kötött tőnek tekintjük. A *máskál* 'kószál, kóborol' (1676: „(...) Sok dolgokról írván Kegyelmed, egyiket míg kisillabizáljuk, a másikat elfelejtjük. Kezdeti ugyan még is van, de a végére mintha kúrvárvidéki bikákat bocsátottak volna máskálni” [TML VII, 141 Nalácz István és Székely László Teleki Mihályhoz Ebesfalváról]) alapszava ismeretlen eredetű. A *megrácskál* 'megrácsál/rágogat' (1826: „A Szalonnás Kamarába ... Tizenegy

Szálámi, egy meg van rátskálva” [Szentdemeter U; Told. 41]) *rág* töve szintén bizonytalan eredetű, talán ősi örökség az uráli korból. A *mér* vitatott eredetű igének *mérkel* származéka nem jelenik meg a TESz.-ben, csupán a *méricskél*. A *pirkál* 'irkál' (1826: „míg a' Gubernális Leveleket ... s minden leveleket a feleleteim mellett bé adok, addig hiában pirkálunk, mert nem érti meg Ngod” [Mv; Told. 7]) jelentésű származék csak a SzT.-ban van meg, feltételezhetően az *irkál-firkál*, *irkál-pirkál* ikerszóból elvonással jött létre. A *piszkál* 'turkál' (1584: „Varga Georgy vallia (...) hat Zakasztot ollia(n) testw es Abrazatw Azzony mint ez Lakatosne az twzhelien wl, es az Kemenczebe a' hamüba(n) piszkál” [Kv; TJK IV/1. 262–3]), *felpiszkál* 'felturkál' (19. sz. eleje: „öt hat esztendőktől fogva tudom hogy felpiszkált ezen földet, es valamit benne fel szántogattak” [Kissolymos U; Márkos lev.]), *megpiszkál* '(kellemetlen ügyet) megbolygat' (1670: „Haller János uram az estve Tusonnál várt engem; az éjjel itt hált; az estve sokat beszélt velem s megmondá fundamentaliter az huszti dolgot ki piszkálta meg” [TML V, 376 Bánfi Dienes Teleki Mihályhoz]) kötött töve hangfestő eredetű, közel állnak hozzá a *piszmoz* és *piszkol* szavak. A *piszka* ebből jött létre szóelvonással. A *sántikál* 'ravaszkodva próbál vmit' (1659: „Ha azért Kegyelmetek oly contumax embereket talál, kik ennek előtte ez hazának annak veszedelmével magokat opponálták és még most is kétfelé sántikálnak, ha az olyak akarának is homagiumokat praestálni, Kegyelmetek fel ne vegye” [EOE XII, 232–3 fej.]), *besántikálhat* 'tréf sántikálva bemehet, bebiceghet' (1828: „Instálom a Tekintetes Fő Biro Urat méltoztassék az irt Falusi Birákot addig meg tartani s még énis ezen oknál fogva bé sántikálhatok” [Páncélcseh SzD; Bet. 2 Balog László Pávai Vajna Istvánhoz]) alapja a *sántál* ige, amely a magyarba valamelyik ószláv nyelvből került. A *sánta* már magyar nyelvi elvonás eredménye. A TESz. viszont arra nem derít fényt, hogy a *sántikál* képzett származék az igei vagy a melléknévi tövből jött-e létre. A *sétifikál* 'sétálgat' (1835: „azon ház gazdaszszonya a' hol folyt az esketés ki s be sétifikált” [Zsibó Sz; WLt]) magyar fejlemény, amely vagy a *sétál* igéből, vagy annak gyakorító képzős alakjából *sétikál* keletkezett a *trafikál*, *glorifikál*, *mortifikál*, *ratifikál* stb. jövevényigék hatására. Vagyis ez a származék latin igék analógiáját mutatja. A *szunyókál* kötött tövű ige, alapja valószínűleg hangfestő szó. A *szurkál* 'csípked' (1823–1830: „hogy mind strimpfliben s papucsban lévén a kertben, a szúnyogok szurkálták a strimpflin keresztül a lábainkat, s keszkenőinkkel kellett innét is, túl is elcsapdosni szárainkról” [FogE 223]), *beszurkál* 'bebökdös' (1603: „vgy toliak ky az Nemetet az kapun ... az zabliaia oda be marat volt s aztis ky vetek vtana, azt eo fel kapa s elseobenis egy nagy keoheoz chiapa velle, az vtan vgy kezdi az ablakot vagdalnj es be zwrkalnj” [Kv; TJK VI/1. 707]), *felszurkál* 'felbökköd' (1823: „a Feleségem Rátz Máriskot az Istálloba a Jászobja kapta le bujva, kit is a Feleségem egy villával fel szurkált s onnat avval el ment” [Dés; DLt]), *megszurkál* 'összeszurkál' (1792: „egyben veszének ketten mint ittas értetlen emberek. De Bodis Márton erosebb lévén erott vett Csokoly Thogyeren és gyilkos képpen kessel meg szurkálván el fogadtaték (!) a Mltgs Foldes Uraság Tömlötzeben kisirtetéek mint Rabb” [Nagyalmás K; Somb. I]) töve ősi örökség a finnugor korból, ehhez kapcsolódik a *-kál* igeképző. A *tornyikál* 'kiabál' (1592: „Kekessi Antal ... vallia: Az eorzesbe hogi el Indulanak ... hallam hogi Bakai ferencz ziggia vala Tot Jstuant, te vgimond Esse lelek, mindenha rea(m) tornikalz, megh lad hogi gonozul jarz miattam” [Kv; TJK V/1. 249])

jelentésű ige eredete bizonytalan, a TESz. nem említi. Valószínűsíthető a hangfestő eredete a *kornyikál* analógiájára. A *turkál* 'vmilyen ügygel illetéktelenül foglalkozik' (1646: „Hogy pedig az ktek Istenes io rendeleseben, annak ideieben sem eggikünk, sem masikunk ne turkállion, rendellien oly keotest eleonkben ktek, hogy ketelenséggelis tart-suk ahoz magunkat” [Bádok K; JHb III/72 Kézdi-polyáni Veres István atyjához]), *meg-turkál* 'szétturkál/hány' (1843: „a' szabadon járt marhái ... kalongyába rakott szénámat nagyon megturkálták” [Dés; DLt 316]) töve bizonytalan eredetű, de valószínűleg ősi örökség a finnugor korból. A *vájkál* 'turkál' (1763: „Portörő Jankó a' Szemérem Testinél vájkálta, csokolták, ölegették egymást” [Kv; TJK XVII/2. 131 Borbara Ambrus consortis Francisci Banyai vall.]), *elvájkál* 'v' (1829: „még beszéllettekis véle azt mondván hogy a' buzájából Torokbuza korét vájkált el” [Csókfv MT; TSb 24]), *megvájkál* 'megpiszkál' (1779: „az meg veretetes helyen lévő tett (így!) vérontást másod Napján meg lattatván mi velunk jollehet az Csokák s varjuk meg vájkáltak volt az helyet de mégis mint ha valami marhaknak vetek volna véreket ... az hol a' kétt legényeknek volt lábokrol valo leveréssek” [Záh TA; Mk V. VII/12 Fratyán Atym (45) zs vall.]) töve szintén bizonytalan eredetű.

A magyar nyelv szóvégmутató szótára a következő -kál végű szavakat listázza¹: *kakál, beka-kál, összekakál, sakál, szekál, dedikál, prédikál, kipredikál, kandikál, kikan-dikál, vindikál, szundikál, elszundikál, trafikál, kodifikál, kvalifikál, diszkvalifikál, szimplifikál, perszonifikál, glorifikál, elektrifikál, nosztrifikál, ratifikál, sétifikál, identi-fikál, pontifikál, klasszifikál, publikál, komplikál, exkommunikál, tropikál, fabrikál, ib-rikál, subrikál, móríkal, csóríkal, suprikál, intrikál, sikál, csicsikál, hajcsikál, lesikál, megszíkál, kisíkál, felsíkál, muzsikál, sántikál, besántikál, lesántikál, kornyikál, dajkál, vájkál, bujkál, nyúlkál, munkál, megmunkál, kimunkál, elmunkál, lokál, provokál, ki-provokál, szunyókál, elszunyókál, járkál, perkál, pizsterkál, irkál, babrikál, cirkál, fir-kál, irkafirkál, telefirkál, összefirkál, kifirkál, nyirkál, botorkál, bebotorkál, lebotorkál, kibotorkál, furkál, turkál, szurkál, összeszurkál, megszurkál, áskál, tapicskál, kukucs-kál, bekukucs-kál, kikukucs-kál, bóbiskál, konfiskál, kapiskál, dúskál, dukál, redukál, in-dukál, produkál, reprodukál, pletykál, kipletykál, dászkál, mászkál, császkál, foszforesz-kál, pizskál, szurkapizskál, lepiszkál, megpiszkál, kipizskál, felpizskál, agnoszkál, poroszkál, motoszkál, úszkál, csúszkál.*

Az a tény, hogy a két szótár anyaga egyrészt fedi egymást, másrészt viszont eltérő adatok is fellelhetők bennük, azt mutatja, hogy bár a -kál képző nem sorolható a termé-keny képzők közé sem a régiségben, sem a mai nyelvallapotban, de nem is lehet teljesen inproductívnek tekinteni.

4. A -kál végű igék tövek szerinti megoszlása

Ami a -kál végű igék tövek szerinti megoszlását illeti, a SzT. adatai alapján az derül ki, hogy ezen igék vagy igei alaptagúak (*ás* > *áskál*, *ránt* > *ráncikál*, *babrál* > *bibirál*, *bújik* > *bujkál*, *farag* > *faricskál*, *ír* > *irkál*, *jár* > *járkál*, *mászik* > *mászkál*, *rág* > *rácskál*, *mér* > *mérkel*, *sétál* > *sétifikál*, *szúr* > *szurkál*, *túr* > *turkál*, *váj* > *vájkál*),

¹ Félkövérrel azokat a származékokat emeltem ki, amelyek a SzT.-ban is megvannak.

vagy kötött tövűek (*sajtikál, cékál, cubbukál, dukál, kandikál, pirkál², piszkál, szunyókál, tornyikál*).

Az *irkál-firkál* sajátos származék, hiszen ikerszó. Ebből később elvonással keletkezett az *irkafirka*.

Kérdéses a *sántikál* származék létrejötte: egyrészt előfordulhat, hogy a *sántál*, *sántít* ige *-kál* képzős származéka, vagy a *sánta* melléknévből jött létre. Bár a TESz. nem derít fényt erre a problémára, a melléknévi alaptagú képzés azért nem valószínűsíthető, mert más, melléknévi alapú *-kál* képzésre nincs példa.

5. A *-kál* végű igék szemantikája

Amennyiben a *-kál* képző ige-tőhöz kapcsolódik, vagy gyakorítást, vagy kicsinyítést fejez ki. Gyakorító ige például a *beráncikál* 'beráncigál, rángat', a *mérkel* 'méreget' vagy a *szurkál* 'többször egymás után megszúr'. Ez a képzés a következő szabály szerint jön létre: $V + [v\ k\ \text{ál}] > [v\ V + k\ \text{ál}]$. Ennek az a feltétele, hogy az ige egyszeri, pillanatnyi eseményt fejez ki, jelentése pedig 'a származék V-vel jelölt cselekvése gyakran ismétlődik'. Kicsinyító ige például a *turkál* '1. (állat) a földet itt is, ott is túrja, 2. (ember) a földet itt is, ott is (illetéktelenül) műveli', *irkál* 'írogat', *sántikál* 'kissé sántít'. Ebben az esetben a képzési szabály megegyezik a gyakorító igékével: $V + [v\ k\ \text{ál}] > [v\ V + k\ \text{ál}]$. Csakhogy a feltétele az, hogy az igei alapszó tartós cselekvést fejez ki, a jelentése pedig 'a származék V-vel jelölt cselekvése csökkent intenzitású'.

Amennyiben a *-kál* képző kötött tőhöz kapcsolódik (pl. *kandikál, piszkál, szunyókál* ? stb.), a szabály a következőképpen módosul: $T_{\text{FIKT}} + [v\ k\ \text{ál}] > [v\ T_{\text{FIKT}} + k\ \text{ál}]$. Ebben az esetben a *-kál* igeképző a *-kál* képzős igék analógiájára kötött tőhöz járul. Jelentése pedig 'a származék V-vel jelölt cselekvése csökkent intenzitású'.

6. Összegzés

Amint azt a SzT. adatai is alátámasztják, a 16–19. századok közti időszakban a *-kál* képző nem tartozik a valóban produktív képzők közé, hiszen „egy szóalkotási mintáról akkor mondjuk, hogy egy adott szemantikai tartományban termékeny, ha a minta alapján tetszőleges számú szemantikailag transzparens új szó képezhető. Ebből következik, hogy ha egy képzésmód csak nem bővíthető, zárt szóosztályokhoz tartozó szavakon működik, nem beszélhetünk termékenységről.” (Kiefer 2000: 149) A viszonylag nagy számú kötött tövű ige viszont arra utal, hogy még nem teljesen improduktív.

Az a tény, hogy csak igei alapú, illetve kötött tőalapú képzésre van példa, azt mutatja, hogy a mai *hamikál, pisikál, papikál* stb. származékok igei alapszóból jöttek létre *-kál* képzővel, és ezekből vonódott el a *hamika, pisika, papika* főnév a régi *irka, irka-firka, surka-piszka* stb. szóelvonások analógiájára, a kötött tövű *csicsikál, hajcsikál* származékokból pedig szintén elvonással jöhetett létre a *csicsika, hajcsika* főnév.

² A *pirkál* elvonással jött létre az *irkál-pirkál* ikerszóból.

HIVATKOZÁSOK

- D. Bartha Katalin 1958: *A magyar szóképzés története*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc szerk. 2000: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Budapest: Akadémiai.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter szerk. 2003: *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris, 224–225.
- T. Szabó Csilla 2003: *A deverbális igeképzés a XVI–XVIII. században az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatanyaga alapján*. Kolozsvár: EME.

FELHASZNÁLT SZÓTÁRAK

- Finály Henrik 1884: *A latin nyelv szótára*. Budapest: Franklin-társulat.
- Benkő Loránd főszerk. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai.
- Erdélyi magyar szótörténeti tár* I–XIV. 1976–2014. (I–VIII. Szabó T. Attila (főszerk.), I–IV. Kriterion, Bukarest – VI–VIII. Akadémiai – Kriterion, Budapest–Bukarest; IX–XI. Vámszer Márta (főszerk.), Akadémiai – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest – Kolozsvár; XII. Kósa Ferenc (főszerk.), Akadémiai – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest – Kolozsvár; XIII–XIV. Fazakas Emese (főszerk.), Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár).
- Papp Ferenc szerk. 1969: *A magyar nyelv szóvéghmutató szótára*. Budapest: Akadémiai.

Tartalom

Előszó	5
Bába Barbara: Az <i>i ~ ü</i> szembenállás területi és kronológiai sajátosságai a korai ómagyar korban	7
Bácsi Enikő: Peregrinuslevelekben szereplő kérések nyelvi megformáltsága	19
Berente Anikó: Észak-magyarországi és nyugat-dunántúli boszorkányperek beszélt nyelvi adatai	33
Dér Csilla Ilona: Szintaxisból a pragmatikába? <i>Hogy</i> kötőszós függetlenedett mellékmondatok kialakulása (inszubordináció) a magyarban	47
Dömötör Adrienne: Mire jók az üres lapok? Mihály bibliájának magyar nyelvű bejegyzéseiről	63
Fazakas Emese: Az alakulóban levő magyar jogi szaknyelv az Erdélyi Fejedelemség idején	85
Fejes László: Mennyire új a nganaszan palatoveláris harmónia?	105
Forgács Tamás: A modifikációs frazémaképződés eseteiről	119
Gréczi-Zsoldos Enikő: 17. századi határviták nyelvjárástörténeti és történeti szociolingvisztikai vizsgálata	133
Haader Lea: Halábori Bertalan szándékainak nyomában	141
Samps Holopainen: A magyar <i>fej</i> ige esetleges mordvin megfelelője és iráni származtatása problémájához.....	159
Horváth Katalin: Idő. Fogalom – szó – szófejtés	167
Horváth László: Számhasználati korpuszvizsgálat egy elhanyagolt korszakról	179
Juhász Dezső: A fiatal Balassi nyelvjárásáról	195
Kalcsó Gyula: A <i>-t</i> jeles múlt idő analógiás <i>-nak</i> ragos T/3. személyű alakjai a kései ómagyarban és a korai középmagyarban	209
Katona Csilla: Hangtörténeti változások lehetséges összefüggései	221
P. Kocsis Réka: Ómagyar kódexek klarissza apácák használatában	231
Korompay Klára: Ómagyar szókészlet-tani és jelentéstani kérdések az Apor-kódex alapján: <i>lélek</i> , <i>szellet</i> , <i>szentlélek</i>	245
M. Nagy Ilona – Bényei Ágnes: Szó- és kifejezőkészlet a Margit-legenda csodaelbeszéléseiben	259
Póczos Rita: Etimológiai vizsgálatok lehetőségei a népességtörténeti kutatásokban....	277

Schirm Anita: Egy szövegtípus története a diskurzusjelölők tükrében. A stand-up comedy múltja és jelene	285
Sipos Mária: 2 in 1 – a színjai hanti lokatív mondatok egyik kvázikopolájáról	299
Szőke Melinda: Adalékok a Bakonybéli alapítólevél nyelvtörténeti forrásértékéhez ..	311
Varga Éva Katalin: A tükörjelenségek vizsgálatának módszertani kérdései	323
Varga Mónika: Változatos ellentétek, ellentétes változatok a 16–18. századi magánéleti regiszter alapján	335
C. Vladár Zsuzsa: A felvilágosodásból a romantikába. A nyelvészeti kutatómódszertan változása	349
Zsemlyei Borbála: <i>-kál</i> végű igék az Erdélyi magyar szótörténeti tárban	363

Innovariant Nyomdaipari Kft.
6750 Algyó, Ipartelep 4.

Tel.: +36 (62) 493-626, +36 (62) 493-638

Fax: +36 (62) 493-914

Email: nyomda@innovariant.hu